МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHHOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
Серія: ІСТОРІЯ

SCIENTIFIC HERALD OF UZHHOROD UNIVERSITY
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 2 (45)
ISSUE 2 (45)

Ужгород 2021
Uzhhorod 2021

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 21 грудня 2021 р., протокол № 12.

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»
Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»
(Наказ МОН України № 1301 від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. Вип. 2 (45). 166 с.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Редакційна колегія:

Бабіч Марек – магістр, PhD, доцент, декан Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Галемба Агнешка – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської Академії Наук, Польща.

Гутька Мирослав – магістр, PhD, доцент, завідуючий кафедрою історії Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Калішевська Івона – доктор, доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, Польща.

Кічера Віктор – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Марек Павел – PhDr. PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії університету Палацького в Оломоуці, Чехія.

Немеш Ярослав – магістр, PhD, доцент; доцент кафедри історії Педагогічного факультету Університету Коменського в Братиславі, Словаччина.

Нікжентайтіс Альвідас – доктор габілітований, професор Литовського інституту історії, Литва.

Худіш Павло – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Цоранич Ярослав – доцент PhDr., PhD., завідувач кафедри історичних наук, заступник декана з освіти та акредитації Греко-католицького богословського факультету Пряшівського університету, Словаччина.

Шмігель Міхал – doc. PhDr., PhD., доцент кафедри історії Філософського факультету Університету Матея Бела в Банській Бистриці, Словаччина.

Шмід Марек – доцент PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету Південноческого університету в м. Чеське Будейовіце, Чехія.

Шульце Вессель Мартін – доктор, професор; професор історичного семінару Історія Східної та Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, Німеччина.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/
Адреса редакції:
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000.
тел.: +380506928781, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

© Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, 2021
© Видавництво УжНУ «Говерла», 2021
© Автори статей, 2021

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record № 12 from December 21, 2021.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: I. Danylets (editor-in-chief) and other]; Responsible for the issue Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2021. Issue 2 (45). 166 p.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc.
The Peer-reviewed Journal.

Editor-in-chief:

doc. ***Iurii Danylets***, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»), Ukraine.

Deputy Editor:

doc. ***Igor Prokhnenko***, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

Editorial board:

doc. Mgr. ***Marek Babic***, PhD., Dean of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.
dr hab. ***Agnieszka Halemba***, Profesor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Poland.
Mgr. ***Miroslav Hutka***, PhD., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.
dr ***Iwona Kaliszewska***, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Poland.
doc. ***Viktor Kichera***, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Modern Ukrainian history and foreign countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.
doc. ***Pavlo Khudish***, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.
prof. PhDr. PaedDr. ***Pavel Marek***, Ph.D., Professor; Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Czech Republic.
doc. Mgr. ***Jaroslav Nemeš***, *PhD.,* Docent of the Department of History of the Faculty of Education Comenius University in Bratislava, Slovakia.
prof. habil. dr. ***Alvydas Nikžentaitis***, Professor of the Lithuanian Institute of History, Lithuania.
doc. PhDr. ***Jaroslav Coranič***, PhD., Head of Department of historical sciences, Vice-dean for education and accreditation of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Slovakia.
doc. PhDr. ***Michal Šmigeľ***, PhD., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Slovakia.
doc. PhDr. et PaedDr. ***Marek Šmíd***, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Czech Republic.
prof. Dr. ***Martin Schulze Wessel***, Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Germany.

Certificate of state registration of the printed mass media: series КВ № 7972 from October 9, 2003.

All electronic versions of articles in the collection are available on the offi cial website edition http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/
Editorial Board Address:
SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations, 3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000
tel.: +380506928781, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

© Scientific Herald of Uzhhorod National University. Series: History, 2021
© Printing House of Uzhhorod National University «Hoverla», 2021
© Copyright by the contributors, 2021

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

© Мороз В. Р.
Мукачівський єпископ Стефан (Симеон) Ольшавський: його життя і свячення київським митрополитом Атанасієм Шептицьким у 1735 р. (публікація грамоти свячень) 8

© Альошина О. А.
Практика проведення народних читань православними братствами Волинської та Київської губерній (друга половина XIX ст.) 16

© Курдина Ю. М.
Добудова головного корпусу Львівської політехніки на початку XX століття 23

© Шугальова І. М.
Повсякденне життя українців у роки масового штучного голоду 1921–1923 рр. За наративними джерелами 30

© Куцов К. О.
Громадська діяльність карпатоукраїнських студентів у міжвоєнному Брно (реконструкція за віднайденими джерелами) 38

© Дударчук Л.
Освітні процеси на Хмельниччині в умоваї нацистської окупації (за матеріалами проскурівської газети «Український голос») 48

© Шимко О. В.
Система оплати працівників сільського господарства Донецької та Луганської областей у 1965 – 1985 роках 55

© Ганущак Ю. Я.
Роль традиційних Церков у трансформаційний процесах переходу від тоталітарного до демократичного устрою в України (1989 – 2005 рр.) 61

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

© Міговк Р. Ю.
Виробництво і первинна обробка зерна в комітатах Унг, Берег, Угоча та Мараморош у середньовіччі 70

© Котляров П. М., Корчук В. І.
Візуалізуючи наратив: лютерівська теологія у гравюрах Лукаса Кранаха 79

© Зубанич Л. Л.
Приватне листування як історичне джерело ранньомодерного часу – на прикладі листів Яноша (X) Другета та Анни Якушич 85

© Казак О. Г.
Загострення міжконфесійних відносин у білоруських губерніях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) у світлі архівних документів 95

© Скиба І. І.
Держава і протестантські церкви в Угорщині у 1948 – 1989 рр. 103

© Павлишин Л. В.
Зовнішня політика Чеської Республіки крізь призму історіографії 110

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

© Іванчук В. П.
Індивідуальні та календарі поминально-маністичні обряди на Гуцульщині 123

© Шарі Т.
Сусідські та сучасні групи в замкнутому суспільстві в Хайдудорозі (англійською мовою) 134

© Леньо П. Ю.
Меморіалізація «визволителів» у період превентивної радянізації Закарпаття (1944 – 1946 рр.) 142

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

© Міщанин В. В.
Дмитро Данилюк. Закарпаття, наш рідний край. 151

© Пеняк П. С.
Фортифікаційне зодчество Закарпаття на сторінках нового видання 154

ЮВІЛЕЇ

Олашин М. В., Шніцер І. О.
До ювілею відомого українського історика Степана Васильовича Віднянського 156

НЕКРОЛОГ

Олашин М. В.
Пам’яті доцента С.І. Пеняка 159

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ 161

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

V. Moroz.
Life of the Mukachevo Bishop Stefan (Simeon) Olsavsky and Metropolitan's Athanasius Szeptycki charter on his consecration in 1735 (publication of the act) 8

O. Alyoshina.
The practice of holding people's readings by Orthodox fraternities of the Volyn and Kyiv province (second half of the XIX century) 16

Y. Kurdyna.
Extensions to the main building of Lviv Polytechnic at the beginning of the XX century 23

I. Shugalyova.
Everyday life of Ukrainians during the years of mass artificial famine of 1921–1923. According to narrative sources 30

K. Kutsov.
Social activity of Carpatho-Ukrainian students in interwar Brno (renovation according to the found sources) 38

L. Dudarchuk.
Educational processes in Khmelnytsky region in the conditions of Nazi occupation (according to the materoals of the Proskuriv newspaper "Ukrainian Voice") 48

O. Shimko.
Payment system of agricultural workers of Donetsk and Luhansk regions in 1965 – 1985 55

Y. Hanushchak.
The role of Ukrainian "traditional" Churches in the transformational processes of transition from the totalitarian to the democratic system of Ukraine (1989 – 2005) 61

WORLD HISTORY

R. Mihovk.
Production and primary processing of grain in the Ung, Bereg, Ugocha and Maramoros counties in the Middle Ages 70

P. Kotliarov, V. Korchuk.
Visualizing Narrative: Lutheran Theology in the Engravings of Lucas Cranach 79

L. Zubanych.
Private correspondence as a historical source of early modern times – on the example of letters of Janos (X) Drugeth and Anna Yakushich 85

O. Kazak.
Aggravation of interfaith relations in the Belarusian provinces of the Russian Empire (late 19th – early 20th century) in the light of archival documents 95

I. Skyba.
The state and Protestant Churches in Hungary in 1948 – 1989 103

L. Pavlyshyn.
Foreign policy of the Czech Republic through the prism of historiography 110

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

V. Ivanchuk.
Individual and calendar funeral and manistic rites in the Hutsul region 123

T. Sári.
Neighbor connections and contemporary groups in a closed society,
in the city of Hajdudoroz 134

P. Leno.
Memorialization of the «liberators» in Transcarpathia during the period
of preventive Sovietization (1944 – 1946) 142

REVIEWS

V. Mischanyn.
Dmitry Danilyuk. Transcarpathia, our native land. 151

P. Penyak.
Fortification architecture of Transcarpathia on the pages of the new edition 154

ANNIVERSARIES

M. Olashyn, I. Shnitser.
To the anniversary of the famous Ukrainian historian Stepan Vasilyevich Vidnanskij 156

OBITUARY

M. Olashyn.
In memory of docent Stepan Penyak 159

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE 161

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:271.4-559(477.83-25+477.87)"17"(093)
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.246420

МУКАЧІВСЬКИЙ ЄПИСКОП СТЕФАН (СИМЕОН) ОЛЬШАВСЬКИЙ: ЙОГО ЖИТТЯ І СВЯЧЕННЯ КИЇВСЬКИМ МИТРОПОЛИТОМ АТАНАСІЄМ ШЕПТИЦЬКИМ У 1735 Р. (ПУБЛІКАЦІЯ ГРАМОТИ СВЯЧЕНЬ)

Мороз Володимир Романович
кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії Церкви УКУ, Львів
E-mail: moroz.volodymyr@ucu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-0852-4285

Стаття присвячена вивченню життя й діяльності мукачівського єпископа Стефана (Симеона) Ольшавського (бл. 1695 – 1737) і публікації грамоти вділення йому свячень київським унійним митрополитом Атанасієм Шептицьким (1686 – 1746) в соборі св. Юра у Львові 7 грудня 1735 р. Автор аналізує джерельну базу, відстежує історію публікації окремих актів, залучає невидані документи, відтворює життєпис мукачівського владики, його взаємини з сучасниками, позицію щодо різних питань розвитку ввіреної йому єпархії. Проведене дослідження усуває наявний в історіографії брак інформації про умови й деталі свячень єпископа Ольшавського і загалом опонує тенденції розглядати його служіння, як начебто незначний і непримітний період в історії єпархії. Вивчення документів дозволило досліднику пояснити термінологічні розбіжності в тлумаченні Мукачівської унійної єпархії в джерелах доби Стефана (Симеона) Ольшавського з одного боку саме як повноцінної єпархії, а з іншого – як «округу», обрядового вікаріату Ягерської римо-католицької єпархії. Історик демонструє, що рішення мукачівського єпископа-номінанта їхати на свячення до київського митрополита було виявом його позиції: прагнення задекларувати незалежність від нав'язаної опіки ягерських єпископів, а водночас стало декларацією єдності Мукачівської єпархії з Київською митрополією. Виразом останнього є, зокрема, слова митрополита Шептицького у грамоті свячень, що владика Ольшавський дав обіт послуху Апостольському престолу, Папі римському і «Смиренію нашому» – київському митрополитові. Безсумнівно, що публікація грамоти свячень мукачівського єпископа не тільки дає відповіді на низку наявних питань, а й додатково пожвавить науковий інтерес до теми взаємин Мукачівської єпархії та Київської митрополії.

***Ключові слова**: Київська митрополія, Мукачівська єпархія, митрополит Атанасій Шептицький, єпископ Стефан (Симеон) Ольшавський, Закарпаття.*

Постановка проблеми. Історія Мукачівської єпархії кінця XVII – перших трьох чвертей XVIII ст. була позначена її боротьбою за незалежність від Ягерської римо-католицької єпархії. Ієрархи останньої тлумачили Мукачівську єпархію як свій обрядовий вікаріат і намагалися різними способами підпорядкувати її та її єпископів. Сили для самозбереження, для опору цим претензіям, Мукачівська єпархія традиційно знаходила завдяки тісному зв'язку з Київською митрополією. Наприклад, ченцем василіянської Конґреґації Святої Трійці із центром у Вільнюсі був мукачівський єпископ Йосиф (Іван) де Камеліс, тісні взаємини із Лаврівським монастирем у Галичині підтримував номінант на мукачівську катедру василіянин о. Йосиф (Іван) Годермарський, багато кандидатів до священства їздили із Закарпаття на свячення до Галичини і на Волинь, постійним був інтелектуальний обмін, частими – паломництва із Закарпаття до Галичини, регулярним – постачання книг на Закарпаття з друкарських осередків Київської митрополії. Одним з найяскравіших символічних виразів відчуття єдності Мукачівської єпархії і Київської митрополії в цей період було вділення єпископських свячень мукачівським ієрархам Геннадію (Юрію) Бізанцію, Стефану (Симеону) Ольшавському та Гавриїлу (Юрію) Блажовському київськими митрополитами Левом Кишкою і Атанасієм Шептицьким. Комплексне опрацювання архівних джерел і бібліографії дозволяє в новому світлі проаналізувати хіротонію та діяльність владики Стефана (Симеона) Ольшавського.

Аналіз досліджень і публікацій. Початок вивченню документальної спадщини мукачівського єпископа Стефана (Симеона) Ольшавського поклав протоігумен василіянської Провінції на Закарпатті о. Йоанникій Базилович, ЧСВВ у своїй історичній праці «Коротка відомість про фундацію Федора Корятовича…». Він цілеспрямовано шукав акти, пов'язані зі згаданим єпископом, але змушений був констатувати їх брак: *«Нам не трапилося жодних актів вищеназваного єпископа Симеона Стефана Ольшавського, які збереглися б для майбутніх поколінь, окрім єдиного документа наочної ревізії стану церкви [Мукачівського монастиря], дому єпископської резиденції, а також келій та помешкань отців-ченців, що її 26 лютого 1734 року провели пани урядники на запит вищезазначеного єпископа»* [Basilovits, 1799, ч. 2, с. 184]. Публікація цього документа з короткими біографічними відомостями про владику становить основу XXVI глави другої частини першого тому книги о. Базиловича [Basilovits, 1799, ч. 2, с. 183–186]. Таким чином, о. Базилович не знав грамоти свячень Стефана (Симеона) Ольшавського. Першим її згадав дослідник першої половини XIX ст. о. Михайло Лучкай [Лучкай, 2002, с. 130, 253]. Утім, він не вмістив грамоту у свою працю, як це зробив з багатьма іншими

© Мороз В. Р.

документами. До того ж, відповідний третій том шеститомної «Історії…» о. Лучкая лишався невиданим до 1990 р. [Лучкай, 1990]. А все ж, слід віддати належне о. Лучкаю за те, що вмістив до своєї праці лист о. Ольшавського від 9 липня 1733 р., як генерального вікарія мукачівського єпископа, мараморoському православному єпископу Дософею Теодоровичу [Лучкай, 2002, с. 243–244], його ж лист від 5 серпня 1733 р. до Яґеру з повідомленням про смерть єпископа Бізанція [Лучкай, 2002, с. 244–246]; подання Угорською надвірною канцелярією у Відні кандидатури о. Ольшавського на єпископа і апостольського вікарія від 16 жовтня 1733 р. [Лучкай, 2002, с. 249–251]. Згодом лист від 9 липня 1733 р., а також подання від 16 жовтня 1733 р. передрукував о. Іван Дулишкович [Дулишковичъ, 1877, с. 98–101, 103–104]. Останній автор фактично зреферував невидану ще тоді працю о. Лучкая, а також скупу інформацію з праці о. Базиловича, не заглиблюючись в суть того, чому папа іменував Ольшавського апостольським вікарієм, а ягерський єпископ прагнув мати його за свого обрядового вікарія. Дулишкович, не розуміючи причин конфлікту між мукачівськими і яґерськими єпископами, хибно вважав, що Базилович допустив суперечності. Дуже побіжно згадав про єпископське служіння Ольшавського і його висвячення митрополитом Шептицьким о. Юрій Жаткович у праці «Боротьба Мукачівської єпархії проти впливу Еґера», що побачила світ угорською мовою у 1884 р., українською – тільки у 2008 р. [Жаткович, 2008]. Цей дослідник вів мову про брак інформації щодо єпископа, і примітно, що не написав про нього нарис, як це зробив про багатьох інших ієрархів, зокрема про його брата Михайла (Мануїла) Ольшавського і його святителя Атанасія Шептицького. Ще один історик походженням із Пряшівщини, Антоній Годинка, у своїй історії Мукачівської єпархії присвятив опису діяльності Стефана (Симеона) Ольшавського мало місця, обмежившись цитуванням праці о. Дулишковича [Hodinka, 1909, с. 590, 592]. У 1944 р. лист о. Ольшавського від 9 липня 1733 р. передрукували також Микола Лелекач та Михайло Грига [Лелекачъ, Грига, 1944, с. 62–63]. Папські бреве про затвердження о. Ольшавського мукачівським апостольським вікарієм від 18 травня 1735 р., апостольським адміністратором від 20 травня 1735 р. і дозвіл на отримання єпископських свячень від 24 травня 1735 р. були опубліковані, щоправда зі скороченнями, у 1954 р. о. Атанасієм (Григорієм) Великим, ЧСВВ [Documenta, 1954, с. 70–72]. Лист примаса Угорщини до апостольського нунція від 7 березня 1735 р. з короткою біографічною інформацією і характеристикою єпископа Ольшавського, а також лист яґерського римо-католицького єпископа Ердевді до апостольського нунція від 17 вересня 1736 р., в якому згаданий мукачівський владика, о. Великий видав у 1981 р. [Litterae Episcoporum…, 1981, с. 331–332, 335].

Серед дослідницьких публікацій XX ст., в яких йшлося про діяльність Стефана (Симеона) Ольшавського, важливу роль відіграла стаття о. Іринея Кондратовича 1930 р., де автор розглядав походження й діяльність єпископів-братів Ольшавських: Стефана (Симеона) і Михайла (Мануїла) [Кондратовичъ, 1930]. Англійською мовою дослідження о. Кондратовича про братів-єпископів Ольшавських вийшло у 1963 р. [Kondratovič, 1963]. У 1932 р., з'явилася ще одна розвідка про родину Ольшавських: авторства священника та історика Миколи Бескида [Beskid, 1932]. Втім, у працях о. Кондратовича і о. Бескида більше уваги зосереджено на Михайлі (Мануїлі) Ольшавському, ніж на його старшому браті. Згодом роботу о. Бескида використав о. Міхал Лацко у своєму дослідженні про владику Михайла (Мануїла), в якому побіжно згадано і владику Стефана (Симеона) [Lacko, 1959]. Певною мірою підсумком студій істориків XIX – першої половини XX ст. щодо історії Мукачівської єпархії часів єпископа Стефана (Симеона) Ольшавського стали кандидатська дисертація архімандрита Василія Проніна 1958 р., видана у 2009 р., і монографія о. Атанасія (Василя) Пекаря ЧСВВ, видана у 1967 р. (англійська версія опублікована у 1992 р.) – названі праці можна назвати більше узагальнюючими, аніж такими, що впровадили нові джерела з цього питання [Пекар, 1967; Пекар, 1997; Pekar, 1992; Пронин, 2009]. До цієї ж групи наукових публікацій слід віднести праці о. Дмитра Блажейовського, в яких зібрано інформацію про біографію Стефана (Симеона) Ольшавського і документи, пов'язані з ним [Blažejovskyj, 1984; Блажейовський, 1996]; а також дослідження з історії Закарпаття о. Степана Папа, в якому подано сумарну інформацію про цього єпископа [Пап, 2003, с. 14–15].

Метою цієї статті є дослідити життя й діяльність мукачівського єпископа Стефана (Симеона) Ольшавського і для доповнення наукового знання про нього опублікувати грамоту вділення йому єпископських свячень київським унійним митрополитом Атанасієм Шептицьким, датовану днем 7 грудня 1735 р. **Завданнями** роботи є: відтворення життєпису владики Ольшавського, опис умов, в яких у 1735 р. відбулися його єпископські свячення, а також публікація грамоти про вділення цих свячень, як важливого історичного джерела.

Виклад основного матеріалу. Стефан у чернецтві, а в хрещенні Симеон, Ольшавський походив із руської, тобто української, селянської родини села Ольшавиця колишнього Спіського комітату, теперішнього Левоцького округу Пряшівського краю Словаччини. Його дід Іван був залежним від пана, батько Юрій 28 травня 1686 р. купив собі право бути солтисом і таким чином позбувся залежності. Первісним прізвищем родини було «Жидик» або «Жид», а нове прізвище з'явилося як вивідне від назви рідного села [Кондратовичъ, 1930, с. 95; Лучкай, 2002, с. 252; Beskid, с. 5–6]. Як зазначав о. Лацко, первісне прізвище не обов'язково мало означати єврейське походження його носіїв; його могли дати через те, що представники даної родини були грошовитими особами [Lacko, 1959, с. vii]. Тут слід уточнити, що могло йтися не просто про заможність, а про підприємливість предків єпископа, адже справді далеко не кожен залежний селянин міг і вмів заощадити настільки, щоб стати солтисом.

Стефан (Симеон) Ольшавський народився близько 1695 р. Загалом у сім'ї його батьків було четверо дітей:

троє братів і сестра. З них він і його брат Мануїл (у чернецтві Михайло) стали єпископами, сестра вийшла заміж за одного з представників родини Брадачів і стала бабусею і прабабусею ще двох єпископів: мукачівського Івана і помічного мукачівського Михайла [Lacko, 1959, c. viii].

Майбутній ієрарх навчався спершу в місцевого священника в Ольшавиці, потім у єзуїтській школі в Кошицях, а в 1712 – 1717 р. в єзуїтській колегії у Трнаві, звідки вийшов у статусі доктора філософії зі Святого Письма [Litterae Episcoporum…, 1981, с. 331; Кондратовичъ, 1930, с. 96; Лучкай, 2003, с. 199; Blažejovskyj, 1984, p. 159]. Він був відомий як знавець кількох мов; і все ж, якийсь час працював економом у панському винограднику [Лучкай, 2002, с. 249]. Після священничих свячень, які отримав у неодруженому стані в 1719 р. з рук мукачівського єпископа Геннадія (Юрія) Бізанція, о. Симеон був парохом у Мукачеві. У 1724 – 1725 рр. займався полагодженням справ новоствореного Мармороського вікаріяту Мукачівської єпархії [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 371]. З лютого 1727 р. о. Ольшавський – тоді духівник (капелан) мукачівського єпископа і єпископський суддя (авдитор) – був присутній на зборах духовенства Угорчанського комітату в Севлюші (тепер Виноградів) [Лучкай, 2002, с. 212–213; Пекар, 1997, с. 73]. Також він був шариським і земплинським архидияконом, а з 9 жовтня 1729 р. – мараморським вікарієм, хоча в Марамороші не резидував. По смерті генерального вікарія мукачівського єпископа о. Йосифа (Івана) Годермарського, ЧСВВ у 1729 р., о. Симеон Ольшавський 12 грудня 1731 р. зайняв цю посаду. Позаяк три останніх роки свого життя владика Бізанцій сильно хворів, то генеральний вікарій фактично заміщував його [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 473; Basilovits, 1799, ч. 2, с. 187; Лучкай, 2002, с. 239, 248, 252; Лучкай, 2003, с. 279; Пекар, 1967, с. 80, 199].

Після смерті єпископа Геннадія (Юрія) Бізанція, яґерський єпископ Гавриїл Антоній Ердевді поспішно призначив о. Ольшавського своїм вікарієм. З іншого боку, за давньою традицією Мукачівської єпархії, єпархіяльне духовенство і чернецтво монастирів єпархії на зборах 28 липня 1733 р. провело голосування і обрало о. Симеона новим єпископом [Лучкай, 2002, с. 244, 247, 252–253]. За інформацією о. Лучкая, ці вибори викликали невдоволення в Яґері, тож звідти подали позов і скаргу до Апостольської столиці, намагаючись довести, що Мукачівська єпархія – тільки обрядовий вікаріят Яґерської, а його керівників має обирати яґерський єпископ [Лучкай, 2002, с. 244]. Гавриїл Антоній Ердевді не почувався настільки сильним, щоби скасувати результати виборів мукачівського духовенства, але почав позиціонувати о. Ольшавського саме як свого кандидата [Лучкай, 2002, с. 248]. Яґерський єпископ мав змогу робити так, бо наперед знав, кого духовенство обере наступником покійного владики Бізанція: той за життя позиціонував о. Ольшавського, як свого наступника [Жаткович, 2008, с. 271–272]. Варто відзначити, що Стефан (Симеон) Ольшавський був останнім з мукачівських єпископів, якого обирало духовенство на таких виборах. Потім цю традицію перервали претензії яґерських єпископів призначали кандидатів до Мукачева [Пронин, 2009, с. 315].

Вочевидь, що о. Ольшавський зробив певні висновки з агресивних дій яґерського єпископа. Дійсно, якщо у згаданому вище листі від 5 серпня 1733 р. в Яґер він запопадливо повідомляв, що вживає заходи, аби ніхто з кандидатів на священство із Закарпаття не їхав святитися до Речі Посполитої [Лучкай, 2002, с. 244–245], то після згаданого явно недружного акту Ердевді сам вирішує їхати святитися до Львова.

Після обрання єпископом, але ще перед поїздкою на свячення, владика-номінант прийняв чернечий постриг під іменем Стефан, згідно з давньою традицією Мукачівської єпархії, яку з її початків очолювали монахи. Попередник Стефана (Симеона) Ольшавського Геннадій (Юрій) Бізанцій був першим єпископом з єпархіяльного духовенства, але перед хіротонією також прийняв постриг. У цьому кроці обох архиєреїв, крім вірності традиції, був присутній ще один мотив: вони прагнули водночас бути і на катедрі, і верховними настоятелями (архимандритами) василіян єпархії. Єпископ Бізанцій ще зумів урядувати єпархією та монастирями, проте після його смерті, на основі прижиттєвої угоди з ним від 22 лютого 1729 р., чернецтво 9 липня 1733 р. провело собор, на якому обрало своїм верховним настоятелем (протоігуменом) мукачівського ігумена о. Григорія Булка, ЧСВВ. Тож Стефан (Симеон) Ольшавський, хоча вже й сам василіянин, верховним настоятелем монашества стати не міг [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 117; Там же, спр. 168].

16 жовтня 1733 р. Угорська надвірна канцелярія у Відні подала кандидатуру о. Ольшавського на посаду *«мукачівського єпископа з'єдинених грецького обряду в Мукачівському окрузі»* (Episcopi Munkacsiensis Graeci Ritus Unitorum in Districtu Munkacsiensi) і апостольського вікарія там же [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 509, арк. 1–4; Жаткович, 2008, с. 272; Лучкай, 2002, с. 249–251]. Природно, що на місці, всередині Мукачівської єпархії, це розуміли саме як подання кандидата на *«мукачівського єпископа»*. До прикладу, 27 листопада 1733 р. о. Григорій Булко, ЧСВВ писав до марамороського вікарія о. Івана Стойки таке: *«Симеѡн Ѿлшавъскый Мукачевъскый нн҃ѣшный Єнералный викаріушъ ѿ Єго Ѩсности Цесарской […] Єп҃помъ Мукачевъскымъ нареченный оуже єсть, которой Єп҃іи дажь доденесъ донацію при рукахъ правда єще неймаетъ […]»* [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 508, арк. 1зв.].

Далі, 27 серпня 1734 р., імператор Карл VI номінував о. Ольшавського на єпископа для русинів грецького унійного обряду в *«Мукачівському окрузі»* (Districtus Munkácziensis) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 523]. 18 травня 1735 р. папа Климент XII призначив його мукачівським апостольським вікарієм для вірних грецького обряду того ж *«Мукачівського округу»* (in districtu Munkaciano) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 547; Documenta, 1960, с. 70]. 20 травня той же папа призначив о. Ольшавського апостольським мукачівським адміністратором з єпископським титутом *«пелленський»* [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 546; Documenta, 1960, с. 70–71]. Тобто о. Ольшавського Апостольська столиця призначила саме апостоль-

ським, а не обрядовим вікарієм, як того вимагали з Яґеру [Basilovits, 1799, ч. 2, с. 183–184; Лучкай, 2002, с. 10, 252, 253]. Щодо *«Мукачівського округу»*, то цей незвичний титул, знову ж, пов'язаний з фактом невизнання угорськими римо-католицькими єпископами Яґеру самостійності і навіть існування Мукачівської єпархії: її вони тлумачили як *«округ»* Яґерської єпархії. Тільки мукачівський єпископ 1743 – 1767 рр. Мануїл (Михайло) Ольшавський підняв відриту боротьбу за визнання і звільнення єпархії, яка увінчалася її канонізацією папою Климентом XIV 9 вересня 1771 р.; щоправда, тоді Мукачівську єпархію одразу підпорядкували естерґомським римо-католицьким архієпископам, як митрополитам [Bullarii Romani, 1845, с. 382–386].

24 травня 1735 р. Стефан (Симеон) Ольшавський отримав дозвіл папи на хіротонію. Водночас показово, що у відповідному документі його названо апостольським вікарієм саме в *«Мукачівській єпархії»* (in Dioecesi Munckaciensi), а не *«окрузі»* [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 548, арк. 1; Documenta, 1960, с. 71–72]. Днем 12 вересня 1735 р. датовано паспорт єпископа-номінанта на безпечний проїзд до Львова від імператора для висвячення в якості *«єпископа пелленського й апостольського вікарія Мукачівського округу»* [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 550, арк. 1]. Як бачимо, термін *«округ»* щодо Мукачівської єпархії домінував тоді у документах з Яґеру і від світської влади, натомість у документах Апостольської столиці наявні і *«округ»*, і *«єпархія»*. Останнє можна пояснити суперечливими повідомленнями щодо стану і статусу єпархії, які доходили з Відня, Мукачева та Яґеру.

Зрозуміло, що син селян, владика Стефан (Симеон) не зміг відкрито опиратися претензіям угорських яґерських єпископів, які, як його сучасник Гавриїл Антоній Ердевді, були не лиш духовними, а й впливовими і багатими світськими діячами, представниками сильних магнатських родів. До того ж, слід відзначити, що в ті часи Мукачівська єпархія, на відміну від римо-католицьких дієцезій, не мала жодної матеріальної фундації від держави. Головними джерелами доходу владики Ольшавського були податок-катедратик (розміром від 1 ґульдена 20 крейцарів до 2 ґульденів 4 крейцарів з пароха в рік) і плата від кандидатів за священничі свячення (розміром 12-20 ґульденів). За підрахунками самого єпископа Стефана (Симеона), в рік цей дохід сукупно сягав 1045 ґульденів 622 крейцари [Beskid, 1932, p. 57]. Щоби розуміти дійсний розмір названої суми в ті часи, достатньо, сказати, що, наприклад, вживана ряса коштувала 11 ґульденів, єпископська карета – 15 ґульденів, його ж перстень з рубіном – 166 ґульденів [Beskid, 1932, p. 58]. Одинока фундація в Мукачівській єпархії за тих часів, була видана ще подільським князем Федором Корятовичем, власником Мукачева наприкінці XIV – початку XV ст., для Мукачівського монастиря, проте первісних документів на її підтвердження бракувало. Через брак матеріальних ресурсів мукачівські єпископи оспорювали право чернечої обителі на цю фундацію [Пекар, 1997, с. 64, 102]. З такого конфлікту певні дивіденди мав і яґерський єпископ, узалежнюючи мукачівського єпископа й ченців від себе, як посередника у вирішенні суперечок.

У підсумку, через неспроможність владики Ольшавського опиратися Яґеру, *«з-за пересадної услужности яґерським єпископам клир у нім розчарувався»* [Пекар, 1967, с. 199; порівн.: Кондратовичъ, 1930, с. 100]. Втім, насправді це вже інше питання, що Мукачівська єпархія за часів Стефана (Симеона) Ольшавського не мала достатньо сил і ресурсів, аби відкрито відстояти свою руську церковну ідентичність. Уже сам факт того, що цей ієрарх, як і його попередник у 1716 р., поїхав на свячення до Глави Київської митрополії, є яскравим виразом його, хоча й мовчазної, проте позиції.

Насамкінець треба зазначити, що єпископ Стефан (Симеон) Ольшавський, ще як генеральний вікарій, а потім уже як владика, піклувався питаннями освіти, дисципліни серед духовенства і його матеріального забезпечення [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 511; Там же, спр. 512; Пап, 2003, с. 14]. Зрештою, цей архиєрей зумів добитися того, щоб держава виділяла річно 2000 ґульденів (форинтів) для забезпечення бідніших священників Мукачівської єпархії і 1000 – для єпархіяльного управління [Šoltés, 2010, с. 233]. У 1737 р. владика почав проводити перепис парафій своєї єпархії, але встиг описати тільки 21 з них у Мукачівській та Чинадіївській домініях, бо зробити решту завадила передчасна смерть [Пап, 2003, с. 14].

Щодо особистих рис єпископа Стефана (Симеона), то, за словами о. Кондратовича, *«коли він по смерті Бізанція, у 1733 році, зайняв єпископську катедру, він цілком володів уже потрібним досвідом, авторитетом і знанням відносин та потреб своєї єпархії»* [Кондратовичъ, 1930, с. 98]. За оцінками о. Лучкая був цей єпископ: *«[…] теолог-дослідник, людина гідна вічної пам'яті за свою ерудицію і прекрасний характер»* [Лучкай, 2002, с. 130]; *«[…] жив мирно в монастирі св. Миколая разом з монахами і своїм великим умом керував і управляв як підпорядкованим йому народом, так і духовенством. Керуючи, цей вчений єпископ Симеон був настільки ревним у дотриманні чеснот, що він не мирився з жодним проступком, навіть допущеним публічно через людські слабкості кимось із духовенства, але в той же час виявленням правди і співчуття як до винного, так і потерпілого, батьківським умовлянням повертав до розважності тих, хто виходив за межі прийнятного»* [Лучкай, 2002, с. 253–254]. На думку о. Миколи Бескида, *«виділитися Симеону Стефану завадила передчасна смерть. У нього також були неординарні якості»* [Beskid, 1932, с. 55].

Дійсно, недовго прослуживши на мукачівській катедрі, владика захворів, а тому призначив своїм генеральним вікарієм рідного брата о. Мануїла, який і управляв єпархією [Лучкай, 2003, с. 248]. Єпископ Стефан (Симеон) помер 24 грудня 1737 р. за новим стилем і похований у криптах Мукачівського монастиря [Пекар, 1967, с. 199]. Оскільки він жив дуже скромно в резиденції, що складалася з двох малих кімнат, комірчини й кухні, то по собі залишив небагато майна, яке оцінили в 5286 ґульденів і 79 крейцарів [Basilovits, 1799, ч. 2, с. 185; Beskid, 1932, с. 57]. Наступним мукачівським єпископом став Гавриїл

(Юрій) Блажовський – один з найближчих помічників і духівник покійного [Basilovits, 1799, ч. 2, с. 187; Лучкай, 2002, с. 255; Лучкай, 2003, с. 248–249]. Владика-номінант Блажовський також поїхав на свячення до київського митрополита, яким тоді був Атанасій Шептицький – святитель Ольшавського [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 604, арк. 1; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 605, арк. 1]. Нижче подаю текст грамоти вділення єпископських свячень Стефана (Симеона) Ольшавського від 7 грудня 1735 р. за старим стилем (18 грудня за новим стилем), яка зберігається у фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 549].

Висновки. Таким чином, у світлі опрацьованих джерел та їх аналізу вдалося відтворити життєпис і охарактеризувати служіння мукачівського єпископа 1735 – 1737 рр. Стефана (Симеона) Ольшавського. Цей ієрарх, маючи дуже обмежені можливості для діяльності і розпоряджаючись обмеженими ресурсами, старався зберегти й розвинути доручену йому Мукачівську єпархію. Як і його попередники та наступники, він зробив це, знаходячи підтримку в Київській митрополії, а тому отримувати єпископські свячення поїхав до київського митрополита Атанасія Шептицького. Важливим історичним документом і свідченням цих подій є опублікована у цій статті грамота свячень від 7 грудня 1735 р., яка значно доповнить джерельну базу для подальших досліджень історії Мукачівської єпархії у період її боротьби за звільнення від впливу римо-католицької Яґерської єпархії.

Аѳа́насій на Шепти́цаⷯ Шепти́цкій, мл҃тію Бж҃ією й С. Ап҃тл̾ского Ѳрону Архієпископъ Митрополита Кієвскій и всеѧ̀ Ро́ссіи̏* Еп҃пъ Лво́вскій, Га́лицкⷰі и Каменца Подол̾скаго Архимандрита Кієвопече́рскⷰі, и Ѹ҆невскій

Ѿ сщ҃е́нномꙋ, и возлюблеⷩномꙋ бра́тꙋ **Симеѡ́нꙋ Сте́фанꙋ Ѡ҆лш҃авскомꙋ, Є҆п҃пови Пелле́нскомꙋ Мꙋкачевскомꙋ**, Ра́доватисѧ ѡ Г҃дѣ. И҆́зволе́ніемъ и Съвѣтоⷨ Бж҃іиⷨ, и Ст҃ѣ́йшаго Г҃дина н҃шего смотре́ніемъ **Климентіѧ Папи Римскагѡ в҃і**. Волею и бл҃года́тію, **Найсвѣтлѣшаго Г҃дара Кароля Шестагѡ** Бж҃ією Мл҃тію избраннаго **Імператора Римскагѡ**, и вседержавнѣ́йшаго Нѣ́ме́цкой, Гишпа́нской, Венґерской, Че́ской, Далма́тской, Кроа́тской, Славонской, и проⷱ: зе́мль цр҃ѧ А҆́рхїво́дза, А҆́встріи, Бꙋргу́ндіи, Браба́нціи, Сти́ріи, Кара́нтіи, Карнѣѡ́лѣи, Люѯембу́ргіи̏, Вертемберґіи, и Тре́кіи, Вышшой и Нижа́йшой Силе́зіи̏ Кнѧза́ Свевіи̏, Мархїѡна Мꙋравскагѡ, Гра́бѣи Гапшпу́ргꙋ, Ти́ролѧ, Ферре́тꙋ, Кґіпу́рґꙋ, И҆́гари́ціи̏. Дипломо́ю на пр҃тѡ́лъ Е҆п҃пкій Пелле́нскій и Мꙋкаче́вскій возведе́нній ѡвсѣ́хъ ꙗ҆́же ц҃ркваⷯ Бж҃їихъ, па́чеже вдоⷡствꙋющихъ, и свои́хъ и҆́мъ Па́стырей лише́нныхъ, въ еже бл҃говре́меннѣ, достоѧ́нію Хв҃ꙋ е҆́же своє́ю си̏ Кро́вію стѧжа́ себѣ̀ досто́йныхъ, бодрыⷯ, цѣломꙋдре́нныⷯ, разу́мныхъ, и ѡ своеⷨ стадѣ̀ бдѧщиⷯ промишлѧ́т̏, и поставлѧ́ти, Па́стыре̏ ѿ тогоⷤде Ѳрѡ́нꙋ А҆́п҃лскагѡ Митропо́литоⷨ всеѧ̀ Рѡ́ссіи врꙋчерⷩное попече́ніе иму́ще, и вѣду́ще, ꙗ҆́кѡ Пелле́нскаѧ и Мꙋкаче́вскаѧ, и проⷱ: въ тиⷯ же Е҆́па́рхіяⷯ Ц҃ркви, ꙗ҆́же бл҃жеⷩніѧ па́мѧти Бг҃олюби́вы̏ Геѡргі̏ І҆гна́ді̏ Бѣзаⷩтій Е҆п҃пъ Севастополѣтаⷩскій и҆ Мꙋкаче́вскій, жⷲи сы̏ прав́аше, семꙋ̀ въ пу́ть всеѧ Землѧ̀ ѿшеⷣшꙋ, оꙋтѣше́ніѧ Пастырскогѡ ѿ довоⷧна времене лишеⷩны сꙋⷮ. Тебѣ̀ Воⷥлюблеⷩнаго Бра́та н҃шего **Симеѡ́на Стефана О҆́лшавскагѡ** въ Чи́нꙋ ст҃а́гѡ Васи́ліѧ Веⷧ: до нн҃ѣ пребы́вшагѡ, и достоиⷩствоⷨ Намѣ́стницⷮва Е҆́нераⷧнагѡ Е҆п҃піи пререче́ⷩныⷯ Пеⷧле́нскаго и Мꙋкаче́вскаго, сиѧ́юща и оꙋкрашеⷩна, Е҆го́же **Найсвѣтлѣйшій и Веедеⷬжавнѣйші̏ Кароль Шестій, избраⷩній Імператоръ Римскій**. * димломо́ю свое́ю на сію Е҆п҃пію Пелⷧенскꙋю и Мꙋкаче́вскꙋю, смире́нію н҃шемꙋ преⷣстви́ⷧ еⷪ оꙋсмотри́ хоⷲи Ст҃и́теⷧскомꙋ семꙋ̀ и҆́же бл҃гополꙋⷱно и приклаⷣна оꙋпова́ніе иму́ще крѣ́пкое и и҆́звѣⷭное да ꙗ҆́коже пришеⷧ еси́ достохваⷧнѣ въ Чи́нꙋ сⷡ: Васиⷧ: Веⷧ: сте́пенемъ Намѣ́стницⷮва Енераⷧнагѡ О҆́ꙋкрашⷩе. Си́це и Ц҃ркѡⷡ Бж҃ію воⷥꙋмѣеши, восхо́щеш̏, и воⷥмо́жеши, Г҃ꙋ поспѣшествꙋ́ющꙋ, бл҃гополе́ⷥно прави́ти и Сп҃нію дш҃ъ члч҃киⷯ Кро́вію Е҆диночаⷧнагѡ Сн҃а Бж҃іѧ І҆са Х҃а искꙋплеⷩныⷯ, ѡпа́сно прилежноти, и поне́же преⷣваршее истѧза́ніе ꙗ҆́ви̏ жи́тіе твоѐ чⷭно, и нра́ви бл҃ги, и преⷣвсевидѧ́щиⷨ ѻ҆́кѡⷨ Бж҃їимъ, и н҃шимъ смире́ніемъ И҆́сповѣда́ніе вѣ́ры соⷮвориⷧ еси́, и воⷥда́лъ ѡбѣтъ доⷧжнаго повинове́ніѧ, и послꙋша́ніѧ ст҃о́мꙋ Пр҃то́лꙋ Ап҃лскомꙋ и **Ст҃ѣ́йшомꙋ Папѣ Римскомꙋ** и Смире́ннію н҃шемꙋ, сего̀ радⷰ почи́нꙋ Ст҃ы́ѧ Востоⷱныѧ Ц҃ркве, з Съслꙋже́ніеⷨ Е҆п҃пкіⷨ проиⷥведо́хоⷨ рꙋкоположи́хоⷨ, и ѡсти́хоⷨ тѧ̀ въ Е҆́п҃па Бг҃оспаса́емыⷯ Градо́ⷡ, до пререче́ⷩныⷯ Е҆́п҃повъ Пеⷧленскаго, и Мꙋкачевскаго, зда́вна належа́щиⷯ в тиⷯ Е҆пархіаⷯ, и ѡбрѣтающиⷯсѧ. Е҆́гда оубо нашеⷣшо̏ на Ст҃и́теⷧство твоѐ рꙋкоположе́ніеⷨ смире́ніѧ н҃шегѡ Бжⷭвеⷩно̏ бл҃гⷣти призваⷩ еси къ дѣла́ннію въ виногра́дѣ Гⷭднеⷨ и прі́ѧ̑ еси́ и҆́го Хр҃тово на Ра́мо своѐ, поⷭтщи́сѧ воⷥлюбленнѣ̑ші̏ Бра́те вѣ́рою прі́ѧт̏ слꙋже́ніе, и попече́ніе ѡ дш҃ахъ и та́ко дѣлѧ́т̏ въ виногра́дѣ Гⷭднеⷨ и исправлѧ́т̏ ни́вꙋ Хв҃ꙋ ꙗ҆́ко да прі́ймеш̏ по многолѣⷮствіи своеⷨ динаⷬ вѣ́чныѧ̑ жиⷥни, и поко̏ бл҃жеⷩны̏, да бꙋ́деⷮ доⷨ тво̏ зерца́ло, начерта́ніе, и ѻ҆́браⷥ всѣⷨ, ꙗ҆́ко да ра́дꙋеⷮсѧ ѡ тебѣ̀ Ц҃рквы ⷮвоѧ̀ и Ст҃и́телство ⷮвоѐ ѡ Ц҃ркваⷯ своиⷯ, преⷣ Бг҃омъ, А҆́ггл҃ы и Ч҃лки, ѿ се́лѣ же пречⷭныⷨ Ц҃ркваⷨ Пеⷧле́нско̏ и Мꙋкаче́вско̏, и проⷱ: всѣⷯ собороⷨ, вла́стію ѿ Бг҃а и Прⷭола А҆́пⷭлскаго наⷨ даⷩною, си́ми писмени̏ н҃шим̏ заповѣда́еⷨ, да̀ тебѣ̀ ꙗ҆́коже ѻ҆́уды своѐ смиреⷩно внима́юще повинꙋюⷮсѧ, и доⷧжнꙋю чеⷭⷮ воⷥдаюⷮ, клиⷬ же тѧ̀ и лю́діе а҆́ки ѿца и паⷭира оусерⷣно прие́млюⷮ и наказа́ніѧ послꙋшаюⷮ. Миⷬ тебѣ̀ воⷥлюблеⷩні̏ бра́те, бл҃года́тію Г҃а н҃шего І҆са Х҃а писаⷩ въ Лво́вѣ въ ка́тедрѣ нш҃о̏ дн҃ѧ̀ з҃. Мц҃а Декемⷡ: Ро́кꙋ Бж҃іѧ ҂аѱл҃е.

Аѳа́насій Аⷬхеппъ

Метрополита рꙋко́ю власною

Іннокентій Лѣпницкій Ч.С.В.В., авдиторъ

Алеѯей Бучѣцкій, метрополи́таⷩскій и҆ консисторскій пи̏сарь

* Не Росії в сучасному розумінні, а Русі – тут вплив давньої грецької форми назви Русі зі столицею у Києві: Ρωσία.

Список використаних джерел

Basilovits, J., 1799. *Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs, pro religiosis ruthenis ordinis sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs, anno MCCCLX. factae*, ч. 1–3, Cassoviae: Typographia Ellingeriana, 104+208+140 p.

Beskid, N., 1932. *Iz minuvšaho odnoj kresťanskoj semji*, Homestead: Typografia Amerikanskoho Russkoho Viestnika, 95 p.

Blažejovskyj D., 1984. Byzantine Kyivan Rite students in Pontifical colleges, and in seminaries, universities and institutes of Central and Western Europe (1576 – 1983), *Analecta OSBM*, Series 2, Sectio 1, vol. 43, Romae: PP. Basiliani, 366 p.

Bullarii Romani continuatio Summorum Pontificum Benedicti XIV, Clementis XIII, Clementis XIV, Pii VI, Pii VII, Leonis XII, Pii VIII, 1845. tomus 5, Prati: Typographia Aldina, 832 p. illustrantia (1075 – 1953), 1954, vol. 2, Romae: PP Basiliani, 670 p.

Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ukrainae illustrantia (1075 – 1953), 1954. tomus 2, *Analecta OSBM*, Series 2, Sectio 3, Romae: PP. Basiliani, 669 p.

Hodinka, A., 1909. *A Munkácsi görög-katholikus püspökség története*, Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 856 p.

Kondratovič, I., 1963. The Olšavský bishops and their activity, *Slovak Studies*, vol. 3, Cyrillo-Methodiana, Roma: Slovak Institute, p. 179–198.

Lacko, M., 1959. New documents about Michael Manuel Olšavsky Bishop of Mukačevo, Extracta ex *Orientalia Christiana Periodica*, vol. 15, num. 1-2, Rome: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, xiv p+pp. 53–90.

Litterae Episcoporum historiam Ukrainae illustrantes (1600–1900), 1981, *Analecta OSBM*, Series 2, Sectio 3, vol. 5: 1711 – 1740, Romae: PP. Basiliani, 374 p.

Pekar, A., 1992. *The history of the Church in Carpathian Rus'*, New York: Columbia University Press, 296 p.

Šoltés, P. 2010. A papság reformja a Munkácsi Egyházmegyében a 18. században, *Collectanea Athanasiana* – I. Studia vol. 3: *Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles*. Ed. Véghseő Tamás. Nyíregyháza, p. 231–245.

Блажейовський Д., 1996. *Ієрархія Київської Церкви (861 – 1996)*, Львів: Каменяр, 567 с.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 64, оп. 1, спр. 117, 6 арк.

ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 168, 1 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 371, 10 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 473, 1 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 508, 3 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 509, 4 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 511, 8 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 512, 2 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 523, 1 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 546, 1 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 547, 1 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 548, 1 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 549, 1 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 550, 1 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 604, 1 арк.

ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 605, 1 арк.

Дулишковичъ, І., 1877. *Историческія черты угро-русскихъ*, тетрадь III. Унгваръ: Печатня Карла Іегера и Альберта Ю. Рейпайя, 234 с.

Жаткович Ю., 2008. Праці з історії Угорської Русі, Ужгород: Мистецька Лінія, 452 с.

Кондратовичъ, И., 1930. Очерки изъ исторіи Мукачевской епархіи. Епископы Ольшавскіе и ихъ дѣятельность въ борьбѣ за церковную унію и за канонизацію Мукачевской епархіи, *Карпаторусскій сборникъ*, Ужгородъ: Типографія «Школьной помощи», с. 91–111.

Лелекачъ, Н., Грига. М., 1944. *Выборъ изъ старого руського письменства Подкарпатя (отъ найдавнѣйшихъ поатковъ до середины XIX в.)*, Унгваръ: Выданя Подкарпатского общества наукъ, 136 с.

Лучкай, М., 1990. *Історія карпатських русинів*, т. 3, *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, випуск 16, Братіслава: Словацьке педагогічне видавництво, с. 29–256.

Лучкай, М., 2002. *Історія карпатських русинів*, т. 3, Ужгород: Закарпаття, 383 с.

Лучкай, М., 2003. *Історія карпатських русинів*, т. 4, Ужгород: Закарпаття, 328 с.

Пекар, А., 1967. Нариси історії Церкви Закарпаття, т. 1, *Analecta OSBM*, серія 2, секція 1, т. 22, Рим: Видавництво ОО. Василіян, 241 с.

Пекар, А., 1997. Нариси історії Церкви Закарпаття, т. 2, *Analecta OSBM*, серія 2, секція 1, т. 50, Рим – Львів: Видавництво ОО. Василіян, 492 с.

Пап, С., 2003. *Історія Закарпаття*, т. 3, Івано-Франківськ: Нова Зоря, 648 с.

Пронин, В., 2009. *История Православной Церкви на Закарпатье*, Ужгород: Φιλοκαλια, 527 с.

References

Blazheiovskyi D., 1996, *Iierarkhiia Kyivskoi Tserkvy (861–1996)* [*Hierarchy of the Kyivan Church*], Lviv: Kameniar, 567 p. (in Ukrainian).

Derzhavnyj arkhiv Zakarpatsjkoji oblasti [The State Archive of Zakarpattia oblast], f. 64, op. 1, spr. 117, 6 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 64, op. 1, spr 168, 1 l. (in Ukrainian).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 371, 10 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 473, 1 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 508, 3 l. (in Ukrainian).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 509, 4 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 511, 8 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 512, 2 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 523, 1 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 546, 1 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 547, 1 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 548, 1 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 549, 1 l. (in Church Slavonic).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 550, 1 l. (in Latin).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 604, 1 l. (in Church Slavonic).

DAZO (SAZO), f. 151, op. 1, spr 605, 1 l. (in Church Slavonic).

Dulishkovich", I., 1877. *Istoricheskija cherty ugro-russkih"* [*The historical features of the Ugro-Russians*], part III. Ungvar": Pechatnja Karla Iegera i Al'berta Ju. Rejpajja, 234 p. (in Russian).

Kondratovich", I., 1930, Ocherki iz" istorii Mukachevskoj eparhii. Episkopy Ol'shavskie i ih" diejatel'nost' v" bor'bie za cerkovnuju uniju i za kanonizaciju Mukachevskoj eparhii [Essays on the history of the Mukachevo eparchy. Bishops' Olsavsky applications for the religious union and canonization of the eparchy], *Karpatorusskij sbornik"*, Uzhgorod": Tipografija «Shkol'noj pomoshhi», p. 91–111. (in Russian).

Lelekach, N., Ghrygha. M., 1944, *Vybor yz starogho rusjkogho pysjmenstva Podkarpatja (ot najdavnijshykh pochatkov do seredyny XIX v.)* [*Selected texts from old Ruthenian literature of Zakarpattia from its origins to the middle XIX century*], Unghvar: Vydanja Podkarpatskogho obshhestva nauk, 136 p. (in Ukrainian).

Luchkaj, M., 1990. Istorija karpatsjkykh rusyniv [The history of the Carpathian Ruthenians], vol. 3, *Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajinsjkoji kuljtury u Svydnyku* [*Scientific miscellany of the Museum of Ukrainian culture in Svidnik*], issue 16, Bratislava: Slovacjke pedaghoghichne vydavnyctvo, p. 29–256. (in Latin and Ukrainian).

Luchkaj, M., 2002. *Istorija karpatsjkykh rusyniv* [The history of the Carpathian Ruthenians], vol. 3, Uzhghorod: Zakarpattia, 383 p. (in Ukrainian).

Luchkaj, M., 2003. *Istorija karpatsjkykh rusyniv* [The history of the Carpathian Ruthenians], vol. 4, Uzhghorod: Zakarpattia, 328 p. (in Ukrainian).

Pap, S., 2003. *Istoriia Zakarpattia* [*History of Zakarpattia*], vol. 3, Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 648 p. (in Ukrainian).

Pekar, A., 1967. Narysy istoriji Cerkvy Zakarpattja [The delineations of the Church history of Zakarpattia], vol. 1, *Analecta OSBM*, serija 2, sekcija 1, vol. 22, Rym: Vydavnytstvo OO. Vasyliian, 241 p. (in Ukrainian).

Pekar, A., 1997. Narysy istoriji Cerkvy Zakarpattja [The delineations of the Church history of Zakarpattia], vol. 2, *Analecta OSBM*, serija 2, sekcija 1, vol. 50, Rym – Ljviv: Vydavnytstvo OO. Vasyliian, 492 p. (in Ukrainian).

Pronin, V., 2009. *Istorija Pravoslavnoj Cerkvi na Zakarpat'e* [The history of the Orthodox Church in Zakarpattia], Uzhgorod: Φιλοκαλια, 527 p. (in Russian).

Zhatkovych Yu., 2008. Pratsi z istorii Uhorskoi Rusi [Works on the history of Hungarian Rus'], Uzhhorod: Mystetska Liniia, 452 p. (in Ukrainian).

SUMMARY

LIFE OF THE MUKACHEVO BISHOP STEFAN (SIMEON) OLSAVSKY AND METROPOLITAN'S ATHANASIUS SZEPTYCKI CHARTER ON HIS CONSECRATION IN 1735 (PUBLICATION OF THE ACT)

Volodymyr Moroz
Candidate of History, Research fellow at the Institute of Church History,
Ukrainian Catholic University, Lviv

The paper is devoted to investigating the life and documental heritage of the Mukachevo bishop Stefan (Simeon) Olsavsky (c. 1695 – 1737), especially to publication a charter of his bishopric consecration by the Kyivan Metropolitan Athanasius Szeptycki (1686 – 1746) in Lviv St. Jorge Cathedral on 7 December 1735. The author analyses documental acts regarding the history of publishing separate documents and analyses a set of unpublished sources. On this basis, the historian reconstructs the bishop's biography, his relations with contemporaries, and his position on eparchial development and administration questions. This research eliminates a lack of information about details of Stefan (Simeon) Olsavsky's bishopric consecration. Moreover, the paper opposes a tendency to construe his period as some insignificant and undistinguished phase of the local eparchial history. Volodymyr Moroz explains terminological differences in interpreting the Mukachevo eparchy as the real autonomous "diocese" and a "district", i. e., ritual vicariate of the Roman-Catholic Diocese of Eger in the time of Stefan (Simeon) Olsavsky. The researcher demonstrates that bishop Olsavsky's decision to receive consecration from the Kyivan Metropolitan was not an accident but a result of his (and his predecessors) aspiring to avoid intrusive domination of the Eger bishops over the Eparchy of Mukachevo. This consecration was the following example of the Mukachevo eparchy's gravity to union with the Kyivan Metropolitanate in a set of similar events. Significantly, the Metropolitan Athanasius Szeptycki fixed in the charter that Stefan (Simeon) Olsavsky promised his submission to the Holy See, the Pope personally, and the "Our humility" – the Metropolitan of Kyiv. Undoubtedly, the publication of this charter helps to reveal and explain new pages of the Church's history. It could strengthen interest in studying relations between the Eparchy of Mukachevo and the Kyivan Metropolitanate.

***Keywords**: Kyivan Metropolitanate, Mukachevo Eparchy, Metropolitan Athanasius Szeptycki, Bishop Stefan (Simeon) Olsavsky, Zakarpattia.*

УДК 37:737 (477)
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.246494

ПРАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ НАРОДНИХ ЧИТАНЬ ПРАВОСЛАВНИМИ БРАТСТВАМИ ВОЛИНСЬКОЇ ТА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.).

Альошина Оксана Анатоліївна
кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та культурного менеджменту,
Національний університет «Острозька академія», Острог
E-mail: oksana.alioshyna@oa.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-0893-3791
ResearcherID: AAX-8161-2020

Метою статті є аналіз специфіки організації та проведення релігійно-моральних читань і бесід православними церковними братствами на території Волинської та Київської губерній. З'ясовано, що вся робота з організації читань регулювалася «Правилами для проведення народних читань у губернських містах». В цьому документі чітко фіксували вимоги, яких необхідно було дотримуватися особам чи товариствам, які організовували читання. Міністерство народної освіти встановило перелік визначених періодичних видань, котрі можна було використовувати під час цих заходів. Влаштовувати народні читання дозволяли після отримання дозволу від попечителя навчального округу та за попередньою домовленістю з місцевим губернатором. Окремо у статті розкрито головні аспекти роботи православних братств у справі організації та проведення позабогослужбових народних читань. На прикладі окремих церковних братств показано особливості їх підходу до планування, організації та влаштування релігійних бесід, з'ясовано результати проведеної роботи. Встановлено, що представники церковних братств формували перелік визначених та узгоджених тем публічних лекцій, використовували допоміжні засоби візуалізації та ілюстративний матеріал для кращого запам'ятовування почутого. Звернуто увагу на те, що виголошені доповіді, в основному, висвітлювали засади православного віровчення: релігійно-моральні читання проводили з просвітницькою метою, для підняття освіченості місцевого населення, а також популяризації та утвердження ідей православ'я. Визначено, що у практиці проведення народних читань прослідковувався і агітаційний аспект, оскільки члени братств прагнули застерегти місцеве православне населення від католицького впливу. Також передбачалося здійснювати роз'яснювальну роботу проти розповсюдження окремих протестантських течій.

Ключові слова: *православні братства; народні читання; Волинська губернія; Київська губернія.*

Постановка проблеми. Православні братства, що виникли на території Правобережної України упродовж XIX ст., мали здійснювати просвітницьку діяльність. Згідно з встановленими церковним управлінням розпоряджень, такий вектор роботи передбачав заснування шкіл, бібліотек, читалень, і, зокрема, проведення народних релігійних читань і бесід. Практика проведення народних бесід чітко регламентувалася відповідно до прийнятих законів та визначених правил Міністерства народної освіти.

Аналіз останніх досліджень. Інтерес науковців до теми культурно-просвітницької діяльності православних братств простежується упродовж останніх десятиліть XX ст. Обставини виникнення та освітня діяльність братств Волині представлена у монографії С. Жилюка [Жилюк, 1996]. У наукових статтях О. Марчук [Марчук, 2001], О. Сажок [Сажок, 2013], І. Тимочко [Тимочко, 2009] представлено матеріали, що розкривають виникнення та окремі напрями роботи православних братств у Волинській губернії, проте в них не приділено увагу організації та проведенню братствами народних читань. У статті О. Альошиної [Альошина, 2018] показано специфіку та проведення позабогослужбових читань тільки окремими братствами Волинської губернії. Тож наразі відсутні публікації, які б повністю висвітлювали особливості влаштування релігійних читань у Волинській та Київській губерніях, а тому представлена тема потребує детальнішого опрацювання. Використання документів Центрального державного історичного архіву України та опублікованих матеріалів дало можливість уточнити та ґрунтовно доповнити матеріали попередніх наукових публікацій. Для дослідження даної проблеми автором опрацьовано і залучено також матеріали періодичної преси.

Мета наукової статті – показати підготовку та влаштування народних читань православними братствами.

Завданнями роботи є показати 1) підготовку братств до проведення народних бесід та 2) практику проведення релігійних читань окремими православними братствами.

Методи дослідження спираються на принципи науковості, об'єктивності та історизму, а також проведене з використанням загальнонаукових методів (внутрішньої критики джерел, аналізу, синтезу, узагальнення).

Виклад основного матеріалу. На початку 1870-х р. міністерствами народної освіти та внутрішніх справ Російської імперії обговорювалося питання про розширення практики народних читань в губерніях. Відтак 1872 р. Міністерство народної освіти створило комісію для контролю за втіленням даного завдання, що мала укласти відповідні правила організації читань.

© Альошина О. А.

Як результат, комісія обговорила питання про відкриття загальнодоступних читань для населення і затвердила, що програму й читання необхідно попередньо подавати на розгляд і затвердження Міністерству народної освіти. Додаткова вимога полягала в тому, щоб матеріали читань до особливого розпорядження відомства зачитувались (а не розповідались) за текстами, схваленими Міністерством народної освіти, і при цьому під час публічного їх читання заборонялися жодні доповнення і відступи. Не дозволялося доручати підготовку читань вченим, благодійним товариствам і приватним особам [ЦДІАК, ф. 707, оп. 38, спр. 7, арк. 33–34].

21 грудня 1876 р. імператор затвердив «Правила для проведення народних читань у губернських містах». Згідно з ними, читання дозволялося організовувати на прохання товариств і приватних осіб після отримання відповідного дозволу попечителя навчального округу та за попередньою домовленістю з місцевим губернатором. У «Правилах» фіксувалося, що організація народних читань і усі розпорядження щодо їх підготовки, передусім матеріальне забезпечення справи повинно «перебувати в руках» тих приватних осіб або товариств, котрі висловлювали прохання на їх влаштування. Контроль за читаннями покладається на директорів народних училищ, а за їх відсутності – на одного з освітніх інспекторів губернії. Проводити читання могли духовенство, викладачі народних училищ, а також особи, які одержали дозвіл губернатора та директора народних училищ. Місцями для влаштування читань слугували будинки, де розміщувалися училища, школи, взагалі перевагу надавати приміщенням в казених і громадських будівлях, розташованих в межах міста. До публічного читання для народу дозволялося використовувати твори, схвалені для цієї цілі учбовим комітетом Міністерства народної освіти. З огляду потреби забезпечення більшого вибору матеріалу для народних читань дозволялося використовувати книги духовного змісту, схвалені Священним Синодом. Призначені для публічного читання твори не переказувалися, а читалися по тексту, без усяких змін і доповнень. Було передбачено, що в разі якщо читання супроводжуються дослідами або пояснювальними картинами, то дозволяється пояснення тих чи інших ілюстрацій на словах, не виходячи за межі змісту текста [Полное, 1878, с. 556–557].

Для залучення населення до участі у релігійно-моральних читаннях на сторінках періодичної преси Волинської губернії публікувалися статті про їх користь. У цих статтях інформувалося, що *«ні церковна проповідь, ні читання книг, саме по собі без додаткових, відповідно до вимог релігійного просвітництва засобів, повною мірою і правильно не можуть сприяти цьому навчанню через незручність свого застосування, а також не мають всіх даних, що сприяють їх засвоєнню»* [О религиозно-нравственном, 1883, с. 851].

Свою діяльність *«заради зміцнення чистоти сповідуваних догматів»* православної віри члени Житомирського Володимиро-Василівського братства зосередили на проведенні безкоштовних релігійно-моральних читань. Бесіди проводили по суботах після вечірнього богослужіння в кафедральному соборі м. Житомира. Згодом у неділю Великого посту їх організовував протоієрей Н. Н. Трипольський під супровід церковного співу *«при багаточисленному зібранні слухачів різних націй і віросповідань»* в приміщенні міської думи. Їх роль зростала, і певний період часу подібні народні читання проводили викладачі Житомирського духовного чоловічого училища під контролем наглядача о. М. І. Щеглова [Девятсотлетие, 1892, с. 202].

Братчики планували влаштовувати релігійно-моральні читання по всій єпархії, особливий акцент було зроблено на місцевостях компактного проживання представників інших конфесій [Левитский, 1893, с. 596]. У статуті братства зазначалося, що відповідальними за організацію заходів мали бути священики, котрі проводили співбесіди про засади віри як один з напрямів свого служіння без попереднього узгодження з братством. Лише наприкінці року вони презентували раді братства перелік викладених тем, які включали до звіту проведеної роботи братства. Братчики, що не мали відповідної освіти і бажали долучитися до цієї справи, мали її виконувати під наглядом священника. Рада братства зобов'язувалася підготувати орієнтовні програми для цих читань і проводити роз'яснювальну роботу з даних питань [Устав Волынского, 1888, с. 419].

Братство на певний період часу припинило проводити читання і лише у 2 грудня 1904 р. на черговому засіданні члени ради клопотали про їх відновлення у святкові дні та доручили займатися цією справою М. І. Абрамову, одному з активних місіонерів. Для таких потреб була виділена і облаштована кімната у місцевій вчительсткій школі, а також на кошти братства придбано діапроектор з діафільмами і брошури. На початках керував цією справою саме М. І. Абрамов [Отчет о деятельности Волынского, 1905, с. 207]. Проте у зв'язку зі здійсненням ним місіонерської роботи в інших містах губернії, проведенням читань на практиці займалися інші особи. Зокрема, у 1907 р. відповідальним за підготовку читань призначили ієромонаха Митрофана та священика Ф. П. Казанського. Проте такий стан речей суттєво не впливав на якість організованих читань і вони стали одним з пріоритетних напрямів роботи братства [Отчет о деятельности Волынского, 1908, с. 162].

Кременецьке Свято-Миколаївське братство розпочало проводити позабогослужбові читанння лише з 1889 року. Відповідно до звіту братства за 1892 р. читання організовували згідно з програмою, складеною головою ради архімандритом Симеоном. Вони розпочинались 26 січня і проводилися згідно з встановленим графіком [Отчет Кременецкого, 1893, с. 153–154]. Такі заходи стали важливим засобом впливу на релігійні почуття населення губернії [Альошина. О., 2018, с. 12].

З метою залучення до читань якомога більшої кількості слухачів, члени братства вирішили поінформувати про це жителів Кременця. У тогочасній періодичній пресі вони розмістили відповідне оголошення: *«у Кременецькому Богоявленському*

братському монастирі впродовж великого посту будуть проводитися позабогослужбові читання та бесіди. Їх вестиме Кременецьке Богоявленське Свято-Миколаївське братство, яке є при монастирі. Предметом читань будуть істини православної віри та правила християнської моралі» [Обьявление, 1891, с. 143].

Згідно з розпорядженнями єпархіальної влади, читання проводили під особливим наглядом і безпосереднім керівництвом голови ради, викладача Волинської духовної семінарії ієромонаха Володимира. Крім того, така робота підтримувалася єпископом Острозьким Олександром, який був ініціатором читань, а тому перевіряв програми та робив відповідні зауваження й корективи щодо їх проведення ы результативності [Устав Кременецкого, 1889, с. 85].

Практику проведення читань можна прослідкувати на прикладі затвердженої єпископом Острозьким Олександром відповідної програми від 5 жовтня 1889 р. за №3769. [Внебогослужебные, 1889, с. 263–271; Внебогослужебные, 1889, с. 283–290].

Тематика просвітницьких проповідей була різноманітною. Жителям міста та навколишніх сіл розповідали історії Старого та Нового Заповіту, читали про життя святих та релігійних діячів, роз'яснювали особливості православної віри («Житіє Антонія Великого», «Про князя Володимира», «Іуліанія, княжна Ольшанська», «Неділя про Блудного сина», «Стрітення Господнє», «Торжество православ'я», «Про страшний Суд»). Іноді кременчанам розповідали про встановленням царської влади, родовід царя, його заслуги перед державою та народом, зокрема «Про царську владу і про початок в Росії імператорського дому». На кременецьких читаннях слухачів знайомили з темами краєзнавчого характеру, знайомили з витоками православ'я на Волині, діяльністю місцевих релігійних діячів [Марчук, 2011, с. 36].

З вищезазначеного випливає, що тематика прочитаних лекцій стосувалася не лише аспектів православної віри, а й історії Російської імперії та життя членів імператорської родини. Свідченням сказаного є те, що на одному з читань 15 жовтня 1889 р. братство приділило увагу подіям, пов'язаним із порятунком імператорської родини. З метою закріпленн почутого присутнім після читання роздали 200 екземплярів «Почаївських листків», де розповідалося про роковини описанних подій. Усе було спрямоване на підсилення значення царської сім'ї.

Просвітницькі бесіди при Кременецькому Богоявленському Свято-Миколаївському братстві проводили особи із кола місцевого духовенства та викладачі духовно-навчальних закладів під керівництвом голови Ради братства ієромонаха Володимира. Проповіді читали викладачі Волинської духовної семінарії І. Тихомиров, М. Булгаков, А. Тучемський, М. Писарєв, викладач жіночого училища І. Яцковський, полковний священик П. Добротворський, інспектор училища А. Міхалевич, наглядач жіночого духовного училища М. Степанковський, викладачі училища І. Яцковський, А. Петровський, священики Ф. Храневич, В. Селінін, Ф. Метельський, П. Добротворський, вчитель школи при семінарії В. Котульський [Внебогослужебные, 1889, с. 784, 789].

У річних звітах, надрукованих на сторінках «Волынских епархиальных ведомостей, голова Кременецького братства розміщував інформацію та поради щодо ефективної організації та проведення духовно-моральних читань [Внебогослужебные, 1890, с. 614].

Релігійні читання розпочинали і закінчували співом основних молитов та піснеспівів, до яких залучали усіх присутніх в храмі. При цьому братчики заздалегідь турбувалися про організацію піснеспівів, а тому перед початком читань оголошували присутніх про їх виконання. Це робилося задля «підбадьорення співаючих і пробудження в них більшої уваги та налаштування до загального співу». Крім того, щоб ознайомити людей з загальноприйнятими церковними наспівами, в перший період читань братчики запрошували до участі хор єпископа острозького Олександра [Отчет Кременецкого, 1890, с. 43].

Слід зазначити, що братчики вважали, що *«простий народ більш за все потребував духовного просвітлення: істини віри і моральності до цих пір йому мало відомих»,* і тому прагнули залучити якомога більше слухачів до читань. Поступово ці читання почала відвідувати значна кількість людей, зокрема міщани, селяни, військові, чиновники. Братчики констатували, що присутні знаходять на них *«відповідну до їх духовних потребам їжу та задоволення»* [Внебогослужебные, 1890, с. 612].

Упродовж року члени братства робили певні грошові витрати для придбання літератури та ілюстративного матеріалу читань. Вони вважали, що усі витрати допоможуть зросту зацікавлення та більшій популяризації їхньої справи.

Загалом проведені кременецьким братством читання та бесіди відзначалися чіткою та продуманою організацією, підготовленістю лекторів, а відтак їх проводили на відповідному методичному рівні.

Влаштування релігійних бесід було напрямом просвітницької роботи і сільських церковних братств. Серед сільських братств, заснованих на Волині, слід виокремити діяльність Заболотце-Біличського братства, яке заснували 19 лютого 1895 р. Завдання братства полягали в просвітницькій та морально-виховній діяльності [Отчет о деятельности Заболотце-Биличского, 1899, с. 575]. Проведення позабогослужбових читань та бесід викликало зацікавлення серед людей і, як зазначали члени братства, їх *«охоче відвідують прихожани і вони слугують чудовим засобом для морального зближення та пастирського впливу священника на народ»* [Отчет о деятельности Заболотце-Биличского, 1898, с. 755]. Читання влаштовували у святкові та недільні дні після вечірньої літургії в шкільному приміщенні у с. Заболотці або у приватному будинку в Біличах під керівництвом голови братства священика Ф. Кваснецького. На них збиралися значна кількість слухачів, а в окремі дні кількість присутніх була такою, що велике шкільне приміщення було цілковито заповнене селянами різного віку та статі. Дати проведення позабогослужбових бесід фіксували у відповідний зошит, який

представляли для перегляду благочинному єпархії і повітовому наглядачеві церковно-парафіяльних шкіл. Предметом обговорення слугували статті релігійно-морального, історичного та патріотичного змісту. Крім того, під час читань пояснювали зміст церковного богослужіння, вчення православної віри та заповіді Божі [Отчет о деятельности Заболотце-Биличского, 1896, с. 400]. Згодом братчики розширили тематику вечірніх і позабогослужбових читань і селяни спілкувалися між собою та зі священиком про належне ведення сільського господарства, тваринництва, бджільництва та садівництва [Марчук, О., 2011, с. 37]. На початку читань пропонувалися повчання, що розповідали про історію свята, життя святого чи недільного Євангеліє. Щороку збільшувалася кількість організованих читань: впродовж першого року існування церковне братство провело десять таких читань [Отчет о деятельности Заболотце-Биличского, 1896, с. 400], за другий – 12, у 1897 р. – 16 бесід [Отчет о деятельности Заболотце-Биличского, 1898, с. 755], у 1898 р – 12 [Отчет о деятельности Заболотце-Биличского, 1899, с. 578], у 1899 р. – 16. Для читань використовували книги та періодичні видання з місцевих шкільної і церковної бібліотек, формуванням фондів яких займалося братство. Таким чином, братчики знайомили сільських жителів з наявною літературою і заохочували їх відвідувати бібліотеку.

Київське Свято-Володимирьке братство організовувало бесіди релігійно-морального, патріотичного та месіонерського змісту у святкові та недільні дні в приміщенні бібілотеки. Читання проводили члени гуртка *«ревнителів православ'я»* або інші особи, що *«співчували справі просвітництва народу в релігійно-моральному дусі»*. Між окремими читаннями співали церковні піснеспіви. Більшість бесід упродовж 1914–1915 рр. стосувалися питань війни, а також подій, що мали важливе значення у церковному житті, зокрема ювілей Св. Володимира. Організовані заходи відвідували від 200 до 400 слухачів, а загальна кількість відвідувачів за рік складала 16670 [Отчет о деятельности Киевского, 1916, с. 18–19].

У звіті київського братства за 1912 р. зазначено, що бібліотечне приміщення з 1902 р. почали використовувати для організації та проведення релігійно-моральних та патріотичних читань. Проте до 1906 р. такі заходи проводили не регулярно. З 1907 р. бесіди набули систематичного характеру, їх організовували в недільні і святкові вечори. Бесіди розпочиналися о 18 годині і тривали до 20-21 години. Члени братства підготували усталений порядок їх проведення: перед кожним читанням служили молебень чи акафіст. Надалі слухачам пропонували три читання, де перша бесіда, значною мірою, присвячувалася поясненню повсякденного чи святкового Євангелія чи Апостола; друга торкалася питань історії церкви, життя святих чи історії свята; третя – апологетичних питань чи патріотичного змісту. Читання викладалися у загальнодоступній формі, оскільки слухачами їх *«був переважно простий робітничий народ»*. По завершенні присутнім роздавали листки релігійно-морального чи місіонерського змісту. Їх закуповували за рахунок прибутків від продажу свічок або завдяки добровільним пожертвам. Організатором і наглядачем за порядком читань у київському братстві був завідуючий братською бібліотекою Н. Паревeрзев, в помічником – диякон І-ї Київської Імператорської Александрійської гімназії Д. Матвійчук. Читання відвідували від 100-150 і понад 200 слухачів. Упродовж 1912 р. провели 52 молебні з панахидами і 155 читань. У 1915 р. відбулося 60 зібрань, на яких виголосили 130 бесід і читань на окремі теми [ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 5, арк. 10].

Висновки. Отже, організація та проведення позабогослужбових читань стала одним з пріоритетних напрямів діяльності православних братств в умовах, коли православ'я поступово втрачало позиції провідної релігії на зазначених територіях. Причиною проведення читань та бесід було прагнення протистояти поширенню католицизму та протестанських течій. Відповідно проведені бесіди головний акцент робили на критиці засад віровчення інших релігій та зміцненні авторитету Православної церкви, як також підтримці авторитету царської сім'ї. Головним чином читання були орієнтовані на малоосвідчене місцеве населення і мали переважно агітаційний характер в дусі православ'я. Такий вид роботи реалізовувався у формі публічних лекцій та бесід переважно на релігійну, історичну та моральну тематику. Серед заявлених доповідей до відома слухачів доводили теми, пов'язані з історією Російської імперії, життям відомих святих Православної церкви. На практиці такий вектор роботи викликав зацікавлення місцевих мешканців Житомира, Кременця та Києва. Організовані групові бесіди відвідувала значна частина населення різного віку, хоча з огляду на брак тоних статистичних , відомостей важко говорити про чисельні показники цього явища. У світлі сказаного про братства і організовані ними народні читання у названих населених пунктах заслуговує на подальше вивчення питання організації народних читань Острозькими православними братствами, які зробили значний внесок в життя Волинської губернії.

Список використаних джерел

Альошина, О., 2018. Організація та проведення народних читань православними братствами у Волинській губернії у другій половині XIX ст., *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, випуск 20, т. 1, с.10–13.

Внебогослужебные собеседования в Свято-Николаевском соборном храме в г. Кременце, 1889, *Волынские епархиальные ведомости*, 10, с. 263–271.

Внебогослужебные собеседования в Свято-Николаевском соборном храме в г. Кременце. 1889, *Волынские епархиальные ведомости*, 11-12, с. 283–290.

Внебогослужебные чтения и собеседования в г. Кременце в Свято-Николаевском соборном храме, 1889, *Волынские епархиальные ведомости*, 31, с. 771–790.

Внебогослужебные духовно-нравстенные чтения и собеседования в соборном храме г. Кременца, 1890, *Волынские епархиальные ведомости*, 19, с. 612–623.

Внебогослужебные духовно-нравстенные чтения и собеседования в соборном храме г. Кременца, 1890, *Волынские епархиальные ведомости*, 20, с. 650–671.

Девятисотлетие православия на Волыни 992 – 1892 гг. 1892, Житомир: Тип. Литорг. Е.П. Льва, 594 с.

Жилюк, С., 1996. *Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.)*, Житомир: Журфонд, 174 с.

Левитский, К., 1893. Церковно-просветительская деятельность на Волыни, *Волынские епархиальные ведомости*, 23, с. 635–644.

Марчук, О., 2001. Освітня діяльність церковних братств Волинської губернії, *Нова педагогічна думка*, 11, с. 35–38.

О религиозно-нравственном просвещении народа и о преимущественном значении в этом деле внебогослужебных собеседований пастырей с прихожанами, 1883, *Волынские епархиальные ведомости*, 29, с. 851–862.

Объявление от Совета Кременецкого Богоявленського Свято-Николаевского братства, 1891, *Волынские епархиальные ведомости*, 7, с. 143.

Отчет Кременецкого Богоявленского Свято-Николаевского Братства за 1889 год, 1890, *Волынские епархиальные ведомости*, 3, с. 34–65.

Отчет Кременецкого Богоявленского Св.-Николаевского Братства за 1892 г., 1893, *Волынские епархиальные ведомости*, 7, с. 149–155.

Отчет о деятельности Волынского Епархиального Владимиро-Васильевского Братства при Житомирском Кафедральном Соборе за 1904 год, 1905, *Волынские епархиальные ведомости*, 13, с. 200–209.

Отчет о деятельности Волынского Епархиального Владимиро-Васильевского Братства за 1907 г., 1908, *Волынские епархиальные ведомости*, 8, с. 161–162.

Отчет о деятельности Заболотце-Биличского, православного церковно-приходского братства за 1895 год, 1896, *Волынские епархиальные ведомости*, 19, с. 396–401.

Отчет о деятельности Заболотце-Биличского, православного, церковно-православноо Братства с 19 февраля 1897 по 1 марта 1898 года, 1898, *Волынские епархиальные ведомости*, 21, с. 749–759.

Отчет о деяльности Заболотце-Биличского церковно-приходского православного братства с 1 марта 1898 года по 1 марта 1899 года, 1899, *Волынские епархиальные ведомости*, 23–24, с. 574–580.

Отчет о деятельности Киевского Епархиального Свято Владимирского братства, сост. под высоч. покровительством его императ. величества за 1914 – 1915, Киев, 1916, 32 с.

Полное обрание законов Российской империи, 1878, 1825 – 1881 гг., Санкт-Петербург, т. 51, 602 с.

Сажок, О., 2013. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*, 21, с. 33–38.

Тимочко, І., 2009. Кременецьке Свято-Миколаївське Богоявленське братство: ретроспектива, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць*, випуск 16, с. 36–39.

Устав Волынского Владимиро-Васильевского Братства, 1888, *Волынские епархиальные ведомости*, 25, с. 418–424.

Устав Кременецкого Богоявленского Св.-Николаевского Братства, 1889, *Волынские епархиальные ведомости*, 5, с. 84–87.

Устав Кременецкого Богоявленского Св.-Николаевского Братства, 1889, *Волынские епархиальные ведомости,* 5, с. 84–87.

Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК), ф. 442, оп. 661, спр. 5, 34 арк.

ЦДІАК, ф. 707, оп. 38, спр. 7, 124 арк.

References

Alyoshina, O., 2018. Organization and holding of folk by orthodox fraternities in Volyn province in the second half of the XIX century. *Current issues of the humanities: interuniversity collection works of young scientists of Drohobych state pedagogical university named after Ivan Franko*, issue 20, t. 1, s. 10–13. (in Ukrainian).

Devyatisotletiye pravoslaviya na Volyni 992 – 1892 gg. [Nine-centenary of Orthodoxy in Volyn 992 – 189.]. Zhitomir: Tip. Litorg. Ye.P. L'va, 1892, 594 s. (in Russian).

Levitskiy, K., 1893. Tserkovno-prosvetitel'skaya deyatel'nost' na Volyni [Church educational activities in Volyn]. *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 23, s. 635–644. (in Russian).

Marchuk, O., 2011. Osvitnya diyal′nist′ tserkovnykh brat·stv Volyns'koyi huberniyi [Educational activity of church fraternities of Volyn province], *Nova pedahohichna dumka*, 2, s. 35–38. (in Ukrainian).

O religiozno-nravstvennom prosveshchenii naroda i o preimushchestvennom znachenii v etom dele vnebogosluzhebnykh sobesedovaniy pastyrey s prikhozhanami [On the religious and moral enlightenment of the people and on the predominant importance in this matter of extra-liturgical interviews between pastors and parishioners], 1883, *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*. 29, s. 851–862. (in Russian).

Ob'yavleniye ot Soveta Kremenetskogo Bogoyavlens'kogo Svyato-Nikolayevskogo bratstva [Announcement from the Council of the Kremenets Epiphany St. Nicholas Brotherhood], 1891, *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 7, s. 143. (in Russian).

Otchet Kremenetskogo Bogoyavlenskogo Svyato-Nikolayevskogo Bratstva za 1889 god. [Report of the Kremenets Epiphany St. Nicholas Brotherhood for 1889], 1890, *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 3, s. 34–65. (in Russian).

Otchet Kremenetskogo Bogoyavlenskogo Svyato-Nikolayevskogo Bratstva za 1892 g. [Report of the Kremenets Epiphany St. Nicholas Brotherhood for 1892], 1893, *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*. 7, s. 149–155. (in Russian).

Otchet o deyal'nosti Zabolottse-Bilichskogo tserkovno-prikhodskogo pravoslavnogo bratstva s 1 marta 1898 goda po 1 marta 1899 goda [Report on the activities of the Zabolotse-Bilich parish Orthodox brotherhood from March 1, 1898 to March 1, 1899], 1899, *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 23-24, s. 574–580. (in Russian).

Otchet o deyatel'nosti Kiyevskogo Yeparkhial'nogo Svyato Vladimirskogo bratstva, sost. pod vysoch. pokrovitel'stvom yego imperat. velichestva za 1914 – 1915 [Report on the activities of the Kiev Diocesan Holy Vladimir Brotherhood, comp. under tall patronage of his imperator. majesties for 1914 – 1915], Kiev, 1916, 32 s. (in Russian).

Otchet o deyatel'nosti Volynskogo Yeparkhial'nogo Vladimiro-Vasil'yevskogo Bratstva pri Zhitomirskom Kafedral'nom Sobore za 1904 god [Report on the activities of the Volyn Diocesan Vladimir-Vasilievsky Brotherhood at the Zhytomyr Cathedral for 1904], 1905, *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*. 13, s. 200–209. (in Russian).

Otchet o deyatel'nosti Volynskogo Yeparkhial'nogo Vladimiro-Vasil'yevskogo Bratstva za 1907 god [Report on the activities of the Volyn Diocesan Vladimir-Vasilievsky Brotherhood at the Zhytomyr Cathedral for 1907], 1908, *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 8, s. 161–162. (in Russian).

Otchet o deyatel'nosti Zabolottse-Bilichskogo, pravoslavnogo Bratstva s 19 fevralya 1897 po 1 marta 1898 goda [Report on the activities of the Zabolotse-Bilich Orthodox Brotherhood from February 19, 1897 to March 1, 1898], 1898, *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 21, s. 749–759. (in Russian).

Otchet o deyatel'nosti Zabolottse-Bilichskogo, pravoslavnogo tserkovno-prikhodskogo bratstva za 1895 god [Report on the activities of Zabolotse-Bilichsky, Orthodox parish brotherhood for 1895], 1896, *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*. 19, s. 396–401. (in Russian).

Polnoye sobraniye zakonov Rosiys'koyi imperiyi [Complete collection of laws of the Russian empire], 1878, T. 51, Saint Petersburg, 602 s. (in Russian).

Sazhok, O., 2013. Stanovlennya i rozvytok tserkovnoho brats′koho rukhu u Volyns′kiy huberniyi u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. [Formation and development of the church fraternal movement in the Volyn province in the second half of the XIX - early XX centuries]. *Naukovyy visnyk Skhidnoyevropeys'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Istorychni nauky*, 21, s. 33–38. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. (TDIAU), f. 442, op. 661, spr. 5, na 34 arh.

TDIAU, f. 707, op. 38, spr. 7, na 124 arh.

Tymochko, I., 2009. Kremenets'ke Svyato-Mykolayivs'ke Bohoyavlenske bratstvo: retrospektyva [Kremenets St. Nicholas Epiphany Brotherhood: retrospective], *Aktual'ni problemy vitchyznyanoyi ta vsesvitn'oy istoriyi: Rivnens''kyy derzhavnyy humanitarnyy universytet. Zbirnyk naukovykh prats'*, issue 16, s. 36–39. (in Ukrainian).

Ustav Kremenetskogo Bogoyavlenskogo Svyato-Nikolayevskogo Bratstva [Charter of the Kremenets Epiphany St. Nicholas Brotherhood], 1889, *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 5, s. 84–87. (in Russian).

Ustav Volynskogo Vladimiro-Vasil'yevskogo Bratstva [Charter of the Volyn Vladimir-Vasilievsky Brotherhood]. *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 1888, 25, s. 418–424. (in Russian).

Vnebogosluzhebnyye chteniya i sobesedovaniya v g. Krementse v Svyato-Nikolayevskom sobornom khrame [Extra-liturgical readings and interviews in the city of Kremenets in St. Nicholas Cathedral Church], 1889, Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti, 31, s. 771–790. (in Russian).

Vnebogosluzhebnyye dukhovno-nravstennyye chteniya i sobesedovaniya v cathedral St. Nicholas khrame g. Krementsa [Extra-liturgical interviews in St. Nicholas Cathedral Church in Kremenets], 1889, Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti, 10, s. 263–271. (in Russian).

Vnebogosluzhebnyye dukhovno-nravstennyye chteniya i sobesedovaniya v cathedral St. Nicholas khrame g. Krementsa [Extra-liturgical interviews in St. Nicholas Cathedral Church in Kremenets], 1889, Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti, 11-12, s. 283–290. (in Russian).

Vnebogosluzhebnyye dukhovno-nravstennyye chteniya i sobesedovaniya v sobornom khrame g. Krementsa [Extra-divine spiritual and moral readings and interviews in the cathedral church of Kremenets], 1890, Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti, 19, s. 612–623. (in Russian).

Vnebogosluzhebnyye dukhovno-nravstennyye chteniya i sobesedovaniya v sobornom khrame g. Krementsa [Extra-divine spiritual and moral readings and interviews in the cathedral church of Kremenets], 1890, Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti, 20, s. 650–671. (in Russian).

Zhylyuk, S., 1996. *Rosiys'ka pravoslavna tserkva na Volyni (1793 – 1917 rr.) [Russian orthodox churcn in Volyn (1793 – 1917 rr.)]*, Zhytomyr.: Zhurfond, 174 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

THE PRACTICE OF HOLDING PEOPLE'S READINGS BY ORTHODOX FRATERNITIES OF THE VOLYN AND KYIV PROVINCE (SECOND HALF OF THE XIX CENTURY)

Oksana Alyoshina
Candidate of Historical Science, Associate Professor Department of
Philosophy and Cultural Management
National University of Ostroh Academy, Ostroh

The purpose of the article is to analyze the specifics of the organization and conduct of religious and moral readings and talks by Orthodox church fraternities in the Volyn and Kyiv provinces. It was found that all the work on the organization of readings was governed by the «Rules for holding public readings in provincial cities». This document clearly set out the requirements that had to be met by individuals or companies that organized the reading. The Ministry of education has established a list of certain periodicals that could be used during these events. Public readings were allowed after obtaining permission from the trustee of the school district and by prior arrangement with the local governor. Separately, the article reveals the main aspects of the work of orthodox fraternities in the organization and conduct of out-of-service public readings. The example of individual church fraternities shows the peculiarities of their approach to the planning, organization and organization of religious talks, the results of the work are clarified. It was

found that representatives of church fraternities formed a list of identified and agreed topics of public lectures, used visual aids and illustrative material to better remember what they heard. It was noted that the reports mainly covered the principles of orthodox doctrine: religious and moral readings were held for educational purposes, to raise the education of the local population, as well as to promote and promote the ideas of orthodoxy. It was determined that the agitation aspect was followed in the practice of holding public readings, as members of the fraternities sought to warn the local orthodox population against catholic influence. It was also planned to carry out explanatory work against the spread of certain protestant movements .

Keywords: *orthodox fraternities, folk reading, Volyn province, Kyiv province.*

УДК 930:72.054:62(0091)
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.246526

ДОБУДОВА ГОЛОВНОГО КОРПУСУ ЛЬВІВСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІКИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Курдина Юлія Михайлівна
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини,
Національний університет «Львівська політехніка», Львів
E-mail: yuliia.m.kurdyna@lpnu.ua
https://orcid.org/0000-0003-4900-1672
Researcher ID: S-5202-2016

У статті розглядається проблема розбудови навчальних приміщень Львівської політехніки (тодішня офіційна назва – Цісарсько-королівська Вища технічна школа у Львові) на початку ХХ ст. Звертається увага на причини, котрі обумовлювали необхідність розширення навчальних площ для закладу з огляду на його розвиток та зростання суспільного значення. На підставі аналізу архівних матеріалів автором детально простежується процес будівництва: від офіційного дозволу на добудову у травні 1903 року – до втілення проєкту. Вказуються особи, котрі були залучені до Будівельного комітету, сформованого Галицьким Намісництвом та сфера їх відповідальності. Простежується тогочасний спосіб ведення подібних робіт – коли проводився своєрідний тендер, і з переможцем (фірмою, котра запропонувала найнижчу ціну) підписувався контракт на виконання. Зазначаються конкретні підприємства, вид виконаних робіт (будівельні, столярські, слюсарські тощо) та сума виплачених коштів. Так, добудову виконувала фірма Альфреда Каменобродського, столярські роботи - «Брати Вчеляк», лакування - Александр Боярський, внутрішнє упорядкування 6-ти нових аудиторій- «Марцін Пругар і Син». Подаються конкретні описи необхідного для новозбудованих приміщень інвентарю, що дозволяє зрозуміти як виглядали тогочасні аудиторії. Вказується, що добудова т.зв. «крил» спровокувала і інші зміни в облаштуванні території, зокрема нарешті було викладено бруківкою стежку від головного будинку до будинку хімії, розміщеного неподалік. Опираючись на досліджені джерела та літературу авторка доходить висновку, що розбудова власних приміщень Львівської політехніки на початку ХХ століття була вкрай необхідною, однак добудова двох т.зв. «крил» до головного будинку все ж не вирішила проблему браку навчальних площ, адже частина підрозділів і далі знаходились в орендованих приміщеннях, а професорське коло постійно зверталось з проханням про побудову нових будинків для потреб Політехніки.

***Ключові слова**: Львівська політехніка, Цісарсько-королівська Вища технічна школа у Львові, Будівельний комітет.*

Постановка проблеми. Розвиток технічної науки та сама історія технічних навчальних закладів в Україні досі є слабо вивченими. Водночас низка університетів все більше починають цікавитись власною історією та ініціюють наукові розвідки у цій царині. Львівська політехніка, як один з найдавніших технічних закладів Європи, не є винятком. Саме тому відкриття ще однієї сторінки історії, пов`язаної із збільшенням навчальних площ на початку ХХ ст. а саме із добудовою т.зв. «крил» до головного будинку (тепер головного корпусу) привідкриває завісу над буденними клопотами професорського грона політехніків того часу. Адже поряд з тим, як вирішувалось питання самого будівництва простежуються інші моменти повсякденних потреб та турбот тодішньої Цісарсько-королівської Вищої технічної школи у Львові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Грунтовних досліджень про історію Львівської політехніки надзвичайно мало. Більшість із публікацій видані ще в минулому столітті та стосуються розвитку окремих інститутів, кафедр та правового статусу начального закладу у той чи інший історичний період. Водночас тематика будівництва чи реконструкції навчальних корпусів та пов'язаних із цим процесів, залишається поза увагою дослідників. Так, у монографії З. Поплавського лише фрагментарно згадується про добудову до головного будинку «крил», завдяки чому кафедра математики та кафедра електротехніки отримали велику амфітеатральну аудиторію для проведення лекцій [Popławski, 1992, s. 124]. В одній з останніх публікацій, виданій колективом авторів Львівської політехніки згадка про реконструкцію головного будинку теж фрагментарна [Від реальної школи, 2016, с. 109]. Водночас дослідниця Ю. Курдина кілька років тому опублікувала матеріали про будівництво головного корпусу у 1870-х рр., де доволі детально викладено історію появи головного будинку Політехніки [Курдина, 2018]. Тож доцільно завершити історичний розгляд становлення головного корпусу Львівської політехніки, адже в такому вигляді він функціонує дотепер та використовується у наукових та навчальних цілях.

У зв'язку із зазначеним вище, **метою цієї статті** є передусім відтворення кількарічного процесу, пов'язаного із добудовою т.зв. «крил» до головного будинку Цісарсько-королівської Вищої технічної школи у Львові.

Виклад основного матеріалу. Останнє двадцятиріччя XIX ст. для Цісарсько-королівської Вищої технічної школи у Львові було часом значного розвитку. Окрім того, що збільшувалась кількість кафедр, доцентур та студентів, з`являлись суто

© Курдина Ю. М.

дослідні підрозділи [Від Реальної школи, 2016, с. 107–109]. Так, у 1880-х рр. затверджено статути Крайових хіміко-технологічних нафтової та керамічної станції, які діяли при Політехнічній Школі у приміщеннях будинку хімії [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр 945, арк. 18, 39–44 зв, 48–50]. У 1894 році відбулося довгоочікуване затвердження нового статуту навчального закладу, за яким реорганізовано структуру Школи шляхом створення чотирьох Відділів:

а) Відділ інженерії (будівництва водного, будівництва доріг і залізниць);

б) Відділ сухопутного будівництва (цивільне будівництво, архітектура);

с) Відділ машинобудування;

д) Відділ хімічно-технічний (технічної хімії) [ЦДІАЛ, ф. 146, оп.4, спр. 4379, арк. 157–158].

У 1901 році Ц.К. Вища технічна школа отримує право надання вченого звання доктора технічних наук (doctor rerum technicorum), реорганізовано управління закладом, створено Сенат [Від реальної школи, 2016, с. 109]. Окрім того щорічно зростала кількість студентів: якщо у 1890 – 91 н.р. в зимовому семестрі було 153 студенти, у літньому 143, в 1894 – 95 н.р. 261 і 242 відповідно, в 1899 – 1900 н.р. – 701 і 643 студенти [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 957, арк. 38 зв]. Таке стрімке зростання кількості студентів потребувало додаткових аудиторій.

Тому не дивно, що на початку XX століття щораз активніше обговорювалась необхідність побудови нових приміщень. Так, у 1900 році ректор Б.Павловський у листі до Намісництва просив посприяти у будівництві третього будинку для Політехніки, неподалік від головного корпусу і навіть було створено план цієї будівлі, що мала прилягати до вул. Карпінського. Однак цей проект не було втілено, зокрема і через те, що він потребував значних капіталовкладень [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 51а, спр. 797, акр. 2–9].

Тривалий час питання розширення власних навчальних площ залишалось невирішеним, однак про суспільний розголос свідчить той факт, що ще до отримання офіційного дозволу на добудову, приватний інженер Томаш Костишин подав до Намісництва 10 листопада 1902 року кошторис на встановлення системи обігріву в добудованих приміщеннях (паровий обігрів з низьким тиском) та вентиляції на суму 33 767, 30 корон. Водночас інженер роз'яснив, що в розрахунках до уваги взято той факт, що при зовнішній температурі -25^{0}С 6 аудиторій мають бути нагріті до +20^{0}С, а прилеглі невеликі кімнати-гардероби – до температури + 15^0 С. Також у супровідній записці інженер більш детально описав пропоновану систему обігріву та вентиляції [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 969, арк 30–34].

Зрештою, рескриптом від 30 травня 1903 року Міністр Віросповідання і освіти дозволив здійснити добудову двох «крил» до головного будинку Політехнічної школи з максимальним кошторисом 250 000 крон. У зв'язку з цим Намісництвом було обрано склад Будівельного комітету, зокрема інженера Адама Топольницького призначено технічно-художнім керівником будівництва [ЦДІАЛ, Ф 146, оп. 31, спр 93, арк. 9]. 15 червня на засіданні грона професорів було обрано двох представників до Будівельного комітету – Густава Бізанца та Івана Левинського, які спільно з ректором Тадеушом Фідлером мали брати участь у засіданнях [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 964, арк. 99]. Іншими членами Комітету згідно Регламенту будівництва призначені: керівник будівництва – радник Намісництва і референт у адміністраційних і економічних справах ц.к. Крайової Шкільної ради Антоній Рейнер; писар і протоколіст – ад`юнкт будівництва Олександра Вартересевича; технічний радник і заступника керівника – Сильвестр Гавришкевич (долучається за потреби). З метою своєчасного виконання робіт комітет повинен був щонайменше раз в місяць здійснювати засідання. За дотримання термінів та якості виконання будівництва відповідальність покладалася на художньо-технічного керівника А. Топольницького. Окрім того, періодично він мав звіряти книги рахунків, ведені писарем – О. Вертересевичем. Сам же писар мав вести чотири книги:

1) Протоколів вхідних – тут записувати усі вхідні листи і їх вирішення;

2) щоденник будови, у якому має бути відображений поступ будівництва;

3) книга замовлень конкретних робіт і поставок матеріалів, з розділами щодо замовлення та щодо постачання;

4) касова книжка погашених і виплачених рахунків [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 964, арк. 80-83].

Здійснювати добудову зголосилися 7 претендентів (одноосібно чи у спілці): Б. Бауер, &К.Ріхтманн, Зигмунт Кендзерський, Вінцент Равський, Станіслав Холоневський&Юліан Цибульський&Ян Шульц, Альфред Каменобродський, Альфред Захарієвич, Наполеон Лущкевич. Однак найдешевшим був рахунок, представлений Альфредом Каменобродським на 97 783,02 крон, у той час, як загальна сума робіт, вирахувана Адамом Топольницьким згідно ринкових цін мала б становити не більше 120 663 крон [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 966, арк. 7, 18].

Варто відзначити, що Альфред Каменобродський не вперше долучався до виконання робіт у Політехніці. Адже саме він, як заступник З.Кендзерського представляв «Towarzystwo Galicyiskie wyrobu cegieł maszynowych i predsiębiorstwa budowli», яке керувало будівництвом головного будинку та будинку хімії у 1874 – 1877 рр. [Kamieńobrodźki, 1877, s. 36.] Зрештою, у згаданому Товаристві А.Каменебродський у той час перебував на посаді будівничого у технічному відділі [Szematyzm, 1877, s. 521].

Всередині липня 1903 р. Намісництвом та Альфредом Каменобродським були підписані Загальні умови будівництва. Тут зазначено, що добудова має бути здійснена до кінця липня 1904 року, що виконавець несе відповідальність за якість виконаних робіт та про можливість проведення інспекцій щодо якості будівництва. Водночас у розділі «Окремі технічні умови будівництва» детально описано особливості виконання всіх робіт: від викопування землі під фундаменти до мулярських та бляхарських робіт [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 973, арк. 1–12]. Щоправда, офіційний контракт було підписано лише

13 січня 1904 року [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 973, арк. 23–24.]

На засіданні 31 липня 1903 року Комітет будівництва прийняв рішення, щоб з грошового фонду, призначеного на добудову було виділено кошти на облаштування нового кабінету Д-ру Станіславу Кемпінському, адже його кабінет зайнятий канцелярією будівництва, оскільки він «межовий» та потребував певних адаптаційних робіт після «стику» з добудованим крилом [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 968, арк. 43–44].

Варто не забувати той факт, що частина приміщень і в головному будинку, і в будинку хімічної лабораторії були зайняті персоналом під житло. Так, станом на вересень 1903 рік у головному будинку на другому поверсі мав помешкання професор Вацлав Ляска, а службові помешкання у підвалі були в секретаря Політехнічної Школи Казимира Косинкевича, та службовців різних кафедр: Алесандра Гольха (кафедра фізики і механіки), Войцеха Каші (кафедра електротехніки), Михайла Калитки (кафедра геодезії) та ін. [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 31, спр. 93, арк. 11 – 14].

15 січня 1904 року тогочасний Ректор Станіслав Кемпінський повідомив Намісництво про необхідність внутрішнього облаштування приміщень у добудованих крилах, а саме в двох лекційних залах та 4-х рисункових аудиторіях меншого розміру. Попередньо на засіданні грона професорів було визначено необхідний інвентар: для лекційних зал – 2 амфітеатральні підвищення, 5-ти або 4-римісні лавки для студентів, 3 дошки, по 6 плювальниць у кожну залу та вішаки, розраховані на 200 студентів для кожної зали. Крім того, зала у західному крилі потребує подіуму, кафедри та двох крісел для лектора і його асистента. Водночас східна зала, що примикає до кафедри електротехніки буде водночас лекційною та демонстративною, тож потребує окремого інвентаря, про який Ректорат зобов'язувався повідомити окремим листом. Щодо менших аудиторій, у яких планувалось також проведення окремих лекцій, а не лише практичних занять, то для них потрібні: 4 кафедри, 4 подіуми, 8 крісел, 4 дошки, 24 плювальниці, вішаки (на 100 осіб для кожної аудиторії), по 100 стільців у кожну. Щодо столів подано окреме пояснення і вказано якої саме висоти-ширини-довжини мають бути столи для конкретних аудиторій. Вказувалось, що додатково усі 6 нових аудиторій потребують умивальників, шафок для інвентаря, термометрів тощо, і на ці потреби варто закласти 500 крон [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 971, арк. 31–32].

26 січня 1904 року Ректор справді у окремому листі заначив, що велика аудиторія, розміщена у східному крилі буде лекційна, експериментальна та демонстраційна не лише під час викладання електротехніки, а й інших наук, тож має наступні потреби:

1)подвійна дошка шириною 2х150 см та висотою 250 см (близько 150 крон);

2) стіл для експериментів (5,5х 1м) із шуфлядами та прихованими мурованими стовпами, на яких стоятимуть залізні бляти, що зможуть витримувати вагу до 500 кг. По лівій стороні столу має бути вихід газового пальника та злив для води (вартість такого 600 крон);

3) розподільниця – місце для зберігання приладів та своєрідний «пульт управління» - щоб регулювати світло в приміщенні тощо (вартість 1400 крон разом із столярською роботою);

4) устаткування для затемнення зали: штори та мотори, що їх засуватимуть (1800 крон мотори + 2200 крон за штори на 11 вікнах);

5) ліфт-підйомник, за допомогою якого з підвального поверху доставлятимуться прилади до зали (500 крон);

6) вимурування двох блоків-опор, які б витримували обладнання до 1800 кг (100 крон);

7) вимурування мармурової консолі для гальванометру (*прилад для вимірювання малих постійних і змінних електричних струмів – прим. Автора*.)

8) бічні двері біля розподільчої дошки для того, щоб професор переходив від зали до лабораторії електротехніки [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 971, арк. 64–65]

Крім того, пропонувалося дещо перепланувати та обладнати окремі підвальні приміщення в добудовах, щоб можна було використовувати їх для проведення досліджень працівниками електротехнічної лабораторії [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 971, арк 66].

Виконати столярські роботи у новозбудованих приміщень зголосилось 5 тогочасних столярних фірм, серед яких фірма Кароля Горнунга (Karol Hornung), визначивши суму 13 376, 60 крон на необхідні роботи [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 972, арк. 26]. Однак Комітет будівництва вирішив запросити усіх претендентів на зустріч 18 січня 1904 року о 10 ранку. Зрешту контракт на виконання робіт вирішено укласти із фірмою «Брати Вчеляк» («Bracі Wczelak») [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 972, арк 32–34]. Варто відзначити, що ця фірма і раніше неодноразово виконувала столярські роботи для Політехніки [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 955, арк. 12–14.]

Кошторс, поданий фірмою «Брати Вчеляк» на розгляд становив 12 976 крон [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 974, арк. 48]. В загальних мовах будівництва було вказано, що предметом контракту є виконання столярських робіт, а саме: дверей, вікон, коридорних стінок, порталів, підлоги, амфітеатральних підвищень і т.д. Усі ці роботи мали бути виконані не пізніше кінця липня 1904 року. Якщо їх не було виконано вчасно – за кожні 15 протермінованих днів – штраф 100 крон. Виконавець також зобов'язувався залучати до виконання лише фахових людей та періодично моніторити якість [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 974, арк. 53–54]. Сам контракт між фірмою «Брати Вчеляк» та Керівником Технічного департаменту Намісництва було завірено підписами сторін 3 травня 1904 року [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 974, арк. 56зв.]. Подібний контракт було укладено із Яном Дашеком (Jan Daszek) на виконання слюсарських робіт – окуття вікон, дверей та коридорних шаф на суму 1401, 36 крон [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 974, арк. 60–69]. Роботи, пов'язані з лакуванням виконував Александр Боярський (Aleksander Bojarski) [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 974, арк. 81], який у квітні 1904 року на розгляд Технічного Департаменту Намісництва подав кошторис на суму

1492 к 63 г, «перемігши» таким чином пропозицію від майстра Кароля Лопати. Тоді ж, на засіданні Департаменту 18 квітня вирішено питання щодо виконавця робіт, пов'язаних зі склінням – найнижчий рахунок на суму 1763 корон було подано фірмою Мейзельс і Зальц (Meisels &Salz), яку і затверджено як виконавця [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 973, арк 81–83, 98–99, 113]. Внутрішнє упорядкування 6-ти нових аудиторій в добудованих крилах мала виконувати фірма «Марцін Пругар і Син» (Marcin Prugar i Syn), яка представила кошторис на суму 35 000 крон [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 975, арк. 59–63].

Більшість моментів, пов'язаних із реалізацією добудови ставали предметом обговорення під час засідань Будівельного комітету. Так, на засіданні 15 березня 1904 року Комітет розглядав питання вибору конструкції амфітеатру та системи обігріву. Стосовно амфітеатру було вирішено, що конструкція буде залізна, однак під нею буде бетонне покриття, а боки конструкції будуть зашальовані дубовими дошками. Стосовно системи обігріву прийнято рішення, що котел краще не вмуровувати у стіну, адже так він буде легшим у користуванні зручнішим для періодичного чищення [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 973, арк 75–76].

Проведення будівельних робіт сприяло вирішенню і інших господарських питань, оскільки різниця між закладеними коштами та рахунками фірм-виконавців створювала певну фінансову подушку, з якої можна було просити фінансування на суміжні потреби. Так у листі 19 січня 1904 від Ректорату до Намісництва повідомляється про те, що в процесі добудови було зруйновано сходи, якими сторожі носили дерево та вугілля з підвалу до приміщень Політехніки, відтак тепер сторожі змушені носити сировину центральними сходами, що потребує більше часу та є незручним через присутність значної кількості студентів у коридорах. Старий ручний ліфт вже давно не використовувався сторожами, тож Ректорат просить виділити кошти на встановленню електричного ліфта фірмою Вишневський та Сокольницький (Wiśniewski і Sokolnicki) із грошей, що залишились з будівництва. Натомість сторожі, яких у зимовий час є четверо, мали б більше часу для підтримання порядку у будинку Політехнічної школи, у якій на той час навчалося бл.1100 слухачів [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 971, арк 67–68].

Крім того, під час здійснення будівельних робіт значно постраждав перехід від головного будинку до хімічної лабораторії. Враховуючи, що в процесі добудови залишилось кілька десятків т.зв. тернопільських плит, Ректор, попередньо порозумівшись з А. Топольницьким, звернувся 11 травня 1904 р. до Намісництва з проханням перерахувати кошти Антонію Жебрановичу (45 К 20 г), котрий мав викласти доріжку з бруківки між двома будівлями. Сам А.Топольницький додатково підтвердив у листі до Намісництва необхідність проведення брукарських робіт та їх вартість [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 974, арк. 19–21].

Загалом роботи, пов'язані із облаштування новозбудованих приміщень тривали до осені 1905 року [Poplawski, 1992, s. 124]. Однак варто відзначити, що добудова двох «крил» не означала, що сам головний будинок був вже повністю упорядкований та укомплектований необхідний для проведення занять інвентарем. Різного роду ремонтні та інсталяційні роботи велися тут практично безперервно ще з часу відкриття 1877 року. Зокрема, у жовтні 1905 р. згадана фірма «Марцін Пругар і Син» представила кошторис за виконання столярських робіт для Політехнічної Школи на суму 3221 крон. Серед іншого це: дошка для викладацької зали проф. К. Скібінського, шафи для кабінету проф. Відта, дерев'яні корита для зберігання вугілля в котельні, 60 скриньок для зберігання у електротехнічній лабораторії проф. Дзєславського та ін. [ЦДІАЛ, ф.146, оп. 66, спр. 975, арк. 64–66].

Водночас, навіть у міжвоєнний період, вже після побудови окремого будинку машинної лабораторії, нової бібліотеки та передачі на потреби Політехніки приміщень колишньої тюрми Марії Магдалени, – навчальних площ, які б задовольняли потреби Політехніки не вистачало, адже кількість студентів зростала тут з кожним роком [Politechnika Lwowska, 1932, s. 35].

Висновки. Дослідження джерельної бази дає підстави стверджувати, що добудова двох «крил» до головного будинку Львівської політехніки була своєрідною спробою вирішення проблеми браку приміщень, витративши при цьому не надто велику суму коштів. Саме будівництво проходило у звичний для того часу спосіб: Галицьке Намісництво призначило Будівельний комітет, до якого увійшли також представники від Політехніки. Фірм-виконавців на всі види робіт обирали за найменшою сумою рахунків, поданих кандидатами на розгляд. Водночас цікавим співпадінням є те, що добудовою керував Альфред Каменобродський, котрий був залучений до побудови головного будинку у 1874 – 1877 рр. Матеріали статті розкривають нову сторінку становлення будівлі, котра на сьогодні є пам'яткою архітектури місцевого значення. Також вони можуть слугувати для дослідження повсякденного життя Львівської політехніки: облаштування аудиторій, потреби персоналу, специфіки викладання у цей період.

Список використаних джерел

Архівні документи

Центральний державний історичний архів України, м. Львів,ф.146, оп.4, спр. 4379, на 225 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 31, спр. 93, на 99 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 51а, спр. 797, на 9 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 945, на 118 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 955 на 88 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 957 на 109 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 964 на 103 арк.

ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 966 на 90 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 968 на 117 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 969 на 49 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 971 на 84 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 972 на 82 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 973 на 113 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 974 на 84 арк.
ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр. 975 на 72 арк.

Література

Kamieńobrodźki, A., 1877, O budowie gmachów c. k. Szkoły Politechnicznej we Lwowie, *Dzwignia,* № 5, s. 35– 36.

Politechnika Lwowska: jej stan obecny i potrzeby, 1992. Red. O. Nadolski, K. Weigel [et al.], Lwów: nakł. grona prof., 272 s.

Popławski Z., 1992. *Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844 – 1945,* Wrocław–Warszawa–Kraków, 362 s.

Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1877, 1877, Lwow: z drukarni A.J.O.Uogosza, 828 s.

Від Реальної школи до Львівської політехніки: нариси з історії Львівської політехніки (1816 – 1918), 2016. Упор. О. В. Шишка; за ред. Ю. Я. Бобала, Львів: Видавництво Львівської політехніки, 440 с.

Курдина Ю., 2018. Будівництво Головного корпусу Цісарсько-Королівської Технічної академії у Львові (1873 – 1877), *Східноєвропейський історичний вісник*, Вип. 6, с. 64 –69.

References

Kamieńobrodźki, A., 1877. O budowie gmachów c. k. Szkoły Politechnicznej we Lwowie [About the construction of the buildings of the Polytechnic School in Lviv], *Dzwignia*, № 5, s. 35–36. (in Polish).

Kurdyna Yu., 2018. Budivnycztvo Golovnogo korpusu Cisars`ko-Korolivs`koyi Texnichnoyi akademiyi u L`vovi (1873 – 1877) [The construction of the main building of the Royal Technical Academy in Lviv (1873 – 1877)], *Sxidnoyevropejs`kyj istorychny`j visnyk,* Vyp. 6, s. 64–69. (in Ukrainian).

Politechnika Lwowska: jej stan obecny i potrzeby [Lviv Polytechnic: its current state and needs], 1992. Red. O. Nadolski, K. Weigel [et al.], L'viv, 272 s. (in Polish).

Popławski, Z. 1992 . Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844 – 1945 [The history of Lviv Polytechnic 1844 – 1945], Vroczlav-Varshava, Krakiv, 1992. 362 s. (in Polish).

Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1877 [The shematism of the Kingdom of Galicia and Lodomerya with the Grand Duchy of Kraków for 1877], 1877, L'viv, 828 s. (in Polish).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL), f. 146, op.4, spr. 4379 [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv (CSHAL), f.146, descript 4, case 4379], na 225 ark. (in Polish).

TsDIAL, f. 146, op.31, spr. 93 [CSHAL, f.146, descript 31, case 93], na 99 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.51a, spr. 797 [CSHAL, f.146, descript 51a, case 797], na 9 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 945 [CSHAL, f.146, descript 66, case 945], na 118 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 955 [CSHAL, f.146, descript 66, case 955], na 88 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 957 [CSHAL, f.146, descript 66, case 957], na 109 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 964 [CSHAL, f.146, descript 66, case 964], na 103 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 966 [CSHAL, f.146, descript 66, case 966], na 90 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 968 [CSHAL, f.146, descript 66, case 968], na 117 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 969 [CSHAL, f.146, descript 66, case 969], na 49 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 971[CSHAL, f.146, descript 66, case 971], na 84 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 972 [CSHAL, f.146, descript 66, case 972], na 82 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 973 [CSHAL, f.146, descript 66, case 973], na 113 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 974 [CSHAL, f.146, descript 66, case 974], na 84 ark. (in Polish).
TsDIAL, f. 146, op.66, spr. 975 [CSHAL, f.146, descript 66, case 975], na 72 ark. (in Polish).

Vid Realnoi shkoly do Lvivskoi politekhniky: narysy z istorii Lvivskoi politekhniky (1816–1918), 2016 [From the Real School to the Lviv Polytechnic: essays on the history of Lviv Polytechnic (1816 – 1918)]. Upor. O. V. Shyshka; za red. Yu.Ia. Bobala, L`viv, 440 s (in Ukrainian).

SUMMARY

EXTENSIONS TO THE MAIN BUILDING OF LVIV POLYTECHNIC AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Yuliia Kurdyna
PhD (History), Senior Lecturer of Department of History, Museology and Cultural Heritage of Lviv Polytechnic National University

The article deals with the problem of building up the educational premises of Lviv Polytechnic National University (official name at the time - Imperial Royal Higher Technical School in Lviv) in the early 20th century. The attention is drawn to the reasons that determined the necessity to extend the educational space for the institution, given its development and increased social significance. Based on the analysis of archival materials, the author traces the construction process in detail: from the official permit for extension in May 1903 to the implementation of the project. The persons who were engaged in the Building Committee, formed by the Galician governorship, and the sphere of their

responsibility are indicated. The way of conducting such works at that time is specified: a sort of tender was held and a contract for execution of works was signed with a winner (a company that offered the lowest price). The particular enterprises, type of work performed (construction, carpentry, metalwork, etc.) and the amount of money paid are indicated. For example, the extension was carried out by Alfred Kamenobrodsky's firm, carpentry by Wczelak Brothers, varnishing by Alexander Boyarsky and interior design of six new classrooms by Marcin Prugar and Son. A detailed description of equipment necessary for the newly built premises is given, which allows understanding what the lecture halls of the time looked like. It is pointed out that the construction of wings led to other changes in the arrangement of the territory, in particular, a cobblestone path was finally paved from the main building to the chemistry building located nearby. Based on the studied sources and literature, the author concludes that the extension of the premises of the University in the early 20th century was extremely necessary. The addition of two so-called «wings» to the main building, however, did not solve the problem of lack of classroom space, because some of the units were still in rented premises and the professors constantly asked for the construction of new buildings for the needs of Lviv Polytechnic.

Keywords: *Lviv Polytechnic, Imperial Royal Higher Technical School in Lviv, Building Committee.*

ІЛЮСТРАЦІЇ

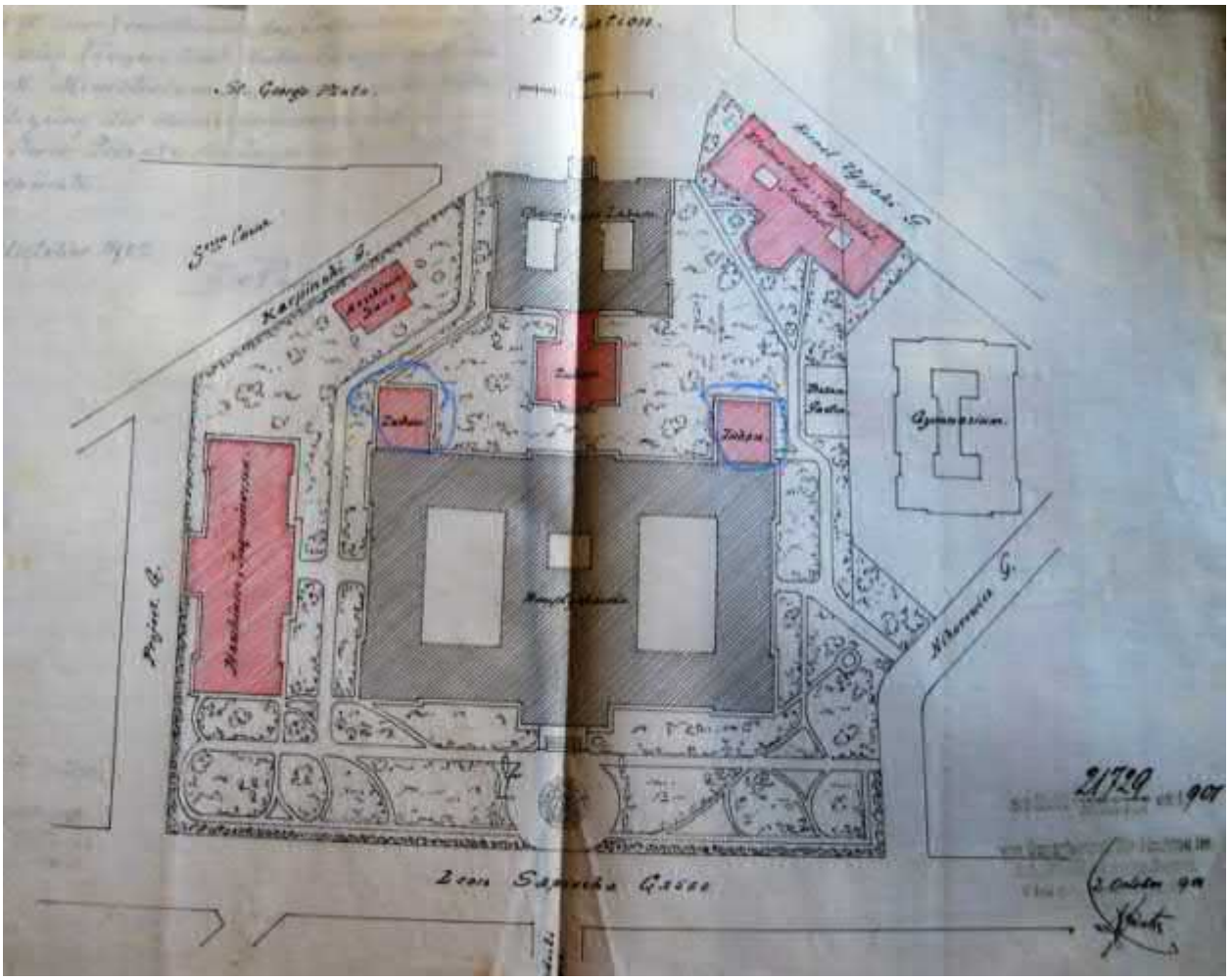

Рис. 1. Ситуаційний план 1901 р. Червоним – пропозиції Ректорату щодо добудови старих та побудови нових приміщень для Політехніки. Синім обведено два «крила», що прилягають до головного будинку (корпусу), про які і йдеться в статті. [ЦДІАЛ, ф.146, оп.66, спр. 957, арк. 35].

Проект добудування «крил» (листопад 1903 р.) [ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 66, спр.969, арк. 25].

Фрагмент будинку головного корпусу (вид з півночі). Фото І. Жука (2014р.). Червоним –добудоване до східного фасаду «крило». Джерело: Центр міської історії Центрально-східної Європи. https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/bandery-12/#group-11

УДК: 94:616-036.22(477)"1900/1923
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.246545

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У РОКИ МАСОВОГО ШТУЧНОГО ГОЛОДУ 1921 – 1923 РР. ЗА НАРАТИВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Шугальова Інна Михайлівна
кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник Філіалу «Інститут дослідження Голодомору»,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ;
докторантка Запорізького національного університету
E-mail: shug_im@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-2397-0611

У даній статті розглядається повсякденне життя українців у роки масового штучного голоду. Метою нашої статті є аналіз сприйняття українцями нового повсякдення: більшовицької окупації України, їх продовольчої політики, яка спричинила масовий штучний голод 1921 – 1923 рр. Автором проаналізовано наративи (спомини, щоденники сучасників подій та інтерв'ю, зібрані безпосередньо автором та колегами в ході етнографічних експедицій). На погляд автора, наративи, незважаючи на певний суб'єктивізм, найбільш повно відображають сутність епохи, передають відчуття та переживання людей, які опинилися у лещатах масового штучного голоду, спричиненого політикою комуністичного режиму. В результаті дослідження, автор приходить до висновку, що наслідки масового штучного голоду виявилися довготривалими. Маємо на увазі не лише економічну, а, насамперед, гуманітарну складову. Змінилася психологія людей: багато українців змушені були принижуватися, щоб отримали жалюгідне продовольство, дехто змушений був втрачати моральне обличчя й зважуватися на крадіжки, загострилася злість та ненависть до людей. Згідно досліджень лікарів, голод породжує озлобленість, жадність, жорстокість, мізантропію, аморальність. Голод здатен активізувати атавістичні інстинкти людини. Найбільш ураженими масовим штучним голодом стали діти. Вони у ці роки зазнавали нестачі їжі, голодували, частина з них пішла з життя назавжди. Ті, хто залишалися у живих, мали підірване здоров'я та надламану психіку. Українське суспільство після масового штучного голоду 1921 – 1923 рр. трансформувало свою ідентичність. Проте остаточна втрата національних витоків відбудеться під час Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр.

Ключові слова: *масовий штучний голод, комуністичний режим, голодне повсякдення, наративи.*

Постановка проблеми. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. кардинально змінив світосприйняття українців. Голодні роки не були принципово новим явищем: наприклад, сильний голод, спричинений природними катаклізмами спостерігався у 1832 р. Проте голод 1921–1923 рр. мав принципові відмінності: він був спричинений не природними, а політичними факторами, був штучно створений комуністичним режимом та мав масовий характер. Масовий штучний голод руйнівним чином вплинув на повсякденне життя українців, змінивши традиційний життєвий уклад, знищивши світосприйняття.

Метою нашої статті є аналіз сприйняття українцями нового повсякдення: більшовицької окупації України, їх продовольчої політики, яка спричинила масовий штучний голод 1921–1923 рр.

Історіографія та джерельна база. Окреслена нами проблема майже не досліджена в історіографії. Окремі аспекти, наприклад, трансформація парагромадянського суспільства, розкрита у роботах С. Маркової [Маркова, 2015]; питання повсякдення робітників аналізувала О. Мовчан [Мовчан, 2011], трансформації повсякдення мешканців Донбасу аналізував Куромія Гіроакі [Куромія, 2002], зміни життя інтелігенції характеризувала О. Колятсрук [Коляструк, 2010].

Джерельна база нашої роботи представлена документами, що зберігаються у фондах державних архівів України [*Голод 1921 – 1923 років в Україні,* 1993; *Голодомори на Запоріжжі 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр.,* 2008; Державний архів Запорізької області (ДАЗО); Державний архів Кіровоградської області (ДАКірО); Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)]. Зважаючи, що історія повсякдення має покликатися на наративи, ми використовували інтерв'ю очевидців подій, зібраних під час етнографічних експедицій півднем України [*Усна історія Степової України*, 2008 – 2010], щоденники В. Короленка [Короленко, 2011], Є. Чикаленка [Чикаленко, 2015], спомини Н. Полонської-Василенко [Полонська-Василенко, 2011], С. Сала [Сало, 2014]. Ми усвідомлюємо наявність суб'єктивності у наративах, проте, на наш погляд, саме цей вид джерел найсуттєвіше відбиває особливості епохи. Адже емоції, які сповнюють автора наративу або людину, яка дає інтерв'ю є надзвичайно важливими для усвідомлення сутності подій, трансформації світобачення особистості. З метою певного «урівноваження» наративів, ми в даній статті використовували й актові й справочинні документи.

Виклад основного матеріалу. Більшовицька окупація України привнесла суттєві зміни у життя українців як у містах, так і у селах. Н. Полонська-Василенко згадувала: «То була справжня страшна доба. В. Домонтович намалював у «Болотяній Люкрозі» жахливу картину вмирання Києва в 1920 і 1921 році. Між каменями бруку, по якому ніхто не їздив ніхто не їздив, виросла трава. Вітер здіймав на

© Шугальова І. М.

вулицях смерчі пороху і всякого сміття. Свого апогею біда досягла взимку. Холодні будинки; велике щастя, коли палиться в «буржуйці» – залізній печі, рура якої виходить у квартирку; від «буржуйки» іде чад і дим; електрики нема; її заміняють каганці, які дають мало світла, але багато чаду; в водогоні води нема; рідко-рідко з'являється вона в підвалі чи на партері. Частина садів вирубана; штахети, що відгорожували від пішоходів гарні присадки з кущами, знесено; парканів, що розділяли садиби, нема, все це спалено. Відсутність парканів призвела до постання «скорочених» стежок, які перетинають квартали поперек і по діягоналі. Базари порожні, а якщо десь і з'явиться щось із продуктів, то ціни на них не під силу пересічному покупцеві. Київ конав. Хто мав сили, ішов на село, щоб обміняти там речі, які дедалі тратили свою цінність, на харчі, ціни на які весь час зростали» [Полонська-Василенко, 2011, с. 318–319].

Навіть щоденний розпорядок дня мешканців українських міст був змінений: люди зранку поспішали зайняти чергу у надії придбати олії, хліба або крупу. Як повідомляв мелітопольський виконком до губвиконкому Запорізької губернії: «Люди сотнями запруджують станцію і Укомголод, вмирають. Ніяких вказівок про порядок відправки партій в урожайні губернії за придбанням хліба немає, хоча про це також неодноразово запитували і Губернію і Центр [ДАЗО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 335, арк. 85].

У Щоденнику громадського діяча Є. Чикаленка, який на початку 1920-х рр. вже перебував у еміграції, наводилися уривки листа Ф. Шульги, який описував міське життя українців у 1921 р. В Одесі хліб коштував 1200 руб, м'ясо 4 000 руб (очевидно, за 1 кг – авт.), дрова 4 000 рублів, цукор – 5000 рублів. При цьому середня заробітна плата медичної сестри становила близько 3 000 рублів. Окремі родини отримували пайок, до складу якого входив безкоштовний хліб [Чикаленко, 2015, с. 135].

Навесні 1922 р. українські міста набули ще однієї страшної ознаки: після сходження снігу на вулицях залишалися трупи померлих від голоду, а міські комунальники не могли впоратися зі справою зачистки вулиць внаслідок відсутності кінних підвод. Створювалася й епідеміологічна небезпека внаслідок розкладу трупів. Втім, комуністичний режим вдався до розв'язання комунальних проблем шляхом оголошення проведення ветернарно-санітарного тижня у Запорізькій губернії: місцеві мешканці мали зібрати скелети та трупи тварин, самостійно звести їх до скотомогильнику.

Село у цей час також перетворилося на суцільну руїну: панські садиби, хати заможних господарів зубожіли, руйнувалися, грабувалися. Більшовицькі функціонери Г. Петровський та М. Калінін, після відвідування голодуючих сіл УСРР доповіли до Москви, що українські села являли собою кладовища, де вимирали цілі вулиці та квартали. Будинки були зруйновані, без дахів; господарства – без інвентаря: все було продано або виміняно на хліб. Зовнішній вигляд селян нагадував живих мерців [ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 38, арк. 79].

По селах ситуація була ще скрутнішою, з огляду на продовольчі реквізиції більшовиків. В одному зі своїх листів лікар, громадський діяч Є. Лукасевич звертався до Є. Чикаленка та описував життя при так званому «новому» ладі. Він згадував, що більшовики поділили села на десятки: на кожні десять дворів призначали відповідального (як правило з місцевих мешканців). За найменші провини десяцьких карали та розстрілювали. Молодих чоловіків 20-25 років масово мобілізовували до червоної армії, але вони звідти при найменшій нагоді тікали та переховувалися у лісі. Проте настрій на селі залишався все таки добрий, бо селяни вважали більшовиків хвилевими окупантами, а слово «кацап» набувало смертельної ненависті [Чикаленко, 2015, с. 42]. Володимир Короленко згадував, що «нахабство комнезаможів не мало нічого для порівняння… з-поміж боязкого населення оселилися суто кримінальні типи…, які за підтримки начальства («ми спираємося на комнезаможів», – говорила радянська влада), робили у беззахисному селі що хотіли» [Короленко, 2011, с. 340]. Спектр свавільства був широкий: від примусових реквізицій домашніх птахів та худоби до обшуків і побиття селян. Брутальність комуністичних виконавців приголомшували українців. В. Короленко згадував, що один із чекістів, пограбувавши селянина, побив його ковбасою, яку у нього ж і реквізував [Короленко, 2011, с. 340].

Масовий штучний голод істотно деформував традиції харчування. В їжу вживали собак, кішок, падалі, копита тварин (холодець). На Херсонщині «готували» «іжака», дерть та яшну, на Одещині – у їжу йшло зіпсоване насіння льону, яке перетирали у дерть та подрібнені у порох кукурудзяні листя. На Запоріжчині у їжу вживалися домішки макухи, кураю, лебеди, кукурудзи, рогози, листя дерев. У 1922 р. було оприлюднено уривки з книги про приготування їжі, де оговорювалися рецепти приготування сурогатного хліба [ДАЗО, ф. Р-24, оп. 1, спр. 18, арк. 34]. Зазначалося, що вживання сурогатів має вкрай негативні для організму сурогати, проте, рекомендувалося додавати до хлібного тіста до 8 % сурогатних домішок. Втім, як свідчать очевидці, на сурогатному раціоні перебували цілі села. Зазвичай домішки становили 60-75% звареної їжі, але з 1922 р. все частіше фіксувалося 100 % вживання у їжу сурогатів [ЦДАВО України, ф. 20, оп. 1, спр. 8, арк. 25 зв.]. Очевидиця подій Єфросинія Рильська із с. Мала Білозірка згадувала: «Двадцять первий – голод був... Голод був. Дуже голодували. Лободу їли дівчата – рвали на бальці, та варили, та пекли тоді. Тоді не коржики називалися, а паторженики» [Рильська Єфросинія Омелянівна, с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 3, с. 141]. На Дніпропетровщині у їжу активно вживався курай: «А в 1921-м голодовка… Курай – таке було перекотиполе, такий бур'ян. І ото було, каже мама, той курай сухий… потовчемо його в ступі і напечем таких матарженичків. Таких вроді як коржичків [сміється]. Каже мама: «Дам тобі, а ти їси». Бо то ж я голодна, вже год мені тоді був, вже год мені був… А бач, і вижила» [Кравченко Меланія Афанасіївна, 1920 р. н., с. Сурсько-Михайлівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. *Усна історія Степової України,* 2010, т. 8, с. 26].

Як правило, їдальні влаштовувалися у містах навколо промислових підприємств. Селяни, які потерпали від голоду, залишалися наодинці із бідою. Як згадувала мешканка запорізького краю П. Шевченко: «Як ми малі були, голод був. Ой, страшне. І курій мати товкла у ступі та мукою обкачувала та пекла коржики та їли, і лободу варила. А пухлі які були. Було дитятко кричить: «Мамо, їсти хочу». Пухле, бідне, ходить» [Шевченко Прасковія Єфимівна, 1911 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 2, с. 311].

Для немовлят, що перебували на штучному вигодовуванні, було розгорнуто мережу молочних кухонь із красномовною назвою «Крапля молока». Варто відзначити, що мережа «Краплі молока» охоплювала всі голодуючі райони, але їх кількість не була значною. Кухні обслуговували до 200 малюків, віком до 1 року. Проте, передбачалося надавати дітям 5 пляшечок пастеризованого молока на тиждень. Отже, ця допомога явно мала локальний характер. Більше того, за спомінами В. Короленка, у Полтаві чекісти відвідував осередок «Краплі молока» та вимагав надавати молоко для їх дружин [Короленко, 2011, с. 357].

Внаслідок вживання у їжу значної кількості сурогатів, а головне – внаслідок тривалого голодування стрімко зростали рівень захворюваності та смертності українців. В містах і селах УСРР панували розруха, бідність та відсутність медичної підтримки, тож одним із наслідків цієї ситуації стали регулярні спалахи епідемій. Влітку 1922 р. Запорізький губвиконком повідомляв, що епідемія холери швидко шириться. Щеплення просуваються повільно внаслідок відсутності вакцини. Смертність від захворювання сягала 50 % [ДАЗО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 235, арк. 135–145]. У Запорізькій губернії епідемія холери супроводжувалася епідемією голодного тифу. Мешканці краю згадували: «…Це ж у 22-му тіф був силенний і голод. До того людей вимерло, страшно. Отаково яму там викопають… У нас отож хлопець вмер у батька, та його ж брат… Та поки тут наладнали нести, а там уже когось укинули. І ото було, оце церква була, і з церкви, було, возик за возиком возять. І везуть, і везуть, і ото. А тіф же! І в нас мати вмерла, і невістка» [Чмирь Уляна Єфимівна, 1904 р. н., доньки Катерина Леонтіївна [1926 р. н.] та Галина Леонтіївна [1942 р. н.], с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 2, с. 120]. За спомінами очевидця голоду С. Сала, епідемія тифу вирувала майже повсюдно: «У нас всі лежали хворі, крім Валі, якому тоді було 6 років. На лавці, на лежанці, на полу в хаті наскрізь зайнято, наскрізь лежать. Тільки й чути, як то з одного кутка, то з другого кутка гукають: «Валя, кавратку!». Приходила доглянуть за хворими Л. С. з Привольного. Потім і вона не змогла приходить, заразилась і заболіла тифом» [Сало, 2014, с. 60].

Наслідком складної епідемічної ситуації стало зростання смертності населення.

Соціальні аномалії особливо загострилися у роки масового штучного голоду. Традиційно, головною цінністю в українців вважалася дитина (існувала навіть приказка «Дитина – Бог»). Комуністичне бачення родинних цінностей може вразити своєю аморальністю. Набувало поширення соціальне сирітство, практика відмови матерів від дітей або підкидування немовлят [ДАКірО, ф. Р-1074, оп. 1, спр. 43, арк. 66]. Зокрема, Анастасія Цапкова з Гуляйполя, покликаючись на те, що її чоловіка-червоноармійця вбили махновці, вимагала, щоб її дітей 2-х, 3-х та 5-ти років прийняли до притулку [ДАЗО, ф. Р-208, оп. 1, спр. 122, арк. 59]. Мати тримісячного Андрія Серксена відмовилася від нього лише тому, що вона незаможна. Практика відмови батьків від дітей набувала поширення з різних причин: від загибелі батьків від голоду до неспроможності виховувати дітей внаслідок зубожіння [ДАЗО, ф. Р-208, оп. 1, спр. 122, арк. 50]. Можна стверджувати, що підкидування або відмова від дітей стала новим явищем радянського повсякдення. Традиційне українське суспільство майже не знало таких прецедентів. Поодинокі покритки зазнавали загального осуду.

Дитяча безпритульність, яка не була притаманною для українського парагромадянського суспільства, також стрімко зростала. Якщо, на початку XX ст. осиротілих дітей, як правило, брали на патронування родичі, іноді сиріт влаштовували на виховання до монастирів, то внаслідок Першої світової війни таке асоціальне явище як дитяча безпритульність набуло поширення. Проте у кричущу соціальну проблему воно переродилося під час масового штучного голоду 1921 – 1923 рр. Діти, які втратили батьків, залишалися бездоглядними змушені були жебракувати. Як правило, вони намагалися дістатися людних місць – базарів чи вокзалів, де жебракували. Зовнішній вигляд безпритульної дитини був типовим: брудний, босий, у скудній одежині.

Злиденність та убогість впливали на зростання озлобленості. Діти гуртувалися у ватаги, здійснювали дрібні крадіжки. Діти-безхатченки часто перебиралися з одного міста до іншого. Міліція часто влаштовувала облави на безпритульних дітей, знімали з потягів, збирали на вокзалах, передавали до так званих приймальників – спеціальних закладів, де безпритульну дитину обстежували лікарі та перенаправляли до відповідних установ – будинків немовляти, дитячих притулків, інтернатів. Проте, життя у державних дитячих притулках характеризувалося злиденністю, голодним повсякденням, відсутність елементарних санітарних умов. Діти відчували себе облишеними. Педагоги ставилися до них байдуже, часто залишаючи без догляду та їжі. В дитячому притулку с. Гусарки Запорізької губернії протягом травня 1922 р. від виснаження померло 8 дітей. Як зазначалося у пояснювальній записці, всі діти були з числа новоприбулих. Проте й постійні мешканці притулку були кволими від недоїдання [ДАЗО, ф. Р-198,оп. 1, спр. 156, арк. 159].

Заняття у навчальних закладах відбувалися нерегулярно, внаслідок голодування, відсутності одягу й взуття діти нерегулярно відвідували школи [ДАЗО, ф. П-264, оп. 1, спр. 42, арк. 37]. Окремі вихованці притулків з сумом констатували: «Теперь по детским домам не занимаются и не предвидится занятий.

Нетолько я буду не грамотная анаверное Вера и Ваня останутся неучи, и з не знаю как с єтим быть» [Прим. авт. Мова листа та орфографія наведені згідно оригіналу док.] [*Голод 1921 – 1923 років в Україні,* 1993, с. 155]. Співробітники навчальних закладів опинилися у не менш скрутному та залежному становищі. В 1922 р. їх було знято з державного забезпечення. При цьому склалася парадоксальна ситуація: із зарплатні педагогів утримували кошти на харчування, якого вони не отримували. Вчителі та вихователі опинилися перед моральною дилемою: просити у власних учнів їжу чи красти продукти. Школи закривалися. На Запоріжжі започатковано практику укладання договорів між батьками та вчителями: перші надавали скудне продовольство, а останні – навчали їх дітей [*Голод 1921 – 1923 років в Україні,* 1993, с. 167]. Мешканка запорізького краю згодом згадувала: «Це в [19]21ом, була страшна голодовка тоже. Діти на ходу падали... Моя сестра, яка їхала в Київ служить до вчителі, так казала як з поїзда, дітей викидали по дорозі мертвих. Мерли діти зголоду. Ото. А її отвезли, бо дома нічого не було в нас. І вона служила у вчителів. Так вона там щось возьме, та до сусідів отнесе, щоб не знали вони. Або приїде, коли їх нема вдома, так чи пшонця візьме [нерозбірливо]. Бо нема чого, нема чого їсти. Я мала була. … Сестрі правда, гроші платили. А тоді як забрали додому, мама плаче. Плаче, бо це вона у нас послідня. А вона: «Нащо ви мене забрали?» [Петриченко Марія Трохимівна, 1917 р. н., с. Сурсько-Михайлівське Солоняського р-ну Дніпропетровської обл. *Усна історія Степової України,* 2010, с. 22].

В роки масового штучного голоду деформації зазнала й соціальна структура українського суспільства. Категорії, які у модерну добу вважалися найбільш шанованими – священики, міцні господарі, промисловці, інтелігенція – кваліфікувалися комуністичною владою як «ворожі елементи». Вони зазнавали суспільного осуду та цькування. В той же час всілякі заохочення стали отримувати ті, хто являв опору комуністичного режиму – червоноармійці, незаможники, особливо робітники-пролетарі.

На особливому рахунку у комуністів були так звані «виконавці» тобто особи, які займалися вилученням хліба та продовольства у селян. Одна з очевидиць подій масового штучного голоду на Запоріжжі Є. Рильська згадувала: «Голод був того, шо в нас «виконавці» були. Прийдуть – заберуть усе чисто. Літом – робимо в колгоспі. Викинуть з колгоспу – ти нужна. Літом – нужна, а зімой ти не нужна. Де хочеш в зиму роби… Двадцять первий – це дуже голод був. Мати ткала, заробляла потрошку, а батько – то сюди, то туди. А ті виконавці... Хотіли й хату забрать. Татко – запрягать бричку, шоб…не цокотіла (хотів вивезти у Михайлівку). Одинаково забрали бричку, і тачанку, все позабирали тоді у нас. І корову, і конячка яка була, яка до конячки там була – чи «Полінка», чи там плуги... Тепер ви плуги тож бачите якось у городі, так? А тоді ж ви не бачили, і не знали, шо це таке? З косарок після войни житки скидали. І я скидала з косарки, – свиней годували. …Пішла я на косарку робить – давали, правда, кіло хліба» [Рильська Єфросинія Омелянівна, рік народження невідомий, с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України,* 2008, т. 3, с. 141].

У містах запровадили практики так званого «вилучення надлишків». За споминами Н. Полонської-Василенко, коли вона повернулася з лікарні, після хвороби на ускладнену форму тифу, до її оселі увірвалися представники так званої «робітничої бригади», які здійснили «суботник», тобто реквізицію всього майна науковиці, залишивши їй лише пару білизни. Н. Полонська-Василенко з сумом резюмувала, що «користатися з ринку вже не можна, бо вже не стало чого міняти на продукти або продавати» [Полонська-Василенко, 2011, с. 323].

Селяни-незаможники також були в пріоритеті у комуністів. Навіть незадовільне виконання обов'язків під час роботи не ставало на заваді. Лише за соціальним критерієм можна було розраховувати на збереження і роботи і помешкання. Наприклад, Р. Гуревич, що працювала сестрою при будинку Матері та дитини м. Гуляйполе Запорізької губернії, наполягала на збереженні за нею робочого місця та помешкання при цьому закладі лише на підставі того, що вона є незабезпеченою та потребує цього. У Р. Гуревич вистачало зухвальства запевняти, що у майбутньому вона спробує виконувати свої обов'язки належним чином (звертаємо увагу, що мова йде про піклування за немовлятами та породіллям, й недосконале виконання посадових обов'язків в принципі неприпустимо).

Втім, масовий штучний голод заторкнув навіть ті, верстви, які традиційно вважалися опорою режиму. Наприклад у травні 1922 р. на Катеринославщині робітнича профспілка скоротилася на 50 %: зі 120 тис осіб до 60 тис (частина дітей померла від голоду, частина – розбіглися) [*Голод 1921 – 1923 років в Україні,* 1993, с. 125].

Голод 1921 – 1923 рр. мав штучний характер, що підтверджується рядом фактів. Вже з початку 1920-х рр. формувався міф про добробут, створювалися ілюзії удаваного благополуччя. Ми будемо говорити про формування нової верстви партійно-більшовицької номенклатури, наділеної додатковими благами та привілеями. Соціальній диференціації підлягали навіть діти. Так, за настановою наркомату здоров'я до свого осередку у Гуляй Полі Запорізької губернії, вимагалося залишити 10 % для так званих «показательных» установ. Ці 10 % включали 3,5 тис банок згущеного молока, 800 банок молока, 60 пудів рису, шоколад та 400 коробок «Нестлє» [*Червоне Запоріжжя,* 1922]. Це «десятинне заощадження» відбувалося на тлі катастрофічної нестачі продовольчих пайків для дітей: у Миколаївській, Катеринославській та Запорізькій губерніях не вистачало 50 % дитячих пайків. Загалом, у розпал масового штучного голоду секретар Кам'янського райпарткому Запорізької області повідомляв: «Внутрипартийное настроение бодрое, уверенное, за редким исключением пьянства коммунистов, венчания в церкви, шкурничества и малодушия» [ДАЗО, ф. П-264, оп. 1, спр. 42, арк. 37].

Загострилася криміногенна обстановка, безпритульні та жебраки заповнили вокзали, вулиці, навіть цвинтарі. Узвичаєними стали повідомлення на

шпальтах місцевих газет із красномовними заголовками «Звіряче вбивство на Карантинці» (або у будь-якому іншому районі). Навіть райпарткоми констатували, що: «Дрібні злодійські шайки і злочинці-одинаки лютують настільки, що селяни змушені вночі переховувати коней та свиней у себе у хатах, бо немає ані порятунку, ані ефективної протидії злочинності. Внаслідок голоду кримінальні порушення та корупція стали ледь не основним із джерел забезпечення продовольством. Посадовці, які зловживали своїм службовим становищем та вимагали хабарі або розкрадали продукти для голодуючих, ризикували не лише втратити роботу, а й бути покараними смертними вироками [ДАЗО, ф. Р-317, оп. 1, спр. 190, арк. 29]. Масового характеру набували крадіжки продуктів співробітниками їдалень [ДАЗО, ф. Р-75, оп. 1, спр. 46, арк. 6]. Навіть у дитячих закладах – притулках, яслях, школах постійно фіксувалися крадіжки. Голова Миколаївського осередку ради захисту дітей констатував, що діти обкрадають власний персонал, зафіксовані випадки нападу дітей одного дитячого притулку на вихованців іншого. При цьому напади відбувалися із особливою жорстокістю: на обличчя жертви накидали хустку, душили її та знімали все, що можна [*Голод 1921 – 1923 років в Україні,* 1993, с. 127].

Як згадували очевидці: «Матеріальне становище все гіршає. Ні одежі, ні взуття. Живемо піднесеним духом. Сорочка, штани – полотняні. На ноги одягали або постоли, або плетені з валу «тапочки», або дерев'яні «сандалі» («дерев'яшки»), які голосно стукали і часто виходили з ладу: то гвіздок випаде, то ремінець порветься. Я достав «струга» і наловчився вирізать із верби фасонисти дерев'яшки» [Сало, 2014, с. 59]. Часто єдиним порятунком для голодуючих селян був виїзд на заробітки. Як згадували сестри Анастасія та Марина Щербак, з Запоріжчини: «У меня батько їздив оце в 1921 році на заробітки у Донбас. Тоді откривалися шахти, а нас було вже троє. Це я, Марія і Галька з 1920 году. Він нас бросив, а сам поїхав заробляти гроші. А мене мамка, щоб осталася жива, отдали багатим. [Марія Тимофіївна] Мені тоді було 9 год. Щоб хоч вижила, поки батько повернуться. [Анастасія Тимофіївна] А ці двоє біля мамки були. Батько заробив там гроші, приїхав з грішми, матерії привіз. Трошки нас прикидав. [Марія Тимофіївна] Муки привіз з костей. Ой! Біла-біла. Ми ж раді. Мамка напекла, а як наїлися, то чуть не поздихали. А з яких костей, бог його знає! Живі остались. Хіба татко знав… До війни часто їздили на заробітки у Донбас. Заробляли гроші. Було приїде, пить начинає, а які й не поверталися. Зароблять гроші, а їх тоді вб'ють, або портяться [Щербак Анастасія Тимофіївна, 1911 р. н., Щербак Марія Тимофіївна, 1912 р. н. с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України,* 2008, т. 1, с. 274]. Виїзди на заробітки були непоодинокими, наша інша респондентка також підтверджувала, що ледь не єдиним способом порятунку були виїзди на заробітки.

У роки масового штучного голоду існувала специфічна соціальна категорія – так звані «ходоки». Це селяни, які вирушали до сусідніх губерній, не охоплених голодом, щоб виміняти на хліб та продовольство будь-які побутові речі.

Селяни вимушені були виїздити поза межі голодуючих губерній, щоб обмінювати речі на продукти. Бартерний обмін на місцях здійснювався вкрай нерівноцінно: за молодого коня 2-х–4-х років можна було отримати 2–3 пуди зерна, за корову, вагою до 320 кг давали 6-5 пудів зерна, за пару волів – 18-20 пудів. Проте виміняний хліб не вживали у їжу, а залишали як посівний фонд. У містах мешканці виявилися ще більшими заручниками голоду. Як згадувала Марія Борисенко, уродженка Запорізької області: «Родилась я в 1921-м году. Батька свого не знаю. Коли голода були, батько їздив десь далеко одежу на харчі мінять, щоб прогодувати. (Це так розказують, бо я його не знаю і не бачила, і не чула, а так розказують). Приїхав, а я родилась вже, мені мабуть було місяців 4. Він умер, то шо тоді голод був силенний, і на нього напав брюшний тіф (тоді тіф ходив страшний)» [Борисенко Марія Іванівна, 1921 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України*, 2008, т. 3, с. 135].

Комуністичний режим цинічно руйнував традиційні цінності, замінюючи їх на нові заідеологізовані штампи. За споминами В. Короленка, святкування нового 1921 р. за «новим» стилем супроводжувалося специфічною виставою. Посеред свята, до велелюдної кімнати, де були жінки та діти увірвалися 20 червоноармійців, які схопили учасника заходу, витягли його на сцену та почали готувати розстріл. У залі розпочалася паніка: жінки кричали, діти лякалися. Врешті з'ясувалося, що це був жарт: мовляв розстрілювали «старий» рік, а з-під лахміття вистрибнув матрос, що символізував «новий» рік [Короленко, 2011, с. 340].

Жорстокість комуністичних жартів була незрозумілою та неприйнятною українцям.

Найбільш потужні ментальні зміни торкнулися дітей. Мешканець Запорізької області згадував: «Голодомор був у 1921-й рік. Мені всього було чотири годи. Дитина в такім возрасті не помне нічого. Помне тільки шо... – переляки. То я й запомнив. У нас у сім'ї було там ще хоч на коржики. Спекла мати якось коржів і поклала, не накривши. А батько і мій дядько (це ж – брати) поділили між собою хату. І нам – кухня досталася, а дядьку – велика хата здорова. Отож мати напекла коржів, пішла до тьотки. «Синочок, – це, шо я запомнив, – гляди нікого не пускай!» А защепочка була так низенько – це ж не в конюшні, а прямо в хаті. Тільки пішла мати, а дядько, як заглянув, і показав чи нож, чи мені показалося. Побачив, шо мати (по халатності) не накрила коржі. А голодний був чоловік... «Одкрий!» А я: «Не одкрию, бо мамка сказала». – «Одкрий, бо заріжу». І я ото, з переляку, одкрив. Побіг у хату. Поки мати прийшла (це було в однім дворі), так уже нема ні коржів, нічого. І то я так запомнив. А так я більше той год не помню» [Замрій Петро Іванович, 1917 р. н., с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької обл. *Усна історія Степової України,* 2008, т. 2, с. 221].

Як згадувала Н. Полонська-Василенко, період 1921 – 1923 рр. був добою «страшного занепаду

людської душі». Професорка у своїх спомина анотувала: «Видатні вчені і громадські діячі мусіли зосереджувати свою увагу на жалюгідному вегетуванні. Ширилися плітки. Рівень інтересів знижався до рівня зацікавлень базарних перекупок, і дуже тяжко було знайти людину, яка вміла стоїчно переносити жах життя і зберігати потребу духовного» [Полонська-Василенко, 2011, с. 321].

Згідно висновків професора Франка, психічна сфера голодуючих перебуває під впливом важкої депресії та афектів нудьги, що призводить до розладів координації психічних елементів, ускладнених комплексів, що утворюють психічну особистість. Увагу цілком поглинають внутрішні відчуття [*Голод 1921 – 1923 років в Україні,* 1993, с. 207].

Висновки. Наслідки масового штучного голоду виявилися довготривалими. Маємо на увазі не лише економічну, а, насамперед, гуманітарну складову. Змінилася психологія людей: багато українців змушені були принижуватися, щоб отримали жалюгідне продовольство, дехто змушений був втрачати моральне обличчя й зважуватися на крадіжки, загострилася злість та ненависть до людей. Згідно досліджень лікарів, голод породжує озлобленість, жадність, жорстокість, мізантропію, аморальність. Голод здатен активізувати атавістичні інстинкти людини.

Найбільш ураженими масовим штучним голодом стали діти. Вони зазнавали нестачі їжі, голодували, частина з них пішла з життя назавжди. Ті, хто залишалися у живих, мали підірване здоров'я та надламану психіку. Українське суспільство після масового штучного голоду 1921 – 1923 рр. трансформувало свою ідентичність. Проте остаточна втрата національних витоків відбудеться під час Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр.

Список використаних джерел:

Борисенко Марія Іванівна, 1921 р. н., с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області, *Усна історія Степової України,* 2008. В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 3, Запоріжжя: АА Тандем, 516 с.

Голод 1921 – 1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів (1993) / Відп ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. Думка, 271 с.

Голодомори на Запоріжжі 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр. «Спокута»: альманах (2008). / Обл. ред. кол.: Фролов М. О. (голова) та ін., Запоріжжя: Дніпровський металург, № 8-9, 520 с.

Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. Р-2, оп. 1, спр. 335, на арк. 85.

ДАЗО, ф. П-264, оп. 1, спр. 42, на 37 арк.

ДАЗО, ф. Р-24, оп. 1, спр. 18, на 34 арк.

ДАЗО, ф. Р-317, оп. 1, спр. 190, на 29 арк.

ДАЗО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 235, на 135–145 арк.

ДАЗО, ф. Р-208, оп. 1, спр. 122, на 50 арк.

ДАЗО, ф. Р-75, оп. 1, спр. 46, на 6 арк.

ДАЗО, ф. Р-198, оп. 1, спр. 156, на 159 арк.

Державний архів Кіровоградської області (ДАКірО), ф. Р-1074, оп. 1, спр. 43, на 66 арк.

Замрій Петро Іванович, 1917 р. н., с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області, *Усна історія Степової України,* (2008). В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 2, Запоріжжя: АА Тандем, 516 с.

Коляструк, О., 2010. *Повсякденне життя інтелігенції УСРР у 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс*: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України, Київ. 40 с.

Короленко, В., 2011. Дневник (1917 – 1921). Письма из Полтавы, Киев: Аконіт, 512 с.

Кравченко Меланія Афанасіївна, 1920 р. н., с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області, *Усна історія Степової України,* 2010. В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 8, Запоріжжя: АА Тандем, 362 с.

Куромія, Г., 2002. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки, Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 510 с.

Маркова, С., 2015. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917 – 1933 рр.): монографія, Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 544 с.

Мовчан, О., 2011. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр., Київ: Інститут історії України НАН України, 312 с.

Петриченко Марія Трохимівна, 1917 р. н., с. Сурсько-Михайлівське Солонянського району Дніпропетровської област, *Усна історія Степової України,* 2010. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 8. Запоріжжя: АА Тандем, 362 с.

Полонська-Василенко, Н., 2011. Спогади, Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 591 с.

Сало, С. Спогади (1899 – 1946 рр.). Серія «Старожитності південної України, 2014. / Упоряд. С. Білівненко, Т. Молдавська. Випуск 24, Київ: Б. в., 110 с.

Усна історія Степової України, (2008 – 2010). В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко, Запоріжжя: АА Тандем.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 20, оп. 1, спр. 8, на 25 зв. арк.

ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 38, на 79 арк.

Червоне Запоріжжя, 1922.

Чикаленко, Є., 2015. Щоденник. 1921, Київ: Темпора, 484 с.

Чмирь Уляна Єфимівна, 1904 р. н., доньки Катерина Леонтіївна [1926 р. н.] та Галина Леонтіївна [1942 р. н.], с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області, *Усна історія Степової України,* (2008). В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 2, Запоріжжя: АА Тандем, 516 с.

Шевченко Прасковія Єфимівна, 1911 р. н., с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області, *Усна історія Степової України,* 2008. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 2, Запоріжжя: АА Тандем, 516 с.

Щербак Анастасія Тимофіївна, 1911 р. н., Щербак Марія Тимофіївна, 1912 р. н. с. Широке Василівського району Запорізької області, *Усна історія Степової України,* (2008). В 10 т. / Гол. ред. А. Бойко. Т. 1, Запоріжжя: АА Тандем, 510 с.

References

Borysenko Mariya Ivanivna, 1921 r. n., s. Mala Bilozirka Vasilivs′koho rayonu Zaporiz′koyi oblasti. [Borysenko Maria Ivanivna, born in 1921, village Mala Bilozirka, Vasylivka district, Zaporizhia region]. *Usna istoriya Stepovoyi Ukrayiny*, 2008. U 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 3, Zaporizhzhya: AA Tandem, 516 s. (in Ukrainian).

Holod 1921 – 1923 rokiv v Ukrayini: Zb. dokumentiv y materialiv *[The famine of 1921 – 1923 in Ukraine*: Coll. documents and materials] (1993) / S. Kul′chyts′kyy (ed), Kyyiv: Nauk. Dumka, 271 s. (in Ukrainian).

Holodomory na Zaporizhzhi 1921 – 1923 rr., 1932 – 1933 rr., 1946 – 1947 rr. [The Holodomor in Zaporizhia in 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947] «*Spokuta*»: al′manakh, 2008. / Obl. red. kol.: Frolov M. O. (ed), Zaporizhzhya: Dniprovs′kyy metalurh, №8-9, 520 s. (in Ukrainian).

Derzhavnyy arkhiv Zaporiz′koyi oblasti. (DAZO) [State Archives of Zaporizhia region. (SAZR)], f. R-2, op. 1, spr. 335, na 85 ark. (in Ukrainian).

DAZO, [SAZR], f. P.-264, op. 1, spr. 42, na 37 ark. (in Ukrainian).

DAZO, [SAZR], f. R-24, op. 1, spr. 18, na 34 ark. (in Ukrainian).

DAZO, [SAZR], f. R.-317, op. 1, spr. 190, na 29 ark. (in Ukrainian).

DAZO, [SAZR], f. R.-2, op. 1, spr. 235, na 135–145 ark. (in Ukrainian).

DAZO, [SAZR], f. R-208, op. 1, spr. 122, na 50 ark. (in Ukrainian).

DAZO, [SAZR], f. R-75, op. 1, spr. 46, na 6 ark. (in Ukrainian).

DAZO, [SAZR], f. R-198, op. 1, spr. 156, na 159 ark. (in Ukrainian).

Derzhavnyy arkhiv Kirovohrads′koyi oblasti (DAKirO) [State Archives of Kirovohrad Region (SAKirR)], f. R-1074, op. 1, spr. 43, na 66 ark. (in Ukrainian).

Zamriy Petro Ivanovych, 1917 r.n., s. Mala Bilozirka Vasilivs′koho rayonu Zaporiz′koyi oblasti. [Zamriy Petro Ivanovych, born in 1917, village Mala Bilozirka, Vasylivka district, Zaporizhia region], *Usna istoriya Stepovoyi Ukrayiny*, 2008. U 10 t/ Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 2, Zaporizhzhya: AA Tandem, 516 s. (in Ukrainian)

Kolyastruk, O., 2010. *Povsyakdennoho zhyttya intelihentsiyi USRR u 1920-ti rr .: suchasnyy teoretyko-metodolohichnyy ta istoriohrafichno-dzhereloznavchyy dyskurs* [*Everyday life of the intelligentsia of the USSR in the 1920-s: modern theoretical-methodological and historiographical-source discourse*]: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.06, Kyyiv, 40 s. (in Ukrainian).

Korolenko, V., 2011. Dnevnik (1917 – 1921). Pisma iz Poltavy [Diary (1917 – 1921). Letters from Poltava], Kyev: Akonit, 512 s. (in Russian).

Kravchenko Melaniya Afanasiyivna, 1920 r. n., s. Surs′ko-Mykhaylivka Solonyans′kjgo rayonu Dnipropetrovs′koyi oblasti [Kravchenko Melania Afanasievna, born in 1920, village Sursko-Mykhailivka, Solonyansky district, Dnipropetrovsk region], *Usna istoriya Stepovoyi Ukrayiny*, 2010. U 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 8, Zaporizhzhya: AA Tandem, 362 s. (in Ukrainian).

Kuromiya, H., 2002. Svoboda y teror u Donbasi: Ukrayins′ko-rosiys′ke Prykordonnyy, 1870 – 1990-i roky [Freedom and Terror in Donbass: Ukrainian-Russian Border, 1870 – 1990-s], Kyyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 510 s. (in Ukrainian).

Markova, S., 2015. Suspil′ni ta Politychni transformatsiyi v Ukrayins′komu seli v konteksti formyrovanye totalitarnoyi systemy (1917 – 1933 rr.) [Social and political transformations in the Ukrainian countryside in the context of the formation of the totalitarian system (1917 – 1933)]: Monohrafiya, Kam'yanets′-Podil′s′kyy: Vydavets′ PP Zvoleyko D. H., 544 s. (in Ukrainian).

Movchan, O., 2011. Povsyakdenne zhyttya robitnykiv USRR. 1920-ti rr. [Everyday life of workers of the USSR. 1920-s], Kyyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 312 s. (in Ukrainian).

Petrychenko Mariya Trokhymivna, 1917 r. n., s. Surs′ko-Mykhaylivs′ke Solonyas′koho rayonu Dnipropetrovs′koyi oblasti [Petrichenko Maria Trokhimivna, born in 1917, village Sursko-Mykhailivske, Solon district, Dnipropetrovsk region], *Usna istoriya Stepovoyi Ukrayiny*, 2010. V 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 8, Zaporizhzhya: AA Tandem, 362 s. (in Ukrainian).

Polons′ka-Vasylenko, N., 2011. Spohady [Memoirs], Kyyiv: Vydavnychyy dim «Kyyevo-Mohylyans′ka akademiya», 591 s. (in Ukrainian).

Salo, S. Spohady (1899 – 1946 rr.) [Memoirs (1899 – 1946)]. Seriya «Starozhytnosti pivdennoyi Ukrayiny, 2014. / Ed. S. Bilivnenko, T. Moldavs′ka. Vypusk 24, Kyyiv: B. v., 110 s. (in Ukrainian).

Usna istoriya Stepovoyi Ukrayiny, [Oral history Steppe Ukraine]. (2008 – 2010). V 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.), Zaporizhzhya: AA Tandem. (in Ukrainian).

Tsentral′nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TSDAVO Ukrayiny) [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine (CSAHAA of Ukraine)], f. 20, op. 1, spr. 8, na ark. 25 zv. (in Russian).

TSDAVO Ukrayiny [CSAHAA of Ukraine], f. 258, op. 1, spr. 38, na ark. 79. (in Russian).

Chervone Zaporizhzhya [Red Zaporozhye], 1922. (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye., 2015. Shchodennyk. 1921. [Diary. 1921], Kyyiv: Tempora, 484 s. (in Ukrainian).

Chmyr′ Ulyana Yefimivna, 1904 r. n., don′ka Kateryna Leontivna [1926 r. n.] ta Halyna Leontivna [1942 r. n.], s. Mala Bilozirka Vasylivs′koho rayonu Zaporiz′koyi oblasti [Chmyr Ulyana Yefimivna, born in 1904, daughters Kateryna Leontiivna [born in 1926] and Halyna Leontiivna [born in 1942], p. Mala Bilozirka, Vasylivka district, Zaporizhia region], *Usna istoriya Stepovoyi Ukrayiny*, (2008). V 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 2., Zaporizhzhya: AA Tandem, 516 s. (in Ukrainian).

Shevchenko Praskoviya Yefimivna, 1911 r. n., s. Mala Bilozirka Vasylivs′koho rayonu Zaporiz′koyi oblasti [Shevchenko Praskoviya Yefimivna, born in 1911, village Mala Bilozirka, Vasylivka district, Zaporizhia region]. *Usna istoriya Stepovoyi Ukrayiny*, 2008. V 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 2, Zaporizhzhya: AA Tandem, 516 s. (in Ukrainian).

Shcherbak Anastasiya Tymofiyivna, 1911 r. n., Shcherbak Mariya Tymofiyivna, 1912 r. n. s. Shyroke Vasylivs′koho rayonu Zaporiz′koyi oblasti [Shcherbak Anastasia Timofeevna, born in 1911, Shcherbak Maria Timofeevna, born in 1912 v. Shiroke, Vasylivka district, Zaporizhia region], *Usna istoriya Stepovoyi Ukrayiny*, 2008. V 10 t. / Red. kol.: A. Boyko (ed.). T. 1, Zaporizhzhya: AA Tandem, 510 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

EVERYDAY LIFE OF UKRAINIANS DURING THE YEARS OF MASS ARTIFICIAL FAMINE OF 1921–1923. ACCORDING TO NARRATIVE SOURCES

Inna Shugalyova
Dr. phil., leading researcher Branch of the Branch «The Holodomor Research Institute» of the National Museumof the Holodomor- Genocide, Kyiv; PhD student at Zaporizhia National University

This article examines the daily life of Ukrainians during the years of mass artificial famine. The aim of our article is to analyze the perception of Ukrainians of the new everyday life: the Bolshevik occupation of Ukraine, their food policy, which caused a mass artificial famine and took the lives of 3.5 million Ukrainians. The author analyzes narratives (memories, diaries of contemporaries of events and interviews collected directly by the author and colleagues during ethnographic expeditions). According to the author, the narratives, despite a certain subjectivity, most fully reflect the essence of the era, convey the feelings and experiences of people who found themselves in the grip of a mass artificial famine caused by the policies of the communist regime. As a result of the study, the author concludes that the effects of mass artificial famine were long-lasting. We mean not only the economic, but, first of all, the humanitarian component. The psychology of the people has changed: many Ukrainians have been forced to humiliate themselves to get miserable food, some have been forced to lose their moral face and dare to steal, and anger and hatred for people have intensified. According to medical research, hunger causes anger, greed, cruelty, misanthropy, immorality. Hunger is able to activate atavistic human instincts. Children were the most affected by the mass artificial famine. They were suffered from food shortages, starved, some of them died forever. Those who survived had poor health and a broken psyche. After the mass artificial famine of 1921 – 1923, Ukrainian society transformed its identity. However, the final loss of national origins will occur during the Holodomor genocide of 1932 – 1933.

***Keywords**: mass artificial famine, communist regime, hungry everyday life, narratives.*

УДК94(437.3) “1920-1939”+378-057.875(1612):930
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.2246587

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КАРПАТОУКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ У МІЖВОЄННОМУ БРНО (РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗА ВІДНАЙДЕНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Куцов Костянтин Олександрович
доктор філософії за спеціальністю «Історія та археологія»,
головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини та музеїв департаменту культури,
національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації. Ужгород
E-mail: kostiantyn.kutsov@uzhnu.edu.ua

Громадська діяльність карпатоукраїнських студентів у Брно на сьогоднішній день залишається найменш дослідженим питанням історії карпатоукраїнського студентського руху міжвоєнної Чехословаччини. У пропонованому дослідженні на основі усіх доступних архівних та опублікованих джерел зроблено спробу відтворити та проаналізувати процес становлення та розвитку громадської активності студентів-українців (вихідців з територій сучасних Закарпатської області України та Пряшівського самоврядного краю Словацької Республіки), які у період 1920 – 1930-х рр. здобували освіту у вищих навчальних закладах Брно (Університет ім. Т.Ґ. Масарика, Вища технічна школа, Вища ветеринарна школа). Автором встановлено, що громадська діяльність карпатоукраїнських студентів у Брно розвивалася у кілька етапів. Перший етап припав на другу половину 1920-х рр. коли свою діяльність на Брно поширили празькі студентські об’єднання – українофільський «Союз Підкарпатських Руських Студентів» та русофільське товариство «Возрождєніє», а частина місцевих студентів стали членами цих організацій та навіть утворили у Брно неформальні осередки окремих з них («Союз Підкарпатських Руських Студентів»). Однак через зменшення кількості карпатоукраїнських студентів у місцевих вишах цей процес невдовзі загальмував. Наступний етап відбувся у другій половині 1930-х рр. Тоді у Брно утворилися й поступово активізувалися відносно великі за чисельністю самостійні карпатоукраїнські студентські організації – русофільське товариство «Вєрховіна» (1936 р.) та Підкарпатське академічне товариство (1937 р.). Проте у зв’язку із політичними подіями, які відбулися в ЧСР у 1938 – 1939 рр., їх діяльність обірвалася. Більш повну відповідь на порушене у статті питання може дати лише опрацювання джерел, які зберігаються безпосередньо в архівних установах Брно.

***Ключові слова**: студенти, товариства, громадська діяльність, вищий навчальний заклад.*

Постановка проблеми. Громадська діяльність карпатоукраїнських студентів (під даним визначенням розуміються слухачі вищих навчальних закладів, які були вихідцями з території сучасних Закарпатської області (Україна) та Пряшівського самоврядного краю (Словацька республіка) та ідентифікували власну національність адекватними тому часу етнонімами: «русин», «підкарпатський русин», «руський», «карпаторосс», «русскій», «підкарпатський українець», «закарпатський українець» та ін.) впродовж міжвоєнного період розвивалася у кількох університетських містах Чехословацької республіки. Першим з них, беззаперечно, була Прага, відтак – Братислава, а дещо пізніше – Брно. У другій половині 1930-х рр. Брно вже було одним із основних центрів здобуття вищої освіти українцями із Підкарпатської Русі та Пряшівщини. Тому громадська діяльність студентів у Брно – невід’ємна частина карпатоукраїнського студентського руху міжвоєнної Чехословаччини, отже так само потребує ретельного вивчення.

Огляд історіографії. Карпатоукраїнський студентський рух у міжвоєнній Чехословаччині поступово стає об’єктом наукового інтересу різних дослідників. Впродовж останніх десятиліть в Україні та закордоном з’явилося ряд ґрунтовних публікацій, які прямо чи опосередковано стосуються згаданої тематики. Варто, зокрема, звернути увагу на дослідження присвячені історії окремих фахових об’єднань карпато-українських студентів, які у міжвоєнний період діяли у найбільших універси-тетських центрах ЧСР – Празі (товариство «Возрождєніє», «Союз Підкарпатських Руських Студентів») [Skala, P., 1997; Делеган, М., 1999; Куцов, К.О., 2016] та Братиславі (філія «Союзу Підкарпатських Руських Студентів», товариство «Добрянскій») [Науменко, Є., 1999; Куцов, К., 2017].

Разом з тим тогочасна громадська діяльність карпатоукраїнських студентів у Брно допоки ще не знаходила належного висвітлення у історіографії. На сьогоднішній день фактично єдиними працями, які опосередковано та вкрай поверхнево висвітлюють дану тему, залишаються публіцистичні статті про розвиток карпатоукраїнського студентського руху, опубліковані ще у 1930 – 1940-х рр. його без-посередніми активістами або дотичними до нього громадськими діячами. Серед вказаних публікацій першою, в якій взагалі згадується Брно, є стаття Степана Анталовського «Karpatoruské studentstvo» (1936). Автор вказав місто, як один із центрів навчання студентів з Підкарпатської Русі та Пряшівщини. При цьому, на основі даних офіційної статистики, зауважувалося, що на той час на вищі навчальні заклади міста припадало усього лиш близько 3% від їх загальної кількості. Про будь-яку громадську діяльність тамтешніх слухачів високих шкіл у статті не повідомлялося [Antalovskij, Š., 1936, s.103]. Проте у працях інших активістів русофільського студентського руху, опублікованих вже незабаром, знаходимо інформацію про існування організації «Общество карпаторусскихъ студентовъ «Верховина» въ Брнѣ».

© Куцов К. О.

Вона, зокрема, згадується у публікаціях: Івана Шлепецького «Возрожденіе карпаторусскаго студенчества» [Шлепецкій, И.С., 1936, с. 73], Степана Добоша «Карпаторусское студенчество и его организація» [С.В., 1936, с. 80], Івана Ковача «Карпаторусское студенчество и его организаціи» [Ковачъ, И.И., 1937, с. 70]. Згадки ці, однак, позбавлені конкретики про час створення товариства. Натомість у статті знаного публіциста і культурно-освітнього діяча того часу Степана Чегіля «Народнопросвѣтительная работа на Подк. Руси», опублікованій у цей же період, зустрічаємо твердження, що «Общество карпато-русскихъ студентовъ «Верховина» въ Брнѣ» зорганізувалося у 1936 р. [Чегиль С.М., 1936, с. 118]. Коротку згадку про існування у міжвоєнному Брно студентського товариства «Верховина» знаходимо також й у статті активіста студентського руху Федора Комницького «ОКС. «Возрождение» и студенческие организации», опублікованій у 1948 р. [Команицкий, П. Ф., 1948, с. 307]. А у монографії відомого радянського історика Володимира Пашуто «Русские историки-эмигранты в Европе», написаній на початку 1980-х рр., вочевидь, ця ж сама організація згадується як «союз <…> карпаторусских студентов» [Пашуто, В.Т., 1992, с. 70]. При цьому жоден із перерахованих дослідників не зупинявся ані на структурно-організаційному розвитку даного товариства, ані на його безпосередній діяльності. Про існування та діяльність у міжвоєнному Брно інших карпато-українських студентських об'єднань у згаданих публікаціях теж не подано жодних відомостей.

Дослідження історії громадської діяльності карпатоукраїнських студентів у Брно автором цих рядків було започатковано у дисертації «Громадська діяльність карпатоукраїнських студентів у міжвоєнній Чехословаччині (1920 – 1939 рр.)» на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія», захищеній у червні 2021 р. Зокрема на основі матеріалів міжвоєнної періодики, а також документів з фондів Архіву Карлового університету (Прага), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Київ) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Київ) було стисло охарактеризовано процес становлення товариства «Вєрховіна» та організації підкарпатських студентів-україножилів [Куцов, К.О., 2021, с. 85–87]. Проте у зв'язку із обмеженим обсягом, значна частина фактів, віднайдених у опублікованих та архівних джерелах, не знайшла відображення у тексті дисертації.

Мета дослідження – на основі доступного джерельного матеріалу максимально детально відтворити процес становлення та розвитку громадської діяльності карпатоукраїнських студентів у міжвоєнному Брно, визначивши його основні етапи и проаналізувавши практичні результати на кожному з них, а також моменти, які потребують уточнення та глибшого вивчення.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, у міжвоєнний час у Брно було одним із найбільших освітніх центрів Чехословаччини. У вказаний період там діяли три потужні вищі навчальні заклади: Університет ім. Т.Ґ. Масарика (Masarykova univerzita v Brně) з юридичним, медичним, природничим та філософським факультетами, Вища технічна школа (Vysoká škola technická v Brně) з відділеннями лісової та хімічної інженерії, а також Вища ветеринарна школа (Vysoká škola zvěrolékařská v Brně). У деяких тогочасних джерелах згадується існування там наприкінці 1920-х рр. ще й «державної консерваторії» [ÚDUK-AUK-9, l. 16, 21]. Але, вочевидь, йдеться не про самостійний виш, а про музичне відділення на філософському факультеті Університету ім. Т.Ґ. Масарика. Про бодай якусь чисельність карпатоукраїнських студентів у цих високих школах маємо підстави говорити лише від 1926/27 навчального року. За офіційною інформацією ректоратів, станом на вказаний рік студентами університету були четверо вихідців із Підкарпатської Русі «русинської» або «карпаторуської» національності (1 правник, 2 медики, 1 природничник) та ще четверо навчалися у місцевій Вищій ветеринарній школі (для порівняння: у 1924/25 навчальному році в Університеті ім. Т.Ґ. Масарика навчалися лише 2 карпатоукраїнські студенти, а у 1925/26 навчальному році – 3; у ветеринарній школі до 1926 р. жодного такого студента не було) [ÚDUK-AUK-5, l. 17, 28]. Хоча наведена статистика й не враховувала студентів з числа пряшівських українців, а також слухачів ще одного місцевого вищого навчального закладу, вона дає можливість зрозуміти приблизний стан справ. На нашу думку, низька популярність брненських вишів серед карпато-українських абітурієнтів пояснювалася передусім низьким рівнем інформованості про них, а також складністю того-часної транспортної комунікації між Підкарпатською Руссю та Брно.

У контексті викладеного цілком зрозумілим стає те, що лише від 1926/27 навчального року, студенти у Брно почали потрапляти в поле зору празьких об'єднань карпатоукраїнського студентства. Так наприкінці серпня 1926 р. в ужгородській газеті «Свобода» з'явилася стаття «Нашѣ студенты в Празѣ», написана, судячи зі змісту, кимось із тогочасних активістів «Союзу соціальноѣ помочи для подкарпаторуських студентов» (організація була створена у Празі навесні 1921 р., дотримувалася народовецької, з пізніше – україножильської національно-мовної орієнтації, у 1927 р. була перейменована на «Союз Підкарпатських Руських Студентів»; далі по тексту для зручності вживатимемо її назву як «Союз»). У ній було коротко підсумовано діяльність організації за попередні п'ять років та оголошено плани на найближче майбутнє. Серед останніх називалося створення у наступному (1926/27) навчальному році філії «Союзу» у Брно [Нашѣ студенты.., 1926, с. 3].

Про реалізацію цього задуму впродовж кількох наступних років наразі володіємо лише розрізненими фактами. Зокрема, можна сміливо стверджувати, що у 1926/27 навчальному році «союзівці» дійсно пробували заснувати підрозділ у Брно. Свідченням цього є лист Земської політичної управи у Празі до місцевої поліцейської дирекції, датований 21 березня 1927 р. Документ містить посилання на протокол загальних зборів «Союзу», проведених 26 лютого 1927 р., де серед іншого обговорювався процес створення

філії організації у Брно. Водночас автор листа звертав увагу поліції, що, відповідно до чинного статуту «Союзу», діяльність організації поширювалася виключно на Прагу, дійсними членами могли бути лише студенти празьких високих шкіл, а створення нею яких-небудь відокремлених підрозділів взагалі не передбачалося. Зважаючи на це, політична управа вважала наміри утворити філію у Брно протиправними [AMP. F. 5/1. Kart. SÚA-323. Sign. II/535, l. 58].

22 жовтня 1927 р. загальні збори «Союзу» ухвалили нову редакцію статуту, де, серед іншого, передбачалася можливість створення організацією філій в інших містах. 20 березня наступного року документ був затверджений міністерством внутрішніх справ ЧСР [AMP. F. 5/1. Kart. SÚA-323. Sign. II/535, l. 69]. Попри зміни, інформації про існування у 1927/28 навчальному році підрозділу у Брно у тогочасних джерелах не зустрічаємо. Зокрема, жодної згадки про нього нема у звітній статті про членські збори «Союзу», проведені 10 червня 1928 р. [–ой, 1928, с. 2], а також в аналогічній публікації про загальні збори організації, що відбулися 4 листопада 1928 р. [Присутный, 1928, с. 2]. З цього можна зробити висновок, що на той час філія ще не була створена. Водночас вже у протоколі загальних зборів «Союзу» від 1 листопада 1929 р. зустрічаємо коротку згадку про «філію» у Брно, діяльністю якої празькі «союзівці» були незадоволені. Зокрема, під кінець згаданих зборів вдруге обраний головою «Союзу» Юрій-Августин Шерегій запропонував, аби було «вислано невдоволення брненській філії» [ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 896, арк. 15]. Іншої інформації про цей підрозділ у протоколах засідань правління та загальних зборів «Союзу» за 1929/30 навчальний рік не зустрічаємо. Так само будь-які згадки про його існування відсутні у «Ювилейному альманасі», виданому у 1931 р. з нагоди 10-річчя організації. Правда, на сторінках згаданого видання подано статистичні відомості про членство карпатоукраїнських студентів в «Союзі» впродовж 10 років з розбивкою по містах, навчальних закладах та факультетах/спеціальностях. Відповідно до них, за період до 1931 р. членами «Союзу» були десять студентів брненських високих шкіл: чотири з Університету ім. Т.Ґ. Масарика (два правники та два медики), чотири з Вищої технічної школи (три на відділенні лісової інженерії та один на хімічному), два з Вищої ветеринарної школи [Що й де студіювали.., 1931, с. 5]. Таким чином, проаналізувавши викладені факти та зіставивши їх із даними статистики, можемо сміливо припустити, що осередок («філія») «Союзу» у Брно чисельністю до десяти членів був створений впродовж 1928/29 навчального року. Але вже у наступному навчальному році, ймовірно, через суттєве зменшення членської бази та її інертність, він фактично припинив своє існування.

Паралельно із «Союзом» у другій половині 1920-х рр. спроби утворити у Брно власний підрозділ робило й товариство «Возрождєніє» (утворене у Празі у листопаді 1920 р., у національно-мовному питанні незмінно дотримувалося консервативної русофільської орієнтації). Окремі джерела вказують, що він існував вже станом на початок 1927/28 навчального року. Зокрема, у листі-звіті голови організації Володимира Могильницького до дирекції празької поліції, датованому 8 грудня 1927 р., серед іншого, повідомлялося: «На даний час товариство нараховує 137 членів, записаних до празьких високих шкіл, 21 богослова в Ужгородській семінарії, які творять філію нашого товариства в Ужгороді. Крім того з Пршибраму та Брно ще не надійшли списки членів тамтешніх наших філій на поточний рік» [AMP-1, f. 5/1, kart. 436, sign. X/252, l. 66].

Водночас ряд інших, доступних нам джерел, ставлять факт існування у вказаний період підрозділу «Возрождєнія» у Брно під великий сумнів. По-перше, жодної інформації про створення або існування такого підрозділу не зустрічаємо у протоколах загальних зборів та засідань правління товариства кінця 1920-х рр. [ÚDUK-AUK-10, l. 72-114; ÚDUK-AUK-11, l. 81–154]. По-друге, у книзі вхідної документації «Возрожденія» за вказаний період теж відсутні записи про будь-яку кореспонденцію від «філії у Брно» (хоча, для порівняння, двічі зафіксовано одержання правлінням товариства звітів від філій в Ужгороді та Пршибрамі у травні та жовтні 1927 р.) [ÚDUK-AUK-7, l. 33, 35]. По-третє, існування «філії у Брно» жодним чином не відображено у статтях з історії «Возрождєнія», опублікованих впродовж 1928 – 1931 рр. самими його активістами, включаючи й згадуваного вище В. Могильницького [Могильницкій, В.К., 1928; Гумецкій, Л., 1930; Андрашко, И. В., 1931].

Аналіз же членських списків «Возрождєнія» цього періоду взагалі дає підстави стверджувати, що ані у 1926/27 навчальному році, ані пізніше «філія у Брно» просто не могла бути створена. Адже станом на 1926/27 навчальний рік серед членів організації взагалі не значилося жодного брненського студента. Лише впродовж 1927/28 навчального року лави «Возрождєнія» поповнили два студенти університету ім. Т. Масарика – Антоній Івашко з природничого факультету та Антоній Скиба з музичного відділення філософського факультету. Відповідно до тих же списків, обидва вони були членами товариства включно до 1929/30 навчального року [ÚDUK-AUK-9, l. 16, 21]. До слова, у другій половині 1928 р. А. Скиба навіть тимчасово виконував функції диригента «Карпаторусского студєнчєского хора», що діяв при «Возрождєнії». [ÚDUK-AUK-8, l. 1]. Дані про перебування в лавах організації інших студентів з Брно у доступних нам офіційних джерелах відсутні. З цього можемо зробити висновок, що на відміну від «Союзу», «Возрождєніє» не мало у Брно власного підрозділу, а лише – кількох членів серед тамтешнього студентства наприкінці1920-х рр., чисельність яких була явно недостатньою для створення в місті філії чи бодай неформального осередку товариства. Отже, наведене вище твердження В. Могильницького було не констатацією реального стану справ, а радже оптимістичним очікуванням розвитку подій у найближчому майбутньому, яке, однак, так і не справдилося.

Джерела, датовані початком 1930-х рр., дають підстави стверджувати, що у вказаний період вплив празьких студентських об'єднань на Брно зійшов майже нанівець. У журналі реєстрації вихідної документації «Союзу» зафіксовано листування

празької централі із «союзівцями» у Брно, датоване початком 1931/32 навчального року. Кореспонденція адресувалася Августину Дутці та Юрію Соколовичу [ЦДАВО України, ф. 4392, оп. 1, спр. 6, арк. 37]. Обидва вони тоді навчалися на юридичному факультеті Університету ім. Т.Г. Масарика й, вочевидь, на той момент були єдиними репрезентантами «Союзу» у Брно. Відомо також, що у 1932/33 навчальному році, активно працюючи у напрямку створення у Підкарпатській Русі та університетських містах ЧСР організацій-сателітів, керівництво «Союзу» робило спроби утворити таке товариство й у Брно. Вперше цю ідею було озвучено на засіданні правління «Союзу» 31 жовтня 1932 р. А вже на наступному засіданні (5 листопада 1932 р.) голова організації Вікентій Шандор прозвітував, що «ходив у справі заложеня філії в Брні». Правда, на загальних зборах «Союзу» 21 жовтня 1933 р., підсумовуючи свою роботу на чолі організації, В. Шандор повідомив, що утворити товариство у Брно не вдалося через повну індиферентність тамтешнього студентства до цієї справи [ЦДАВО України, ф. 4392, оп. 1, спр. 2, арк. 8, 9, 21]. Контактів празьких структур студентів-русофілів із колегами у Брно у доступних нам джерелах вказаного періоду взагалі не зафіксовано. Правда, у середині 1933 р. сподівання, що незабаром у Брно буде створено «общество карпаторусских студентов», публічно висловлював й один з лідерів празьких студентів-русофілів Степан Анталовський [Анталовскій, С.В., 1933]. Проте далі цього справа не рушила. На нашу думку, серед факторів, які у той період заважали згаданим процесам було й суттєве зменшення і без того невеликої карпатоукраїнської студентської групи у Брно, спричинене економічною кризою 1932 – 1933 рр.

Від середини 1930-х рр. офіційна кількість карпатоукраїнських студентів у Брно помітно збільшилася. За даними статистики, що як і раніше враховувала виключно вихідців із Підкарпатської Русі, станом на 1934/35 навчальний рік у міських вишах навчалося 13 карпатоукраїнських студентів – 10 в університеті ім. Т. Масарика (медичний факультет – 7, філософський – 2, юридичний – 1) та 3 у Вищій технічній школі. У наступному навчальному році їх так само було 13, однак розбивка за навчальними закладами та спеціальностями дещо відрізнялася: 7 в Університеті ім. Т. Масарика (медичний факультет – 5, філософський – 1, юридичний – 1), 4 у Вищій ветеринарній школі, 2 у Вищій технічній школі [ÚDUK-AUK-5, l. 18-19, 28; ÚDUK-AUK-6, l. 37]. Як наслідок, вже незабаром активізувалася їх громадська діяльність.

Перші кроки у цьому напрямі зробили студенти з числа недавніх випускників Мукачівської гімназії. Через колишніх гімназійних товаришів, які навчалися у Празі, вони навели контакти із «Центральним Союзом Подкарпаторусскіх Студєнтов» (асоціація заснована у 1928 р., позиціонувалася як верховна структура карпатоукраїнського студентства, хоча вже незабаром після заснування стала виразником інтересів виключно студентів-русофілів; станом на середину 1930-х рр. об'єднувала русофільські студентські та студентсько-учнівські організації: т-во «Возродєніє» у Празі, т-во «Добрянскій» у Братиславі, гурток «Церковно-Літєратурная школа» в Ужгороді, гурток «Друг» у Мукачеві, гурток «Родіна» у Чинадієві, т-во «Восход» у Хусті та т-во «Стой» у Сваляві) та виступили з ініціативою створення у Брно самостійної організації студентів-русофілів. Судячи з листування ЦСПС, контактною особою у Брно був студент філософського факультету Університету ім. Т. Масарика Андрій Смужаниця. 5 березня 1936 р. у листі до нього керівники ЦСПС просили скликати установчі збори брненського товариства на 23 березня. Дата була обрана з огляду на те, що напередодні до міста для участі у щорічному з'їзді чехословацького студентства мали прибути лідери ЦСПС Степан Добош та Степан Анталовський. До листа, як слідує зі змісту, був доданий статут хустського товариства «Восход», який брненським студентам пропонувалося використати в якості шаблона для розробки власного [ÚDUK-AUK-6, l. 5].

Попри рекомендацію колег, установчі збори брненської організації (згадуваного вище товариства «Вєрховіна») відбулася на дев'ять днів раніше – 14 березня. Новостворене товариство (офіційна назва: «Общество Карпаторусскихъ Студентовъ «Верховина» въ Брнѣ» / Spolek karpatoruských studentů «Verchovina» v Brně) оголосило себе третім (після празького «Возрождєнія» та братиславського «Добрянскій») рівноправним об'єднанням «карпаторусскаго стуженчества». Головою організації був обраний випускник, а на той час – вже викладач, місцевої Вищої технічної школи Ґейза Чегіль, заступниками голови – ветеринар Стефан Бонь та правник Андрій Колесников, а вже згадуваний А. Смужаниця обійняв посаду секретаря. Інші посади у керівних органах обійняли студенти Університету ім. Т. Г. Масарика, Вищої ветеринарної та Вищої технічної шкіл. Невдовзі новостворена організація через пресу звернулася до громадськості з проханням матеріальної підтримки брненського студентства [Общество карпаторусскихъ студентовъ.., 1936, с. 3]. На нашу думку, поспіх у процесі створення брненського товариства був пов'язаний саме із майбутнім з'їздом чехословацького студентства, точніше – бажанням засновників «Вєрховіни» презентувати власну організацію (як самостійний суб'єкт карпатоукраїнського студент-ського руху) на даному заході. Адже дійсно 21-22 березня 1936 р. А. Смужаниця та А. Сокол, як представники «Вєрховіни», разом із офіційними делегатами ЦСПС Степаном Добошем та Степаном Анталовським репрезентували «карпаторусскоє студєнчєство» на вказаному форумі [Наши студенты.., 1936, с. 3].

Відповідно до статуту товариства «Вєрховіна», що був затверджений земським урядом у Брно 13 травня 1936 р. [ÚDUK-AUK-2, l. 35], до основних завдань організації належали: залучення членів до культурної, соціальної роботи та спорту; захист їх національних, культурних та соціальних інтересів; співпраця з іншими організаціями карпатоукраїнського студентства. Структура керівних органів була подібною до інших тогочасних русофільських студентських об'єднань. Правління складалося з: голови, його першого та другого заступників, секретаря, писаря, скарбника, референта з питань культури. Поза

правлінням діяли тричленні ревізійна комісія та третейський суд [ÚDUK-AUK-3, l. 30-35; Куцов, К.О., 2021, с. 86].

Оскільки повноваження керівних органів «Вєрховіни», як і більшості інших тогочасних студентських об'єднань ЧСР, були безпосередньо прив'язані до навчальних років, то його чергові звітно-виборчі загальні збори відбулися вже 19 листопада 1936 р. Тоді було здійснено певні персональні ротації у складі правління: Г. Чегіль та А. Смужаниця були повторно обрані відповідно головою та секретарем товариства. Посаду першого заступника голови обійняв Михайло Федоров, а другим заступником став Августин Сокол [Студенчество, 1936, с. 3]. Наступні звітно-виборчі збори відбулися 23 жовтня 1937 р. Тоді Г. Чегіль втретє був обраний на посаду голови товариства, А. Сокол став його першим заступником, другим заступником голови обрали Андрія Романа, а секретарем – Олександра Саса. Суттєвою відмінністю у структурі обраного тоді правління була наявність непередбачених статутом посад: заступника (товариша) секретаря, референта з соціальних питань та бібліотекара [ÚDUK-AUK-2, l. 27–28].

Щодо кількості членів товариства наразі володіємо лише даними за січень 1937 р. На той момент у лавах організації перебувало 19 студентів та недавніх випускників брненських високих шкіл: Олександр Сас, Антоній Вайс, Микола Душек, Кирило Юричко, Григорій Підгорний, Лідія Ілечко, Губерт Вурцінгер, Дмитро Гирдасов, Марія Рудавська, Леонід Федоров, Андрій Роман, Андрій Колесников, Борис Колесников, Степан Бонь, Гейза Чегіль, Гейза Попович, Федір Кешеля, Андрій Смужаниця та Августин Сокол [ÚDUK-AUK-3, l. 18]. Порівнюючи ці дані з офіційною статистикою, можемо констатувати, що у лавах організації перебували й кілька студентів, які, маючи територіальну приналежність до Підкарпатської Русі, офіційно зараховували себе до інших національностей. Зокрема, у списках, складених ректоратом Вищої ветеринарної школи, А. Вайс фігурував як німець, а Г. Вурцингер – як чех [ÚDUK-AUK-5, l. 28]. Також, як бачимо з наведених прізвищ, більше ніж третину членів товариства складали російські емігранти, які у міжвоєнний період разом із батьками оселилися у Підкарпатській Русі та на Пряшівщині. Таким чином позиціонування організації як суто карпатоукраїнської було досить умовним.

Як вже відзначалося вище, процес становлення товариства «Вєрховіна» відбувався у безпосередньому контакті з ЦСПС. Незважаючи на це, сам вступ товариства до ЦСПС затягнувся майже на рік. Причин цього, як свідчить листування між організаціями, було кілька. Так, у листі від 2 листопада 1936 р., адресованому ЦСПС, керівники т-ва «Вєрховіна» повідомили, що на загальних зборах товариства, які відбулися того ж дня «одноголосно було вирішено вступити до верховної студентської організації, до ЦСПС в Ужгороді». Разом з тим повідомлялося, що через небажання вв'язуватися у конфлікт між ЦСПС та братиславським товариством студентів «Добрянскій» (на той момент, це протистояння тривало вже впродовж кількох років й було регулярною темою багатьох підкарпатських часописів [Куцов К., 2017, с. 83-85]) сам вступ буде відкладено до тих пір, поки між організаціями «не відновляться нормальні стосунки» [ÚDUK-AUK-3, l. 43]. Відповідь з Праги була надіслана того ж дня. Керівники ЦСПС роз'яснили процедуру вступу студентських організацій до верховної структури, а також надали пояснення стосовно взаємин із товариством «Добрянскій». Щодо останнього усю провину було перекладено саме на братиславських студентів й наголошено, що конфлікт незабаром вирішуватиметься у судовому порядку. Також у листі повідомлялося, що в разі вступу до ЦСПС «Вєрховіна», як і інші організації-члени, матиме можливість відстоювати власні інтереси через делегованих представників [ÚDUK-AUK-3, l. 42].

Наведені аргументи, напевно, виявилися для студентів у Брно переконливими, оскільки вже 30 листопада 1936 р. т-во «Вєрховіна» надіслало на адресу ЦСПС прохання про прийняття в члени структури [ÚDUK-AUK-2, l. 17]. Дане звернення, як свідчить подальша кореспонденція, керівники центральної структури залишили без відповіді. Натомість на початку січня 1937 р. брненське товариство отримало офіційне запрошення делегувати свого представника на щорічні загальні збори ЦСПС. У відповідь на це вже 6 січня члени т-ва «Вєрховіна» надіслали ЦСПС обуреного листа, де, посилаючись на проігнороване звернення про вступ, заявили, що відмовляються від участі у зборах, якщо до 15 січня 1937 р. не одержать «письмової заяви, що <…> є рівноправними (з іншими) членом ЦСПС» [ÚDUK-AUK-3, l. 28–29].

10 лютого 1937 р. керівники ЦСПС надіслали брненському товариству відповідь, де спробували розв'язати ситуацію, яка склалася. Серед іншого стверджувалося, що листа «Вєрховіни» із заявою про набуття членства від 30 грудня 1936 р. ЦСПС не отримував (як пізніше з'ясувалося, вказаний лист ЦСПС отримав лише у середині березня 1937 р. [ÚDUK-AUK-1, l. 73–74]), а також, зважаючи на «непорозуміння», пропонувалося повторно подати документи на вступ та делегувати представника на майбутні загальні збори. 13 лютого очільники «Вєрховіни» надіслали ЦСПС ще одного листа, в якому (поставивши, щоправда, під сумнів втрату кореспонденції від 30 грудня 1936 р.) виявили готовність в разі необхідності подати повторно заяву на вступ. При цьому наголошувалося, що участь товариства у загальних зборах ЦСПС можлива лише у якості рівноправного члена структури [ÚDUK-AUK-3, l. 27, 22–24].

Врешті-решт консенсус, певно, таки був знайдений, позаяк на загальних зборах ЦСПС 20 лютого 1937 р. товариство «Вєрховіна» фігурувало як дійсний член структури, а його представник А. Смужаниця обійняв у сформованому тоді правлінні посаду керівника фінансової комісії [ÚDUK-AUK-2, l. 16]. Правда, як випливає з подальшого листування, впродовж наступного року між брненським товариством і ЦСПС ще виникали суттєві непорозуміння стосовно передачі справ голови фінансової комісії, ігнорування звернень брненських студентів на отримання матеріальної допомоги та участь у стипендіальних конкурсах ЦСПС, а також ряду інших питань [ÚDUK-AUK-4, l.

14–15; ÚDUK-AUK-2, l. 19-26, 29–31; ÚDUK-AUK-1, l. 78–80, 88]. Проте вже на X-х ювілейних зборах ЦСПС, що відбулися 5 березня 1938 р. у Празі, делегат т-ва «Вєрховіна» Борис Колесников виступив із заявою про солідарність брненської організації з іншими об'єднаннями-членами ЦСПС [С., 1938, с. 3].

Говорячи про діяльність т-ва «Вєрховіна», варто коротко зупинитися й на його контактах із тогочасним карпатоукраїнським політикумом. Вище вже відзначалося, що восени 1937 р. в структуру правління товариства була введена посада бібліотекаря. Цьому передувало створення на початку року власне самої бібліотеки. З повідомлень у пресі відомо, що значну матеріальну допомогу у створенні книгозбірні надав один із найактивніших політиків-русофілів, депутат Національних Зборів ЧСР Стефан Фенцик [Д-ру С.А. Фенцику…, 1937, с. 3]. Даний факт міг свідчити про наявність серед членів «Вєрховіни» прихильників очолюваної Фенциком «Русской Національно-Автономной партії», або ж, принаймні, про сподівання одіозного політика у майбутньому заручитися їх підтримкою. Проте Фенцик був не єдиним політиком, який у той час проявляв інтерес до студентів-русофілів у Брно. Відомо також, що наприкінці 1937 р. Брно відвідував Михайло Василенко – лідер «Карпато-русской народно-соціалістічєской партії» (філія чеської «партії народних соціалістів» / «Česká strana národně sociální» у Підкарпатській Русі), який виступив перед студентами із лекцією про діяльність, очолюваної ним політичної сили [Наше студенчество, 1937, с. 3].

Наприкінці 1930-х рр. відбулися й помітні зрушення щодо створення у Брно підкарпатської українофільської студентської організації. Зокрема, з протоколу засідання правління «Союзу» за 7 березня 1937 р. відомо, що один із лідерів організації Степан Росоха отримав відрядні «щоб міг поїхати до Брна і Братислави і заложити студ. споровий клюб Пробоєм, одне студентське товариство в Брні, щоб можна було приступити до зорганізування Центрального Союзу». Правда на наступному засіданні правління С. Росоха прозвітувався лише про свій візит до Братислави, а про поїздку до Брно не обмовився жодним словом [ЦДАВО України, ф. 4392, оп. 1, спр. 2, арк. 65–66].

Попри це вже незабаром на сторінках березневого номеру журналу «Пробоєм» (фактичний орган «Союзу», видавцем якого був С. Росоха) з'явилося повідомлення, що карпатоукраїнські студенти у Брно утворили неформальний «гурток прихильників» вказаного часопису. Його головними напрямками діяльності вказувалися «моральна і матеріальна допомога часопису «Пробоєм» та ідеологічне вишколення членів гуртка» [Студентський гурток…, 1937, с. 42]. Паралельно у цьому ж випуску журналу була вміщена замітка «Нове українське студентське товариство у Брні» наступного змісту: «Кінцем лютня заклали наші студенти у Брно нове товариство українських: академіків, яке буде тісно співпрацювати з празьким Союзом і братиславською філією». Редакція також пообіцяла подати більш детальну публікацію про це у наступному номері часопису [Нове українське …, 1937, с. 42; Куцов, К.О., 2021, с. 87]. Але, беручи до уваги згадані вище березневі протоколи «Союзу», а також те, що впродовж найближчих місяців тема «брненського товариства» у «Пробоєм» не висвітлювалася, напрошується висновок, що попередня інформація була завчасною і не відповідала дійсності.

Це власне підтверджують й джерела, датовані вже наступним навчальним роком. Так, 25 листопада 1937 р. керівництво «Союзу» звернулося до студентів у Брно із прохання якнайскоріше утворити там філію товариства або самостійну організацію. Лист було надіслано на ім'я студента Університету ім. Т. Масарика Богдана Гірного. У листі-відповіді, датованому 2 грудня та підписаному студентом Вищої технічної школи Зеноном Кульчицьким, брненські «союзівці» повідомили, що утворили підготовчий комітет із проведення установчих зборів самостійного студентського об'єднання та напрацювали попередній варіант його статуту. У листі майбутня організація фігурувала під назвою «Підкарпатське академічне товариство ім. Ф. Корятовича», а паралельно було наведено назву чеською – «Podkarpatský akademický spolek Koriatovič». Установчі збори планувалося провести 5 грудня 1937 р. У зв'язку з цим оргкомітет просив централь «Союзу» вислати до Брно свого представника-юриста для узгодження всіх організаційних нюансів [ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 899, арк. 96–97]. Ще одним документом про організацію у Брно є статистична довідка, надіслана до централі «Союзу». Вона датована, ймовірно, початком 1938 р. Відповідно до документу, організація, що мала назву «Підкарпатське академічне товариство у Брні», нараховувала 10 членів віком від 18 років (вісім осіб) до 23 (дві особи). Серед них було два студенти медицини, один студент філософського факультету та шість студентів Вищої технічної школи. Усі члени брненської організації були греко-католиками [ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 897, арк. 9].

Даними про внутрішню структуру цієї організації наразі не володіємо. Щодо офіційного найменування у джерелах теж існують певні розбіжності. Зокрема, крім вже згаданих («Підкарпатське академічне товариство ім. Ф. Корятовича», «Підкарпатське академічне товариство у Брні»), зустрічаємо ще щонайменше дві. Так у звітній статті колишнього голови «Союзу» Юрія Штефанця, облікованій влітку 1938 р. у журналі «Пробоєм», вжито назву «Академічне товариство у Брно» [Штефанець, Ю, 1938, с. 70]. Натомість у вітальному зверненні з нагоди різдвяно-новорічних свят, що 1 січня 1939 р. з'явилося у газеті «Наступ» (на той момент вона виходила у Хусті), ця організація фігурувала під назвою «Академічне т-во «Закарпаття» у Брні» [З різдвом Христовим.., 1939, с. 2]. Разом з тим усі названі вище джерела дають підставу стверджувати, що брненська організація студентів-українофілів не була цілком незалежною, а, лише зберігаючи певні ознаки самостійності (передусім – назву), фактично являла собою філію празького «Союзу».

Які-небудь відомості про діяльність товариства «Вєрховіна» та «Підкарпатського академічного товариства» у період після розпаду ЧСР на даний час відсутні й потребують додаткового з'ясування. За аналогією із іншими тогочасними організаціями

карпатоукраїнських студентів можемо лише припустити, що у вказаний період у зв'язку геополітичними та економічними змінами їх діяльність припинилася.

У контексті нашого дослідження окрему увагу варто звернути на контакти карпатоукраїнських студентів у Брно з тогочасними студентськими об'єднаннями конфесійного спрямування. Розрізнені статистичні дані свідчать, що карпатоукраїнські студенти у Брно у більшості своїй були греко-католиками. Попри це жодної інформації про існування у Брно їх організацій, створених за конфесійним принципом (подібних до тих, які функціонували у Празі та Братиславі) у першоджерелах та науковій літературі наразі віднайти не вдалося. Хоча спроби долучити студентів до громадської діяльності по лінії католицької церкви усе ж робилися. Зокрема, ще восени 1930 р. Пряшівський єпископ Павло (Ґойдич) ЧСВВ закликав студентів зі своєї єпархії до співпраці з брненським товариством католицьких студентів «Мораван» (Spolek katolických akademiků «Moravan»). У спеціальному пастирському листі № 3817/30 єпископ рекомендував «всѣмъ, а особливо тѣмъ студентамъ нашимъ, которы первый разъ будутъ до Брна <…> зголоситися въ канцеляріи spolka <…> гдѣ graties можуть получити для нихъ потребные информаціи» [Во вниманіе академиковъ.., 1930, с. 277]. Проте, чи призвели ці заклики до конкретної співпраці карпатоукраїнських студентів із вказаною організацією, достеменно невідомо.

Відомо також, що у середині 1930-х рр. спроби поширити свою діяльність на Брно робило й празьке товариство православних студентів-русофілів «Пролом» (засновано у 1933 р., об'єднувало православну частину членів «Возрождєнія»). Так, 23 вересня 1935 р. тримісячну стипендію на загальну суму 750 Кч з фонду товариства отримав вже неодноразово згадуваний Андрій Смужаниця. На той час він щойно завершив навчання у Мукачівській гімназії та вступив до університету ім. Т. Г. Масарика [Стипендія.., 1935, с. 2]. У листі до стипендіата керівники товариства з цього приводу писали: «Виділяючи Вам студ. стипендію правління сподівається, що Вашим обов'язком буде завжди і всюди захищати інтереси нашого товариства» [ÚDUK-AUK-13, l. 13]. 2 листопада того ж року вказаний студент подав заяву про вступ до лав організації [ÚDUK-AUK-12, l. 50], судячи з цього, керівники «Пролому» цілком могли сподіватися на створення у перспективі посередництвом Смужаниці осередку у Брно. Однак вже незабаром стосунки між керівництвом товариства та згаданим студентом помітно погіршилися. Як свідчить досить різке листування між ними у лютому-березні 1936 р., причиною стало невдоволення правління окремими моментами діяльності Смужаниці у самоосвітньому гуртку Мукачівської гімназії та редакції альманаху «Наши стремленія». У свою чергу сам А. Смужаниця винним себе не визнавав і будь-які претензії відкидав [ÚDUK-AUK-13, l. 103–104; ÚDUK-AUK-14. l. 1-2, 98–99,101–102]. Згідно довідки, виданої 1 жовтня 1936 р. правлінням «Пролому», Смужаниця вважався дійсним членом товариства [ÚDUK-AUK-13, l. 1], хоча якої-небудь активної участі у його подальшій діяльності він не проявляв. Будь-яких інших контактів студентів у Брно з товариством «Пролом» у відомих нам джерелах не зафіксовано.

Висновки. Віднайдений та використаний під час підготовки дослідження джерельний матеріал, дає підстави стверджувати, що громадська діяльність карпатоукраїнського студентства у міжвоєнному Брно розвивалася в кілька етапів. Процес її становлення розпочався від середини 1920-х рр., коли у тамтешніх високих школах з'явилася відносно чисельна група студентів-українців з Підкарпатської Русі та Східної Словаччини. У міжвоєнний період її розвиток відбувався в два етапи. Перший етап розвитку припав на другу половину 1920-х рр. Тоді свою діяльність на Брно поширили вже потужні празькі студентські об'єднання – українофільський «Союз Підкарпатських Руських Студентів» та русофільське товариство «Возрождєніє», частина місцевих студентів стали членами вказаних організацій та навіть утворили у Брно неформальні осередки окремих з них («Союз Підкарпатських Руських Студентів»). На другому етапі, датованому кінцем 1930-х рр., у Брно були створені товариство «Вєрховіна» та «Підкарпатське академічне товариства», які об'єднували відповідно студентів-русофілів та українофілів. Однак у зв'язку із швидким розпадом ЧСР та пов'язаними з цим змінами активної діяльності вказані організації розвинути не встигли. Вподовж 1930-рр.. зафіксовані також контакти брненських студентів із конфесійними студентськими об'єднаннями, але вони не були суттєвими. Разом з тим ми змушені констатувати, попри суттєвий емпіричний матеріал, поданий у статті, ряд важливих моментів ще потребують з'ясування й уточнення. Тому більш повне та об'єктивне дослідження порушеної даній праці проблематики можливе лише після опрацювання джерел, які зберігаються безпосередньо в архівних установах самого Брно.

Список використаних джерел

Antalovskij, Š, 1936. Karpatoruské studentstvo, *Podkarpatská Rus: Sborník hospodářského, kultuniho a politického poznani Podkarpatské Rus*i. Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi, s. 102–107.

Archiv hlavního mesta Prahy (AMP), f. 5/1, kart. 436, sign. X/252, počet listů: 1–140.

AMP, f. 5/1, kart. SÚA-323, sign. II/535, počet listů: 1–147.

Skala, P., 1997. Spolek karpatoruských studentů Vozrožděnije, *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, s. 133–135.

ÚDUK-AUK, f. 63, kart. 96, sign. b. č.: Ústřední Svaz Podkarpatoruských Studentů. Korespondence (1930 –1937), počet listů: 1–100 (ÚDUK-AUK-1)

ÚDUK-AUK. f. 63, kart. 96, sign. b. č.: Ústřední Svaz Podkarpatoruských Studentů. Korespondence (1937 – 1938). [Počet listů: 1-60]. (ÚDUK-AUK-2)

ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 124. Sign. b. č.: Ústřední Svaz Podkarpatoruských Studentů. Korespondence (1936 – 1937). [Počet listů: 1–65]. (ÚDUK-AUK-3)

ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 124. Sign. b. č.: Ústřední Svaz Podkarpatoruských Studentů. Korespondence (1937 – 1938). [Počet listů: 1–30]. (ÚDUK-AUK-4)

ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 124. Sign. b. č.: Ústřední Svaz Podkarpatoruských Studentů. Korespondence-1 (1936). [Počet listů: 1–80]. (ÚDUK-AUK-5)

ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 124. Sign. b. č.: Ústřední Svaz Podkarpatoruských Studentů. Korespondence-2 (1936). [Počet listů: 1–100]. (ÚDUK-AUK-6)

ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 139. Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Kniha odchozí dokumentace (1922 – 1927). [Počet listů: 1-36]. (ÚDUK-AUK-7)

ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 139. Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Korespondence-2 (1927). [Počet listů: 1–23]. (ÚDUK-AUK-8)

ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 139. Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Zápisní kniha (1922 – 1937). [Počet listů: 1–62]. (ÚDUK-AUK-9)

ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 343. Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Protokoly valných hromad (1922 – 1930). [Počet listů: 1–114]. (ÚDUK-AUK-10)

ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 343: Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Protokoly o schůzích (1922 – 1930). [Počet listů: 1–154]. (ÚDUK-AUK-11)

UDUK-AUK. F. 63. Kart. B 187. Sign. b.č.: Входящіе и выходящіе бумаги о-ва «Проломъ». Операціонный годъ 1934/35 (b.d.). [Počet listů:1-179]. (ÚDUK-AUK-12)

UDUK-AUK. F. 63. Kart. B 187. Sign. b.č.: Входящіе и выходящіе бумаги о-ва «Проломъ». Операціонный годъ 1935/36 (b.d.). [Počet listů:1–105]. (ÚDUK-AUK-13)

UDUK-AUK. F. 63. Kart. B 187. Sign. b.č.: Входящіе и выходящіе бумаги о-ва «Проломъ». Операціонный годъ 1936/37 (b.d). [Počet listů:1–142]. (ÚDUK-AUK-14)

Андрашко, И. В., 1931 Десятилѣтняя работа карпаторусскаго студенчества, *Молодая Русь*, № 5-6, с. 1-4.

Анталовскій, С.В., 1933. Абитуриентамъ!, *Карпаторусскій Голосъ*, 27 іюня, с. 1.

Во вниманіе академиковъ въ Брнѣ студующихъ, 1930, *Душпастырь*, № 10, с. 276–277.

Гумецкій, Л.К., 1930. Краткая исторія о-ва карпаторусскихъ студентовъ «Возрожденіе» и его дѣятельность в настоящее время, *Карпаторусскія достиженія*. Сост. А. Поповъ, Мукачево: Карпатія, с. 145–158.

Делеган, М., 1999. Громадська діяльність підкарпатських студентів у вузах Чехословацької республіки, *Карпатський край*, № 1-3, с. 66–68.

Д-ру С.А. Фенцику, депутату парламента, 1937, *Нашъ Путь*, 9 марта, с. 3.

З різдвом Христовим і новим роком!, 1939, *Наступ*, 1 січня, с. 2.

Ковачъ, И.И., 1937. Карпаторусское студенчество и его организаціи, *Календарь на 1938 годъ: Изданіе Русской національно-автономной партіи*. Ужгород: Викторія, с. 69–71.

Команицкий, П. Ф., 1948, ОКС. «Возрождение» и студенческие организации, *Пряшевщина: историко-литературный сборник*, Прага: Хутор, с. 301–307.

Куцов, К.О., 2016 Діяльність «Союзу Підкарпатських Руських Студентів» у Чехословаччині (1921 – 1931), *Науковий вісник Ужгородського університету*. *Серія: Історія*, вип. 1 (34), с. 36–41.

Куцов, К., 2017. Фахові організації карпатоукраїнських студентів у міжвоєнній Братиславі, *Тисячоліття – Millennia*: Науковий щорічник, випуск 4, Ужгород: РІК-У, с. 77–88.

Куцов, К. О., 2021. *Громадська діяльність карпатоукраїнських студентів у міжвоєнній Чехословаччині (1920-1939 рр.)*: кваліфікаційна робота… доктора філософії: 032 «Історія та археологія». ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 321 с. [Online] Доступно: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34072 (дата звернення 27.09.2021).

Могильницкій, В.К., 1928. Карпаторусское студенчество, *Карпатскій Свѣтъ*, № 4, с. 81–83, № 5, с. 129–131.

Науменко, Є., 1999. З життя українських студентів в Братиславі під час першої ЧСР (1920 – 1939), *Дукля*, № 4, с. 44–46, № 5-6, с. 51–55.

Наше студенчество, 1937, *Карпаторусское Слово*, 19 декабря, с. 3.

Наши студенты въ новомъ правленіи Союза чсл. Студентовъ, 1936, *Нашъ Путь*, 31 марта, с. 3.

Нашѣ студенты в Празѣ, 1926, *Свобода*, 26 августа, с. 3.

Нове українське студентське товариство у Брні, 1937, *Пробоєм*, № 3, с. 42.

Общество карпаторусскихъ студентовъ «Верховина» въ Брно, 1936, *Русскій Народный Голосъ*, 19 мая, с. 3.

–ой, 1928. Союз подк. руських студентов в Празѣ, *Свобода*, 5 юлія, с. 2.

Пашуто, В.Т., 1992. *Русские историки-эмигранты в Европе*. Москва: Наука, 398, [2] с.: портр.

Присутный, 1928. Из 6. загальных зборов «Союзу Подкарпатських Руських Студентов в Празѣ», *Свобода*, 6 децембра, с. 2.

Росоха, С, 2001. *Спомини: Події і люди на моєму життєвому шляху.* Уклад. В. Худанич, Торонто-Ужгород: Мистецька лінія, 92 с.

С., 1938. Общее собрание ЦСПС, *Русскій Народный Голосъ*, 12 марта, с. 3.

С.В., 1936. Карпаторусское студенчество и его організація, *Календарь на 1937 годъ: Изданіе Русской національно-автономной партіи*, Ужгородъ: Викторія, с. 77–82.

Стипендія о-ва «Проломъ», 1935, *Земледѣльская политика*, 7 ноября, с. 2.

Студентський гурток «Пробоєм» у Брні, 1937, *Пробоєм*, № 3, с. 42.

Студенчество, 1936, *Нашъ Путь*, 3 декабря, с. 3.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 4392, оп. 1, спр. 2, на 94 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 896, на 62 арк.

ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 897, на 11 арк.

ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 899, на 140 арк.

Чегиль, С.М., 1936. Народнопросвѣтительная работа на Подк. Руси, Подкарпатская Русь за годы 1919-1936, Ужгородъ: РНГ, с. 113–120.

Шлепецкій, И.С., 1936. Возрожденіе карпаторусскаго студенчества, *Альманахъ общества к.с. Возрожденіе 1936,* Praha-Hostivař, с. 71–75.

Штефанець, Ю., 1938. За ясне українське обличчя!, *Пробоєм*, № 6. с. 70-71.

Що й де студіювали члени Союзу П.Р.С. за 10 літ?, 1931, *Ювилейний альманах Союзу Підкарпатських Руських Студентів у Празі 1920 – 21 – 1930 – 31*, Прага: Вшетечка і спіл., с. 5.

References

Andrashko, I. V., 1931 Desiatylietniaia rabota karpatorusskago studenchestva [Ten years of work of carpathorussian student body], Molodaia Rus, № 5-6, s. 1–4. (in Russian).

Antalovskii, S. V., 1933. Abyturientam! [For applicants!], Karpatorusskii Golos, 27 iiunia, s. 1. (in Russian).

Vo vnimanie akademikov v Brne studuiushchykh [For the attention of students studying in Brno], 1930, Dushpastyr, № 10, s. 276–277. (in Russian).

Gumetskii, L. K., 1930. Kratkaia istoriia o-va karpatorusskikh studentov «Vozrozhdenie» y ego dieiatelnost v nastoiashchee vriemia [Short history of the Carpatorussian students' society Vozrozhdenie and its activities nowadays], Karpatorusskiia dostizheniia. Sost. A. Popov, Mukachevo: Karpatiia, s. 145–158. (in Russian).

Delehan, M., 1999. Hromadska diialnist pidkarpatskykh studentiv u vuzakh Chekhoslovatskoi respubliky [Social activities subcarpathian students in the institutions of higher education of Czechoslovak Republic], Karpatskyi krai, № 1-3, s. 66–68. (in Ukrainian).

D-ru S. A. Fenciku, deputatu parlamenta [Dr. S.A. Fencik, member of parliament], 1937, Nash Put, 9 marta, s. 3. (in Russian).

Z rizdvom Khrystovym i novym rokom! [Merry Christmas and Happy New Year!], 1939, Nastup, 1 sichnia, s. 2. (in Ukrainian).

Kovach, I. I., 1937. Karpatorusskoie studienchestvo i iego organizatsii [Carpathorussian student body and its organizations], Kalendar na 1938 god: Izdanie Russkoi natsionalno-avtonomnoi partii, Uzhgorod: Viktoriia, c. 69–71. (in Russian).

Komanitskii, P. F., 1948, OKS. «Vozrozhdenie» i studiencheskie organizatsii [CSS«Vozrozhdenie» and students' organizations], Priashevshchina: istoriko-literaturnyi sbornik, Praga: Khutor, c. 301–307. (in Russian).

Kutsov, K. O., 2016 Diialnist «Soiuzu Pidkarpatskykh Ruskykh Studentiv» u Chekhoslovachchyni (1921-1931) [«Union of subcarpathian ruthenian students'» activity in Czechoslovakia (in years 1921 – 1931], Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istoriia, vyp. 1 (34), s. 36–41. (in Ukrainian).

Kutsov, K., 2017. Fakhovi orhanizatsii karpatoukrainskykh studentiv u mizhvoiennii Bratyslavi [The professional organizations of Carpathian-Ukrainian students in the interwar Bratislava], Tysiacholittia – Millennia: Naukovyi shchorichnyk, vypusk 4, Uzhhorod: RIK-U, s. 77–88. (in Ukrainian).

Kutsov, K.O., 2021. Hromadska diialnist karpatoukrainskykh studentiv u mizhvoiennii Chekhoslovachchyni (1920 – 1939 rr.) [Social activity of Carpatho-Ukrainian students in the interwar Czechoslovakia (1920 – 1939)]: kvalifikatsiina robota… doktora filosofii: 032 «Istoriia ta arkheolohiia». DVNZ «Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet». Uzhhorod. 321 s. [Online] Dostupno: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34072 (27.09.2021). (in Ukrainian).

Mogilnitskii, V. K., 1928. Karpatorusskoe studenchestvo, Karpatskii Sviet, № 4, c. 81–83, № 5, c. 129–131. (in Russian).

Naumenko, Ye., 1999. Z zhyttia ukrainskykh studentiv v Bratyslavi pid chas pershoi ChSR (1920 – 1939) [from the life of Ukrainian students in Bratislava during the first CzSR (1920 – 1939)], Duklia, № 4, c. 44–46, № 5-6, c. 51–55. (in Ukrainian).

Nashe studienchestvo [Our student body], 1937, Karpatorusskoie Slovo, 19 dekabria, s. 3. (in Russian).

Nashy studienty v novom pravlienii Soiuza chsl. Studientov [Our students in the new board of Union of Czechoslovak Students], 1936, Nash Put, 31 marta, s. 3. (in Russian).

Nashi studenty v Prazi [Our students in Prague], 1926, Svoboda, 26 avhusta, c. 3. (in Ukrainian).

Nove ukrainske studentske tovarystvo u Brni [New Ukrainian student society in Brno], 1937, Proboiem, № 3, s. 42. (in Ukrainian).

Obshchestvo karpatorusskikh studientov «Verkhovina» v Brno [Society of carpathorussian students Verkhovina in Brno], 1936, Russkii Narodnyi Golos, 19 maia, s. 3. (in Russian).

–oi, 1928. Soiuz podk. ruskykh studentov v Prazѣ [Union of subcarphathian Rusyn students in Prague], Svoboda, 5 yuliia, s. 2. (in Ukrainian).

Pashuto, V.T., 1992. Russkie istoriki-emigranty v Evrope [Russian émigré historians in Europe]. Moskva: Nauka, 398, [2] s.: portr. (in Russian).

Prysutnyi, 1928. Yz 6. zahalnykh zborov «Soiuzu Podkarpatskykh Ruskykh Studentov v Prazi» [From the general meeting of Union of subcarphathian Ruthenian students in Prague], Svoboda, 6 detsembra, s. 2. (in Ukrainian).

Rosokha, S, 2001. Spomyny: Podii i liudy na moiemu zhyttievomu shliakhu [Memories: People and developments in my life]. Uklad. V. Khudanych, Toronto-Uzhhorod: Mystetska liniia, 92 s. (in Ukrainian).

S., 1938. Obshchee sobranie CSPS [General meeting of CSPS], Russkii Narodnyi Golos, 12 marta, s. 3. (in Russian).

S. V., 1936. Karpatorusskoie studienchestvo y ieho organizatsiia [Carpathorussian student body and its organization], Kalendar na 1937 god: Izdanie Russkoi natsionalno-avtonomnoi partii, Uzhgorod: Viktoriia, s. 77–82. (in Russian).

Stipendiia o-va «Prolom» [Scholarship of Prolom society], 1935, Zemledielskaia politika, 7 noiabria, s. 2. (in Russian).

Studentskyi hurtok «Proboiem» u Brni [Student group Proboien in Brno], 1937, Proboiem, № 3, s. 42. (in Ukrainian).

Studienchestvo [Student body], 1936, Nash Put, 3 dekabria, s. 3. (in Russian).

Centraljnyj derzhavnyj arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TSDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TSDAVO of Ukraine)]. F. 4392. Op. 1. Spr. 2. 94 ark. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (TSDAHO of Ukraine)], f. 269, op. 1, spr. 896, na 62 ark. (in Ukrainian).

TsDAHO Ukrainy, f. 269, op. 1, spr. 897, na 11 ark. (in Ukrainian).

TsDAHO Ukrainy, f. 269, op. 1, spr. 899, na 140 ark. (in Ukrainian).

Chegil, S.M., 1936. Narodnoprosvietitelnaia rabota na Podk. Rusi [National education work in Subcarpathian Rus], Podkarpatskaia Rus za gody 1919 – 1936, Uzhgorod: RNH, s.113–120. (in Russian).

Shlepetskii, I.S., 1936. Vozrozhdenie karpatorusskaho studenchestva [Renaissance of carpathorussian student body], Almanakh obshchestva k.s. Vozrozhdenie 1936, Praha-Hostivař, s. 71–75. (in Russian).

Shtefanets, Yu., 1938. Za yasne ukrainske oblychchia! [For a clear Ukrainian face!], Proboiem, № 6. s. 70–71. (in Ukrainian).

Shcho y de studiiuvaly chleny Soiuzu P.R.S. za 10 lit? [What and where did the members of Union of Union of subcarphathian Ruthenian students during ten years study?], 1931, Yuvyleinyi almanakh Soiuzu Pidkarpatskykh Ruskykh Studentiv u Prazi 1920 – 21–1930 – 31, Praha: Vshetechka i spil., c. 5. (in Ukrainian).

SUMMARY

SOCIAL ACTIVITY OF CARPATHO-UKRAINIAN STUDENTS IN INTERWAR BRNO (RENOVATION ACCORDING TO THE FOUND SOURCES)

Kostiantyn Kutsov
PhD in History and Archeology, Chief Specialist of the Department of Cultural Heritage (Department of Culture, Nationalities and Religions of the Trancarpathian Regional State Administration), Uzhhorod

For today the social activity of Carpatho-Ukrainian students in Brno is known to be the least studied issue in the history of the Carpatho-Ukrainian student movement in the period of interwar Czechoslovakia. Based on all available archival and published sources, in this study the attempt is made to reconstruct and analyse the process of formation and development of public activity of Ukrainian students (natives of modern Transcarpathian region (Ukraine) and Presov self-governing region (the Slovak Republic)), who in the 1920 – 1930s studied at higher education institutions in Brno (the University named after Masaryk, High Technical School, High Vet School). The author of the article states that the social activity of Carpatho-Ukrainian students in Brno developed in several stages. The first stage is the second half of the 1920s, the period when Prague student associations such as the Ukrainophile Union of Subcarpathian Students; and the Russophile society Vozrozhdenie (Rebirth) extended their activities in Brno some local students not only became their members but also formed some of their non-formal centers in Brno (e.g. Union of Subcarpathian Ruthenian Students). However, due to the decrease in the number of Carpatho-Ukrainian students at local universities, this process soon slowed down. Next stage is the second half of 1930s. At that time, relatively large independent Carpatho-Ukrainian student organizations – Russophile Society Verkhovina (1936) and the Subcarpathian Academic Society (1937) formed and gradually intensified in their activity in Brno. However, due to the political situation in the Czechoslovak Republic in 1938 – 1939, their activities ended. More information about the issue discussed in the article can be found in the original documents kept at the archival institutions of Brno.

***Keywords**: students, society, social activity, higher school.*

УДК 37(091)(477.43)"1941/1943"
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.246595

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРОСКУРІВСЬКОЇ ГАЗЕТИ «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС»)

Дударчук Любомир
аспірант Волинського національного університету
імені Лесі Українки. Луцьк
E-mail: liubomyrdudarchuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6861-5955

У статті проаналізовано перебіг освітніх процесів на Хмельниччині в роки нацистської окупації. Головним джерелом для підготовки розвідки стали матеріали газети «Український голос», що виходила у Проскурові з 1941 по 1943 рік. Охарактеризовано зміст публікацій, які вміщувалися в даному часописі, звернуто увагу на персоналії, причетні до його видання. Показано, що чимало дописів мали яскраво виражене пропагандистське спрямування. Охарактеризовано систему освіти в регіоні. Подано статистичні дані про кількість шкіл на Хмельниччині, а також показники успішності учнів. Встановлено, що у сфері шкільництва в окреслений період існувала низка проблем: незадовільний стан шкільних приміщень, низький рівень відвідуваності учнями уроків та брак підручників. Доведено, що представники влади докладали значних зусиль для належної організації навчального процесу – проводили ремонтні роботи, накладали штрафи на батьків, які не дозволяли дітям відвідувати заняття. Простежено зміни в навчальних програмах шкіл після встановлення окупаційної адміністрації в краї. Акцентовано увагу на діяльності Меджибізької бібліотеки. Встановлено, що система шкільної освіти використовувалася з метою ідеологічного впливу на місцеве населення. Проаналізовано діяльність закладів професійної освіти на Хмельниччині. Охарактеризовано особливості їх функціонування. Доведено, що переважна більшість з них була представлена короткотерміновими курсами та фаховими школами. Спираючись на газетні матеріали, проаналізовано особливості вступних кампаній в цей період. Охарактеризовано рівень матеріально-технічного забезпечення закладів освіти. Звернуто увагу на діяльність Українського промислового товариства в освітній сфері. Важливим осередком підготовки педагогічних кадрів для шкіл Хмельниччини у вказаний період був Кам'янець-Подільський учительський інститут. Висвітлено його роль як освітнього осередку в краї. Встановлено кількість студентів цього закладу. З'ясовано, що здобуття професійної кваліфікації в цей час було, зазвичай, платним. Доведено, що в закладах фахової освіти здійснювалася підготовка спеціалістів у тих галузях господарства, людські ресурси яких були найбільш цінними з точки зору їх подальшої експлуатації на користь Третього Райху.

***Ключові слова**: шкільництво, професійна освіта, «Український голос», райхкомісаріат «Україна», Хмельниччина, гебітскомісаріат.*

Актуальність дослідження. Період 1941 – 1944 рр. на Хмельниччині характеризувався значними змінами суспільно-політичного життя, що було зумовлено встановленням на цій території нацистського окупаційного режиму. Трансформації не оминули і освітню сферу. Однак, в переважній більшості наукових праць основна увага під час дослідження Другої світової війни звертається на перебіг воєнних дій в краї, або ж на репресивну політику окупаційної адміністрації. Освітні процеси вивчаються побіжно і тенденційно, інколи історики наголошують на майже повній їх відсутності. Тому нині постала потреба в незаангажованих дослідженнях цієї проблеми. Її ж вивчення в окремому регіоні дозволить краще зрозуміти політику нацистської адміністрації на локальному рівні і, при потребі, порівняти з тією, що реалізовувалась в інших адміністративно-територіальних одиницях окупованої України. Усе вищезазначене зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушена проблема частково вже була висвітлена в низці наукових публікацій. Зокрема, С. Макарчук у своїй праці [Макарчук, 1999] охарактеризував пресу як історичне джерело, запропонував декілька можливих видів її класифікацій відповідно до різних критеріїв. Заслуговує на увагу колективна монографія Ю. Олійника та О. Завальнюка [Олійник, Завальнюк, 2012], в якій автори проаналізували зміст періодичних видань в генеральній окрузі «Волинь–Поділля», звернули увагу на їх тираж та вартість. Окремі аспекти видавничої справи у райхкомісаріаті «Україна» були предметом досліджень Б. Чернова. Так, в одній зі своїх статей [Чернов] він довів, що преса на вказаній території використовувалася окупаційною владою з пропагандистською ціллю.

Мета дослідження – проаналізувати перебіг освітніх процесів на Хмельниччині в 1941 – 1944 рр. за матеріалами газети «Український голос».

Виклад основного матеріалу. Після встановлення на території України нацистського окупаційного режиму в 1941 р. Хмельниччина, відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, стала складовою частиною генеральної округи «Волинь–Поділля». При вивченні освітнього життя краю в розпорядженні дослідників нині перебуває значна кількість джерел – архівних даних, фотоматеріалів, спогадів. Чимало інформації міститься у тогочасних

© Дударчук Л.

газетах, специфіка яких, як слушно зауважив С. Макарчук, полягає у тому, що вони «… покликані висвітлювати … події, подавати поточну інформацію з різних сфер суспільного життя» [Макарчук, 1999, с. 271]. Ця особливість дає змогу історикам, опрацьовуючи пресу, простежити перебіг, зміну певних процесів на тій чи іншій території, вивчити їх у динаміці.

З-поміж 21 газети, яка виходила друком в окупаційний період на території генеральної округи «Волинь–Поділля»[1] [Олійник, Завальнюк, 2012, с. 160], вирізняється своєю інформативністю «Український голос», що видавався у Проскурові (нині – м. Хмельницький). До сьогодні збереглися номери, які хронологічно охоплюють період з кінця вересня 1941 до грудня 1943 р. Періодичність його виходу становила двічі на тиждень – у четвер та неділю. Обсяг часопису становив від чотирьох до шести сторінок, інформація друкувалась українською мовою. Останній факт свідчить про те, що основною читацькою аудиторією газети були місцеві жителі. Редакція «Українського голосу» знаходилась на вул. Глухій, 1 (з грудня 1941 р. переїхала до будинку центральної міської бібліотеки). Станом на кінець листопада цього року відповідальним редактором був М. Ліщинський, начальним – Ю. Кошельник.

На сторінках «Українського голосу» містилися дописи різноманітного змісту – дані про перебіг воєнних дій, огляд тогочасної політичної ситуації в Європі та світі, статті антирадянського та антисемітського спрямування, повідомлення про культурно-релігійне та соціально-економічне життя на території райхкомісаріату «Україна», розпорядження і накази окупаційної адміністрації, які регулювали різноманітні сфери життя округи. Окремий тематичний блок становлять дописи, присвячені проблемі остарбайтерів – заклики зголошуватись на роботу до Німеччини, показ життя тамтешніх працівників зі Сходу. Ці статті мали виразно пропагандистське спрямування.

Чимало дописів на шпальтах газети присвячено освітнім процесам на Хмельниччині. Дуже часто такі статті вміщувалися на останній сторінці в рубриці «По наших селах і містах». З огляду на те, що видання почало виходити друком восени, коли розпочинався черговий навчальний рік, вже у першому номері вміщена стаття керівника окружного відділу освіти і культури П. Борусевича за назвою «Рідна школа в дії», в якій автор повідомив, що місцеві педагоги долучилися до організації шкільництва, радів з того, що «нарешті не буде ніякого переслідування з боку агентів НКВС та комуністичної партії». Зауважимо, що станом на 1 вересня 1941 р. в окрузі діяла розгалужена мережа навчальних закладів, яка налічувала понад 120 шкіл [Український голос, 30 вересня 1941, с. 4].

В цей час в освітній галузі існувало чимало проблем – подекуди школи перебували в напівзруйнованому стані (такою, наприклад, ситуація була в с. Копистин, однак завдяки старанням директора вже за два тижні приміщення відремонтували). Відповідально до виконання своїх обов'язків поставились керівники шкіл в інших населених пунктах округи – Березнюк[2] (с. Стуфчинці), Приступа (с. Нижчі Вовківці), Куценко (с. Карпівці) та інші. Значну кількість зусиль докладалось учителями для того, аби змінити підходи до викладання історії України. Головним чином ішлося про «дебільшовізацію» цієї навчальної дисципліни [Український голос, 30 вересня 1941, с. 4]. Останній факт свідчить про те, що освіта в період нацистської окупації була важливим засобом ідеологічного впливу на місцевих дітей та підлітків.

Незважаючи на те, що станом на 20 вересня 1941 р. в окрузі працювали майже всі школи, в деяких селах (наприклад, в Аркадівцях і Крачках) рівень їх відвідуваності учнями залишався низьким. Однією із причин такого стану речей були чутки про те, що батьки нібито будуть грошима та хлібом оплачувати навчання дітей. Існували прецеденти, коли староста заперечував необхідність урухомлення школи навіть тоді, коли для цього були необхідні умови (джерела свідчать, що такий випадок трапився в с. Малашовець) [Український голос, 30 вересня 1941, с. 4].

Про існування низки проблем в галузі шкільництва свідчить і стаття Г. Оксанича, опублікована в «Українському голосі» 5 листопада 1941 р. Написана у формі подорожніх нотаток, вона оповідає про мандрівку автора селами Держнянського і Меджибізького районів. Під час поїздки в с. Голоскові в місцевій школі він побачив «… поламані парти, брудні стіни після військових подій». Цікаво, що він, подібно до П. Борусевича, фіксує відсутність дітей у восьмому класі і називає аналогічну причину – чутки про подальше платне навчання. Однак неспроможність батьків його оплатити автор вважає наслідком політики радянської влади, що призвела до тотального зубожіння селянства. Зауважмо, що станом на цей час відбулися вагомі зміни в навчальних програмах – з них було вилучено історію СРСР і російську мову [Український голос, 5 листопада 1941, с. 4].

Цікавим є те, що ця стаття містить опис негативних явищ, які існували у сфері освіти вже після встановлення в регіоні нацистської окупаційної влади. Серед них можна виокремити: а) відсутність уроків історії України (один з директорів пояснив такий стан речей словами «Це не наша справа. Не кажуть інспектори покищо викладати»); б) брак культурної роботи з населенням; в) низький рівень фінансового

[1] Зауважимо, що окупаційна адміністрація дозволила видавати друком велику кількість газет на підконтрольній їй території, оскільки вони були важливим засобом пропаганди. Зокрема, в одній із деректив політуправління райхкомісаріату «Україна» зазначалось наступне: «Українські та інші газети, що видаються в райхскомісаріаті, – виключний засіб впливу на населення пропагандою і політикою, наказаною райхскомісаром. Вони не слугують народним чи культурним потребам населення чи навіть віровизнанням... Кожен рядок повинен допомагати у здійсненні великої місії фюрера у створенні нової Європи". Джерело: Чернов Б. *Окупаційна преса райхкомісаріату «Україна»: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.)*. [Online]. Доступно: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/cherniakov_okupatsiina.pdf. (дата звернення: 30.08.2021).

[2] Тут і далі по тексту, де згадано лише прізвище осіб, ініціали в джерелі відсутні.

забезпечення педагогів, який не дозволяв задовольнити їм усі необхідні потреби. Вартим уваги є те, що при нарахуванні заробітної плати відбувалася дискримінація за гендерною ознакою і сімейним станом – вчителі-жінки отримували на 20% менше коштів, ніж чоловіки, а якщо вони були неодружені, ця цифра зростала до 28%. Деякі освітяни грошей взагалі не отримали, натомість їм видали по дев'ять кілограмів зерна на одну особу. Ситуація ускладнювалася тим, що районний фінансовий відділ вимагав від деяких освітян сплатити земельний податок [Український голос, 5 листопада 1941, с. 4]. Згодом, у квітні 1943 р., коли брак працівників у сфері сільського господарства став дуже відчутним, ситуація погіршилася – педагоги могли отримати продукти харчування лише за певну кількість відпрацьованих трудоднів, для нарахування яких змушені були обробляти земельну ділянку [Український голос, 8 квітня 1943, с. 4].

Зауважимо, що погане матеріально-технічне забезпечення закладів освіти спостерігалося не лише у віддалених селах. Для прикладу, восени 1941 р. в одній зі шкіл, яка знаходилась у передмісті Проскурова, бракувало наочності, не було підручників («… усього чотири книжки, та й ті вчителька винайшла на старих горищах»), не вистачало місця для дітей, через відсутність інших кімнат чи коридору вони за несприятливої погоди постійно перебували у класах. Джерела дають підстави припустити, що там вчителювала лише одна особа, тому уроки були спарені – поки з однією частиною учнів працював педагог, інша виконувала завдання самостійно. І хоча діти були дисциплінованими і чемними [Український голос, 19 листопада 1941, с. 4], такий стан речей, імовірно, не сприяв швидкому засвоєнню ними навчального матеріалу.

Негативно на якості навчального процесу позначився брак підручників, який в роки нацистської окупації був поширеним явищем. Це (брак підручників) публічно визнавало керівництво генеральної округи «Волинь–Поділля», пояснюючи такий стан речей недостатньою кількістю паперу. Для вирішення цієї проблеми Г. Шене пропонував: а) використовувати педагогам книги з власних бібліотек; б) послуговуватися дитячими журналами, що виходили друком у Рівному («Орленя»), Костополі («Українська дитина») і Шепетівці («Листок Школяра»). Відсутність на території округи середніх і вищих шкіл він пояснював триваючим станом війни, запевнивши, що невдовзі буде видано розпорядження керівника райхкомісаріату «Україна» Е. Коха про їх урухомлення [Український голос, 9 липня 1942, с. 3]. Слід зазначити, що станом на осінь 1942 р. проблему дефіциту підручників не було вирішено. Про це свідчать результати наради шкільних інспекторів генеральної округи «Волинь–Поділля», яка відбулася у Луцьку. За її підсумками було запропоновано продовжувати використовувати на уроках дитячі часописи [Український голос, 11 жовтня 1942, с. 4].

Незважаючи на низку вищеперерахованих проблем, в освітній галузі були й позитивні зрушення. Влітку 1942 р. в краї діяло 144 школи, чимало з яких мали високі показники відвідуваності учнями занять (90 % і більше) та такий самий рівень успішності (80–85 %). До них належали школи № 1 і № 4 м. Проскурова, а також Копистинська, Бахматовецька, Корчунецька, Климківецька, Верховецька та Видавська. Натомість найгірші показники продемонстрували навчальні заклади Волочиського і Чорноострівського районів. До позитивних змін можна віднести збільшення заробітної плати педагогів і забезпечення районних відділів освіти та культури гужовим транспортом [Український голос, 30 серпня 1942, с. 3]. Крім того, взимку дуже часто школи на окупованій території не функціонували. Натомість для учнів Проскурівської округи черговий семестр мав розпочатися 20 січня 1943 р. [Український голос, 17 січня 1943, с. 4]. Цей факт є свідченням того, що навчальні заклади регіону були в достатній кількості забезпечені паливом.

Джерела свідчать, що в цей час деякі школи мали власні бібліотеки. Зокрема, в 1941 р. одна з них існувала в м. Меджибіж. Її керівницею була Г. Слободянюк, яка вміло підібрала необхідну літературу та впорядкувала каталог. Імовірно, в умовах війни кількість і якість книг у бібліотеках часто залежала від ентузіазму і професійності тамтешніх працівників – приміром, згадана Г. Слободянюк за майже повної відсутності літератури для дітей молодшого віку і браку творів української класики поповнила книжкові фонди за рахунок розграбованої районної книгозбірні. Відтак станом на листопад 1941 р. Межибізька шкільна бібліотека нараховувала близько двох тисяч книг. З-поміж найактивніших її користувачів дописувачі «Українського голосу» відзначали Марусю Садовську, Степана Мельничука, Клару Козицьку, Сергія Синявського та інших. Історичні джерела фіксують деякі особливості роботи бібліотеки – якщо книгу, яка була в одному примірнику, хотіли взяти двоє читачів, бібліотекар видавав її спочатку одному і записував прізвище іншого користувача, який міг її взяти після повернення. Цікаво, що послугами цієї книгозбірні користувалися не лише учні і вчителі, а й міський драматичний гурток [Український голос, 12 листопада 1941, с. 4]. Судячи з відсутності будь-яких інших аналогічних згадок в «Українському голосі», можна припустити, що шкільні бібліотеки у вказаний період не були в регіоні поширеним явищем.

Цікаво, що на Хмельниччині навчання в закладах освіти тривало і в літню пору. Так, 14 червня 1942 р. в «Українському голосі» було опубліковано оголошення шкільного комітету, згідно з яким з наступного дня усі школи Проскурова та округи мали розпочати свою роботу. На батьків, які не дозволяли своїм дітям їх відвідувати, могли накласти штрафні санкції [Український голос, 14 червня 1942, с. 4]. Однак невдовзі округою почали ширитися чутки про те, що окупаційна адміністрація з поліцією оточили приміщення шкіл і забирають учнів до Райху. Для того, аби їх спростувати, шкільний комітет мусив видати відозву, в якій переконував місцеве населення в тому, що ці чутки є неправдивими і закликав давати «… рішучу відсіч всякого роду брехунам, провокаторам, притяга[ти] їх до суворої відповідальности» [Український голос, 25 червня 1942, с. 4].

Дещо згодом, у липні 1942 р., на шпальтах хмельницької преси було опубліковано повідомлення інспекторів окружного і районного відділів освіти і культури Ф. Покорського та І. Якімцова, в якому вони висловлювали сподівання на те, що директори: а) вимагатимуть від учнів дотримуватися правил особистої гігієни з метою убезпечення їх від інфекційних хвороб; б) збережуть шкільні приміщення та навчальне приладдя в доброму стані; в) організують передплату дитячих часописів, зокрема, журналу «Орленя» в кількості щонайменше 5–10 примірників на школу; г) схилятимуть педагогів до передплати «Бібліотеки антикомуніста» з метою використання цих матеріалів у своїй подальшій професійній діяльності (згадану друковану продукцію можна було виписати у видавництві «Волинь» за адресою м. Рівне, вул. Німецька, 89) [Український голос, 26 липня 1942, с. 3]. Зауважимо, що бібліотека «Антикомуніст», про вихід якої повідомлялося у лютому 1942 р., мала являти собою серію з 12-ти брошур, присвячених різним аспектам життя в СРСР. Особливістю видання мало бути його виразно антирадянське спрямування. Про це свідчать назви окремих статей – «Жидівство і його роля на Сході Европи», «Сталінська конституція спереду і ззаду», «Чи Дарвінізм згоджується з комунізмом?», «Історія боротьби з жидо-комуною» і тому подібні [Волинь, 12 лютого 1942, с. 4]. Відтак заохочення вчителів до опрацювання матеріалів подібного змісту свідчить про те, що вагоме місце в освітньому процесі займала ідеологічна складова.

В роки нацистської окупації на Хмельниччині діяла розгалужена мережа навчальних закладів фахового спрямування. Професійна освіта в регіоні в цей час, на наш погляд, вирізнялася низкою особливостей: а) була представлена короткотерміновими курсами (за незначним винятком). Навчальний процес був спланований так, аби за максимально короткий проміжок часу молодь опанувала елементарні вміння та навички; б) більшість фахових шкіл не були вузькопрофільними, а готували фахівців з декількох суміжних спеціальностей, що негативно позначалося на якості знань студентів; в) в закладах професійної освіти можна було здобути кваліфікацію у тих галузях господарства, людські ресурси яких були важливими з точки зору їх експлуатації для потреб нацистської Німеччини.

Невдовзі після встановлення окупаційного режиму, у Кам'янці-Подільському було урухомлено Інститут народної освіти. Восени 1941 р. «Український голос» повідомляв, що з 10 по 25 жовтня цього року мав тривати прийом заяв абітурієнтів, які були зобов'язані подати до канцелярії пакет документів – автобіографію, свідоцтво про освіту, довідки про місце проживання та стан здоров'я, а також чотири світлини. Зголоситися могли особи віком від 17 до 35 років з десятирічною шкільною освітою. Умовою зарахування на навчання були успішно складені іспити з низки предметів – української мови і літератури (диктант і твір), алгебри, геометрії, тригонометрії, фізичної географії та німецької мови. Особи, які завершили школу на відмінно, звільнялися від вступних іспитів. Студентів обіцяли забезпечити гуртожитком та їдальнею на пільгових умовах [Український голос, 19 жовтня 1941, с. 6]. Спочатку заклад розташовувався в будинку колишньої середньої школи № 1, але на початку грудня 1941 р., після завершення ремонтних робіт, його мали перемістити на вул. Московську. Обов'язки директора виконував Бондаренко, який мав двох заступників – з господарських і навчальних питань. Термін навчання в інституті становив чотири роки, було заплановано функціонування таких факультетів: а) мовно-літературного; б) фізико-математичного; в) природничого; г) історико-географічного. На початках там було урухомлено один курс без поділу на факультети, де навчалося 233 студенти (з них 130 чоловіків і 103 жінки). Незважаючи на воєнне лихоліття, рівень матеріально-технічного оснащення закладу був досить добрим – про це свідчить наявність фізико-математичного, природничого, хімічного і мовно-літературного кабінетів. Однак в інституті існувала низка проблем: а) брак викладачів (в 1941 р. їхня кількість становила десять осіб, не вистачало викладача української мови та літератури, філологом за сумісництвом працював вчитель однієї з середніх шкіл); б) незважаючи на те, що на баланс закладу було передано бібліотеку дворічного учительського інституту, частину міської бібліотеки і книги з деяких шкіл, гострою проблемою був брак наукової літератури і періодики «… не більшовицького видання…». З огляду на те, що інститут був єдиним вищим навчальним закладом на території всього Західного Поділля, його студентами були мешканці не лише Кам'янецької, а й Дунаївської, Проскурівської та Ярмолинської округ [Український голос, 30 листопада 1941, с. 4]. Відтак можемо констатувати, що в період нацистської окупації він був важливим осередком підготовки педагогічних працівників для шкіл Хмельниччини.

Значна кількість закладів професійної освіти в окрузі була представлена курсами або ж фаховими школами. Зокрема, 20 грудня 1941 р. стараннями районної управи і завідувача відділу освіти та культури Казмірчука у Деражні було організовано ремісничу школу, яка мала низку цехів – кравецький, столярський, слюсарський, шевський, ковальський та інші. Молодь охоче зголошувалася на навчання – невдовзі до цього навчального закладу було зараховано понад 150 студентів [Український голос, 28 грудня 1941, с. 4]. Схожий навчальний заклад було відкрито у місті Лятичові (директор – Ю. Іванов). Цікаво, що будинок цієї школи прикрашала жовто-блакитна вивіска відтак, можна припустити, що її було урухомлено зусиллями української допоміжної адміністрації, яка часто складалася з представників місцевої інтелігенції – вчителів, державних службовців, культурних діячів. Як зазначає О. Базилюк, найбільшою популярністю серед учнів користувалися слюсарний та годинникарський відділи («цехи»). Чимало вихованців закладу – В. Жулкевич, О. Бригіда та інші досягли високих успіхів у навчанні. Станом на лютий 1942 р. школа була в достатній кількості забезпечена паливом, що уможливило її безперебійне функціонування в холодну пору року [Український голос, 19 лютого 1942, с. 4].

Інколи заклади фахової освіти засновувались за ініціативи місцевих організацій. Так, у березні 1942 р.

на шпальтах «Українського голосу» було опубліковано оголошення про відкриття Українським промисловим товариством у Хмельницькому художньо-ремісничої майстерні, в якій мала здійснюватися підготовка учнів на трьох відділах – покрою та шиття, загального і худонього вишивання та взуттєвого. Зголошуватися на курси могли особи, які досягли 14-літнього віку. Навчання мало відбуватися щоденно з 8 до 13 і з 15 до 18 год. Учням необхідно було вносити щомісячну плату у розмірі 100 крб, а також забезпечити себе необхідними матеріалами для занять [Український голос, 22 березня 1942, с. 4]. Однак не все із задуманого вдалося реалізувати – у травні 1942 р. в закладі діяло лише два відділи – художнього вишивання і крою та шиття, на яких відповідну спеціальність здобувало 40 осіб. До того ж, існувала проблема з приміщенням – воно було не відремонтоване і тісне, бракувало стільців [Український голос, 7 травня 1942, с. 4]. Можна припустити, що поява цього навчального закладу була зумовлена існуванням у Хмельницькому кравецької майстерні. Про значні масштаби її діяльності свідчить те, що станом на березень 1942 р. в ній працювало 15 осіб і було виконано замовлень на 40 тис. крб [Український голос, 12 березня 1942, с. 4]. Відтак перспектива можливого працевлаштування у майбутньому могла бути вагомим аргументом на користь того, що необхідно здобувати відповідну освіту.

Найбільш розвиненою сферою економіки на Поділлі традиційно було сільське господарство. Це зумовлювалося рельєфними особливостями та природно-кліматичними умовами регіону, а також низьким рівнем урбанізаційних процесів. Тому в період нацистської окупації в краї функціонував освітній заклад, який готував спеціалістів у цій галузі. На початку листопада 1942 р. «Український голос» анонсував набір молоді для здобуття фаху агрономів-рільників у Дзеленецькій сільськогосподарській школі. На перший курс приймалися особи віком від 14 до 17 років. Ті, хто впродовж 1940/42 навчальних років закінчили школу на відмінно, зараховувалися без вступних іспитів. Окрім цього існував так званий «спеціальний курс»[1], де відповідні знання могли здобути студенти агрономічного технікуму, що навчалися там впродовж декількох років. Від абітурієнтів зі шкільною освітою вимагалося успішно скласти іспити з хімії, фізики, математики та української мови, а також подати низку документів – заяву, два фото, свідоцтво про освіту, довідки про рік народження, стан здоров'я та прописку. Навчання (плата за яке становила 200 крб) мало розпочатися з 15 листопада (згодом його початок було перенесено на 1 грудня). Зауважимо, що при закладі функціонували гуртожиток та їдальня [Український голос, 5 листопада 1942, с. 4; Український голос, 8 листопада 1942, с. 4]. Наступного року школа продовжила своє функціонування. У вересні 1943 р. на сторінках «Українського голосу» було вміщено оголошення про набір учнів для здобуття ними відповідного фаху [Український голос, 9 вересня 1943, с. 4]. Однак інформація про діяльність цього навчального закладу в подальшому у згаданому виданні відсутня.

Наприкінці 1942 р. Проскурівським окружним відділом освіти при гебітскомісаріаті було анонсовано урухомлення в місті тримісячних курсів німецької мови (за адресою вул. Велика Вокзальна, 23) для підготовки перекладачів. Їх слухачами могли стати особи віком від 15 до 25 років, які мали семирічну шкільну освіту. Заняття мали відбуватися щопонеділка, середи та п'ятниці з 10 до 12 год. Плата за навчання була відносно невисокою – 25 карбованців місячно [Український голос, 6 грудня 1942, с. 4]. Поява цих курсів, імовірно, була зумовлена необхідністю забезпечення окупаційного апарату влади достатньою кількістю держслужбовців місцевого рівня, які для ефективного виконання своїх обов'язків мали добре володіти німецькою мовою.

В окреслений період на Хмельниччині діяли навчальні заклади, які готували фахівців у культурній сфері. Зокрема, газетні матеріали, датовані березнем 1942 р. повідомляли про продовження навчання у музичній школі по класу фортепіано та скрипки. Тоді ж було оголошено про додатковий набір учнів. Абітурієнти могли зголошуватися щоденно з 16 до 18 год за адресою вул. Глуха, 3 [Український голос, 12 березня 1942, с. 4]. Рівень матеріально-технічного забезпечення школи залишався низьким. Навесні 1942 р. було оголошено про збір нотних зошитів, струн, футлярів, а також скрипок та смичків [Український голос, 22 березня 1942, с. 4]. Зауважимо, що з набором учнів у закладі існували проблеми – станом на кінець квітня 1942 р. його не було завершено. Незважаючи на це, кількість відділів зростала – передбачалося заснування вокального і народно-інструментального (домра, мандоліна, гітара та балалайка). Обов'язковими для вивчення мали бути теорія музики, сольфеджіо та хорові співи [Український голос, 26 квітня 1942, с. 4]. Попри те, що заклад намагався дати учням глибокі знання, брак бажаючих здобувати відповідну спеціальність можна пояснити тим, що в умовах війни вона була не дуже прибутковою. Однак, школа успішно діяла і наприкінці літа оголосила про набір учнів на 1942/43 навчальний рік. Зголошуватися могли не лише діти, а й дорослі. Хоча навчання було платним (50 крб місячно), здібні учні здобували знання безкоштовно [Український голос, 27 серпня 1942, с. 4].

Висновки. Таким чином, газета «Український голос» є інформативним історичним джерелом для вивчення освітніх процесів на Хмельниччині в окреслений період. В цей час у регіоні діяла розгалужена мережа шкіл. Навчальний процес був важливим засобом ідеологічного впливу на місцеве населення. Саме з цим пов'язані зміни в навчальних планах – «дебільшовизація» уроків історії, відсутність російської мови та історії СРСР. У галузі шкільництва існувала низка проблем – низький рівень відвідуваності учнями занять, незадовільний стань

[1] В газеті «Український голос» від 5 листопада 1942 р. цей курс названо «спеціальним», а в номері від 8 листопада 1942 р. – «випускним». Однак, імовірно, мова йде про одне і те ж.

шкільних приміщень, брак підручників та низький рівень фінансового забезпечення педагогів. Заклади шкільної освіти в умовах нацистської окупації використовувались з метою антирадянської пропаганди.

Заклади професійної освіти на Хмельниччині (зазвичай платні) були представлені фаховими школами або ж короткотерміновими курсами (за незначним винятком), де молодь здобувала елементарні вміння та навички. Здійснювалася підготовка спеціалістів у тих галузях господарства, людські ресурси яких були найбільш цінними з точки зору їх подальшої експлуатації на користь Третього Райху. Матеріально-технічний стан низки закладів освіти був незадовільним. Незважаючи на те, що основна увага приділялась підготовці фахівців соціально-економічної сфери, діяли й культурно-освітні заклади, в яких молодь здобувала фах перекладачів, музикантів та вчителів.

Список використаних джерел

До населення міста і округи, 1942, *Український голос*, 25 червня, с. 4.

Кам'янець-Подільський Інститут Народної Освіти, 1941, *Український голос*, 30 листопада, с. 4.

Макарчук, С. А, 1999. *Писемні джерела з історії України: Курс лекцій*, Львів: Світ, 352 с.

Минає перша чверть науки в школах, 1942, *Український голос*, 26 липня, с. 3.

Нарада окружних шкільних інспекторів у Луцьку, 1942, *Український голос*, 11 жовтня, с. 4.

Наші побажання школам, 1942, *Український голос*, 30 серпня, с. 3.

Оголошення, 1942, *Волинь*, 12 лютого, с. 4.

Оголошення, 1942, *Український голос*, 6 грудня, с. 4.

Оголошення, 1943, *Український голос*, 17 січня, с. 4.

Оголошення, 1943, *Український голос*, 8 квітня, с. 4.

Олійник, Ю. В., Завальнюк О. М., 2012. *Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.)*, Хмельницький: Поліграіст-2, 320 с.

Перша кравецька майстерня, 1942, *Український голос*, 12 березня, с. 4.

По селах Межибізького та Деражнянського районів, 1941, *Український голос*, 5 листопада, с. 4.

Про школу в Україні, 1942, *Український голос*, 9 липня, с. 3.

Ремісниче школа, 1942, *Український голос*, 19 лютого, с. 4.

Рідна школа в дії, 1941, *Український голос*, 30 вересня, с. 4.

У м. Деражні, 1941, *Український голос*, 28 грудня, с. 4.

У школі ч. 4, 1941, *Український голос*, 19 листопада, с. 4.

Український голос, 1941, 19 жовтня, с. 6.

Український голос, 1942, 12 березня, с. 4.

Український голос, 1942, 14 червня, с. 4.

Український голос, 1942, 22 березня, с. 4.

Український голос, 1942, 26 квітня, с. 4.

Український голос, 1942, 27 серпня, с. 4.

Український голос, 1942, 5 листопада, с. 4.

Український голос, 1942, 8 листопада, с. 4.

Український голос, 1943, 9 вересня, с. 4.

Чернов, Б. О. *Окупаційна преса райхкомісаріату «Україна»: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.)*. [Online]. Доступно: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/cherniakov_okupatsiina.pdf (дата звернення: 30.08.2021).

Шкільна бібліотека, 1941, *Український голос*, 12 листопада, с. 4.

Школа майстрів шиття, 1942, *Український голос*, 7 травня, с. 4.

References

Do naselennja mista i okrughy, 1942, *Ukrajinsjkyj gholos*, 25 chervnja, s. 4. (in Ukrainian).

Kam'janecj-Podiljsjkyj Instytut Narodnoji Osvity, 1941, *Ukrajinsjkyj gholos*, 30 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).

Makarchuk, S. A, 1999. *Pysemni dzherela z istoriji Ukrajiny: Kurs lekcij* [Written Sources on the History of Ukraine. The Course of Lectures], Ljviv: Svit, 352 s. (in Ukrainian).

Mynaje persha chvertj nauky v shkolakh, 1942, *Ukrajinsjkyj gholos*, 26 lypnja, s. 3. (in Ukrainian).

Narada okruzhnykh shkiljnykh inspektoriv u Lucjku, 1942, *Ukrajinsjkyj gholos*, 11 zhovtnja, s. 4. (in Ukrainian).

Nashi pobazhannja shkolam, 1942, *Ukrajinsjkyj gholos*, 30 serpnja, s. 3. (in Ukrainian).

Ogholoshennja, 1942, *Volynj*, 12 ljutogho, s. 4. (in Ukrainian).

Ogholoshennja, 1942, *Ukrajinsjkyj gholos*, 6 ghrudnja, s. 4. (in Ukrainian).

Ogholoshennja, 1943, *Ukrajinsjkyj gholos*, 17 sichnja, s. 4. (in Ukrainian).

Ogholoshennja, 1943, *Ukrajinsjkyj gholos*, 8 kvitnja, s. 4. (in Ukrainian).

Olijnyk Ju. V., Zavaljnjuk O. M., 2012. *Nacystsjkyj okupacijnyj rezhym v gheneraljnij okruzi «Volynj-Podillja» (1941–1944 rr.)* [Nazi Occupation Regime in the General District "Volyn-Podilia (1941–1944)], Khmeljnycjkyj: Polighraist-2, 320 s. (in Ukrainian).

Persha kravecjka majsternja, 1942, *Ukrajinsjkyj gholos*, 12 bereznja, s. 4. (in Ukrainian).

Po selakh Mezhybizjkogho ta Derazhnjansjkogho rajoniv, 1941, *Ukrajinsjkyj gholos*, 5 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).

Pro shkolu v Ukrajini, 1942, *Ukrajinsjkyj gholos*, 9 lypnja, s. 3. (in Ukrainian).

Remisnycha shkola, 1942, *Ukrajinsjkyj gholos*, 19 ljutogho, s. 4. (in Ukrainian).

Ridna shkola v diji, 1941, *Ukrajinsjkyj gholos*, 30 veresnja, s. 4. (in Ukrainian).

U m. Derazhni, 1941, *Ukrajinsjkyj gholos*, 28 ghrudnja, s. 4. (in Ukrainian).

U shkoli ch. 4, 1941, *Ukrajinsjkyj gholos*, 19 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).

Ukrajinsjkyj gholos, 1941, 19 zhovtnja, s. 6. (in Ukrainian).

Ukrajinsjkyj gholos, 1942, 12 bereznja, s. 4. (in Ukrainian).

Ukrajinsjkyj gholos, 1942, 14 chervnja, s. 4. (in Ukrainian).
Ukrajinsjkyj gholos, 1942, 22 bereznja, s. 4. (in Ukrainian).
Ukrajinsjkyj gholos, 1942, 26 kvitnja, s. 4. (in Ukrainian).
Ukrajinsjkyj gholos, 1942, 27 serpnja, s. 4. (in Ukrainian).
Ukrajinsjkyj gholos, 1942, 5 lystopada, s. 4. (in Ukrainian)
Ukrajinsjkyj gholos, 1942, 8 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).
Ukrajinsjkyj gholos, 1943, 9 veresnja, s. 4. (in Ukrainian).
Chernov, B. O. *Okupacijna presa rajkhkomisariatu «Ukrajina»: rozbudova i funkcionuvannja (1941–1943 rr.)* [Occupation Press of the Reichskommissariat "Ukraine": Development and Operation (1941–1943)]. [Online]. Dostupno: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/cherniakov_okupatsiina.pdf (data zvernennja: 30.08.2021). (in Ukrainian).
Shkiljna biblioteka, 1941, *Ukrajinsjkyj gholos*, 12 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).
Shkola majstriv shyttja, 1942, *Ukrajinsjkyj gholos*, 7 travnja, s. 4. (in Ukrainian)

SUMMARY

EDUCATIONAL PROCESSES IN KHMELNYTSKY REGION IN THE CONDITIONS OF NAZI OCCUPATION (ACCORDING TO THE MATEROALS OF THE PROSKURIV NEWSPAPER "UKRAINIAN VOICE")

Liubomyr Dudarchuk
post-graduated student of Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk

The article analyzes the course of educational processes in Khmelnytskyi region during the Nazi occupation. The main source for the preparation of the investigation was the materials of the newspaper "Ukrainian Voice", published in Proskuriv from 1941 to 1943. The content of the publications, contained in this magazine, is characterized, the attention is paid to the personalities involved in its publication. It is shown that many of the posts had a pronounced propaganda orientation. The education system in the region is characterized. Statistics on the number of schools in the Khmelnytskyi region, as well as student performance indicators are presented. It was found that in the field of schooling in the specified period there were a lot of problems: unsatisfactory condition of school premises, low attendance of students and lack of textbooks. It is proved that the authorities made significant efforts for the proper organization of the educational process - carried out repairs, imposed fines on parents who did not allow children to attend classes. Changes in school curricula after the establishment of the occupation administration in the region were observed. Emphasis is placed on the activities of the Medzhibizh Library. It is established that the school education system was used for the purpose of ideological influence on the local population. The activity of vocational education institutions in Khmelnytskyi region is analyzed. Features of their functioning are described. It is proved that the vast majority of them were represented by short-term courses and vocational schools. Based on newspaper materials, the features of the entrance campaigns in this period are analyzed. The level of material and technical support of educational institutions is characterized. Attention is paid to the activities of the Ukrainian Industrial Society in the field of education. The Kamianets-Podilskyi Teachers' Institute was an important center for training teachers for schools in the Khmelnytskyi region during that period. Its role as an educational center in the region is highlighted. The number of students of this institution has been established. It is found out that obtaining a professional qualification at that time was usually paid. It is proved that in vocational education institutions specialists were trained in those sectors of the economy whose human resources were the most valuable in terms of their further exploitation in favor of the Third Reich.

***Keywords**: schooling, professional education, "Ukrainian Voice", Reichskommissariat "Ukraine", Khmelnytskyi region, Gebitscommissariat.*

УДК 331.2:631.11(477.61/62)
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.246663

СИСТЕМА ОПЛАТИ ПРАЦІВНИКІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У 1965 – 1985 РОКАХ

Шимко Олена Володимирівна
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та соціально-політичних наук,
Донбаська державна машинобудівна академія, Краматорськ
E-mail: shimkoelena2016@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4329-2053
Researcher ID: AAX-8283-2021

У статті розглядається організація системи оплати праці робітників сільського господарства Донецької та Луганської областей у середині 1960 - середині 1980-х років. Основну роль у прибутках радянських людей відігравала заробітна платня. Вона була головним важелем матеріального стимулювання населення до роботи. Її зміни прямо впливали на добробут мешканців регіону, бо саме заробітна плата була головним джерелом існування населення Донбасу. Головним складником зарплатні була тарифна ставка. Влада систематично переглядала систему ставок та посадових окладів, вважаючи, що це допоможе досягти головної мети – забезпечення оптимальної долі тарифної частини в оплаті праці. Пошук найбільш раціональних шляхів створення ефективної системи матеріальної винагороди робітників у 1960 – 80-х роках тривав досить активно. Загалом у країні заробітну плату регулювала в основному держава, ринкові механізми в цьому процесі задіяні не були. Велику увагу приділено законодавчому обґрунтуванню формування та змін у системі оплати їх праці. Зокрема простежуються відповідні постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та УРСР, рішення Пленумів ЦК, місцевих органів влади тощо. На підставі зазначених вище документів аналізується рівень посадових окладів сільськогосподарських працівників, порядок нарахування різних видів доплат та премій, їх відмінності по досліджуваних роках та основних посадах. Майже весь досліджуваний період відбувається невпинний пошук оптимізації оплати праці на селі, проте цей пошук майже ніяк не відбився на суттєвому покращенні рівня життя селян. Також розглядаються різні форми розподілу заробітної плати, аналізуються та порівнюються посадові оклади керівного складу та спеціалістів сільського господарства. Досліджується аспект існування присадибних ділянок як засобу додаткового прибутку. Автор дає узагальнюючу характеристику змін у системі оплати праці сільських робітників протягом 1965 – 1985-х років, простеживши її за архівними матеріалами. Основна увага приділяється недолікам у системі оплати праці у сільському господарстві, розкривається несправедливий розподіл грошових видатків на фонд оплати праці.

Ключові слова: *заробітна платня, Донецька область, Луганська область, сільське господарство, оптимізація, посадовий оклад.*

Постановка проблеми. У здійсненні соціально-економічної політики радянської влади велике значення мала її діяльність у сфері покращення системи оплати праці робітників сільського господарства. Комуністична партія проводила роботу з ліквідації відставання села в усіх сферах життя, зокрема й у сфері оплати праці.

У 1965 – 1985-х роках були проведені деякі заходи з удосконалення оплати праці колгоспного селянства на основі підйому економіки колективних господарств. Влада почала розуміти, що подальше вдосконалення економічних умов роботи колгоспів, системи морального та матеріального стимулювання сільських працівників стане важливим чинником зростання ефективності суспільного виробництва. Взагалі розподіл за працею в колгоспному виробничому секторі довгий час здійснювався у формах, які істотно відрізнялися від заробітної платні. Так, у колгоспах країни довгий час існував такий різновид трудодня, при якому було відсутнє авансування колгоспників за виконану роботу. Оплата мала форму безпосереднього поділу частини прибутку, який залишався в кінці року після всіх вирахувань на суспільні потреби. Але поступово форми розподілу за працею, які застосовувалися в колгоспному секторі, все більше наближувалися до заробітної платні робітників та службовців [Майер, 1977, с. 210–211].

Аналіз досліджень і публікацій: Тема системи оплати праці робітників сільського господарства Донецької та Луганської областей у середині 1960 – в середині 1980-х років є мало вивченою. За часів СРСР цій проблемі майже не приділялося уваги. У цей період виділяється праця «Ukraine After Shelest», видана у 1983 р. у Канаді, в якій питання оплати праці розглядається поверхнево, без деталізації. Також деякі відомості можна знайти у працях В. А. Бодирєва та Л. Д Вітрук., І. Волкова., І. Русинова., В. Г. Галюк, В. Ф. Майєр Серед публікацій періоду незалежності, слід виділити дослідників Г. Г. Кривчик та С. С. Падалка, І. Ф. Курас. Джерельну базу дослідження представляють радянські збірники різних законодавчих актів – «Довідник партійного працівника», «Комуністична партія в резолюціях та з'їздах». Також у нагоді стали матеріали Донецького обласного статистичного управління та Державного архіву Донецької області (далі – ДАДО) та Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО).

Мета. Метою дослідження є аналіз фонду заробітної плати сільськогосподарських колгоспників

© Шимко О. В.

Донецької та Луганської областей у 1965 – 1985-х роках, простеження політики центральної, республіканської та місцевої влади щодо керування процесом збільшення або зменшення посадових окладів, надбавок та премій різних категорій працівників сільського господарства.

Завдання. Простежити зміни у розмірах заробітної плати сільськогосподарських робітників за період 1965 – 85-х років, з'ясувати роль уряду та комуністичної партії у керуванні змінами у заробітній платі працівників села, проаналізувати позитивні та негативні зміни у добробуті селян протягом досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу. У 1962 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову про запровадження внутрішньогосподарського розрахунку в колгоспах, де, зокрема, керівникам господарств пропонувалося активніше запроваджувати гарантовану грошову оплату праці без нарахування трудоднів. У фонд гарантованої оплати рекомендувалося відраховувати 45-50% грошових надходжень, 15-50% валового збору зерна й у цих же розмірах – валового збору картоплі та грубих кормів. У результаті на початку 1966 р. гарантована грошова заробітна платня видавалася в 55% від загальної кількості колгоспів України [Кривчик, 2002, с. 68]. У досліджуваний період сукупний середньодушовий прибуток селян був на 30% нижчий, ніж у робітників і службовців. Прибутки колгоспників переважно формувалися з надходжень із громадського та індивідуального господарств. У 1965 р. їх частки становили відповідно 40% і 36%, причому ця різниця скорочувалася на користь індивідуального господарства [Падалка, 2002, с. 86]. Щоб не було конфлікту інтересів, низько кваліфіковану та висококваліфіковану роботу на селі почали оплачувати однаково, тобто вдалися до відомої зрівнялівки. Але така система не стимулювала продуктивність праці, тому ефективність сільськогосподарського виробництва падала з кожним роком.

Проаналізувавши становище в сільському господарстві, березневий (1965 р.) пленум ЦК КПРС зробив висновок, що однією з основних причин відставання аграрного сектору країни була недооцінка економічних законів розвитку соціалістичного виробництва, принципів матеріальної зацікавленості колгоспників та робітників радгоспів у підйомі суспільного виробництва [Галюк, 1983, с. 90]. Пряма грошова оплата праці дозволяла гарантувати розмір плати за виконану роботу або отриману продукцію та регулярно видавати її колгоспникам. Тому, розвиваючи висновки березневого (1965 р.) пленуму, XXIII з'їзд КПРС вказав не необхідність «ввести поступово щомісячну гарантовану оплату праці колгоспників відповідно до рівня заробітної платні робітників радгоспів у відповідних видах робіт та нормах праці» [Галюк, 1983, с. 91].

16 травня 1966 р. було прийнято постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку суспільного виробництва», згідно з якою з 1 червня 1966 р. вводилася гарантована оплата праці колгоспників (грошима та натурою), виходячи з тарифних ставок відповідних категорій працівників радгоспів. Також колгоспам рекомендувалося забезпечувати оплату за кінцевий результат праці колгоспників та робити розрахунки з колгоспниками не рідше одного разу на місяць [Комммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986), 1986, с. 90–92].

Після прийняття цієї постанови в колгоспах почали існувати дві частини фонду оплати праці. Перша – це фонд гарантованої платні. З неї оплачувалася праця колгоспників за виконану роботу або відпрацьований час. Друга частина фонду оплати праці в колгоспах була призначена для розрахунків із колгоспниками за результати виробництва. У тих колгоспах, де прибутки розподілялися за трудоднями, встановлювалася гарантована видача грошей на трудодень у розмірі, який відповідав ставці робітника першого розряду на аналогічних роботах у радгоспах [Майер, 1977, с. 211–212]. З цього часу в структурі заробітної платні постійно зменшувалася частина натуральних виплат. У 1980 р. вона становила вже 4%, а в 1983 – 0,7% від усієї оплати, яка була нарахована колгоспникам [Кривчик, 2002, с. 69]. Але перехід на нову систему оплати відбувався без серйозної підготовки. Не було проведено навчання кадрів бухгалтерів та обліковців, у штатах колгоспів не було економістів. У переважній більшості господарств колгоспники отримували платню за обсяг виконаної роботи без урахування зв'язку з кінцевим результатом.

У 1970-х роках продовжилися пошуки найбільш оптимальної системи організації та оплати праці, упорядкування грошової винагороди сільськогосподарських працівників. У 1970 р. з метою вдосконалення системи оплати праці робітників та підвищення зацікавленості їх у зростанні виробництва було прийнято постанову, яка регламентувала зарплатню та премії робітників, які працювали в ланках та бригадах [*Справочник партийного работника*, Вып. 11, с. 142–145]. А в 1972 р. були підвищені ставки трактористам, введені надбавки до основного заробітку, збільшено оплачувану відпустку за безперервний стаж роботи за спеціальністю в одному господарстві. Взагалі додаткова та підрядно-преміальна форми оплати праці широко використовувалися для стимулювання зацікавленості колгоспників у результатах праці ланки, бригади. Для підвищення матеріальної зацікавленості керівників та спеціалістів господарств поряд з гарантованою оплатою їх праці вводилося преміювання залежно від валового прибутку, отриманого кожним учасником, а також господарством у цілому [Витрук, 1986, с. 29].

У липні 1970 р. на пленумі ЦК КПУ було прийнято рекомендації до Республіканської Ради колгоспів про запровадження так званої акордно-преміальної системи. За цією досить громіздкою системою заробітна платня складалася з почасового авансування й оплати за кінцеву продукцію на основі розцінок залежно від планового виходу продукції. Питома вага оплати за кінцеву продукцію в річному заробітку механізатора становила 4 – 20%, тобто була невисокою й не відігравала вирішальної ролі [Кривчик, 2002, с. 69]. Відтак суттєвих результатів зазначена система не дала. Важливим було те, що в колгоспах та

радгоспах конкретні законодавчі рішення з оплати праці мали свої особливості: її розміри були неоднакові. Вони залежали від економічного становища господарства. У слабких колгоспах частіше застосовувалися низькі тарифні ставки зарплатні, у сильніших – високі, що істотно впливало на кінцевий розмір заробітку [Волков, Русинов, 1985, с. 20].

Влада вживала заходів з удосконалення оплати праці в напрямку посилення її залежності від внеску кожного працівника та колективу в цілому в підвищення ефективності виробництва. Саме тому вагоме значення мали установки двадцять шостого з'їзду партії, а також затверджена на травневому (1982 р.) пленумі ЦК постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо покращення матеріальної зацікавленості працівників сільського господарства у збільшенні виробництва продукції та підвищенні її якості» [Волков, Русинов, 1985, с. 20]. Прийняття цих рішень сприяло тому, що при оплаті праці почали більше враховуватися кінцеві результати господарської діяльності, перш за все, завдяки застосуванню бригадного підряду та акордно-преміальної системи оплати праці, що сприяло зростанню ініціативності та майстерності працівників, дещо підвищило ефективність сільськогосподарського виробництва.

На тому ж травневому пленумі 1982 р. була прийнята «Продовольча програма СРСР на період до 1990 року», у якій мова йшла про необхідність створити на переробних підприємствах агропромислових об'єднань фонд матеріального стимулювання працівників колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств та організацій за збільшення обсягів поставки ними продукції та підвищення її якості. В одинадцятій п'ятирічці була введена надбавка за безперервний стаж роботи в одному господарстві для працівників, зайнятих у тваринництві, та встановлені для них додаткові відпустки [Справочник партийного работника, Вып. 23, с. 47].

Деякі іноземні спостерігачі зазначали, що без допомоги центральної влади колгоспи були не в змозі раціонально розподілити платню та премії. Проблемою було співвіднести грошову винагороду із кінцевим результатом праці як окремих колгоспників, так і господарства в цілому. Так, наприклад трактористам платили за кількість зораних гектарів землі, а не фактичного врожаю з цієї землі [Ukraine After Shelest, 1983, p. 85].

В оплаті праці колгоспників існували достатньо вагомі розбіжності залежно від групи, до якої належало сільськогосподарське підприємство. Усього їх нараховувалося десять. У Додатку 1 [Таблицю складено автором за даними: ДАДО, ф. 326, оп. 15, спр. 150, арк. 15–16] продемонстрована різниця в оплаті праці керівних працівників та спеціалістів радгоспів та інших підприємств сільського господарства різних груп, які були введені в дію з 1 квітня 1965 р. Різниця в окладах працівників на однакових посадах різних груп сільськогосподарських підприємств була досить значною. Так, директор підприємства, яке належало до першої групи, одержував на 114% більше, ніж директор підприємства десятої групи; старший агроном, зоотехнік та ветлікар – наполовину, інші спеціалісти – на 40%, а головний бухгалтер – на 80% більше. Тільки старші техніки та техніки всіх спеціальностей отримували однакову зарплатню, незалежно від групи, до якої належало підприємство. Представників деяких спеціальностей взагалі не було в штатному розкладі сільськогосподарських підприємств нижчих груп. Так, наприклад, головний агроном, головний інженер та головний зоотехнік не були передбачені штатним розкладом у підприємствах дев'ятої та десятої груп; а їхня зарплатня в останній групі, де вони працювали – восьмій – була на 92,3% нижчою за плату в першій групі. Головний економіст працював лише в перших чотирьох групах сільськогосподарських підприємств, наступні обходилися без нього. Різниця між першою та останньою групою підприємств у зарплаті головного бухгалтера була також суттєвою – майже на половину.

Додаток 1

Посадові оклади керівних працівників та спеціалістів сільського господарства у 1965 р. (крб.)

Посади	Місячні оклади по групах сільськогосподарських підприємств									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.Директор	270-300	250-270	210-250	200	190	180	170	160	150	140
2.Головні: агроном, інженер, зоотехнік	230-250	200-230	180-200	170	160	150	140	130	-	-
3.Головний економіст	230-250	200-230	180-200	170	-	-	-	-	-	-
4.Старші - агроном, зоотехнік, ветлікар	160-180	160-180	160-180	150	140	130	120	120	120	120
5.Зав.рем.майстерні, ст. зоотехнік, економіст та інші спеціалісти	120-140	120-140	120-140	120	120	110	110	110	100	100
6.Головний бухгалтер	170-180	160-170	150-160	140	130	120	120	110	100	100
7.Старший технік	70-80	70-80	70-80	70-80	70-80	70-80	70-80	70-80	70-80	70-80
8.Техніки всіх спеціальностей	60-70	60-70	60-70	60-70	60-70	60-70	60-70	60-70	60-70	60-70

На фоні матеріальної незабезпеченості основної маси селян адміністративний апарат господарств почував себе надто вільно. У 1965 – 1967 рр. на його утримання щорічно витрачалося в середньому по всій

Україні 488 млн. крб., що становило 12,6% усього фонду оплати праці. Не завжди раціонально господарства використовували і свої спеціальні фонди, що утворювалися для внутрішніх потреб. Наприклад, у 1968 р. колгоспи Луганщини витратили 32,4 тис. крб. на оплату кіносеансів, вистав і концертів [Падалка, 2002, с. 92]. З часом кількість управлінського персоналу в колгоспах та радгоспах тільки збільшувалася. Так, на 100 сільськогосподарських робітників Луганщини в 1980 р. приходилося в середньому 68 керівних працівників та спеціалістів, а в 1984 р. їхня кількість збільшилася до 77, тобто підвищилася на 13,2%. Майже у всіх колгоспах були позаштатні робітники та посади, не передбачені штатними нормативами, перевищувалися посадові оклади [ЦДАВО: ф. 2, оп. 14, спр. 8335, арк. 121].

Загалом кількість господарств з низьким рівнем оплати праці значно скоротилася. Так, наприклад, у 1966 р. у Ворошиловградській області в 34,3% колгоспів працівники отримували щодня 3 крб., а в 1969 р. їхня кількість скоротилася до 4,3%, проте кількість господарств з оплатою від 3,51 до 4 крб. збільшилась майже вдвічі. Значно зросла питома вага додаткової оплати [Галюк., 1983, с. 94]. Про підвищення заробітків колгоспників говорить той факт, що в 1960 р. видача на один трудодень дорівнювала 1,40 крб., а в 1970 р. вона піднялася до 3,85 крб., тобто виросла в 2,7 разів. За той же період середньомісячна зарплатня промислового працівника збільшилася в 1,45 разів [Бодырев, 1972, с. 76]. Але не слід забувати, що таке зростання починалося не з однакових показників, а за значного відставання прибутків колгоспників від промислових робітників.

Незважаючи на всі заходи, у середині 1980-х років робота в колгоспі була невигідною, оскільки на своїй присадибній ділянці селянин міг заробити вдвічі більше. Сільське господарство вступило в смугу глибокої кризи. Головна причина цієї кризи полягала в неефективності, нежиттєздатності системи господарювання, яка нав'язувалася селу владою [Політична історія України: XX століття, 2003, с. 219].

Середня заробітна платня, яка нараховувалася різним категоріям працівників, зайнятим у сільському господарстві Донеччини, графічно представлена у діаграмі 1 [Таблицы динамических рядов основных показателей по статистике труда, с. 100–101].

Діаграма 1

Динаміка змін середньої заробітної платні працівників сільського господарства Донецької області в 1965 – 1985 рр. (крб.)

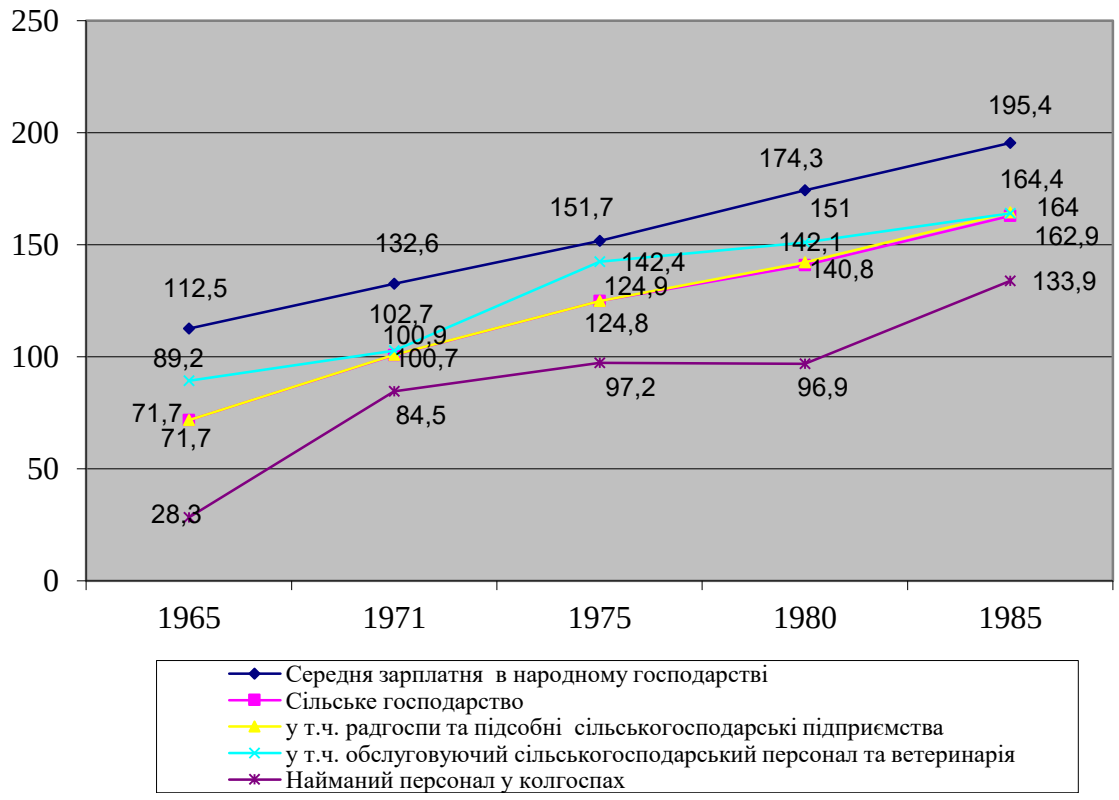

Наведені дані свідчать, що рівень оплати праці працівників різних категорій, зайнятих у сільському господарстві, істотно відрізнявся. Але привертає увагу той факт, що в усіх галузях сільського господарства зарплатня за розглянуті двадцять років зросла значно більше, ніж у цілому в народному господарстві. Так, загалом на селі вона зросла на 127%, у радгоспах – на 129,2%, в обслуговуючого персоналу та ветеринарів – на 83,8%, а в найманого персоналу – на 373%. У народному господарстві цей показник склав лише 73,7%. У сільському господарстві Донецької області працівники отримували протягом 1965 – 1985-х років майже на 30% меншу зарплатню, ніж трудящі в інших галузях народного господарства. Хоча зростання за двадцять років було значне – 127%. Відповідно до цього зростала й пропорція їх зарплатні до оплати

праці в народному господарстві. Так, у 1965 р. на селі отримували лише 63,7% від середньогосподарського заробітку, а в 1980 р. – 81%. У 1985 р. селянам не вистачило 16,7%, щоб наздогнати працівників народного господарства. Отже, що попри всі зусилля влади, заробітна платня працівників сільського господарства залишалася значно нижчою, ніж у народному господарстві.

Найбільш високооплачуваною категорією сільськогосподарських працівників Донеччини були ветеринари та обслуговуючий персонал. Протягом двадцяти зазначених років вони одержували всього на 15,8% меншу від середньої в народному господарстві зарплатню. На другому місці за рівнем заробітку були працівники радгоспів. У середньому протягом 1965 – 1985-х років вони отримували на 22,5% менше, ніж працівники всіх галузей економіки. Причому, на відміну від попередньої групи сільськогосподарських працівників, зарплатня яких то зростала, то знижувалася, у працівників радгоспів протягом усього періоду спостерігалося планомірне й постійне зростання платні. Найбільше зростання спостерігалося протягом 1970-х років, а надалі темпи значно вповільнились. Найманий персонал у колгоспах був найменш оплачуваною категорією працівників.

Влада бачила це і намагалася виправити його становище. Саме тому за двадцять розглянутих років їхня заробітна платня зросла майже вп'ятеро, але все одно залишалася найнижчою в сільському господарстві, і у 1985 р. вона становила лише 68,5% від платні, яку одержували працівники народного господарства. Це був безумовний прогрес, якщо пам'ятати, що в 1965 р. найманий персонал отримував лише чверть від середньої платні. Протягом 1970-х спостерігалося планомірне зростання їх зарплатні, а от на початку 1980-х років стався незначний спад. Загалом же найманий персонал у сільськогосподарських підприємствах отримував протягом 1965 – 1985-х років трохи більше половини від того, що платили працівникам у народному господарстві, і суттєво змінити це становище влада так і не змогла, хоча й не дуже цього прагнула, оскільки практика підвищення їх платні була надзвичайно непослідовною.

Висновки. Як ми побачили з наведених даних, зарплатня в сільській місцевості Донбасу протягом 1965 – 1985-х років залишалася незмінно нижчою, ніж платня, яку отримували працівники в народному господарстві. Влада розглядала село як сировинний додаток до міста, джерело постачання продуктів харчування та резерв для поповнення робітничого класу. Селяни вважалися відсталою, сповненою дрібновласницьких інтересів, частиною радянського суспільства, зростанню добробуту якого не слід приділяти великої уваги. Влада проводила свідому політику мінімізації прибутків мешканців села. Навіть істотне зростання заробітної плати не змогло наблизити їх до тієї грошової винагороди, яку отримували працівники інших галузей економіки. Найбільш високооплачуваною категорією працівників села були ветеринари та обслуговуючий персонал, друге місце посідали трудівники радгоспів. Найнижчі прибутки мали наймані робітники, особливо у відсталих господарствах. Звичайно, прагнення підвищити ефективність сільського господарства, змусило владу вжити низку заходів для покращення ситуації на селі. Було прийнято низку постанов з метою покращення добробуту селян, збільшення їх заробітку, зріс обсяг капіталовкладень у галузь. Але селяни не були господарями на своїй землі, тому й ставилися до неї та до своєї праці відповідно. Унаслідок прийнятих владою заходів оплата праці сільськогосподарських працівників суттєво зросла, але все одно була нижчою за середню зарплатню робітників та службовців у інших галузях народного господарства.

Запропонована стаття є однією в ланці досліджень соціальної політики радянської держави у середині 1960 - середині 1980-х років у Донецькій та Луганській областях. Поза межами публікації ще залишилися неопрацьовані джерела та дослідження, які допоможуть у майбутньому заповнити наявні білі плями вказаної теми.

Список використаних джерел

Ukraine After Shelest, 1983. / Ed. by B. Krawchenko. Canadian Institute of Ukrainian Studies; University of Alberta, Edmonton, 119 p.

Бодырев, В., А., 1972 *Борьба КПСС за повышение благосостояния народа*. М.: Политиздат. 136 с.

Витрук, Л., Д., 1986. *Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР,* К.: Наук. Думка, 183 с.

Волков, И., Русинов, И., 1985. Формирование агропромышленного комплекса и социальные изменения в деревне. *История СССР*, М. № 6.

Галюк, В., Г., 1983. О мероприятиях партии и правительства по дальнейшему совершенствованию оплаты труда в колхозах (1966 – 1970 гг.). *Научные труды по истории КПРС. Вып. 127. Руководство КПСС укреплением союза рабочего класса, крестьянства и интеллигенции в условиях развитого социализма (из опыта Компартии Украины),* К.: Вища школа.

Комммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 - 1986). 9-е изд., перераб. и справ. Т. 11-14. Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, М.: Политиздат, 1986. Т. 11. 1966 –1970.

Кривчик, Г., Г., 2002. *Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті роки ХХ ст.),* Дніпропетровськ.: Вид-во Дніпроп. унів, 192 с.

Майер, В., Ф., 1977. *Уровень жизни населения СССР*, М.: Мысль, 263 с.

Падалка, С., С., 2002. *Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60 – 80-ті роки ХХ ст.)*, К.: Укр. Центр духовної культури, 160 с.

Політична історія України: ХХ століття. У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. К.: Ґенеза, 2002-2003. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. 2003, 696 с.

Справочник партийного работника. Вып.6-25, М.: Политиздат, 1966 – 85. Вып. 11.

Справочник партийного работника. Вып.6-25, М.: Политиздат, 1966 – 85. Вып. 23.

Таблицы динамических рядов основных показателей по статистике труда. *Материалы Донецкого областного статистического управления.* Т. 1, Донецк, 200 с.

Державний архів Донецької області, ф. 326, оп. 15, спр. 150, на арк. 15–16.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 14, спр. 8335.

References

Bodyrev, V., A., 1972. *Bor'ba KPSS za povyshenie blagososto yaniya naroda* [The struggle of the CPSU to improve the well-being of the people], M.: Politizdat, 136 s. (in Russian).

Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti, f. 326, op. 15, spr. 150, ark. 15–16. (in Ukrainian).

Galyuk, V., G., 1983. O meropriyatiyah partii i pravitel'stva po dal'nejshemu sovershenstvovaniyu oplaty truda v kolhozah (1966 – 1970 gg.) [On the measures taken by the party and government to further improve wages in collective farms (1966 – 1970)], *Nauchnye trudy po istorii KPRS. Vyp. 127. Rukovodstvo KPSS ukrepleniem soyuza rabochego klassa, krest'yanstva i intelligencii v usloviyah razvitogo socializma (iz opyta Kompartii Ukrainy),* K.: Vishcha shkola. (in Russian).

Kommmunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuza v rezolyuciyah i resheniyah s"ezdov, konferencij i plenumov CK (1898 – 1986). 9-e izd., pererab. i sprav. T. 11-14. In-t marksizma-leninizma pri CK KPSS. M.: Politizdat, 1986, T. 11, 1966 – 1970. (in Russian).

Kry`vchy`k, G., G., 2002. *Ukrayins`ke selo pid vladoyu nomenklatury` (60 – 80-ti roky` XX st.)* [Ukrainian village under the rule of the nomenklatura (60 – 80 years of the XX century)], D.: Vy`d-vo Dniprop. Univ, 192 s. (in Ukrainian).

Majer, V., F., 1977. *Uroven' zhizni naseleniya SSSR* [The standard of living of the population of the USSR], M.: Mysl', 263 s. (in Russian).

Padalka, S., S., 2002. *Ukrayins`ke selo v konteksti polity`ky` totalitarnoyi derzhavy` (60 – 80-ti roky` XX st.)* [Ukrainian village in the context of the policy of the totalitarian state (60 – 80s of the XX century)], K.: Ukr. Centr duxovnoyi kul`tury`, 160 s. (in Ukrainian).

Polity`chna istoriya Ukrayiny`: XX stolittya [Political history of Ukraine: XX century], U 6 t. / Redkol.: I. F. Kuras (golova) ta in., K.: G`eneza, 2002 – 2003. T. 6: Vid totalitary`zmu do demokratiyi (1945 – 2002) / O. M. Majboroda, Yu. I. Shapoval, O. V. Garan` ta in. 2003, 696 s. (in Ukrainian).

Spravochnik partijnogo rabotnika. Vyp. 6-25, M.: Politizdat, 1966 – 85, Vyp. 11. (in Russian).

Spravochnik partijnogo rabotnika. Vyp. 6-25, M.: Politizdat, 1966 – 85, Vyp. 23. (in Russian).

Tablicy dinamicheskih ryadov osnovnyh pokazatelej po statistike truda. *Materialy Doneckogo oblastnogo statisticheskogo upravleniya*. T. 1, Doneck, 200 s. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy: F. 2, op. 14, spr. 8335. (in Ukrainian).

Ukraine After Shelest. 1983. / Ed. by B. Krawchenko. Canadian Institute of Ukrainian Studies; University of Alberta. Edmonton, 1983, 119 p.

Vitruk, L., D., 1986. *Uluchshenie social'nobytovyh uslovij zhizni trudyashchihsya USSR* [Improving the social and living conditions of the working people of the Ukrainian SSR], K.: Nauk. dumka. 183 s. (in Russian).

Volkov, I., Rusinov, I., 1985. *Formirovanie agropromyshlennogo kompleksa i social'nye izmeneniya v derevne. Istoriya SSSR* [Formation of the agro-industrial complex and social changes in the countryside], M., № 6. (in Russian).

SUMMARY

PAYMENT SYSTEM OF AGRICULTURAL WORKERS OF DONETSK AND LUHANSK REGIONS IN 1965 – 1985

Olena Shimko
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Socio-Political Sciences of the Donbas State Machine-Building Academy, Kramatorsk

The article considers the organization of the system of remuneration of agricultural workers in Donetsk and Luhansk regions in the mid-1960s and mid-1980s. The main role in the income of the Soviet people was played by wages. It was the main lever of material incentives for the population to work. Its changes directly affected the well-being of the region's residents, as wages were the main source of livelihood for the Donbass population. The main component of the salary was the tariff rate. The authorities systematically reviewed the system of rates and salaries, believing that this would help achieve the main goal - to ensure the optimal share of the tariff part in wages. The search for the most rational ways to create an effective system of material remuneration of workers in the 1960–80s continued quite actively. In general, wages in the country were regulated mainly by the state, market mechanisms were not involved in this process. Much attention is paid to the legislative justification of the formation and changes in the system of remuneration of their labor. In particular, the relevant resolutions of the Central Committee of the CPSU, the Council of Ministers of the USSR and the Ukrainian SSR, decisions of the Plenums of the Central Committee, local authorities, etc. are traced. On the basis of the above documents, the level of salaries of agricultural workers, the procedure for calculating various types of surcharges and bonuses, their differences in the years and main positions under study are analyzed. For almost the entire period under study, there has been a relentless search for optimization of wages in rural areas, but this search has had almost no effect on a significant improvement in the living standards of peasants. Different forms of wage distribution are also considered, salaries of management and agricultural specialists are analyzed and compared. The aspect of the existence of homesteads as a means of additional income is studied. The author gives a generalized description of the changes in the system of remuneration of rural workers during 1965 – 1985, following it from archival materials. The main attention is paid to the shortcomings in the system of wages in agriculture, reveals the unfair distribution of monetary expenditures on the wage fund.

***Keywords**: salary, Donetsk region, Luhansk region, agriculture, optimization, salary.*

УДК: [271.2+271.4]:323(477)"1989/2005"
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.246689

РОЛЬ ТРАДИЦІЙНИХ ЦЕРКОВ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПРОЦЕСАХ ПЕРЕХОДУ ВІД ТОТАЛІТАРНОГО ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО УСТРОЮ В УКРАЇНИ (1989 – 2005 РР.)

Ганущак Юрій Ярославович
аспірант Інституту історії Церкви,
Український католицький університет, Львів
E-mail: yura.hanushchak@ucu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0003-2633-0297
Researcher ID: AAY-8870-2021

У статті проаналізовано участь Церков Київської традиції (до них відносимо УГКЦ, УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ) у процесах переходу українського суспільства від тоталітарного до демократичного устрою. У цьому періоді відбувся розпад Радянського Союзу, здобуття Україною незалежності та масштабна демократична Помаранчева революція. Безперечно, як і українські Церкви долучилися до цих подій, так і самі суспільно-політичні перипетії мали вплив на формування ідентичності та позиціонування багатьох християнських конфесій. Автор розглядає роль УГКЦ та УАПЦ у процесах національного піднесення та утвердження української державності кінця 80-х рр. XX ст. З огляду на те, релігійний чинник відіграв свою важливу роль у розпаді тоталітарної держави та утвердження Української державності. На початках незалежності перед суверенною Україною постає шлях геополітичного вибору, зрештою терези переважають на бік європейської інтеграції, яка поступово починає відігравати важливу роль у формуванні зовнішньої політики держави. Автор з'ясовує культурні та релігійні причини геополітичного вибору більшості українців. У статі одним із висновків є той факт, що українські Церкви безперечно потрапляють у поле геополітичного протистояння, одні з них обирають шлях підтримки євроінтеграційного процесу; інші ж навпаки наводять аргументи на користь проросійського вектору. Це цивілізаційне протистояння у суспільстві призвело до Помаранчевої революції. У міру інтеграції Церков у суспільне життя, можна спостерігати їхнє заангажування у події на Майдані 2004 р. Події Помаранчевої революції сприяли пожвавленню демократичних процесів в Україні. А здобутий церквами досвід участі у суспільно-політичних перипетіях допоміг покращити комунікацію між церквами, переосмислити свої взаємини із державою та формувати нові відносини із суспільством.

Ключові слова: *УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ МП, УГКЦ, ВРЦіРО, євроінтеграція, екуменізм, Помаранчева революція.*

Постановка проблеми: Після розпаду Радянського Союзу і здобуття державної незалежності Україна опинилась перед проблемою суспільно-політичного самовизначення, яке осмислює в контексті свого європейського вибору. Від кінця 1980-х рр. вона проходить складний шлях до побудови демократичного суспільства, де визнається свобода слова та совісті, гідність людини та інші цінності, на яких сформовані сучасні європейські держави. Прагнення асоціації з Європейським Союзом (ЄС) є дієвим інструментом стимулювання демократичних реформ в Україні та вибору нею свого зовнішньополітичного курсу. Неабияку роль у суспільно-політичних трансформаціях відіграє Церква. В Україні – насамперед, традиційні церкви, які впродовж кінця 1980-х рр. до 2005р. все активніше впливали на її суспільне і духовне життя. Йдеться про Українську Православну Церкву Московського Патріархату (УПЦ МП), Українську Православну Церкву Київського Патріархату (УПЦ КП), Українську Автокефальну Православну Церкву (УАПЦ) та Українську Греко-Католицьку Церкву (УГКЦ). Помітно інтегруючись у суспільні процеси та утверджуючи свій авторитет ці церкви не могли залишатися осторонь геополітичних устремлінь України. У представленому дослідженні будуть розкриті відносини між Церквою та Українською державною в їх співпраці на шляху переходу від тоталітаризму до демократії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій: Дослідження тематики, яка представлена у нашому напрацюванні, проаналізована у працях українських дослідників: Анатоля Камінського «На перехідному етапі», у якій автор аналізує участь церков та національних рухів у процесі становлення Української державності [Камінський, 1990], Тараса Бублика, який аналізує демократичні методи боротьби за легалізацію УГКЦ [Бублик, 2014], Олега Муравського, який розглядає питання відновлення УАПЦ [Муравський, 2008] та інші. Окремі проблеми церковно-державних взаємин у суспільно-політичних трансформаціях в Україні порушені також у деяких дослідженнях зарубіжних авторів, як до прикладу Хосе Казанова, який включив розгляд релігійного життя в Україні у процеси світової глобалізації. Це дослідження є синтезом доробку науковців у тематиці впливів релігійного чинника на суспільно-політичне життя держави, воно аналізує процес поступової суспільної інтеграції традиційних християнських конфесій у контексті геополітичного вибору України. Здебільшого вищезазначені автори фокусуються у контексті однієї конфесії, у цьому ж дослідженні ми охопимо традиційні українські церкви та проаналізуємо їхню геополітичну зорієнтованість. Деякі дослідження, як

© Ганущак Ю. Я.

до прикладу Максима Васіна [Васін, 2019] зосереджується на державно-релігійних відносинах з перспективи чинного законодавства та позиції влади; наша ж мета сфокусуватися на позиціонуванні церков у питаннях творення взаємин із владними структурами та погляд на формування зовнішньої політики країни.

Метою представленого дослідження є доведення впливу традиційних церков на визначення Україною свого європейського вибору періоду здобуття її державної незалежності через активізацію діяльності духовенства та вірних у суспільно-політичних процесах. Мету розкриває низка **завдань**: виявлення взаємодії Церкви та громадянського суспільства у справі легалізації УГКЦ і УАПЦ й утворення УПЦ КП як незалежної від РПЦ структури, з'ясування екуменічного потенціалу українських церков та їхньої проєвропейської і демократичної позиції під час Помаранчевої революції.

Виклад основного матеріалу: Проголосивши новий політичний курс і необхідність «перебудови» радянського суспільства Михайло Горбачов, перебуваючи 1985р. у Франції, вперше заявив про «спільний європейський дім», до якого також відніс СРСР [Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева во Францию, 1985, с. 14]. Відтоді розпочались демократичні зміни у Радянському Союзі. Вони підштовхнули УГКЦ до боротьби за свою легалізацію. Її істотно підважило звільнення політичних в'язнів, які у 1987р. заснували Комітет захисту Української Греко-Католицької Церкви (далі – Комітет) [Боцюрків, 1993, с. 158]. 20 січня 1988 р. на конференції держав учасників Наради з безпеки та співпраці в Європі, яка відбулась у Відні. Комітет представив документ, в якому було наведено факти переслідування радянською владою українських греко-католиків, що суперечило Конституції СРСР та його зобов'язанням, прийнятим 1975 р. у Гельсінкі [Камінський, 1990, с. 508–510].

Однією із найважливіших форм боротьби за легалізацію УГКЦ Комітет вважав проведення масових заходів як метод відстоювання своїх прав, головно з нагоди святкування ювілею хрещення Русі; подібні заходи відбулися у с. Грушів Львівської області та с. Зарваниці Тернопільської області 10 та 16–17 липня 1988 р. відповідно. [Бублик, 2014, с. 43–52]. Найбільша маніфестація УГКЦ відбулася 17 вересня 1989 р. у Львові, у якій взяло участь близько 250 тис. осіб за даними організаторів акції, та 50 тис. за даними місцевих органів влади. Масові демонстрації насамперед пожвавилися напередодні зустрічі Михайла Горбачова з Папою Римським Іваном Павлом II який часто наголошував на тому, що демократизація не може здійснюватися без надання прав та свобод Церкві. [Камінський, 1990, с. 539].

До подібних форм боротьби із тоталітарним режимом вдалася УАПЦ. Її відновленням опікувалась група українських активістів, які публічно зазначили свої наміри на сторінках журналу «Український вісник» та на форумі Українського культурологічного клубу, який був заснований у 1988 р. [Камінський, 1990, с. 559]. А вже 15 лютого 1989 р. був створений Комітет відновлення УАПЦ [Муравський, 2008, с. 164]. Важлива подія у процесі відновлення УАПЦ відбулася 19 серпня 1989 р., коли вірні і священство Церкви святих Петра і Павла у Львові оголосили про свій перехід під юрисдикцію УАПЦ. Громада парафії звернулася до Вселенського Патріарха Димитрія I з проханням про духовну опіку до моменту відновлення власних ієрархічних структур [Камінський, 1990, с. 566]. Внаслідок звернення юрисдикційну опіку над новоутвореною громадою УАПЦ взяв на себе патріарх Мстислав – предстоятель УАПЦ в США. Він призначив о. Богдана Михайлечка своїм адміністратором в Україні, видавши відповідне послання 8 вересня 1989 р. [Чепак]. Згодом під юрисдикцію УАПЦ перейшло Ставропігійське братство у Львові, і у жовтні 1989 р. УАПЦ в Україні налічувала 10 парафій, що діяли на Львівщині. 5–6 червня 1990р. було проведено Перший Помісний Собор УАПЦ, який зазначив: *«здійснилась давня мрія нашого народу – признано патріаршу гідність Києву, колисці християнства на цілому Європейському Сході»* [Діяння Першого помісного собору УАПЦ].

Як бачимо, вірні та духовенство УГКЦ та УАПЦ зуміли опанувати ті інструменти боротьби, які стали можливими із початком демократизації в СРСР. Голос цих церков промовляв до усього суспільства нагадуючи. що справжня демократія можлива лише з визнанням прав кожного громадянина, незалежно від його віросповідання.

Пов'язані з початком демократизації СРСР зміни у релігійному житті України (легалізація УГКЦ та відновлення УАПЦ) змусили і Російську Православну Церкву (РПЦ) змінювати свою політику щодо українських церков. У радянський період РПЦ в Україні діяла виключно на правах екзархату, а саме – будь які рішення про зміни території єпархії, призначення єпископів та інше приймалося на рівні синоду РПЦ. Та патріотичне піднесення українських вірних та утвердження нових юрисдикційних громад змусили РПЦ переглянути статус дочірньої структури в Україні.

У 1990 р. було прийнято рішення синодом РПЦ про перейменування екзархату в Українську Православну Церкву [Хронологія історії Української Православної Церкви]. Відтак 9 липня пройшов собор УПЦ, на якому було обрано її предстоятелем митрополита Філарета. 10 липня було опубліковане звернення синоду УПЦ до Патріарха Алексія II та Священного Синоду з проханням про розширення автономії УПЦ: йшлося зокрема про право створювати та ліквідовувати єпархії, про надання Філарету титулу митрополита «Київський та всієї України». [Звернення до Патріарха Алексія II]. 25-27 жовтня 1990 р. відбувся позачерговий Архиєрейський собор РПЦ, який прийняв вимоги на прохання синоду УПЦ. [Визначення про статус УПЦ].

Наш короткий екскурс у церковну історію кінця 80-х рр. XX ст. є важливим для усвідомлення шляху утвердження церков в українському суспільстві. А отже – і їх інтеграції у подальшому геополітичному виборі України.

Насамперед, як вже наголошувалося, ідея інтеграції України до ЄС була необхідністю для стимулювання реформ в державі. Та це не найважливіше, що спонукало Україну обрати західний вектор розвитку.

Як твердить британський історик Ерік Гобсбаум [Hobsbaum, 1998, с. 289], Європа – це найперше інтелектуальний конструкт, а отже, не територіальна приналежність робить країну європейською, але її ставлення до себе як до європейської. Філософія європейського інтеграційного розвитку відображається формулою «єдність в розмаїтті», де кожен член великої співдружності народів несе свою унікальну самобутність [Козловець, 2009, с. 72–86]. Водночас історик Ярослав Грицак у своєму дослідженні *«Життя, смерть та інші неприємності»* [Грицак, 2011, с. 44] наводить статистичні дані *World Values Surney* (міжнародна дослідницька програма, метою якої є дослідження культурних, релігійних, політичних та соціальних цінностей людей у світі). Вони засвідчують, що із зміною покоління у незалежній Україні починає змінюватися свідомість суспільства, де молоде покоління ціннісно стає ближчим до своїх ровесників у країнах Європи. Тобто, з огляду на ті дані, можемо стверджувати, що Україна ментально більше відчуває себе європейською країною; натомість згідно з цієї програми простежується суттєве віддалення від сусідньої Росії за школою цінностей. Отже, європейська інтеграція – це радше осмислення себе європейцями.

Звісно, зовнішньополітичні процеси не могли залишити осторонь церкви Київської традиції в Україні. Зокрема, УГКЦ, яку можна вважати більш прозахідною традиційною Церквою в Україні з огляду на її активну позицію щодо демократизації суспільства та осмислення України, як європейської країни, всіляко підтримувала демократичні процеси на шляху становлення української державності. Напередодні розпаду СРСР глава УГКЦ кардинал Іван-Мирослав у своєму слові до депутатів Верховної Ради України (ВРУ) наголошував на демократичних засадах Української держави та її приналежності до європейської громади, тим самим засвідчивши свою візію політичної траєкторії України [Соціально-зорієнтовані документи УГКЦ, 2008, с. 43]. У подальшому Синод УГКЦ наголошував на потребі вибору демократичних кандидатів під час виборів та закликав вірних до ретельного аналізу передвиборчих програм [Соціально-зорієнтовані документи УГКЦ, 2008, с. 91–93].

УПЦ КП прийняла відповідний документ, який окреслює її позицію щодо інтеграції України до Європи, а саме – *Декларацію про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу.* У цьому документі зазначається, що українське суспільство у духовній, культурній та суспільній площині належить до європейської цивілізації, яка у свою чергу базується на християнському фундаменті [Собор УПЦ КП]. У цьому ж документі наголошується на тому, що зближення України та Європи є взаємовигідними і таким, що їх збагачує. Отож, як простежуємо, церкви у своїх документах підтримують євроінтеграційні прагнення України як продовження послідовного процесу утвердження демократичного устрою.

Конфесійна різноманітність також може слугувати утвердженню громадянського суспільства, таку думку зокрема висловив американський дослідник Хосе Казанова [Казанова, 2017, с. 14]. А саме вміння церков формувати діалог та приймати один одного із гідністю стало поступовою стратегією екуменічного руху в Україні. Першим кроком у налагодженні міжконфесійного спілкування стало утворення у 1991 р. Українського біблійного товариства. Його головним завданням стало здійснення для усіх християн країни перекладу Святого Письма українською мовою та його поширення. [Кисельов]. І хоча цей крок був важливим у налагодженні контактів поміж церквами, та все ж таки навряд можна стверджувати про початки формування екуменічного руху в Україні. Ще одне важливе утворення, до якого входять традиційні українські церкви, це Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій (далі Рада), яка була заснована у грудні 1996 р. Метою організації є духовне відродження України, координація міжцерковного діалогу та розробка проектів з питань державно-релігійних відносин [Інформація про ВРЦіРО]. Варто зазначити, членами Ради є всі церкви Володимирового хрещення, а також деякі протестантські деномінації та представники іудаїзму та ісламу (разом 18 церков та релігійних організацій). У 2003р. була заснована Нарада представників Християнських Церков України (НПХЦУ).

Окрім цього, деякі церкви в Україні також належали до глобальних екуменічних ініціатив, що дозволяло їм збагачуватися досвідом порозуміння, напрацьованого іншими церквами, та впроваджувати його в український контекст. Ще у 1990-х рр. з ініціативи ієрархії УГКЦ була утворена Студійна група Київської Церкви, яка проводила неофіційний діалог із представниками Константинопольської Церкви [Про студійну групу Київської Церкви]. Метою співпраці було дослідити можливість відновлення сопричастя із Матірною Церквою Константинополя і при тому не втративши єдність із Римським престолом. Група проводила зустрічі на високому рівні, мавши аудієнції з Папою і зустріч з Вселенським Патріархом. Ця ініціатива не заручилася підтримкою інших церков в Україні, з огляду на упередженість до такого роду діалогу.

Ієрархія УГКЦ також була учасником важливого діалогу стосовно порозуміння між УГКЦ та ієрархією Католицької Церкви Польщі. Єпископат обох Церков у червні 2005 р. проголосив спільний Акт примирення та потвердив його у 2013 р. у Варшаві такими словами: «Думаючи про майбутнє, усвідомлюємо, що без єдності Церква не буде правдивою у виконанні своєї євангельської місії, а наші народи не матимуть перспективи співпраці та розвитку як у релігійній, так і в політичній сферах… Бачимо потребу спільного свідчення християн України та Польщі в Європі, яка об'єднується». [Екуменічна концепція УГКЦ].

Ще однією міжнародною екуменічною ініціативою, яка привернула українські церкви, є Міжнародна група «Примирення в Європі»[Стратегії примирення: Роль Церков в Україні]. Ініціатива виникла у 1974р. Євангелічною Церквою Німеччини та Польською екуменічною радою. Метою групи було залучення християнських церков до діалогу між державами, які головно були зранені конфліктами між собою у Другій світовій війні. Згодом група була розширена у 1995р.

входженням до неї деяких церков з України та Білорусі. Від України у групі серед традиційних Церков представлена УПЦ МП та УГКЦ. Як зазначає представник УПЦ МП у групі Володимир Бурега, ректор Київської духовної академії, «постання нашої групи (розширення складу завдяки Україні та Білорусі) було пов'язано з тим, що припинила існування так звана "залізна завіса" і пострадянський простір почав інтегруватися до Європи»[Стратегії примирення: Роль Церков в Україні]. З огляду на наведенні факти, спостерігаємо налагодження діалогу між церквами, що є елементом формування західного мислення конфесій із прийняттям один одного з гідністю та повагою.

Ще одна важлива особливість конфесійної ситуації в Україні полягає у тому, що в нас так і не вдалося утворити монополію однієї конфесії. Це свідчить про те, що кожна конфесія може у рівних умовах бути інтегрована у життя держави. Та все таки були спроби порушити цей баланс.

Якщо звернемо увагу на президентство Леоніда Кравчука, першого Президента України, можемо зазначити його зорієнтованість на УПЦ КП. Це можна пов’язувати з фактом засудження Кравчуком собору УПЦ у Харкові [Заява президії ВРУ], очолюваного противниками митрополита Філарета. Влада за президентства Кравчука не поспішала з реєстрацією громад УАПЦ, надаючи перевагу УПЦ КП. Перший президент взяв участь у похоронній процесії після смерті Патріарха УПЦ КП Володимира [Клара Ґудзик, 1999]. Та все таки УПЦ КП не стала тоді домінуючою Православною Церквою в Україні. Наступник Леоніда Кравчука президент Леонід Кучма спробував піднести в країні авторитет УПЦ МП. Саме за його президенства відбулося протистояння правоохоронних органів із згаданою похоронною процесією, яку назвали у народі «чорним вівторком», а до протоколів візитів президента було додано візит архієреїв УПЦ МП. Ці спроби утвердити авторитет УПЦ МП не увінчалися успіхом, з огляду також на притаманний Україні конфесійний плюралізм.

Щодо питання формування зовнішньої орієнтації України можемо зазначити, що все таки, з огляду на ціннісні фундаменти та запит суспільства, вже від початків незалежності підготовлялися її відповідні основи, які скеровувалися на євроінтеграцію. Вони були конкретизовані Верховною Радою 2 липня 1993р. прийняттям постанови, що наголосила на пріоритеті співпраці Української держави з Європейським Союзом. [Постанова ВРУ від 2 липня 1993]. У документі *Про основні напрямки зовнішньої політики* зазначалося, що демократичні прагнення України базуються на спільних історичних та культурних зв’язках з Європою. А прийняття Конституції України, яка відповідала європейським нормам, 28 червня 1996р. стала однією із ключових подій у процесі формування суверенної та демократичної держави [Офіцінський 2005, с. 185]. В подальшому було оприлюднено чимало документів, в яких підтверджуються євроінтеграційні прагнення України. Однак у 2004р. демократичні процеси в державі опинились під загрозою через фальсифікації під час чергових президентських виборів. І у цих подіях не обійшлося без конфесійного чинника.

Обидва кандидати – Віктор Ющенко та Віктор Янукович ніби уособлювали у своїй боротьбі два геополітичні вектори: проєвропейський та проросійський. Тому УПЦ МП одразу зайняла чітку позицію на підтримку свого кандидата. Духівником проросійського кандидата Януковича про що згадував і сам Віктор Федорович, вважався старець Зосима, який відзначався ревністю щодо Росії та РПЦ [Славко]. Відомі факти агітації за Януковича у храмах УПЦ МП, де ширились чутки про його благословення на перемогу у виборах від єрусалимських та афонських старців [З історії УАПЦ]. Деякі ієрархи навіть вдавалися до відкритих агітацій на підтримку Януковича, наприклад митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел, який заявив: «*Я закликаю віруючих одеситів віддати свої голоси на найближчих виборах за гідного кандидата в президенти – Віктора Федоровича Януковича. Ця людина заслуговує на увагу з боку Бога та з боку людей»* [Конгрес російських організацій в Одесі підтримав Віктора Януковича]. Подібні хвалебні оди можна було почути і від представників УАПЦ, зокрема митрополита Методія: *«Ми прийшли до висновку – лише під Вашим керівництвом в Україні буде стабільність і церковний мир..., лише Ваша відкритість та справедливість дає впевненість, що всі конфесії, які не порушують українських законів, будуть бачити в Вас свого батька»* [Турій], що свідчить також про поодиноку проросійську зорієнтованість УАПЦ.

Подібні випадки агітації були ще до другого туру виборів, тобто до подій Помаранчевої революції, що звісно згодом – у період протестів поставило УПЦ МП у незручне становище. Інші православні церкви і деякі конфесії в Україні, які займали проєвропейську позицію, не проявляли надмірну активність у пропаганді за кандидатів у президенти, що підкреслювало їхню вірність принципам та законам демократії. Знаємо про виразне звернення УГКЦ до народу із закликом брати активну участь у виборах та враховувати передвиборчі програми кандидатів; а всіх, від кого залежить законність виборів (працівників дільниць, правоохоронних органів тощо), зробити все необхідне, аби кожен громадянин мав право голосу [Соціально зорієнтовані документи УГКЦ, 2008, с. 323–324].

Фальсифікація виборів та зазіхання на фундаментальні принципи демократії не залишили байдужими українські церкви, які рішуче стали на бік закону. Комісія УГКЦ «Справедливість та мир» одна із перших засудила дії влади та закликала всіх людей доброї волі до рішучих дій на захист своїх громадянських прав [Соціально зорієнтовані документи УГКЦ, 2008, с. 324–325]. На головній площі країни, Майдані Незалежності, було зачитано спільне звернення церков (УГКЦ, УПЦ КП та глав деяких протестантських конфесій) до мітингувальників із словами підтримки [Помаранчева революція для Церкви стала моментом істини, — єпископ УПЦ КП]; а крім цього, представники церков брали участь в акціях на Майдані, задовольняючи потреби вірних, що завадило кровопролиттю.

Утім, були і представники церков, які не полишали спроб дискредитувати учасників Майдану, наприклад

намісник Києво-Печерської лаври Павло, який назвав учасників мітингів *«обезумівша толпа»*, і заявив про *«відсутність Бога у такій гальорці»* [Це ж ад сущий].

Участь церков Київської традиції у подіях Помаранчевої революції і взагалі у передвиборчій компанії 2004р. засвідчила, що політична орієнтація позиціонувала кожну з них союзницею України в її прагненні до побудови європейської та демократичної держави, вірності принципам демократії: духовенство заохочувало виборців бути активними учасниками державотворчих процесів та, утримуючись від агітації, закликали насамперед до аналізу програм кандидатів; а ті священнослужителі, які мали проросійську орієнтацію, активно долучалися до передвиборчої кампанії.

У чому важливість Помаранчевої революції ? Її події були проявом тих трансформаційних процесів, які відбувались в Україні періоду переходу від тоталітарного до демократичного устрою. Браян Меффорд, науковий співробітник американського аналітично центру, припустив, що лише з плином часу можна збагнути наслідки Помаранчевої революція і період правління прозахідного Віктора Ющенка, який підготував ґрунт для подальшого євроатлантичного розвитку України: «*Саме коли Ющенко був президентом, країна почала розвивати справжні демократичні традиції та дистанціюватися від авторитарної політичної культури пострадянського простору.*» [Меффорд]. А отже, можемо стверджувати, що події 2004р. заклали важливий фундамент для подальшого розвитку демократичного устрою.

Процес євроінтеграції України прискорився із перемогою Помаранчевої революції, оскільки вже 13 січня 2005р. Європарламент, абсолютною більшістю голосів, прийняв резолюцію, якою закликав країни ЄС переглянути умови асоціації для України, з огляду на продемонстровані прагнення українців [Євро-парламент пропонує по-новому асоціювати Україну в ЄС].

Та події осені-зими 2004 р. мали вплив також і на церкви в Україні. Активна позиція церков вивела їх на вищий моральний рівень перед суспільством, про що свідчать статистичні дані щодо довіри до них 70% громадян країни (станом на 2006 р.) [Васін, 2019, с. 81].

Важливим кроком у нових суспільних реаліях став заклик церков, членів ВРЦіРО, до переосмислення поняття «відокремлення Церкви та держави» [Проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, 2004]. Адже в СРСР воно трактувалось крізь призму тоталітарної держави, яка обмежувала участь релігійних організацій у суспільному житті. А згідно з демократичними принципами, це трактування не є належним. Тому важливо вибудувати розуміння незалежних суб'єктів Церкви та держави, які мають свої сфери діяльності та попри те можуть формувати партнерські взаємини. Отже, процес трансформації від тоталітаризму до демократизму надав шанс церквам стати авторитетною інституцією у суспільстві та формувати відносини на рівних умовах. ВРЦіРО ініціювала укладання меморандуму із Міністерством освіти на науки, яким було запроваджено курс християнської етики у школах, а з 2011 р. – визнання державою спеціальності богослов'я у вищих навчальних закладах [Васін, 2019, с. 81]. Маємо також факт підписання меморандуму «Про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України» із Міністерством оборони України, що заклав фундамент розвитку капеланського служіння у Збройних Силах за зразком країн Західного світу [Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах України від 22 квітня 2011].

Професор Українського католицького університету (УКУ) Мирослав Маринович вважає, що завдяки Помаранчевій революції Церкви вперше спільно висловилися стосовно виборів та справедливості, а також навчилися швидко координувати свої дії. [Інститут релігійної свободи]. Водночас дослідник Олег Кисельов наголошує на тому, що Помаранчева революції дозволила ВРЦіРО стати більш незалежною структурою; а це у свою чергу дозволило їй бути соціально активнішою [Кисельов]. Професор Олег Турій, роздумуючи про підсумки Майдану, робить висновок, що релігійний вимір цих подій складно передати словами, оскільки навколо духовних цінностей змогли згуртуватися всі конфесії і навіть ті особи, які позиціонують себе невіруючими [Турій]. Тому Помаранчева революція стала початком нових реалій для церков та шансом на їх повноцінну інтеграцію у суспільство.

Висновки. Трансформаційні процеси в Україні періоду переходу від тоталітаризму до демократії є невід'ємною частиною пошуків нею власної політичної і духовної ідентичності. Вміло використавши демократичні засоби (публічні виступи, масові заходи, участь у політичному житті), зокрема УГКЦ та УАПЦ, зуміли долучитися до розпаду Радянського Союзу. Із здобуттям незалежності України церкви Київської традиції продемонстрували позитивне ставлення до міжконфесійного діалогу, заохочуючи себе та інші церкви приймати свої особливості та прагнення з розумінням і гідністю. Адже саме такий діалог засвідчує їхнє самоусвідомлення як частини європейської християнської цивілізації. Поділяючи зовнішньополітичну візію молодої Української держави, вони стали учасниками євроінтеграційних процесів, долучаючись до європейських екуменічних ініціатив та формуючи відповідні власні ініціативи. Помаранчева революція стала однією із ключових подій суспільно-політичних трансформацій в Україні, в яких конфесійний чинник також відіграв неабияку роль. Помаранчева революція як складова процесу демократизації українського суспільства дозволила Церкві швидше інтегруватися у суспільне життя. Церкви отримали шанс долучитися до трансформації суспільства на шляху до європейської інтеграції. Важливою ознакою діяльності традиційних церков у нових суспільно-політичних умовах стало створення міжцерковних організацій, які розпочали активну співпрацю з державою, головно у рамках ВРЦіРО. Події 1989 – 2005 рр. показали, що українське суспільство вже тоді усвідомлювало себе не лише географічною, а у духовно-ціннісною частиною європейської співдружності, в якій гідне місце належить Церкві.

Список використаних джерел

Hobsbaum E., 1998. *The Gurious History of Europe, [in:] On History*, London, XII, 403 p.

Балик, О., 2013. Місце України у загальному екуменічному русі сьогодення, *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Релігієзнавство»*. Острог: №1, с. 3–10.

Блаженніший Гузар Л., 2004. Звернення до всіх людей доброї волі з нагоди президентських виборів(2004), *Соціально зорієнтовані документи УГКЦ (1989-2008).* Львів: УКУ, с. 323–324.

Боцюрків, Б., 1993. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946 – 1989), *Ковчег. Збірник статей з церковної історії.* Львів: № 1, с. 123–164.

Бублик, Т., 2014. Відродження УГКЦ крізь призму «мітингової демократії» (1988 – 1989 рр.), *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог: №10, с. 43–52.

Васін, М., 2019. Сучасна державно-церковна взаємодія в Україні: переосмислення конституційних засад, *Часопис Київського університету права*, №3, с. 80-87

Верховна Рада України, *Заява президії ВРУ від 15 червня 1992* [Online]. Доступно: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2446-12#Text (дата звернення 8.09.2021).

Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева во Францию 2-5 октября 1985, Документи и матеріали, Москва: Издательство политической літератури, 1985, 96 с. : ил.

Визначення про статус УПЦ,1990. [Online]. Доступно: https://risu.ua/viznachennya-pro-status-upc-1990-r_n34028 (дата звернення 10.09.2021).

ВРЦіРО, *Проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні* [Online]. Доступно: https://vrciro.org.ua/ua/statements/proekt-koncepciyi-derzhavno-konfesiynyh-vidnosyn-v-ukrayini (дата звернення 3.09.2021).

Грицак, Я., *Життя, смерть та інші неприємності*, Київ: Грані-Т, 2011, 232 с.

Ґудзик, К., 1999. *Могилу Патріарха перетворено на символ розбрату* [Online]. Доступно: https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/mogilu-patriarha-peretvoreno-na-simvol-rozbratu (Дата звернення 9.03.2021).

Діяння Першого помісного собору УАПЦ 5-6 червня 1990 р. [Online]. Доступно: https://church.net.ua/detalno/uapc/dijannja-pershogo-pomisnogo-soboru-uapc-5-6-chervnja-1990-r.html (дата звернення 18.09.2021).

Європарламент пропонує по-новому асоціювати Україну в ЄС. [Online]. Доступно: https://www.pravda.com.ua/news/2005/01/13/3006109/ (дата звернення 3.09.2021).

Звернення до Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II та Священного Синоду Руської Православної Церкви, 1990, *Православний вісник*: №10 жовтень, с. 2–4.

Єпископ Черпак В., Відродження своєї Церкви. [Online]. Доступно: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/vidrodzhennya-svoyeyi-cerkvy (дата звернення 20.09.2021).

З історії УАПЦ. [Online] Доступно: https://church.net.ua/detalno/uapc/z-istoriji-uapc.html (дата звернення 9.03.2021).

Заява комісії «Справедливість та мир» УГКЦ з приводу тотальної фальсифікації виборів президента, 2004., *Соціально зорієнтовані документи УГКЦ (1989-2008).* Львів: УКУ 2008, с. 324–325.

Інформація про ВРЦіРО, [Online]. Доступно: http://vrciro.org.ua/ua/council (дата звернення 28.02.2018).

Казанова, Х. 2017. *По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби,* Київ: Дух і Літера, 264 с.

Камінський, А., 1990. *На перехідному етапі «Гласність», «Перебудова», і «демократизація» на Україні*, Мюнхен, 624 с.

Кисельов, О., 2006. *Екуменічна ситуація в Україні у контексті Центральної та Східної Європи*. [Online]. Доступно: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/12060/ (дата звернення 22.05.2021).

Кисельов, О., 2020. Між релігією та політикою: Роль і місце православних церков на Майдані, *Часопис «Україна модерна»*, [Online]. Доступно: https://uamoderna.com/md/mizh-religieyu-ta-politikoyu-rol-i-miscze-pravoslavnix-czerkov-na-majdani (дата звернення 2.09.2021).

Козловець, М., 2009. Європейська ідентичність: уніфікація чи єдність у розмаїтті?, *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, №37, с. 72–86.

Конгрес російських організацій в Одесі підтримав Віктора Януковича. [Online]. Доступно: https://www.radiosvoboda.org/a/919479.html (дата звернення 2.09.2021).

Маринович, М.: "Релігійна свобода є єдиною передумовою здорових міжконфесійних стосунків". [Online]. Доступно: https://irs.in.ua/p/36 (дата звернення 2.09.2021).

Меффорд, Б., 2021. *Переосмислити Ющенка. Без Помаранчевої революції не було б Євромайдану*/ [Online]. Доступно: https://www.radiosvoboda.org/a/31119866.html (дата звернення 3.09.2021).

Міністерство оборони України, Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах України (2011 року). [Online]. Доступно: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenti-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/konczepcziya-dushpastirskoi-opiki-u-zbrojnih-silah-ukraini/ (дата звернення 3.09.2021).

Муравський, О., 2008. Українська Автокефальна Православна Церква в Західних областях УРСР на зламі 80-90-х рр. XX ст., *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка*. Серія Історія, №22, с. 163–172.

Офіцінський, Р., *Політичний розвиток незалежної України (1991– 2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу)*, Київ: Інститут історії України Національної академії наук України – Ужгород: Ґражда, 2005, 471 с.

Помаранчева революція для Церкви стала моментом істини, – єпископ УПЦ КП. [Online]. Доступно: https://risu.ua/pomarancheva-revolyuciya-dlya-cerkvi-stala-momentom-istini-yepiskop-upc-kp_n52523(дата звернення 2.09.2021).

Помісний собор УПЦ КП, Декларація Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу. [Online]. Доступно: https://risu.ua/pro-duhovne-vidrodzhennya-ukrajinskogo-suspilstva-v-umovah-globalizaciji-svitu_n34613 (дата звернення 30.08.2021).

Послання ієрархів УГКЦ з нагоди дострокових виборів до Верховної Ради, 1994, *Соціально зорієнтовані документи УГКЦ (1989 – 2008),* Львів: УКУ, 2008, с. 91–93.

Постанова ВРУ, *«Про основні напрями зовнішньої політики України»*: Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. [Online]. Доступно: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text (дата звернення 26.08.2021).

Синод УГКЦ, 2015. *Екуменічна концепція УГКЦ*. [Online]. Доступно: http://ugcc.ua/official/official-documents/instruktsiya/kontsepts%D1%96ya_ekumen%D1%96chnoi_pozits%D1%96i_ukrainskoi_grekokatolitskoi_tserkvi_75625.html (дата звернення 22.05.2021).

Славко, М., *Донецкий старець Зосима К 70-летию со дня рождение*, [Online]. Доступно: https://www.pravoslavie.ru/73350.html (дата звернення 2.09.2021).

Слова Патріарха Мирослава-Івана до народних депутатів ВРУ, 1990., *Соціально зорієнтовані документи УГКЦ (1989 – 2008),* Львів: УКУ, 2008, с. 41–45

Стратегії примирення: Роль Церков в Україні, 2018. [Online]. Доступно: https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2554320-strategii-primirenna-rol-cerkov-v-ukraini.html (дата звернення 22.05.2021).

Студійна група Київської Церкви стрічалася з Папою та Царгородським Патріархом. [Online]. Доступно: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/studijna-hrupa-kyjivskoji-tserkvy-strichalasya-z-papoyu-ta-tsarhorodskym-patriarhom/> (дата звернення 22.05.2021).

Турій, О., 2010. *Церква і вибори: уроки 2004 року*. [Online]. Доступно: https://risu.ua/cerkva-i-vibori-uroki-2004-roku_n34283 (дата звернення 2.09.2021).

Хронологія історії Української Православної Церкви. [Online]. Доступно: http://orthodox.org.ua/page/khronolog%D1%96ya (дата звернення 24.02.2021).

Це ж ад сущий. [Online]. Доступно: https://risu.ua/quot-ce-zh-ad-sushchiy-quot_n3834/amp (дата звернення 2.09.2021).

References

Diyannya Pershogo pomisnogo soboru UAPCz 5-6 chervnya 1990. [Actions of the First Local Council of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church June 5-6, 1990] [Online]. Available: https://church.net.ua/detalno/uapc/dijannja-pershogo-pomisnogo-soboru-uapc-5-6-chervnja-1990-r.html (access date 18.09.2021). (in Ukrainian).

Baly`k, O., 2013. Misce Ukrayiny` u zagal`nomu ekumenichnomu rusi s`ogodennya [The place of Ukraine in the general ecumenical movement of today], *Naukovi zapy`sky` Nacional`nogo universy`tetu «Ostroz`ka akademiya». Seriya «Religiyeznavstvo»,* Ostrog: №1, s. 3–10. (in Ukrainian).

Yepy`skop Cherpak V., *Vidrodzhennya svoyeyi Cerkvy* [Revival of his Church]. [Online]. Available: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/vidrodzhennya-svoyeyi-cerkvy (data zvernennya 20.09.2021). (in Ukrainian).

Zvernennya do Svyatishogo Patriarxa Moskovs`kogo i vsiyeyi Rusi Aleksiya II ta Svyashhennogo Sy`nodu Rus`koyi Pravoslavnoyi Cerkvy [Address to His Holiness Patriarch Alexy II of Moscow and All Russia and the Holy Synod of the Russian Orthodox Church], 1990, *Pravoslavny`j visny`k*: №10 zhovten`, s. 2–4. (in Ukrainian).

Bocyurkiv, B., 1993. Ukrayins`ka Greko-Katoly`cz`ka Cerkva v katakombax (1946 – 1989) [Ukrainian Greek Catholic Church in the catacombs (1946-1989)], *Kovcheg. Zbirny`k statej z cerkovnoyi istoriyi.* L`viv: № 1, s. 123–164. (in Ukrainian).

Bubly`k, T., 2014. Vidrodzhennya UGKCz kriz` pry`zmu «mity`ngovoyi demokratiyi» (1988 – 1989 rr.) [Revival of the UGCC through the prism of "rally democracy" (1988 – 1989)], *Naukovi zapy`sky` Nacional`nogo universy`tetu «Ostroz`ka akademiya». Seriya «Istory`chne religiyeznavstvo»,* Ostrog: №10, s. 43–52. (in Ukrainian).

Kazanova, X., 2017. Po toj bik sekulyary`zaciyi: religijna ta sekulyarna dy`namika nashoyi global`noyi doby`[On the other side of secularization: religious and secular dynamics of our global era], Ky`yiv : Dux i Litera, 264 s. (in Ukrainian).

Xronologiya istoriyi Ukrayins`koyi Pravoslavnoyi Cerkvy`[Chronology of the history of the Ukrainian Orthodox Church]. [Online]. Available: http://orthodox.org.ua/page/khronolog%D1%96ya (data zvernennya 24.02.2021). (in Ukrainian).

Vy`znachennya pro status UPCz,1990. [Definition of the status of the UOC, 1990.] [Online]. Available: https://risu.ua/viznachennya-pro-status-upc-1990-r_n34028 (data zvernennya 10.09.2021). (in Ukrainian).

Z istoriyi UAPCz [From the history of the UAOC]. [Online]. Available: https://church.net.ua/detalno/uapc/z-istoriji-uapc.html (data zvernennya 9.03.2021). (in Ukrainian).

G`udzy`k, K., 1999. Mogy`lu Patriarxa peretvoreno na sy`mvol rozbratu [The Patriarch's grave has been turned into a symbol of discord]. [Online]. Available: https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/mogilu-patriarha-peretvoreno-na-simvol-rozbratu (Data zvernennya 9.03.2021). (in Ukrainian).

Blazhennishy`j Guzar L., 2004. Zvernennya do vsix lyudej dobroyi voli z nagody` prezy`dents`ky`x vy`boriv(2004) [Address to all people of good will on the occasion of the presidential election (2004)], *Social`no zoriyentovani dokumenty` UGKCz (1989-2008).* L`viv: UKU, s. 323–324. (in Ukrainian).

Hobsbaum, E., 1998. The Gurious History of Europe, [in:] On History, London, XII, 403 p. (in English).

Gry`czak, Ya., *Zhy`ttya, smert` ta inshi nepry`yemnosti* [Life, death and other troubles], Ky`yiv: Grani-T, 2011, 232 c. (in Ukrainian).

Informaciya pro VRCiRO [Information about UCCRO], [Online]. Available: http://vrciro.org.ua/ua/council (data zvernennya 28.02.2018). (in Ukrainian).

Kamins`ky`j, A., 1990. *Na perexidnomu etapi «Glasnist`», «Perebudova», i «demokraty`zaciya» na Ukrayini* [In the transition phase, "Glasnost", "Perestroika", and "democratization" in Ukraine], Myunxen, 624 s. (in Ukrainian).

Ky`sel`ov, O., 2006. *Ekumenichna sy`tuaciya v Ukrayini u konteksti Central`noyi ta Sxidnoyi Yevropy*`[Ecumenical situation in Ukraine in the context of Central and Eastern Europe]. [Online]. Available: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/12060/ (data zvernennya 22.05.2021). (in Ukrainian).

Ky`sel`ov, O., 2020. *Mizh religiyeyu ta polity`koyu: Rol` i misce pravoslavny`x cerkov na Majdani* [Between religion and politics: The role and place of Orthodox churches on the Maidan], *Chasopy`s «Ukrayina moderna»*, [Online]. Available: https://uamoderna.com/md/mizh-religieyu-ta-politikoyu-rol-i-miscze-pravoslavnix-czerkov-na-majdani (data zvernennya 2.09.2021). (in Ukrainian).

Kozlovecz,` M., 2009. *Yevropejs`ka identy`chnist`: unifikaciya chy` yednist` u rozmayitti?* [European identity: unification or unity in diversity?], *Gumanitarny`j visny`k Zaporiz`koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi*, №37, s.72–86. (in Ukrainian).

Pomisny`j sobor UPCz KP, *Deklaraciya Pro duxovne vidrodzhennya ukrayins`kogo suspil`stva v umovax globalizaciyi svitu* [Local Council of the UOC-KP, Declaration on the spiritual revival of Ukrainian society in the context of globalization]. [Online]. Available:https://risu.ua/pro-duhovne-vidrodzhennya-ukrajinskogo-suspilstva-v-umovah-globalizaciji-svitu_n34613 (data zvernennya 30.08.2021). (in Ukrainian).

Mary`novy`ch, M.: "Religijna svoboda ye yedy`noyu peredumovoyu zdorovy`x mizhkonfesijny`x stosunkiv" [Religious freedom is the only prerequisite for healthy interfaith relations]. [Online]. Available: https://irs.in.ua/p/36 (data zvernennya 2.09.2021). (in Ukrainian).

Mefford, B., 2021. *Pereosmy`sly`ty` Yushhenka. Bez Pomaranchevoyi revolyuciyi ne bulo b Yevromajdanu* [Rethink Yushchenko. Without the Orange Revolution there would be no Euromaidan] [Online]. Available: https://www.radiosvoboda.org/a/31119866.html (data zvernennya 3.09.2021). (in Ukrainian).

Poslannya iyerarxiv UGKCz z nagody` dostrokovy`x vy`boriv do Verxovnoyi Rady`[Message of the UGCC hierarchs on the occasion of the early elections to the Verkhovna Rada], 1994, *Social`no zoriyentovani dokumenty` UGKCz (1989 – 2008)*, L`viv: UKU, 2008, s. 91–93. (in Ukrainian).

Ministerstvo oborony Ukrayiny, Kontseptsiya dushpastyrs'koyi opiky u Zbroynykh Sylakh Ukrayiny (2011) [Concept of Pastoral Care in the Armed Forces of Ukraine]. [Online]. Available: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenti-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/konczepcziya-dushpastirskoi-opiki-u-zbrojnih-silah-ukraini/ (data zvernennya 3.09.2021). (in Ukrainian).

Muravs'kyy, O., 2008. Ukrayins'ka Avtokefal'na Pravoslavna Tserkva v Zakhidnykh oblastyakh URSR na zlami 80-90-kh rr. XX st. [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Western regions of the USSR at the turn of the 80-90's of XX century.], *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats' DDPU imeni Ivana Franka. Seriya Istoriya* №22, s. 163–172. (in Ukrainian).

Ofitsins'kyy ,R., *Politychnyy rozvytok nezalezhnoyi Ukrayiny (1991 – 2004) v aspekti yevropeys'koyi identychnosti (Na materialakh periodyky Zakhodu)* [Political development of independent Ukraine (1991 – 2004) in the aspect of European identity (On the materials of Western periodicals)], Kyyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny – Uzhhorod: Grazhda, 2005, 471 i. (in Ukrainian).

Postanova VRU, *«Pro osnovni napryamy zovnishn'oyi polityky Ukrayiny»* [On the main directions of foreign policy of Ukraine]. [Online]. Available: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text (data zvernennya 26.08.2021). (in Ukrainian).

Slavko, M., *Doneckij starec' Zosima K 70-letiju so dnja rozhdenie* [Donetsk elder Zosima To the 70th anniversary of his birth], [Online]. Available: https://www.pravoslavie.ru/73350.html (data zvernennja 2.09.2021). (in Russian).

Zayava komisiyi «Spravedlyvist' ta myr» UHKTs z pryvodu total'noyi fal'syfikatsiyi vyboriv prezydenta, [Statement of the Justice and Peace Commission of the UGCC on the Total Falsification of the Presidential Elections] 2004., *Sotsial'no zoriyentovani dokumenty UHKTs (1989 – 2008)*, L'viv: UKU, 2008, s. 324–325. (in Ukrainian).

Stratehiyi prymyrennya: Rol' Tserkov v Ukrayini, [Strategies for Reconciliation: The Role of Churches in Ukraine], 2018. [Online]. Available: https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2554320-strategii-primirenna-rol-cerkov-v-ukraini.html (data zvernennya 22.05.2021). (in Ukrainian).

Synod UHKTs, 2015. *Ekumenichna kontseptsiya UHKTs*, [Ecumenical concept of the UGCC] [Online]. Available: http://ugcc.ua/official/official-documents/instruktsiya/ kontsepts%D1%96ya_ekumen% D1%96chnoi _pozits%D1%96i_ukrainskoi_grekokatolitskoi_tserkvi_75625.html (data zvernennya 22.05.2021). (in Ukrainian).

Konhres rosiys'kykh orhanizatsiy v Odesi pidtrymav Viktora Yanukovycha. [The Congress of Russian Organizations in Odessa supported Viktor Yanukovych] [Online]. Available: https://www.radiosvoboda.org/a/919479.html (data zvernennya 2.09.2021). (in Ukrainian).

Yevroparlament proponuye po-novomu asotsiyuvaty Ukrayinu v YeS [The European Parliament proposes to associate Ukraine in the EU in a new way]. [Online]. Available: https://www.pravda.com.ua/news/2005/01/13/3006109/ (data zvernennya 3.09.2021). (in Ukrainian).

Pomarancheva revolyutsiya dlya Tserkvy stala momentom istyny, — yepyskop UPTs KP. [The Orange Revolution became a moment of truth for the Church – Bishop of the UOC-KP] [Online]. Available: https://risu.ua/pomarancheva-revolyuciya-dlya-cerkvi-stala-momentom-istini-yepiskop-upc-kp_n52523(data zvernennya 2.09.2021). (in Ukrainian).

Tse zh ad sushchyy. [This is hell], [Online]. Available: https://risu.ua/quot-ce-zh-ad-sushchiy-quot_n3834/amp (data zvernennya 2.09.2021). (in Ukrainian).

Studiyna hrupa Kyyivs'koyi Tserkvy strichalasya z Papoyu ta Tsarhorods'kym Patriarkhom. [The study group of the Kyiv Church met with the Pope and the Patriarch of Constantinople], [Online]. Available: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/studijna-hrupa-kyjivskoji-tserkvy-strichalasya-z-papoyu-ta-tsarhorodskym-patriarhom/> (data zvernennya 22.05.2021). (in Ukrainian).

Verkhovna Rada Ukrayiny, *Zayava prezydiyi VRU vid 15 chervnya 1992* [Statement of the Presidium of the Verkhovna Rada, June 15, 1992], [Online]. Available: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2446-12#Text (data zvernennya 8.09.2021). (in Ukrainian).

Turiy, O., 2010. *Tserkva i vybory: uroky 2004*. [Church and elections: lessons of 2004], [Online]. Available: https://risu.ua/cerkva-i-vibori-uroki-2004-roku_n34283 (data zvernennya 2.09.2021). (in Ukrainian).

Vasin, M., 2019. Suchasna derzhavno-tserkovna vzayemodiya v Ukrayini: pereosmyslennya konstytutsiynykh zasad [Modern state-church interaction in Ukraine: rethinking the constitutional principles], *Chasopys Kyyivs'koho universytetu prava*, №3, s. 80–87. (in Ukrainian).

Vizit General'nogo sekretarja CK KPSS M.S. Gorbacheva vo Franciju 2-5 oktjabrja 1985. Dokumenti i materiali [Visit of the General Secretary of the CPSU Central Committee MS Gorbachev to France October 2-5, 1985. Documents and materials.]. Moskva: Izdatel'stvo politicheskoj literaturi, 1985, 96 c. (in Russian).

VRTsiRO, Proekt Kontseptsiyi derzhavno-konfesiynykh vidnosyn v Ukrayini, [Draft Concept of State-Religious Relations in Ukraine] [Online]. Available:https://vrciro.org.ua/ua/statements/proekt-koncepciyi-derzhavno-konfesiynyh-vidnosyn-v-ukrayini (data zvernennya 3.09.2021). (in Ukrainian).

Slova Patriarkha Myroslava-Ivana do narodnykh deputativ VRU, [Words of Patriarch Myroslav-Ivan to the People's Deputies of the Verkhovna Rada], 1990, *Sotsial'no zoriyentovani dokumenty UHKTs (1989 – 2008)*, L'viv: UKU, 2008, s. 41–45 (in Ukrainian).

SUMMARY

THE ROLE OF UKRAINIAN "TRADITIONAL" CHURCHES IN THE TRANSFORMATIONAL PROCESSES OF TRANSITION FROM THE TOTALITARIAN TO THE DEMOCRATIC SYSTEM OF UKRAINE (1989 – 2005)

Yuriy Hanushchak
PhD student of the Institute of Church History
Ukrainian Catholic University, Lviv
Email: yura.hanushchak@ucu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0003-2633-0297
Researcher ID: AAY-8870-2021

The article analyzes the participation of the Churches of the Kyiv tradition (these include the UGCC, UOC-MP, UOC-KP, UAOC) in the processes of transition of Ukrainian society from a totalitarian to a democratic system. During this period, the collapse of the Soviet Union, Ukraine's independence and a large-scale democratic Orange Revolution took place. Undoubtedly, just as the Ukrainian Churches joined these events, so did the socio-political vicissitudes themselves influence the formation of the identity and positioning of many Christian denominations. The author considers the role of the UGCC and UAOC in the processes of national uplift and establishment of Ukrainian statehood in the late 80's of the XX century. Given that, the religious factor played an important role in the collapse of the totalitarian state and the establishment of Ukrainian statehood. At the beginning of independence, sovereign Ukraine faced the path of geopolitical choice, and eventually the scales prevailed in the direction of European integration, which gradually began to play an important role in shaping the country's foreign policy. The author finds out the cultural and religious reasons for the geopolitical choice of the majority of Ukrainians. One of the conclusions in the article is the fact that the Ukrainian Churches undoubtedly fall into the field of geopolitical confrontation, some of them choose the path of supporting the European integration process; others, on the contrary, argue in favor of the pro-Russian vector. This civilizational confrontation in society led to the Orange Revolution. As the Churches integrate into public life, one can observe their involvement in the events on Maidan in 2004. The events of the Orange Revolution contributed to the revival of democratic processes in Ukraine. And the experience gained by churches in participating in socio-political vicissitudes has helped to improve communication between churches, rethink their relationship with the state and form new relationships with society.

Keywords: *UOC-KP, UAOC, UOC-MP, UGCC, UCCRO, European integration, ecumenism, Orange Revolution.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (439) ”1301/1526”: 633.1
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.246896

ВИРОБНИЦТВО І ПЕРВИННА ОБРОБКА ЗЕРНА В КОМІТАТАХ УНГ, БЕРЕГ, УГОЧА ТА МАРАМОРОШ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Міговк Ріхард Юрійович
старший викладач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: rihard.myhovk@uzhnu.edu.ua

Дослідження вивчає виробництво та первинну обробку зерна в комітатах Унг, Берег, Угоча та Мараморош в епоху середньовіччя. У середні віки основною їжею був хліб, який виготовлявся з різних видів зерна. На території сучасного Закарпаття його виробляли першочергово з пшениці та жита, і хліб становив невід'ємну частину щоденного раціону людей. З часу заснування угорської держави сфера виробництва продуктів харчування змінилася: тваринництво поступово замінило землеробство. З послідовним розвитком села як системи стало поширюватись також внутрішнє та зовнішнє землеробство. Зерно вирощували на орних землях подалі від будинків, що було пріоритетом. Щоб зрозуміти систему, засновану на сімейному господарстві, необхідно розрахувати кількість осіб у сім'ї; з отриманої величини можна визначити середню кількість населених пунктів, яка показує, яка площа землі була необхідною для виробництва хліба на сім'ю та населений пункт. Хліб випікали у двотижневому циклі, коли на сім'ю виходило 30 кг. Вирощування зерна – це перший етап процесу, за ним слідує перемелювання, тобто другий етап. Переробка зерна у борошно відбувалася у млинах, яких було декілька видів. У нашому регіоні були поширені водяні млини, яких також існує кілька різновидів. Від водяних млинів відокремлюємо струмковий млин і плавучий млин. У випадку нашого регіону виявлено обидва різновиди. Млини працювали не цілий рік, вони могли працювати лише при належному рівні води. Тому ні в зимові холоди, ні влітку млин не міг працювати, тому подрібнення борошна, необхідного для хліба, відбувалося переважно навесні та восени. Млини були однією з найскладніших технологічних машин того часу, експлуатація та обслуговування якої вимагали спеціаліста з відповідними знаннями. Млини можна використовувати для подрібнення зерна, а також для розпилювання та подрібнення деревини.У процесі вивчення наявних джерел на території чотирьох комітатів вдалось визначити декілька десятків водяних млинів, що дає змогукраще вивчити технологічний розвиток епохи.

Ключові слова: *виробництво зерна, первинна їжа, сільське господарство, млин, населений пункт, Унг, Берег, Угоча. Марамарош, комітати.*

Постановка проблеми. Подібно до сьогоднішнього способу життя, головне завдання дорослих людей, так само, як і в середні віки, – праця. Як це виглядало у повсякденному житті? Якими були інструменти, як виконувалася робота та яким був технічний розвиток епохи? Звичайно, виникає безліч питань, і маємо відповісти на численну кількість речей.

У середні віки більшість населення Угорщини становили люди, які мешкали в сільських поселеннях і займалися сільським господарством та тваринництвом. Це було особливо характерно для часів Арпадів, однак це не надто сильно змінилося з XIV століття. Кожна суспільна категорія в тій чи іншій формі була залучена на певному етапі сільського господарства і тваринництва. Переробка виробленого зерна відігравала важливу роль у повсякденному житті, а також давала дохід особі, яка утримувала млин.

Мета роботи: представити виробництво зерна та його первинну обробку в комітатах Унг, Берег, Угоча та Марамарош у середньовіччі. Млини становили єдиний промисловий об'єкт середньовіччя, розвиток якого дає уявлення також про технологічний розвиток епохи.

Вивчення проблеми. У нашому розпорядженні є небагато літератури з питань середньовічного землеробства, зокрема, стосовно питання виробництва зерна. На даний час з'явились публікації переважно про середньовічне землеробство в Угорщині [Belényesy, 1954; Makkay, 1982], а стосовно нашого краю – етнографічні дані, які містять дані щодо XIX–XX століття [Тиводар, 2011]. Побачили світ декілька праць з історії середньовічних млинів та їх технологічного розвитку. Маємо на меті виділити дві з цих праць, які і донині лежать в основі досліджень млина. Перша – Калман Ламбрехт «Книга угорських млинів» [Lambrecht, 1915], яка, в першу чергу, займається вивченням млинів, як господарських об'єктів. Друга основна праця – Пал Понграц «Старовинне будівництво млинів» [Pongrácz, 1967], в якій йдеться про технічну будову млина. Звичайно, існують нові праці, які вивчають історію млинів певного комітату чи регіону [Enzsöl-Lővei, 1994, Fügedi, 1960, Gerevich, 1984, Győrffy, 1997, Ferenczi-Heckenast, 1980, Iványi, 1918, Károlyi, 1960, Kiss, 1978, Vajkai, 1995]. На жаль, щодо чотирьох комітатів, які становлять назву нашої роботи, ми зустрічаємо лише окремі дані [Lehoczky, 1881, I-III, Bélay, 1943, Szabó, 1994, Engel, 1985, Vajda, 2012, Gulyás, 2014].

Виклад основного матеріалу. До кінця епохи Арпадів значно зросла величина оброблюваних земель, при тому, що для Угорщини все ще була

© Міговк Р. Ю.

характерною дуже велика кількість худоби. Таке вагоме збільшення врожайності також стало основою для двох значних змін. З одного боку, загальне і значне збільшення населення. Кількість жителів, яких нараховувалося близько 1 мільйона на час завоювання Батьківщини (завойовники разом з народами, які тут проживали), подвоїлася до XIII століття, більше того, ймовірно, що збільшення численності населення було вищим, особливо, якщо візьмемо до уваги, що оселилися нові етнічні групи. Крім того, збільшення сільськогосподарського виробництва також дозволило створити міські центри зі значною концентрацією населення, де переважна більшість займалася ремеслом та торгівлею (Берегово, Севлюш (Виноградів), Мукачево і т.д.). Звичайно, існували території, які через свої географічні особливості чи мінеральні ресурси переважно з XIV століття потребували ввозу продукції (Хуст, Вишково, Тячів, Довге Поле і Сігет).

Відбулася також значна трансформація структури поселень. Порівняно з особливостями колишніх сіл та менших поселень була створена мережа сіл із багатьма спільними рисами. У цих поселеннях сформувався внутрішній устрій та скупчення, що стало наслідком прямого витіснення орної землі з будинків і створення межі села на основі системи внутрішніх та зовнішніх ділянок. У багатьох випадках кріпацькі будинки були зосереджені навколо церкви та вздовж поміщицької курії, яка часто стояла на підвищенні. Села були здебільшого у вулично-рядовому розташуванні, на довгих внутрішніх ділянках, мали перпендикулярні вулиці. У безпосередній близькості від будівлі стояли господарські будови, споруди для зберігання врожаю, дуже схожі на ті, які етнографічні дослідження спостерігали в сучасних сільських будинках [Belényesy, 1965, 58. old.].

Господарські споруди, які стояли поруч з житловими, вказують на зв'язок того, що з розвитком сільського господарства створювався надлишок, який вимагав більш серйозних споруджень для зберігання. Також спостерігається збільшення поголів'я худоби, яке утримувалось біля будинку в хлівах, що мали вигляд ями, або в спорудах, побудованих на землі. На початку пізнього середньовіччя, окрім чисельності великої рогатої худоби та коней, порівняно зросла частка свиней, яка пізніше поступово зменшувалася; разом з цим, дещо коливалася частка дрібної худоби. Найчастіше позаду будинку, в частині внутрішньої ділянки, розміщувалась територія, яку обробляли переважно для вирощування садових та городових культур. Більша частина межі вже тоді оброблялася і була розділена на виноградники, всередині яких простягалися ділянки [MN, 2001, 196. old.].

З розвитком сільськогосподарської та переробляльної техніки (плуг, млин) також збільшився обсяг культивованих площ. Завдяки збільшенню чисельності населення на межі XIII – XIV століть оброблювані площі розширились до схилів передгір'я. У чотирьох комітатах більшість населених пунктів, які існують сьогодні, сформувались до кінця середньовіччя. Відповідно, стали обробляти більше площ, придатних для землеробства і тваринництва.

Яка кількість землі була необхідною для задоволення щорічних потреб середньостатистичної родини в їжі? Для визначення цього нам знадобиться декілька даних, по-перше, середній розмір сім'ї, кількість споживаної їжі та врожайність зерна з гектара. Середній розмір середньовічної родини становив 6,2 чол. [Kubinyi, 1996, 139. old.]. Для більш точного розрахунку важливо визначити чисельність населеного пункту. Проблему становить те, що історики наводять різні цифри для цього періоду, а саме, скільки людей населяло певний населений пункт. Дьордь Дьорффі на початок XIV століття називає цифру 100 осіб [Győrffy, 1963, 57. old.], Іштван Сабо нараховує 150–200 осіб [Szabó, 1966, 79. old.], в той час як Дюла Крішто стверджує, що у 14 столітті лише в 10 % сіл проживало більше 40 сімей, тобто понад 200 осіб [Engel-Kristó-Kubinyi, 1998, 114. old.], тобто на початку XIV століття слід вважати саме таку чисельність населеного пункту.

Андраш Кубіні впорядкував чисельність комітатів на підставі перепису Ернуста Жигмонда 1494 – 1495 рр. [Kubinyi, 1996, 135–161. old.]. Для середньостатистичної середньовічної сім'ї оперуємо цифрою 6,2 особи; у 100 кріпацьких господарствах у середньому мешкало 122 кріпацькі родини. Відповідно до цього, нам потрібно використовувати коефіцієнт 6,2 і 1,22 [Kubinyi, 1996, 138–139. old.]. Крім того, слід враховувати кількість звільнених від сплати податків вільних осіб, війтів та ремісників на службі у знаті, що становить близько 5% від усього населення [Kubinyi, 1996, 140. old.]. Кількість желярів налічувала близько 25%. У цьому випадку ми можемо погодитися з розрахунком Іштвана Сабо та Дюли Крішто, згідно з якими, середнє населення села у XIV столітті становило менше 200 осіб, тобто, ми використовуватимемо в середньому чисельність 150 осіб.

Стосовно другого питання – споживання хліба – ми маємо лише етнографічні дані, у яких говориться про випікання хліба кожні два тижні [MNL, 1980, III, 144. old.], яке вироблялося з 30 кг борошна [АК, 1997, III]. Тобто, місячна потреба в борошні становила приблизно 60 кг. Якщо дане число помножити на 12 місяців, то виявляється, що середньостатистична сім'я потребувала 720 кг борошна для задоволення своїх річних потреб. Таким чином, добова частка становила всього 320 грам на одну особу; ймовірно, дорослі споживали більше, а діти менше. Щоб відповісти на останнє питання, а саме: скільки землі потрібно було одній сім'ї для самозабезпечення, – необхідно врахувати кілька факторів. По-перше, слід врахувати врожайність 1 га землі.

Ми не володіємо достовірними даними, але при вивченні середньоєвропейських показників цього часу виявляється, що земля давала врожай зерна 410–1000 кг [Lanslor-Eskelner-Bakers]. Середній показник, таким чином, становитиме 600 кг/га. Показник урожайності насіння становив у середньому 3–4,5. До цього додається також кількість насіння, яке зберігалося для посіву на наступний рік; якщо врахувати чотирикратну врожайність, то необхідно додати до річної кількості борошна ¼, тобто 180 кг. Для виробництва отриманої кількості – 900 кг зерна – потрібно 1,5 га орної землі. Крім того, у середньовіччі застосовувалося двопілля, тобто кожного року засівалася лише половина поля, що автоматично означає, що сім'я потребувала 3 га,

щоб виробляти необхідну кількість зерна для власного випікання хліба. Якщо додати до цього землю, необхідну для виробництва інших продуктів харчування (особливо круп), а також городу, садів, виноградників та луків, то ця кількість одразу сягає 10–12 га. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що в середні віки нижня межа середньої загальної кількості кріпацьких ділянок становила 10 гектарів [Szabó, 1940, 16. old.], тобто було неможливо забезпечити річні потреби сім'ї меншою кількістю земельної площі.

Серед осілих угорців це призвело до зміни способу життя, розвитку сільського господарства та ремесла. Спочатку сім'ї задовольняли власні потреби в борошні на ручних млинах. Пізніше збільшене споживання вже не могло задовольнятися такими примітивними пристроями. На цей час в Угорському королівстві припадає утворення перших сухих та водяних млинів.

Король Іштван I переселив до країни іноземців (hospes), які походили з римської культурної території. В їхньому колі уже був відомий водяний млин. Переселенці з'явилися насамперед у дворах з більшою чисельністю осіб. Для обслуговування потреб багатолюдного двору вже можна було побудувати млин. Будівництво млинів було характерно не тільки у феодальних помістях, але і в монастирях, які першочергово були орієнтовані на самозабезпечення [Pongrácz, 1967, 9. old.].

Використання річкової води як джерела енергії стало можливим завдяки винаходу водяного колеса на Стародавньому Сході у II ст. до н.е. Водяний млин був відомий вже у I ст. до н.е., але не отримав широкого застосування, оскільки сухий млин, на якому працювали раби і тварини, був дешевшим. Лише зі зменшенням рабської сили, у III – IV ст. почалось використання водяного млина. Спочатку його поширення було надзвичайно повільним, і тільки у VIII – IX ст. він набув широкого розмаху. Використання водяних млинів розповсюдилось із заходу на північ, а також схід; в Угорщині вони стали використовуватись в XI ст. [Heckenast, 1980, 8. old.]. У цей час у нашому краї ще не були засновані перші постійні поселення, тож і не зустрічаємося з даними щодо використання водяних млинів. Звісно, питання появи поселень заслуговує кількох окремих праць, але в цьому випадку ми посилаємося на дані, які можуть бути підтверджені архівними джерелами. Як і в моїх попередніх статтях [Міговк, 2013, стор. 3–7, Mihók, 2015, 112–117. old., Mihók, 2015 (II), 280–287. old.], у даному випадку я опираюсь навпорядкований мною каталог, в основі якого лежать архівні матеріали.

Оскільки будівництво млина відносилось до феодальних привілеїв, збіднілі дворяни, вільні громадяни та кріпаки могли будувати млин лише за попереднім дозволом, або з викупом права на воду. За використання такого місця для млина чи самого млина стягувалася плата [Pongrácz, 1967, 12. old.].

Водяний млин використовував енергію води шляхом двох механізмів: 1. Вал водяного колеса, що обертався в горизонтальній площині, водночас був валом обертання жорен, як турбіна. 2. Водяне колесо, що оберталося на горизонтальному валові, приводило в рух жорна зубчастою передачею [Juhász, 1991, 154. old.]. Використання водяної енергії стало можливим завдяки застосуванню клапана на валі водяного колеса, перетворюючи обертальний рух у зворотно-поступальний рух. Так, починаючи з XI ст. поряд із перемелювальним млином з'явився подрібнювальний, лісопильний та валяльний млин [Heckenast, 1980, 8. old.].

У залежності від способу подачі води до водяного колеса розрізняють 3 види млинів: нижньо-, середньо- та верхньобійні [Pongrácz, 1967, 23. old.]. У нижньобійних млинах потік води рухає колесо знизу, в той час як у верхньобійних млинах вода поступає на колесо зверху [Vajkai, 1995, 40. old.]. Винахід верхньобійного водяного колеса у цих промислових пристроях збільшив ефективність механізму, тому що до сили води додавалась енергія її падіння [Heckenast, 1980, стор 8].

На території Угорського королівства верхньобійні млини – згідно з найновішими дослідженнями – з'явились у другій половині 13 століття (1277) [Vajkai, 1995, 40. old.]. Цей метод використовувався у т.зв. потічкових млинах. При застосуванні такого механізму вздовж ріки чи потічка створювалось водоймище, іноді формували окремий канал для оптимізації енергії води [Juhász, 1991, 154. old.].

Скільки ж виробляв млин? Визначення може бути лише відносним, оскільки в більшості випадків документи не говорять про кількість водяних коліс, які могли збільшити виробництво. Млин міг задовольнити потреби близько 250 осіб, тобто 30–40 сімей [Ferenci, 2006, 128. old.].Згідно з даними, водяні млини, зокрема, потічкові, ми знаходимо у чотирьох комітатах на території Верхньої Тиси. Варто оглянути кількість млинів та їх розташування в межах комітатів у порядку, зазначеному в назві.

З самого початку зауважимо, що млини в чотирьох комітатах могли бути побудовані набагато раніше, ніж зазначають документи, оскільки на точну дату будівництва ми можемо посилатися лише в небагатьох випадках.

На території Ужанського комітату, як і скрізь в Угорському королівстві, розташування млинів було недалеко від королівського замку. Так, перші млини в комітаті були побудовані неподалік Ужгородського замку, на межі сіл Тарнівці і Шишлівці. 21 вересня 1333 р. Егерська капітула розслідувала випадок, коли між маєтками Шишлівці і Тарнівці був збудований млин, гребля якого спричинила підтоплення територій [AO, 2002, № 433].

11 березня 1335 р. палатин Вільмош Другет та 4 справників Ужанського комітату розпочали розслідування у справі, коли старий млин був зруйнований у Шишлівцях через зміну води річки Унг (Уж), яку спричинила гребля нового млина, побудованого у маєтку Буд [AO, XIX, 2004, № 100]. З назви та географічного розташування місць можна зробити висновок, що маєток Буд був попередником нинішньої Ботфалви. У 1336 році з приводу поділу власності вперше згадуються млини у маєтку Вінна [AO, XX, 2004, №108, DL 85234]. Згідно з документом, біля населеного пункту функціонувало три млини, які мали наступні назви: Adammolna, VezekfyaIuanusmolna та Kuchkfyamolna. Також у документі говориться про те,

що сторони будуватимуть греблю, тобто, мова йде про водяний млин. У документі 1343 року щодо майнового спору знаходимо згадку про водяний млин, розташований поблизу поселення Чічер [AO, XXVII, 2007, №297, DL 31244].

Документ, датований лютим 1393 року, згадує Гедьзавод (Завада) і Нодьчертис (Чертижне), як новостворені села Ужанського комітату. На межі двох населених пунктів знаходилось два млини [PCSL, 2008, № 168. DL 70685]. Важливість документа полягає і в тому, що ці два поселення з XV ст. належали до Земплінського комітату. Стає очевидним, які території втратив комітат по відношенню до сусіднього комітату. У 1396 р. Ужанський комітат підтвердив, що жителі Нодьмігаль (Михайлівців) пошкодили засув млина Тиба та перекрили рів [ZSO, I, 1951, №4223]. 17 лютого 1416 р. палатин Міклош Гараї відклав позов парафіяльного священика Надьбаньї Петера та Анни Лештемірі про спір щодо землі та млина між маєтками Сентеш та Якобгаза [ZSO, V, 1997, №1562, DL 85662].

З вищенаведеного стає зрозумілим, що в південно-східній частині комітату були села, які володіли млинами. Можна бути цілком впевненими, що млини могли працювати і в інших районах, тому що 8 перерахованих вище млинів не могли задовольнити потребу у борошні близько 100 населених пунктів.

З повною впевненістю можемо говорити про існування у середньовіччі 5 млинів у Березькому комітаті.

Документ, виданий 1380 р., містить дані про те, що на межі села Добронь діяв млин на річці Латориця (*Primo incepissent ab uno molendino eiusdem in fluvio Laturcha sito, deinde processissent in meatu ipsius fluvü Laturcha versus plagam orientalem per longum spatium, ubi unu m eer Lachina appellatum exit de ipso fluvio Laturcha, et ibi a parte possessionis Dobron…*) [PCSL, 2008, №137, DL 70668]. На жаль, з документа не зрозуміло, про яку Добронь (Велику або Малу) іде мова, також текст не містить точної інформації про те, де саме він міг бути розташований. Певно тільки те, що на річці Латориці між Часлівцями, Геївцями, Довгим Полем та Добронем.

8 квітня 1397 р. король Сигізмунд дарував село Гать (Gát) Пейтру Перені та його сестрі Вероніці з усіма статками, обробленими та необробленими полями, луками, полями, виноградниками, лісами, водами та млинами [PCSL, 2008, № 183. DL 70713]. Млин був побудований раніше, оскільки документ містить у списку млин, а документ, датований чотирма роками пізніше, згадує про старий млин, який функціонує в поселенні Гать [PCSL, 2008, № 223. DL 70718]. 25 січня 1401 року зазначено, що через новий млин, побудований у селі Гут (Gut), був зруйнований старий млин у селі Гать. Крім того, король Сигізмунд наказує, що якщо млин, що працює в Гуті, не може працювати з нижчим рівнем води, його слід повністю знести, щоб не пошкодити старіший млин у Гаті, що належить Пейтеру Перені [PCSL, 2008, № 223. DL 70718].

5 листопада 1460 р. згадується діючий річковий млин у селі Серне. З документу стає відома його приблизна вартість. Якх Квасал заборгував 175 форинтів Симону та Міклошу Зеех, які у разі неповернення мали право забрати маєтки у селі Серне та Берегуйфалу, а також млин на річці Серне [PCSL, 2008, № 491. DL 70907].

22 лютого 1506 р. згадується млин та його розташування у панському маєтку Сентміклош [PCSL, 2008, № 722. DL 71096]. Точне місце розташування млина визначити неможливо, але, ймовірно, він працював у центрі у Сентміклоша.

Існували млини і в 20 населених пунктах комітату Угоча. Це єдиний комітат, в якому ми знаходимо млини у відповідному розподілі.

У 1262 р. король Іштван V надав привілеї севлюшівським лазаретам, серед яких значиться будівництво млина [PCSL, 2008, № 3. DL 70614]. Невідомо, чи був він збудований, однак з впевненістю можна сказати, що економічний центр комітату не може функціонувати без млина [Міговк, 2015,с. 283.]. Крім того, замок, який будувався на околиці селища, також свідчить про необхідність розміщення поблизу млина. Біля замку Дюла в XVI ст. вже існувало 12–14 млинів [Kiss, 1978, 269–291. old.]. Це говорить про те, що на початку XIV століття принаймні один млин мав працювати у безпосередній близькості від замку Канко. Крім того, слід пам'ятати, що по той бік Тиси, на пагорбі поруч із Кірайгазо (Королево) також у кінці XIII – початку XIV ст. був побудований замок Ньолаб [Міговк, 2013 I. С. 159–160.], що також вимагало існування принаймні одного млина.

22 серпня 1396 р. у селі Дюла воєвода Драг, жупан Марамарошського комітату поділив свою частку помістя Аклі з сином Яноша Матяшем [PCSL, 2008, № 181. DL 71101]. Млин у цьому селі на річці Ботар також потрапив під поділ. У 1398 році Матяш передав усю частину майна в селі Аклі воєводі Драгу, за що отримав увесь млин та інші маєтки в Дюлі [PCSL, 2008, № 193. DL 71068].

16 квітня 1450 р. з нагоди поділу спадщини Перені стає відомо про млини Текехаза (Текова), Ардова (Чорнотисова) (2 млини) та Туртеребеша [PCSL, 2008, № 476. DL 70896/1]. Ці млини, як відомо на прикладі Севлюша, були побудовані коло XIV ст. як господарські об'єкти для обслуговування замку Нялаб.

1411 р. з нагоди обходу межі Шаланок і Берег говориться про млин на р. Боржаві [ZSO, 1993, № 1481. DF 209489], який, на мою думку, належав Шаланок. На жаль, в ході візиту не вказується точна інформація про те, до якого села належав млин. Але в документі від 1490 р. згадується млин та його територія у декількох поселеннях, зокрема, в Шаланку [PCSL, 2008, № 630. DL 71024].

27 травня 1455 р. дізнаємося про спірну справу, пов'язану з млином у Шашварі [UMHO, 2006, № 57. DL 38613]. Оскільки Шашвар (Тросник) був офіційним місцем комітату Угоча, тобто місцем проведення повітових зборів та судових засідань, то, вірогідно, займав центральне місце, щоб мати свій власний млин. Звичайно, окреме дослідження дало б відповідь на це припущення, але прикладом може бути те, що саме тут кілька разів проводились повітові збори 1461 р. та 1471 р. [UMHO, 2006, №№ 68, 69, 70, 95, 96, 97, 98, 99]. У документі від 22 червня 1462 р. йдеться про Маломсігет поблизу Гетені [UMHO, 2006,№ 71. DL 95530], що вказує на один з островів Тиси. 1512 року знову згадується про млин, який, згідно з документом,

був водяним млином [UMHO, 2006, № 137. DL 65372].9 серпня 1468 р. у селі Беке [Szabó, 1994, 141. old.], місцевий Міхаль виключив мірошника на ім'я Пал з млина на тиждень [UMHO, 2006, №76. DL 38357]. 7 січня 1477 р. Мартон Акус, Міклош та Мате Золтан з Чепи заборонили мешканцям Ардо, серед іншого, приходити до млина в Чепе [UMHO, 2006,№ 106. DL 3081]. 28 липня 1478 р. у документі про допит певного Ласло Фодора в Шашварі згадується млин у селищі Пийтерфолово [UMHO, 2006, №111. DL 69857]. 22 вересня 1478 р. стосовно селища Фанчика зустрічаємо згадку, де згадується млин, однак не має впевненості, що це млин у Шашварі [UMHO, 2006, № 111. DL 69857]. 4 липня 1490 р. документ згадує млин та території декількох млинів у Шаланку, Мадярських та Руських Ком'ятах та Кішкарасло [PCSL, 2008,№ 630. DL 71024]. 11 червня 1495 р. сини Перені за вірну службу дарували село Оклі з усіма його благами, включаючи млин та його територію, Палу та Шебештену з Магі. Шебештен був парафіяльним священником церкви Діви Марії в Севлюші [PCSL, 2008, № 672. DL 71076]. У 1499 р. король Владислав II дарував це поселення їм назавжди [PCSL, 2008, №695. DL 71076].

18 липня 1513 р. Іштван Перені продає чотири угочанських і одне сатмарське села, а разом з цим село Кірва з млином та його територією [PCSL, 2008,№ 768. DL 71126]. На жаль, з наведеного документа не зрозуміло, чи діяв у селі млин, чи перелік стосується лише інших населених пунктів. 8 квітня 1514 р. з нагоди обміну маєтками ми дізнаємось про млин, який стояв у Надьгерца (нині Герца-Маре, Румунія) [PCSL, 2008, № 773. DL 71130]. 12 вересня 1514 р. Габор Перені отримує села Неветленфалу та Ботар від короля Владислава II, оскільки захистив замок Нялаб під час селянського повстання [PCSL, 2008,№ 778. DL 71135]. З тексту не зрозуміло, який саме населений пункт володів млином, чи, можливо, обидва села.

Щодо комітату Марамарош, кількість млинів можна оцінити між 7 і 10.

17 березня 1419 р. дізнаємося про млин поселення Шайоз приводу того, що Лелеська капітула зареєструвала Петермана з Шайо до поселення та половини млина [ZSO VII, 2001, № 194. MD, 1900, № 131]. У 1420 р. сини Яноша Долгаї зобов'язалися захищати нового власника поселення [MD, 1900, № 143]. Так само ми дізнаємось про млини в Шайомезо та Ізашопатак (Слатинка), коли 22 лютого 1431 р. донька воєводи Яноша була зареєстрована до цих маєтків [MD, 1900, № 166]. 31 січня 1475 р. з приводу згадки про Березний стає відома приблизна ціна тогочасного млина. Андраш, син Яноша Білкеї, продає дві кріпацькі ділянки та млин за 50 будайських марок та 54 форинти з чистого золота [MD, 1900, № 304].

6 червня 1478 р. у Хусті проводили перевірку парафіяльні священники з поселень Севлюша, Шашвар, Веревці та Фанчиково, а також мешканці з Хуста, щоб повернути спадщину від спадкоємців певного коваля Яноша, оскільки парафіяльний священик Петер Нергеш із Севлюша купив від них дану спадщину. У списку – серед переліку спадку – знаходимо і млин [PCSL, 2008, № 578. DL 70984].

5 серпня 1514 р. король Владислав II дарує землі Марамароша Габору Перені з усіма його благами, а саме: млини та землі з млинами, які він забрав у непокірних мармароських дворян [PCSL, 2008, №777. DL 71134]. Необхідні подальші дослідження, щоб точно ідентифікувати ці млини та землі. Певно тільки, що 17 березня 1515 р. Габор Перені отримав від короля також маєтки Лонка та Бичків разом із тамтешніми млинами [PCSL, 2008, № 779. DL 71136].

У найновіших публікаціях про середньовічний урбаністичний розвиток Марамароша знаходимо згадку про три поселення, де працювали млини: Сігет, Солотвино, Сарасау [Gulyás, 2015,145. old.].

У більшості випадків документи не містять інформації про те, скільки коліс було у млинів, що є дуже важливим з огляду вивчення продуктивності. Якщо млин з одним колесом задовольняв потреби в борошні 250 людей щомісяця, то ця цифра зростала зі збільшенням кількості млинових коліс. Також варто пам'ятати, що в багатьох місцях використовувались домашні ручні жорна. Звісно, на багато відкритих питань ще належить відповісти, що потребуватиме подальших архівних та археологічних досліджень.

Висновки. Вагома частина населення працювала в сільському господарстві. Серед сільськогосподарської продукції першочерговим було вирощування пшениці та жита для випікання хліба. Виробництво відбувалося у кріпацьких сімейних господарствах, які повинні були утримувати себе, а також забезпечити дворянський податок і сплату державної та церковної десятини. Для виробництва борошна, необхідного для хліба, кожна сім'я мала обробляти площу щонайменше в 3 гектари, ще 3-6 гектарів потрібно було використовувати для луків, а також для вирощування різних круп, фруктів та овочів. Сільськогосподарські угіддя були поділені на дві частини: сад поблизу будинку, де вирощували овочі, фрукти та виноград, та ріллю на околиці села, де вирощували зернові та обробляли луки.

Для перемелювання зерна наявність млинів була життєво необхідною. Ще за часів правління дому Арпадів домашні ручні млини були заборонені, оскільки вигода від роботи млинів була у руках дворянських сімей. Через місцеві умови широке поширення отримали водяні млини. У різних комітатах знайдено неоднакову кількість млинів, попри це окреслюється таке покриття території млинами, яке цілком могло забезпечити потребу в їх використанні. Крім перемелювання, млини використовували для розпилювання, подрібнення та обробки вовни.

Список використаних джерел

Джерела:

Неопубліковані:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (далі – MNLOL) Diplomatikai Levéltár (далі – DL) 70685.
MNLOL DF 209489.
MNLOL DL 108216.
MNLOL DL 3081.
MNLOL DL 31244
MNLOL DL 38357.
MNLOL DL 38613.
MNLOL DL 65372.
MNLOL DL 69857.
MNLOL DL 70614.
MNLOL DL 70668.
MNLOL DL 70713.
MNLOL DL 70718.
MNLOL DL 70718.
MNLOL DL 70896/1.
MNLOL DL 70907.
MNLOL DL 70984.
MNLOL DL 71024.
MNLOL DL 71068.
MNLOL DL 71076.
MNLOL DL 71076.
MNLOL DL 71096.
MNLOL DL 71101.
MNLOL DL 71126.
MNLOL DL 71130.
MNLOL DL 71134.
MNLOL DL 71135.
MNLOL DL 71136.
MNLOL DL 85234.
MNLOL DL 85662.
MNLOL DL 95530.

Опубліковані:

A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei (далі – GYSZRSZ), 1918 / Szerk.: Iványi Béla Budapest, 43 old.

A Perényi család levéltára 1222–1526 (далі – PCSL), 2008. / Szerk.: Tringli István, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 44.Budapest, 509 old.

Anjou-kori Oklevéltár (далі – AO XX), 2004. XX. 1336. / Szerk.: Piti Ferenc, Budapest–Szeged, 470 old.

Anjou-kori Oklevéltár (далі – AO XXVII), 2007. XXVII. 1343. / Szerk.: Piti Ferenc, Budapest–Szeged, 706 old.

Anjou-kori Oklevéltár (далі – AO XIX), 2004. XIX. 1335. / Szerk.: Kristó Gyula-Makk Ferenc, Budapest–Szeged, 491 old.

Anjou-kori Oklevéltár (далі – AO XVII), 2002. XVII. 1333. / Szerk.: Kristó Gyula, Budapest–Szeged, 324 old.

Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból (далі – MD) 1900/ Szerk.: Mihályi János, Máramaros-Sziget, 674 old.

Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290 – 1526). (далі – UMHO), 2006. / Szerk.: C. Tóth Norbert, Budapest, 123 old.

Zsigmond-kori oklevéltár. (далі – ZSO I), 1951. I. (1387 – 1399). / Szerk.: Mályusz Elemér, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 1. Budapest, 795 old.

Zsigmond-kori oklevéltár (далі – ZS VII), 2001. VII. (1419 – 1420). / Szerk.: Mályusz Elemér-Borsa Iván, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 37. Budapest, 726 old.

Zsigmond-kori oklevéltár (далі – ZSO III), 1993. III. (1411 – 1412). / Szerk.: Mályusz Elemér-Borsa Iván, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 22. Budapest, 869 old.

Zsigmond-kori oklevéltár (далі – ZSO V), 1997. V. (1415 – 1416). / Szerk.: Mályusz Elemér-Borsa Iván, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 27. Budapest, 850 old.

Література:

Bélay, Vilmos, 1943. *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei: a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig,* Budapest, 224 old

Belényesy, Márta, 1954. A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században, *Ethnographia* 65, Budapest, 387–413. old.

Belényesy, Márta, 1954. A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században, *Ethnographia* 66. Budapest, 58. old.

Engel, Pál, 1985. *Ung megye nemesi társadalma 1437 előtt,* Budapest, 263 old.

Engel, Pál, Kristó, Gyula, Kubinyi, András, 1998. *Magyarország története 1301 – 1526*, Budapest: Osiris Kiadó, 424 old.

Enzsöl, István, Lővei, Pál, 1994. A magyaróvári volt uradalmi malom és sörgyár építéstörténete, *Arrabona* 20, 139–164. old.

Ferenci, László, 2006. Vízgazdálkodás a középkorban, *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény,* Szerk.: Gyöngyössy Márton. Bp., 2006. 128–138. old.

Ferenczi, László, Heckenast, Gusztáv, 1980. A vashámorok elterjedése Magyarországon (XIV – XV. század), *Történelmi Szemle* 23, 1–29. old

Fügedi, Erik, 1960. Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén, *Századok* 94 (1960)/1. 82–124. old. (1960)/4. 505–556. old.

Gerevich, László, 1984. *A pilisi ciszterci apátság*, Szentendre, 71 old.

Gulyás, László Szabolcs, 2014. *Városfejlődés a középkori Máramarosban,* Erdélyi tudományos füzetek 280, Kolozsvár, 154 old

Győrffy, György, 1963. Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig, *Magyarország történeti demográfiája*, Szerk. Kovacsics József. Bp. 52–79. old.

Györffy, György, 1997. *Pest-Buda kialakulása,* Budapest, 242 old.

Heckenast, Gusztáv, 1980. A vashámorok elterjedése Magyarországon (XIV – XV. század), *Történelmi Szemle* 23, 1–29. old.

Juhász, Antal, 1991. Malmok, molnárság, sütő-vagy pékmesterség, *Magyar Néprajz* III. Kézművesség, Akadémia, Budapest, 154–213. old.

Károlyi, Zsigmond, 1960. *A vízhasznosítás, vízépítés, és vízgazdálkodás története Magyarországon,* Budapest, 320 old.

Kiss, Anikó, 1978. A gyulai várbirtok malmainak története, *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 5, 269–291. old.

Kubinyi, András, 1996. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén, *Történelmi szemle*, 38. évfolyam, 135–161. old.

Lambrecht, Kálmán, 1915. *A magyar malmok könyve,* Budapest, 100 old.

Lehocky, Tivadar, 1881. *Beregvármegye monographiája*. I-III. Kötet, Ungvár.

Magyar Néprajz. II. kötet. 1170 old.

Magyar Néprajzi Lexikon. K-Né. 754 old.

Makkai, László, 1982. A feudális mezőgazdaság, *A mezőgazdaság története,* Szerk.: Gunst P. – Lökös L. Budapest, 35–61. old.

Mihók, Richárd, 2015 (Mihók II). Adalékok Nagyszőlős XIII-XIV. századi történetéhez, *Tudományos Közlemények*, Ungvári Nemzeti Egyetem, Ungvár, 280–287. old.

Mihók, Richárd, 2015. Adalékok Máramaros vármegye középkori történetéhez, *Scientia Denique,* Ungvár, 112–117. old.

Pongrácz, Pál, 1967. *Régi malomépítészet,* Budapest: Műszaki könyvkiadó, 252 old.

Szabó, István, 1940. *A magyar parasztság története,* Budapest, 80 old.

Szabó, István, 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X – XV . század),* Budapest, 220 old.

Szabó, István, 1994. *Ugocsa megye,* Budapest-Beregszász, 207 old.

Tobias, Lanslor, Mikael, Eskelner, Martin, Bakers. *A mezőgazdaság története.* (Online) https://books.google.com.ua/books?id=gh7NDwAAQBAJ&pg=PT199&lpg=PT199&dq=b%C3%BAza+hekt%C3%A1ronk%C3%A9nti+hozama+a+k%C3%B6z%C3%A9pkorban&source=bl&ots=j1sfWNCkgQ&sig=ACfU3U3fgDipH6BSWjMpfld-Igav0O__Zw&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwiRsNaf6LzxAhXs_7sIHYK-DvkQ6AEwBXoECAcQAw#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 28.08.2021.).

Vajda, Tamás, 2012. 1326 és 1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról, *Középkortörténeti tanulmányok 7*, Szeged, 375–407. old.

Vajkai, Zsófia, 1995. Vízimalmaink a 11–13. Században, *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. (Malomipar-vaskohászat-textilipar)*, Szerk.: Endrei Walter, Budapest, 36–47. old.

Міговк, Ріхард, 2013. Королівський замок «Ньолаб» у дзеркалі джерел (1262 – 1515), *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія: Історія*, Ужгород, вип. 30. с. 159–160.

Міговк, Ріхард, 2013 (II). Середньовічні ярмарки і митниці та їхня роль у розвитку Березького комітату, Науковий вісник Ужгородського університету, Серія: Історія, Ужгород, вип. 31, с. 3–7.

Тиводар, М. П., 2011. *Етнографія Закарпаття,* Ужгород: Ґражда, 416 с.

References

A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. (GYSZRSZ), 1918 / Szerk.: Iványi Béla Budapest, 43 old. (in Hungarian).

A Perényi család levéltára 1222–1526 (PCSL), 2008. / Szerk.: Tringli István, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 44. Budapest, 509 old. (in Hungarian).

Anjou-kori Oklevéltár (AO XX), 2004. XX. 1336. / Szerk.: Piti Ferenc, Budapest–Szeged, 470 old. (in Hungarian, in Latin).

Anjou-kori Oklevéltár (AO XXVII), 2007. XXVII. 1343. / Szerk.: Piti Ferenc, Budapest–Szeged, 706 old. (in Hungarian, in Latin).

Anjou-kori Oklevéltár. (AO XIX), 2004. XIX. 1335. / Szerk.: Kristó Gyula-Makk Ferenc, Budapest–Szeged, 491 old. (in Hungarian, in Latin).

Anjou-kori Oklevéltár. (AO XVII), 2002. XVII. 1333. / Szerk.: Kristó Gyula, Budapest–Szeged, 324 old. (in Hungarian, in Latin).

Bélay, Vilmos, 1943. *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei: a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*, Budapest, 224 old. (in Hungarian).

Belényesy, Márta, 1954. A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században, *Ethnographia* 65, Budapest, 387–413. old. (in Hungarian).

Belényesy, Márta, 1954. A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században, *Ethnographia* 66. Budapest, 58. old. (in Hungarian).

Engel, Pál, 1985. *Ung megye nemesi társadalma 1437 előtt,* Budapest, 263 old. (in Hungarian).

Engel, Pál, Kristó, Gyula, Kubinyi, András, 1998. *Magyarország története 1301 – 1526*, Budapest: Osiris Kiadó, 424 old. (in Hungarian).

Enzsöl, István, Lővei, Pál, 1994. A magyaróvári volt uradalmi malom és sörgyár építéstörténete, *Arrabona* 20, 139–164. old. (in Hungarian).

Ferenci, László, 2006. Vízgazdálkodás a középkorban, *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény,* Szerk.: Gyöngyössy Márton. Bp., 2006. 128–138. old. (in Hungarian).

Ferenczi, László, Heckenast, Gusztáv, 1980. A vashámorok elterjedése Magyarországon (XIV – XV. század), *Történelmi Szemle* 23, 1–29. old. (in Hungarian).

Fügedi, Erik, 1960. Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén, *Századok* 94 (1960)/1. 82–124. old. (1960)/4. 505–556. old. (in Hungarian).

Gerevich, László, 1984. *A pilisi ciszterci apátság*, Szentendre, 71 old. (in Hungarian).

Gulyás, László Szabolcs, 2014. *Városfejlődés a középkori Máramarosban,* Erdélyi tudományos füzetek 280, Kolozsvár, 154 old. (in Hungarian).

Győrffy, György, 1963. Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig, *Magyarország történeti demográfiája*, Szerk. Kovacsics József. Bp. 52–79. old. (in Hungarian).

Györffy, György, 1997. *Pest-Buda kialakulása,* Budapest, 242 old. (in Hungarian).

Heckenast, Gusztáv, 1980. A vashámorok elterjedése Magyarországon (XIV – XV. század), *Történelmi Szemle* 23, 1–29. old. (in Hungarian).

Juhász, Antal, 1991. Malmok, molnárság, sütő-vagy pékmesterség, *Magyar Néprajz* III. Kézművesség, Akadémia, Budapest, 154–213. old. (in Hungarian).

Károlyi, Zsigmond, 1960. *A vízhasznosítás, vízépítés, és vízgazdálkodás története Magyarországon,* Budapest, 320 old. (in Hungarian).

Kiss, Anikó, 1978. A gyulai várbirtok malmainak története, *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 5, 269–291. old. (in Hungarian).

Kubinyi, András, 1996. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén, *Történelmi szemle*, 38. évfolyam, 135–161. old. (in Hungarian).

Lambrecht, Kálmán, 1915. *A magyar malmok könyve,* Budapest, 100 old. (in Hungarian).

Lehocky, Tivadar, 1881. *Beregvármegye monographiája*. I-III. Kötet, Ungvár. (in Hungarian).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNLOL) Diplomatikai Levéltár (DL) 70685. (in Latin).

MNLOL DF 209489. (in Latin).

MNLOL DL 108216. (in Latin).

MNLOL DL 3081. (in Latin).

MNLOL DL 31244. (in Latin.)

MNLOL DL 38357. (in Latin).

MNLOL DL 38613. (in Latin).

MNLOL DL 65372. (in Latin).

MNLOL DL 69857. (in Latin).

MNLOL DL 70614. (in Latin).

MNLOL DL 70668. (in Latin).

MNLOL DL 70713. (in Latin).

MNLOL DL 70718. (in Latin).

MNLOL DL 70718. (in Latin).

MNLOL DL 70896/1. (in Latin).

MNLOL DL 70907. (in Latin).

MNLOL DL 70984. (in Latin).

MNLOL DL 71024. (in Latin).

MNLOL DL 71068. (in Latin).

MNLOL DL 71076. (in Latin).

MNLOL DL 71076. (in Latin).

MNLOL DL 71096. (in Latin).

MNLOL DL 71101. (in Latin).

MNLOL DL 71126. (in Latin).

MNLOL DL 71130. (in Latin).

MNLOL DL 71134. (in Latin).

MNLOL DL 71135. (in Latin).

MNLOL DL 71136. (in Latin).

MNLOL DL 85234. (in Latin).

MNLOL DL 85662. (in Latin).

MNLOL DL 95530. (in Latin).

Magyar Néprajz. II. kötet. 1170 old. (in Hungarian).

Magyar Néprajzi Lexikon. K-Né. 754 old. (in Hungarian).

Makkai, László, 1982. A feudális mezőgazdaság, *A mezőgazdaság története,* Szerk.: Gunst P. – Lökös L. Budapest, 35–61. old. (in Hungarian).

Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. (далі – MD) 1900/ Szerk.: Mihályi János, Máramaros-Sziget, 674 old. (in Hungarian, in Latin).

Mihók, Richárd, 2015 (Mihók II). Adalékok Nagyszőlős XIII-XIV. századi történetéhez, *Tudományos Közlemények*, Ungvári Nemzeti Egyetem, Ungvár, 280–287. old. (in Hungarian).

Mihók, Richárd, 2015. Adalékok Máramaros vármegye középkori történetéhez, *Scientia Denique,* Ungvár, 112–117. old. (in Hungarian).

Mihovk, R., 2013 (II). Serednovichni yarmarky i mytnytsi ta yikhnia rol u rozvytku Berezkoho komitatu [edieval fairs and customs and their role in the development of the Berezka Committee], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia: Istoriia,* Uzhhorod, vyp. 31, s. 3–7. (in Ukrainian).

Mihovk, R., 2013. Korolivskyi zamok «Nolab» u dzerkali dzherel (1262 – 1515) [Royal castle "Nyolab" in the mirror of springs (1262 – 1515)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia: Istoriia,* Uzhhorod, vyp. 30, s. 159–160. (in Ukrainian).

Pongrácz, Pál, 1967. *Régi malomépítészet,* Budapest: Műszaki könyvkiadó, 252 old. (in Hungarian).

Szabó, István, 1940. *A magyar parasztság története,* Budapest, 80 old. (in Hungarian).

Szabó, István, 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X – XV . század),* Budapest, 220 old. (in Hungarian).

Szabó, István, 1994. *Ugocsa megye,* Budapest-Beregszász, 207 old. (in Hungarian).

Tobias, Lanslor, Mikael, Eskelner, Martin, Bakers. *A mezőgazdaság története.* (Online) https://books.google.com.ua/books?id=gh7NDwAAQBAJ&pg=PT199&lpg=PT199&dq=b%C3%BAza+hekt%C3%A1ronk%C3%A9nti+hozama+a+k%C3%B6z%C3%A9pkorban&source=bl&ots=j1sfWNCkgQ&sig=ACfU3U3fgDipH6BSWjMpfld-Igav0O__Zw&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwiRsNaf6LzxAhXs_7sIHYK-DvkQ6AEwBXoECAcQAw#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 28.08.2021.). (in Hungarian).

Tyvodar, M. P., 2011. *Etnohrafiia Zakarpattia [Ethnography of Transcarpathia]*, Uzhhorod: Grazhda, 416 s. (in Ukrainian).

Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290 – 1526). (далі – UMHO), 2006. / Szerk.: C. Tóth Norbert, Budapest, 123 old. (in Hungarian, in Latin).

Vajda, Tamás, 2012. 1326 és 1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról, *Középkortörténeti tanulmányok 7*, Szeged, 375–407. old. (in Hungarian).

Vajkai, Zsófia, 1995. Vízimalmaink a 11–13. Században, *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. (Malomipar-vaskohászat-textilipar)*, Szerk.: Endrei Walter, Budapest, 36–47. old. (in Hungarian, in Latin).

Zsigmond-kori oklevéltár (далі – ZS VII), 2001. VII. (1419 – 1420). / Szerk.: Mályusz Elemér-Borsa Iván, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 37. Budapest, 726 old. (in Hungarian, in Latin).

Zsigmond-kori oklevéltár (далі – ZSO III), 1993. III. (1411 – 1412). / Szerk.: Mályusz Elemér-Borsa Iván, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 22. Budapest, 869 old. (in Hungarian, in Latin).

Zsigmond-kori oklevéltár (далі – ZSO V), 1997. V. (1415 – 1416). / Szerk.: Mályusz Elemér-Borsa Iván, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 27. Budapest, 850 old. (in Hungarian, in Latin).

Zsigmond-kori oklevéltár. (далі – ZSO I), 1951. I. (1387 – 1399). / Szerk.: Mályusz Elemér, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 1. Budapest, 795 old. (in Hungarian, in Latin).

SUMMARY

PRODUCTION AND PRIMARY PROCESSING OF GRAIN IN THE UNG, BEREG, UGOCHA AND MARAMOROS COUNTIES IN THE MIDDLE AGES

Rikhard Mihovk
Senior lecturer, Department of History of Hungary and European Integration
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The present research deals with the medieval grain production and the primary processing of it in Ung, Bereg, Ugocsa and Maramures counties. In the Middle Ages, the primary foodstuff was bread, which could be made from a variety of grains. In today's Transcarpathia, bread was made primarily using wheat and rye, which were crucial parts of the everyday eating. After the founding of the Hungarian state, the branch of the food production underwent a transformation, namely the animal-husbandry was slowly replaced by tillage. With the continuous development of the village system, indoor and outdoor farming were also spreading. Grain was grown on arable land away from the house, which has been a high priority. In order to understand the system based on family farming, principally the number of family members must be calculated, and then the average number of settlements follows from the obtained data, which gives the amount of land required per families and settlements to produce grain for bread. The bread was baked in a two-week cycle, when the family gained 30 kg. The growing crops for bread is the first stage of the process, which is followed by milling, i.e. the second stage. Grinding took place in mills, of which several varieties are separated. In the case of our region, watermills were widespread, of which there are also several types. We separate a stream mill and a floating mill from water mills. In the case of our region, both varieties have been identified. The mills did not work all year round, they could only work at the proper water level. Therefore, neither in winter cold nor in summer the mill could not work, so the grinding of flour needed for bread took place mainly in spring and autumn. Mills were one of the most complex technological machines of the time, the operation and maintenance of which required a specialist with relevant knowledge. Mills can be used for grinding grain, as well as for sawing and grinding wood. By examining the available resources, tens of mills were localized in the four counties, which also sheds light on the technological development of the age.

Keywords: *grain production, primary food, agriculture, mill, settlement, population of settlements, Ung, Bereg, Ugocha, Maramoros, counties.*

УДК 94(430)„15“
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.247097

ВІЗУАЛІЗУЮЧИ НАРАТИВ: ЛЮТЕРІВСЬКА ТЕОЛОГІЯ У ГРАВЮРАХ ЛУКАСА КРАНАХА

Котляров Петро Миколайович
доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ
E-mail: pkotl.univ@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8917-8926

Корчук Вячеслав Іванович
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, теології та історії церкви
Український гуманітарний інститут, Буча
E-mail: v.korchuk@adventist.ua
https://orcid.org/0000-0003-3314-7335

Протягом історії розвитку християнства велися дискусії щодо того, яким має бути церковне мистецтво, у якій формі і які завдання виконувати. В добу Реформації ці дискусії спалахнули з новою силою. Більшість реформаторів дотримувалися думки про необхідність очищення церкви від творів мистецтва, які розглядалися як спадщини католицизму. Іконоборчий рух, що вилився у погроми церков та нищення творів мистецтва у Віттенберзі на початку 1522 р. спонукали Мартіна Лютера публічно висловити свою незгоду із радикальними реформаторами та висловити власну позицію щодо зображувального мистецтва у реформованій церкві. У серії проповідей з 9 по 16 березня 1522 р. (Invocavit), Мартін Лютер рекомендував знищувати ті зображення, які ставали об'єктом поклоніння, однак вважав за доцільне залишати твори мистецтва, що унаочнюють біблійні історій чи реформаційні ідеї. Для Лютера вирішальним аргументом ставало дидактичне значення зображень. Розглянуто основні положення із серії проповідей (Invocavit), в яких Лютер не лише засудив вандалізм іконоборців, але й аргументовано довів, що наявність творів мистецтва в церковному просторі не суперечить Біблії, а, навпаки, допомагає краще зрозуміти важливі істини. Звернено увагу, що наслідком толерантної позиції Лютера стало ілюстроване гравюрами Лукаса Кранаха видання Вересневої Біблії (1522). Розглянуті наративні і візуальні джерела доводять, що завдяки Реформації мистецтво гравюри отримало новий імпульс, а лютеранство сформувалось не лише як церква культури слова, але й культури ока. Встановлено, що головною вимогою до мистецтва було точне дотримання наративу, що спостерігається у проаналізованих гравюрах Лукаса Кранаха. Розглянуто, що гравюри до книги Об'явлень характеризуються не лише дотриманням точності тексту, але й загостреною полемічністю, наданням нового звучання біблійним символам, різкою критикою католицької церкви, візуалізацією головних ворогів реформованої церкви. Доведено, що полемічна спрямованість гравюр викликала зацікавленість і сприяла комерційному успіху Вересневої Біблії. З'ясовано, що відмова протестантських митців від традиційних сюжетів, не стала настільки руйнівною, а в окремих випадках, це привело навіть до збагачення європейської візуальної культури.

Ключові слова: *Реформація, Мартін Лютер, Лукас Кранах, гравюра, ілюстрування Біблії, книга Об'явлень.*

Постановка проблеми. Практично усі реформаційні рухи та, особливо, радикальні течії, сходилися на думці, що релігійні зображення в просторі храму є спадком старої, нереформованої, зіпсутої і потонулої у зловживаннях та марновірствах церкви. Різноманітні живописні та пластичні зображення, які могли бачити парафіянин під час богослужіння в церквах, розглядалися реформаторами як такі, що затьмарюють Божу благодать, на які побожні віряни покладаються більше, ніж на милість Господню. Подібні погляди спровокували іконоборчі рухи доби Реформації у Німеччині, Нідерландах та Швейцарії. Нерідко в науковій літературі можна зустріти твердження, що іманентно притаманна Реформації схильність до іконоборства, стала якщо і не катастрофою для мистецтва то, в усякому разі, суттєво призупинила його ренесансний прогрес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні існує достатньо велика кількість робіт присвячених розвитку і функціонуванню мистецтва в умовах Реформації. Щоправда, в більшості розроблялися питання пов'язані із подіями іконоклазму та використанням гравійованих малюнків у летючих листках [Schnitzler, 1996, 335 s.]. У межах дискурсу «образ як зброя» у фокус досліджень нерідко потрапляли питання лютеранської теорії зображального мистецтва, щодо «правильного» і «неправильного» використання образотворчого мистецтва, а у якості джерел використовувалися окремі твори реформаційного періоду, публічні вислови Мартіна Лютера з питань образотворчого мистецтва, що сформувало уявлення про візуальну культуру лютеран [Wegmann, 2016, s. 7.]. В більшості ці уявлення знаходяться в межах парадигми, що реформатори прагнули і досягли спрощення мистецтва, але принесли в жертву його прогресивний розвиток. Так Маркус Санд зазначає, що «поширена практика одночасного друкування тексту і зображення привели

© Котляров П. М., Корчук В. І.

до знецінення унікальності зображення і посилення звучання слова [Sandls, 2000, s. 190]. В останні роки вийшла низка публікації присвячених особливостям відображення Закону і Євангелія в лютеранської іконографії [Erichsen, 2015, pp. 97–113; Fleck, 2010, 680 s.; Reinitzer, 2006, 952 s.; Weniger, 2004, pp. 115–134]. Інтерес дослідників викликають і питання пов'язані з виникнення нових жанрів, у зв'язку із тим, що на протестантських територіях зник попит на релігійні картини та вівтарі. Із публікацій останніх років можна виділити дослідження Йозефа Лео Кернера «Реформація картини» [Koerner, 2017, 598 s.]. Він, аналізуючи історіографію, звертає увагу на те, що багато досліджень сконцентровані на доведенні тези, що Реформація розірвала поступальний рух і традиції середньовічного мистецтва. Наприклад, цитує Семюеля Джонсона, який переконує, що реформування, це значить «зміни, які ведуть від гіршого до кращого», але додає, що протестантська Реформація, яка прагнула спасти і відродити християнську релігію, схоже, для картини мала зовсім протилежний ефект [Koerner, 2017, s. 42]. Томас Ніппеді аналізуючи зміни функцій мистецтва зазначив, що мистецтво почало відігравати допоміжну роль, яка полягала у спрощеній візуалізації нової догматики, а також, що лютеранство порвало із візуальним мистецтвом і переорієнтувалось на слово, ставши «культурою вуха»: «Протестантська культура вже не є культурою ока, але це культура вуха. Сенс передається словом, а не через споглядання» [Nippedey, 1983, s. 15].

Мета дослідження. У даній статті ми не будемо ставити під сумнів більшість цих тез загалом, оскільки кожна із реформованих країн мала свій унікальний шлях розвитку мистецтва. Наприклад, Нідерланди пройшовши через хвилю іконоборства вже через кілька десятків років пережили небувалий розквіт образотворчого мистецтва, в її північні протестантські провінції дали світовій культурі сотні імен художників. У Віттенберзі, серці Реформації, за життя Лютера процвітала майстерня Лукаса Кранаха Старшого (1472 – 1472), а Лютер був одним із замовників художника. Окремішнє місце і свій шлях розвитку мало мистецтво Швейцарії. Тому аналізуючи особливості розвитку мистецтва доби Реформації, ми у цій статті зупинимося лише на ідейній спадщині основоположника Реформації Мартіна Лютера (1483 – 1546), який на думку Георга Дехіо «надав мистецтву епохи вирішальний відбиток» [Dehio, 1926, s. 1], сформулювавши в перші роки Реформації основні вимоги до мистецтва, визначивши його функції, місце в релігійних практиках і, загалом, відповівши на питання щодо використання зображувального мистецтва у просторі нової церкви. Також звернемо увагу на те, як мистецтво гравюри сприяло поширенню реформаційних ідей, тобто, на візуальну риторику гравюр. В цьому контексті необхідно звернутися до творчості Лукаса Кранаха Старшого, який працював безпосередньо у Віттенберзі і був автором гравюр, що прикрасили перше і наступні видання так званої Біблії Лютера.

У методологічних підходах ми будемо орієнтуватися на теоретичні розробки основоположника іконології Абі Варбурга (1866 – 1829), методи якого допомагають через окрему деталь, яка розглядається в широкому контексті літературних і зображувальних джерел, політичних та релігійних подій розкривати смисл цілого та здійснювати програмні висновки.

Виклад основного матеріалу. Історія побутування пластичного та живописного мистецтва у церковному просторі характеризується відомою суперечливістю. Дореформаційна церква на різних етапах і в різних регіонах могла мати відмінні погляди на мистецтво. Відмінності існували як між Західною (католицькою) і східною (православною) традиціями так і самій католицькій церкві. Логічним продовженням критичного підходу до ролі мистецтва у церковному житті стала Реформація. В 1521 – 1522 рр., у період відсутності Лютера, у Віттенберзі відбулися події, відомі як іконоклазм. Цей малоконтрольваний рух був інспірований проповідями так званих «цвіккауських пророків» та ідеями Андреаса Карлштадта (1482 – 1541), який свої погляди на церковне мистецтво виклав у трактаті «Von Abtuhung der Bilder», де категорично висловився проти будь яких зображень, вважаючи їх непотрібним мотлохом та сміттям, що шкодить Реформації [Karlstadt, 1911, nr.74]. Наслідком проповідей радикальних реформаторів стали іконоборчі виступи у Віттенберзі, які закінчилися погромами церков та знищенням багатьох творів мистецтв. Неконтрольовані події у Віттенберзі примусили Лютера покинути Вартбург і прибути до Віттенбергу, де він виголосив серію проповідей, що отримала назву Invocavit, тому що перша проповідь відбулася в першу неділю Великого посту (Invocavit) в церкві св. Марії. В цих проповідях Лютер значну увагу приділив шкідливості іконоклазму та місця мистецтва у релігійних практиках. Всього було виголошено 8 проповідей з 9 по 16 березня 1522 р. Проблемі священних образів присвячена третя та четверта проповіді, у яких реформатор не лише висловив своє ставлення до релігійних зображень, але й задекларував свою стратегію щодо змін функцій мистецтва в новій лютеранській церкві.

Якщо побіжно проаналізувати погляди Мартіна Лютера на ранньому етапі Реформації, то можна зазначити, що сам керівник Реформації був далеким від радикального іконоборства, а його позиція характеризувалася певною стриманістю, а інколи двозначністю. На питання, чи варто позбутися практики використання зображень у церквах він відповідає: «Ich wollt, es wären keine auf den Altären» («Я хотів би, що на вівтарях не було нічого») [Luther, 1883, bd. 10, s. 151], але додає, що зображення знаходячись у церкві самі по собі не є а ні чимось хорошим, а ні чимось поганим [Luther, 1883, bd. 10, s. 152]. Звісно, їх краще «понищити і повикидати» (zerreißen und abtun) [Luther, 1883, bd. 10, s. 151] і було б добре, «…якби цих зображень не було зовсім» і «Вони мені не подобаються» [Luther, 1883, bd. 10, s. 151]. Але пояснює, що викидати і знищувати треба лише за умови, якщо цим зображенням поклоняються [Luther, 1883, bd. 10, s. 151]. У листі до Людвіга Штольберга від 25 квітня 1522 р. він деталізує свою позицію вказуючи, що не існує речей виключно шкідливих чи корисних. Однакові речі можуть

приносити як добро так і зло, все залежить від того, хто і як ними користається і у якості прикладу згадує вино і срібло [Preuß, 1931, s. 55].

Однак, певна подвійність позиції Лютера зникала, коли мова йшлася про унаочнення біблійних історій чи реформаційних ідей. Для нього вирішальним аргументом ставало дидактичне значення зображень. Реформатор був переконаний, що зображення унаочнюють сказане, допомагають краще зрозуміти істину і вони вельми необхідні для ілюстрації проповідей дітям та простолюду [Luther, 1883, bd. 40, s. 158 f]. Особливо активно Лютер відстоював право на присутність ілюстрацій при розробці концепції «Біблії для бідних» («biblia pauperum»). Необхідність гравюр у новоперекладеній Біблії Лютер пояснював посилаючись на власний досвід. Він говорив, що коли чує про Христа, то «хочу я того чи не хочу, але в моєму серці формується образ чоловіка, що висить на хресті, або ж як відображається моє обличчя, коли я заглядаю у воду» [Luther, 1883, bd. 18, s. 15]. Посилюючи аргументацію Лютер звертається до досвіду діяльності старозавітних пророків: «Також біблійні автори говорили від Бога не абстрактно, а надзвичайно наочно і антропоморфно, вони «малювали словами». Чому ж тоді може бути нам не дозволено розповідати з картинками?» [Luther, 1883, bd. 10, s. 160].

Лютерівське уявлення про функції мистецтва найповніше втілилося в ілюструванні перекладеного Лютером Нового Заповіту. Відомо, що переховуючись у Вартбурзі після Вормського рейхстагу (1521) Лютер менше ніж за три місяці здійснив переклад Нового Заповіту. Щоправда, по поверненню до Віттенберга у березні 1522 р., Лютер продовжував доопрацьовувати переклад, а перший друк відбувся лише у другій половині вересня того ж 1522 р. у друкарні Мельхіора Лоттера. У оформленні цього першого німецькомовного видання Нового Заповіту брали участь художник Лукас Кранах і ювелір Християн Дьорінг.

Цей новий переклад, як можна було очікувати, не містив надто багато ілюстрацій. Окрім заголовків та ініціал ілюстрованою виявилася лише одна книга – Об'явлення Іоанна Богослова. Гравюри були виконані Лукасом Кранахом. Лоренц Діттманн говорить, що відсутність ілюстрацій в Євангеліях та посланнях пояснюється тим, що Лютер намагався уникнути жодної схожості своєї праці із звичними в католицизмі уривками текстів, що використовувалися під час меси, а традиційні євангельські ілюстрації відсилали саме до цього [Dittmann, 1983, s. 146]. Однак, ми вважаємо, що основною причиною було те, що книга Об'явлень була націлена в майбутнє. У першому вірші першої глави Об'явлень Іоанн сам вказує на мету і головний предмет свого послання: «Об'явлення Ісуса Христа, яке дав Йому Бог, щоб показати Своїм рабам, що незабаром статися має» [Кн. Об'явлень, 1.1. Цит. за перекладом І. Огієнка]. Тому починаючи із раннього християнства теологічна думка розглядала Об'явлення у якості пророчої книги, головним завданням якої було відкрити майбутні події боротьби істинної Церкви із дияволом та його слугами – іудаїзмом, язичництвом, єретиками. Кожна епоха звертаючись до цієї книги, сприймала прислівник «незабаром», як вказівку на її власний час й знаходила незаперечні докази її актуальності для сучасності. Антропоморфні і зооморфні апокаліптичні образи дозволяли широку інтерпретацію, надавали яскраві аргументи полемістам і були завжди сучасними. До неї зверталися за аргументами теологи, проповідники і, звісно, художники. Не стала виключенням і реформаційна доба. Якщо ж говорити про чотири Євангелія і апостольські послання Нового Заповіту, то вони, за невеликими виключеннями, оповідали про події, що вже відбулися і їх було складніше пристосувати для полеміки сучасності.

Як було вже сказано, гравюри до лютерівської «Вересневої Біблії» були виконані Лукасом Кранахом. Зазначимо, що основою, на яку орієнтувався Кранах, був цикл апокаліптичних робіт Альбрехта Дюрера, які вийшли окремим друком ще у 1498 р. Побіжний аналіз робіт двох майстрів показує суттєву схожість гравюр. Однак відмінності, все ж, існують. По-перше, розмір листа у Дюрера 39 на 28 см. Тоді як у Кранаха розмір майже на половину менший і дорівнює 23,5 на 16 см. У Кранаха 21 ілюстрація, тоді як у Дюрера їх 15. Але важливо інше. Кранах створював гравюри у якості супроводжуючого матеріалу для нової Біблії, де зображення мало цілком підпорядкуватися наративу, а наратив у світлі Реформації, отримував нове прочитання, коли туманні символи набирали цілком конкретних образів. Це стало важливою і необхідною умовою нового реформаційного ілюстративного мистецтва. Одночасно, це ознаменувало розрив із ренесансною італійською традицією, коли починаючи із розписів капели Бранкаччі, художники дозволяли собі не дотримуватися канви євангельських історій, вступати в суперечність із текстом на користь композиції (порівн. фреску Мазаччо «Диво з динарієм» (1425 р.) із Євангелієм від Матвія, 17, 24-27).

При аналізі відповідності тексту гравюр Кранаха і Дюрера, зазначимо, що для Кранаха було важливо максимально точно передати текст із усіма тонкощами психологічних і догматичних нюансів. Вже на першій ілюстрації «Іоанн і 7 світильників» (Мал. 1.), Кранах зображує Бога Отця стоячим, а Іоанна таким, що безсило і перелякано лежить на землі. Кранах притримується тексту, який говорить: «І коли я побачив Його, то до ніг Йому впав, немов мертвий. І поклав Він на мене правицю Свою та й промовив мені: Не лякайся! Я Перший і Останній…» (Об'явлення 1:17). У Кранаха Бог домінує. Він привертає до себе увагу сліпучим світлом і розмірами фігури, яка щільно заповнює простір. Переважання вертикальних лінії в постаті Бога надають фігурі сили і монументальності. Натомість пророк Іоанн лежить ниць, злякано ховаючи обличчя від Бога. Іоанн на першому плані, проте не домінує, оскільки зображений у меншому масштабі і з переважанням пасивних горизонтальних ліній.

Дюрер, на відміну від Кранаха, трактує історію в традиціях ренесансного антропоцентризму (Мал. 2.). Іоанн у нього не лежить на землі, а стоїть на першому плані на колінах. Його фігура займає більшу площу, ніж фігура Бога. Спина пряма і вертикально побудована, голова піднята і майже в центрі композиції. Іоанн не ховає обличчя і має змогу спостерігати все, що відбувається навкруги. Вільний простір біля Бога заповнений святими і ангелами.

Навколо Іоанна, навпаки, чим ближче до глядача – тим більше вільного простору і світла, що ще більше акцентує погляд глядача на Іоанні, перетворюючи його у головного персонажа. Вертикальне положення тіл Бога та Іоанна, надання двом фігурам візуально схожого образу, підкреслюють ренесансні прагнення про зближення людської і божественної природи. У Дюрера Іоанн – суб'єкт, на відміну від трактування Кранаха.

Для Кранаха окрім точності передачі тексту важливим завданням було донесення основних ідеї лютеранської Реформації, серед яких важливе місце займало вчення про Божу милість і благодать. Лютер багато говорив і писав про неможливість слабкої і недосконалої людини самостійно досягнути праведності власними заслугами і справами. Конфлікт Божественної природи і людського єства, протиставлення Божої могутності і людської недосконалості – ось колізія, що найбільше імпонувала баченню Лютером стосунків Бога і людини.

Кранах не обмежується лише дотриманням точності тексту. Ілюстрації повинні були нести і гострі реформаційні ідеї, які б легко прочитувались і викликали зацікавленість, полеміку, бажання придбати гравюру. Цього він досягає за рахунок використанням епатажних символів і образів, окремих смисловизначальних деталей, які були зрозумілі його сучасникам.

Наприклад, гостру полеміку і критику викликала гравюра до сюжету 17 глави книги Об'явлення (Мал. 3). З третього по сьомий вірш читаємо про жінку, яка «…сиділа на червоній звірині, переповненій іменами богозневажними, яка мала сім голів і десять рогів… …У руці своїй мала вона золоту чашу, повну гидоти та нечести розпусти її. А на чолі її було написане ім'я, таємниця: Великий Вавилон, мати розпусти й гидоти землі. І бачив я жінку, п'яну від крови святих і від крови мучеників Ісусових, і, бачивши її, дивувався я дивом великим» (Об'явлення, 17, 3-6).

Голову блудниці, «матері розпусти», Кранах прикрасив триярусною тіарою. Триярусна тіара, атрибут папства. Ця деталь прозоро натякала на папство, говорячи, що саме папство і є тією блудницею, яка «вином своїх заблуджень напоїла усі народи». Подібне трактування викликало шквал гніву від католиків і вкрай гостру критику у відомого опонента М. Лютера герцога Саксонії Георга Бородатого (Georg der Bärtige, 1471 – 1539). Георг отримав чудову теологічну освіту, був палким захисником католицизму і жорстким опонентом лютеранства. Проводив жорстку протидію Реформації й намагався не допустити проникнення нових ідей у Лейпцизький університет, за що отримав від Лютера дошкульну оцінку: «саксонський убивця, диявольський апостол і дурний дворянин». Герцог Георг відразу зрозумів кранахівський випад і категорично засудивши наявність тіари почав вимагати, щоб її прибрали із наступного видання [Метаксас, 2019]. В 1522 році Лютер ще сподівався на порозуміння із католицькою церквою, тому в наступному виданні Біблії Кранах був змушений прибрати характерну частину папської корони, так що зникла впізнаваність образу.

Проте через кілька років (1534 р.) Лютер санкціонує видання Біблії де вже у кольоровій гравюрі можемо спостерігати повернення до первісного образу «вавилонської блудниці» у папській тіарі.

Зазначимо, що ілюстрована німецькомовна Біблія Лютера із самого початку користувалася нечуваною популярністю і комерційним успіхом. Перше видання Вересневої Біблії становило від 3 до 5 тисяч екземплярів. Тираж на той час зовсім не малий, але він був проданий впродовж двох з половиною місяців. Тому незабаром за кілька місяців відбулося видання нового тиражу, який був надрукований з невеликими змінами і доповненнями. Це видання відоме як «Груднева Біблія» («Dezembertestament») [Koepplin, 1974, bd 1, s. 331]. Йоханес Кохлеус, німецький гуманіст, що залишився на позиціях католицизму, згадуючи у 1549 р. перші роки Реформації не міг не звернути увагу на роль німецькомовного перекладу Біблії, її шаленій популярності в середовищі усіх верств, а особливо низів: «…шевці і чоботарі, жінки і слабоумні ідіоти (einfältige Idioten)», які ледь-ледь навчилися грамоті, читають Біблію «з величезним бажанням як єдине джерело істини. А багато хто носили її в своєму серці вивчаючи напам'ять» [цит по: Besch, 2008, s. 18]. В іншому випадку Кохлеус зазначає, що лютеранські читачі Біблії не мали страху та ніяковості говорити про «віру і Євангеліє не лише із католицькими неосвіченими низами (katholischen gemeinen Laien), але й зі священиками, ченцями і магістрами Святого Письма» [Schmidt, 1962, s. 12–13]. Німецький історик Вернер Беш говорячи про феномен популярності і поширення Біблії цілком влучно назвав це «експансією читання» [Besch, 2008, s. 18]. Значною мірою популяризації Біблії посприяли і гравюри Кранаха. Один із дослідників звернувши увагу на комерційну складову, підкреслив, що «гравюри Кранаха суттєво посприяли продажу Біблії, хоча ціна була не зовсім із дешевих, непереплетені екземпляри продавалися по пів-гульдена, а переплетені – по гульдену». І далі уточнює, що за гульден можна було купити тушу кабана [Ozment, 2012, p. 107].

Висновки. Підводячи підсумки зазначимо, що з самого початку Реформації відбулося переосмислення ролі і місця мистецтва у церковних практиках. На відміну від представників радикальних рухів, Мартін Лютер усвідомлював вплив візуальності на сприйняття слова і йому вдалося знайти вагомі докази на користь образотворчого мистецтва. В проповідях з 9 по 16 березня 1522 р. реформатор категорично засуджуючи іконоборство сформулював низку аргументів базованих на Біблії та практичному досвіді, які допомогли зберегти мистецтво для протестантизму. Вже перший досвід ілюстрування німецькомовної Біблії, здійснений художником Лукасом Кранахом, показав свою ефективність. Точне слідування наративу, яскраві образи і зрозуміла символіка допомагали орієнтуватися в складній теологічній проблематиці новонаверненим адептам лютеранства. Влучні гравюри візуалізували як головні ідеї нового вчення, так і чітко вказували на головних ворогів, що сприяло консолідації нової церкви та формувало відчуття ідентичності. Полемічна спрямованість гравюр викликала зацікавленість і сприяла комерцій-

ному успіху Вересневої Біблії. Також можна говорити про те, що відмова протестантських митців від традиційних сюжетів, не стала настільки руйнівною, а в окремих випадках, це привело навіть до збагачення європейської візуальної культури, коли у новому контексті протестантських ідей, навіть традиційні сюжети і символи отримали більш інтенсивне візуальне звучання.

Список використаних джерел

Andreas, K., 1911. Von Abtuhung der Bilder, *Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen,* Bonn: A Markus und E. Weber's Verlag, bd. 74, 32 s.

Besch, W., 2008. *Deutscher Bibelwortschatz in der frühen Neuzeit: Auswahl - Abwahl – Veralten*, Frankfurt am Main: PeterLang, 278 s.

Dehio, G., 1926. *Geschichte der deutschen Kunst. Des Textes dritter Band*, Berlin und Leipzig: de Gruyter, 360 s.

Dittmann, L., 1983. Die Kunst der Reformationszeit, *Martin Luther, 1483 –1983: Ringvorlesung der Philosophischen Fakultät Sommersemester*, Saarbrücken: St. Johann GmbH, s. 141–172.

Erichsen, J., 2015. «Gesetz und Gnade». Versuch einer Bilanz, *Luther und die Fürsten. Selbstdarstellung und Selbstverständnis des Herrschers im Zeitalter der Reformation, Aufsatzband,* Dresden: Sandstein Verlag, s. 97–113.

Fleck, M. V., 2010. Ein tröstlich gemelde: die Glaubensallegorie «Gesetz und Gnade», *Europa zwischen Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Korb: Didymos-Verlag, 680 s.

Koepplin, D., 1974. *Lukas Cranach: Gemälde, Zeichnungen, Druckgraphik*, Basel, Stuttgart: Birkhäuser, 432 s.

Koerner, J. L., 2017. *Die Reformation des Bildes*, München: C.H.Beck, 598 s.

Luther, M., 1883. *Weimarer Ausgabe*, Weimar: H.Böhlaus, bd. 10, 760 s.

Luther, M., 1883. *Weimarer Ausgabe*, Weimar: H.Böhlaus, bd. 18, 794 s.

Luther, M., 1883. *Weimarer Ausgabe*, Weimar: H.Böhlaus, bd. 40, 763 s.

Nippedey, T., 1983. Luther und die Bildung der Deutschen, *Luther und die Folgen. Beiträge zur sozialgeschichtlichen Bedeutung der lutherischen Reformation*, München: H. Löwe, s. 13–27.

Ozment, S., 2012. *The Serpent and the Lamb: Cranach, Luther, and the Making of the Reformation*, New Haven, Yale University Press, 344 p.

Preuß, H., 1931. *Martin Luther. Der Künstler*, Gütersloh: Bertelsmann, 319 s.

Reinitzer, H., 2006. *Gesetz und Evangelium. Über ein reformatorisches Bildthema, seine Tradition, Funktion und Wirkungsgeschichte*, Hamburg: Christians Verlag, 2 vols. 952 s.

Sandls, M., 2000. Nicht Lehrer, sondern Erinnerer. Zum Wandel von Historie und Diskurs zu Beginn der Reformation, *Zeitschrift für historische Forschung,* Berlin: Duncker & Humblot, nr. 27, s. 179–201.

Schmidt, P., 1962. *Die Illustration der Lutherbibel. 1522 – 1700. Ein Stück abendländische Kunst und Kirchengeschichte*, Basel: Birsfelden, 496 s.

Schnitzler, N., 1996. *Ikonoklasmus – Bildersturm. Theologischer Bilderstreit und ikonoklastisches Handeln während des 15. und 16. Jahrhunderts*, Munich: Wilhelm Fink Verlag, 1996, 335 s.

Wegmann, S., 2016. *Der sichtbare Glaube: Das Bild in den lutherischen Kirchen des 16. Jahrhunderts*, Tübingen: Mohr Siebeck, 370 s.

Weniger, M., 2004. «Durch und durch lutherisch»? Neues zum Ursprung der Bilder von Gesetz und Gnade, *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*, München: Callwey, nr. 55. s. 115–134.

Метаксас, Э., 2019. *Мартин Лютер. Человек, который заново открыл Бога и изменил мир* [Online]. Доступно: http://maxima-library.org/knigi/genre/b/450812?format=read (дата звернення: 24.04. 2021).

References

Andreas, K., 1911. Von Abtuhung der Bilder, *Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen,* Bonn: A Markus und E. Weber's Verlag, bd. 74, 32 s. (in Germany).

Besch, W., 2008. *Deutscher Bibelwortschatz in der frühen Neuzeit: Auswahl - Abwahl – Veralten*, Frankfurt am Main: PeterLang, 278 s. (in Germany).

Dehio, G., 1926. *Geschichte der deutschen Kunst. Des Textes dritter Band*, Berlin und Leipzig: de Gruyter, 360 s. (in Germany).

Dittmann, L., 1983. Die Kunst der Reformationszeit, *Martin Luther, 1483 –1983: Ringvorlesung der Philosophischen Fakultät Sommersemester*, Saarbrücken: St. Johann GmbH, s. 141–172. (in Germany).

Erichsen, J., 2015. «Gesetz und Gnade». Versuch einer Bilanz, *Luther und die Fürsten. Selbstdarstellung und Selbstverständnis des Herrschers im Zeitalter der Reformation, Aufsatzband,* Dresden: Sandstein Verlag, s. 97–113. (in Germany).

Fleck, M. V., 2010. Ein tröstlich gemelde: die Glaubensallegorie «Gesetz und Gnade», *Europa zwischen Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Korb: Didymos-Verlag, 680 s. (in Germany).

Koepplin, D., 1974. *Lukas Cranach: Gemälde, Zeichnungen, Druckgraphik*, Basel, Stuttgart: Birkhäuser, 432 s. (in Germany).

Koerner, J. L., 2017. *Die Reformation des Bildes*, München: C.H.Beck, 598 s. (in Germany).

Luther, M., 1883. *Weimarer Ausgabe*, Weimar: H.Böhlaus, bd. 10, 760 s. (in Germany).

Luther, M., 1883. *Weimarer Ausgabe*, Weimar: H.Böhlaus, bd. 18, 794 s. (in Germany).

Luther, M., 1883. *Weimarer Ausgabe*, Weimar: H.Böhlaus, bd. 40, 763 s. (in Germany).

Metaxas, E., 2019. *Martin Luther. Chelovek, kotoryiy zanovo otkryil Boga i izmenil mir [Martin Luther. The man who rediscovered God and changed the world]* Retrieved from: http://maxima-library.org/knigi/genre/b/450812?format=read (in Ukrainian).

Nippedey, T., 1983. Luther und die Bildung der Deutschen, *Luther und die Folgen. Beiträge zur sozialgeschichtlichen Bedeutung der lutherischen Reformation*, München: H. Löwe, s. 13–27. (in Germany).

Ozment, S., 2012. *The Serpent and the Lamb: Cranach, Luther, and the Making of the Reformation*, New Haven, Yale University Press, 344 p. (in English).

Preuß, H., 1931. *Martin Luther. Der Künstler*, Gütersloh: Bertelsmann, 319 s.

Reinitzer, H., 2006. *Gesetz und Evangelium. Über ein reformatorisches Bildthema, seine Tradition, Funktion und Wirkungsgeschichte*, Hamburg: Christians Verlag, 2 vols. 952 s. (in Germany).

Sandls, M., 2000. Nicht Lehrer, sondern Erinnerer. Zum Wandel von Historie und Diskurs zu Beginn der Reformation, *Zeitschrift für historische Forschung,* Berlin: Duncker & Humblot, nr. 27, s. 179–201. (in Germany).

Schmidt, P., 1962. *Die Illustration der Lutherbibel. 1522 – 1700. Ein Stück abendländische Kunst und Kirchengeschichte*, Basel: Birsfelden, 496 s. (in Germany).

Schnitzler, N., 1996. *Ikonoklasmus – Bildersturm. Theologischer Bilderstreit und ikonoklastisches Handeln während des 15. und 16. Jahrhunderts*, Munich: Wilhelm Fink Verlag, 1996. 335 s. (in Germany).

Wegmann, S., 2016. *Der sichtbare Glaube: Das Bild in den lutherischen Kirchen des 16. Jahrhunderts*, Tübingen: Mohr Siebeck, 370 s. (in Germany).

Weniger, M., 2004. «Durch und durch lutherisch»? Neues zum Ursprung der Bilder von Gesetz und Gnade, *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*, München: Callwey, nr. 55. s. 115–134. (in Germany).

SUMMARY

VISUALIZING NARRATIVE: LUTHERAN THEOLOGY IN THE ENGRAVINGS OF LUCAS CRANACH

Petro Kotliarov
Taras Shevchenko National University of Kyiv
PhD, Professor, Head of the Department of Art History, Kyiv

Vyacheslav Korchuk
PhD, Associate Professor of Philosophy, Theology and Church History
Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha

The early stage of the Reformation in Germany was marked by an iconoclastic movement inspired by radical reformers. In the scientific literature, iconoclasm is often interpreted as a phenomenon that became a catastrophe for German art, as it halted its renaissance progress. The purpose of the article is to prove that the Lutheran Reformation did not become an event that stopped the development of German art, but, on the contrary, gave a new impetus to its development, especially the art of engraving. Throughout the history of Christianity, there have been discussions about what church art should be, in what form it should exist and what function it should carry. In the days of the Reformation, these discussions flared up with renewed vigor. Most reformers held the view that the church needed to be cleansed of works of art that were seen as a legacy of Catholicism. The iconoclast movement that transitioned into church pogroms and the destruction of works of art in Wittenberg in early 1522 prompted Martin Luther to publicly express his disagreement with the radical reformers and to express his own position on the fine arts in the reformed church. In a series of sermons from March 9 to 16, 1522 (Invocavit), Martin Luther recommended the destruction of images that became objects of worship, but considered it appropriate to leave works of art that illustrate biblical stories or reformation ideas. For Luther, the didactic significance of images became a decisive argument. The main points of the series of Luther's sermons (Invocavit) show that he not only condemned the vandalism of iconoclasts, but also argued that the presence of works of art in the church does not contradict the Bible, but, on the contrary, helps to better understand important truths. It is noted that the result of Luther's tolerant position was the edition of the September Bible (1522) illustrated by Lucas Cranach's engravings. The reviewed narrative and visual sources prove that due to Reformation the art of engraving received a new impetus, and Lutheranism was formed not only as a church of the culture of the word, but also of the culture of the eye. It was established that the main requirement for art was strict adherence to the narrative, which is observed in the analyzed engravings of Lucas Cranach. It is considered that the engravings to the book of Revelation are characterized not only by the accuracy of the text, but also by sharpened polemics, adding a new sound to biblical symbols, sharp criticism of the Catholic Church, and visualization of the main enemies of the Reformed Church. It is proved that the polemical orientation of the engravings spurred interest and contributed to the commercial success of the September Bible. The rejection of traditional plots by protestant artists did not become overly destructive, and in some cases, it even led to the enrichment of European visual culture.

Keywords: *Reformation, Martin Luther, Lucas Cranach, engraving, Bible illustration, book of Revelation.*

УДК 94(439.23)Друґет/Якушич«1644-1651»
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.247217

ПРИВАТНЕ ЛИСТУВАННЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ – НА ПРИКЛАДІ ЛИСТІВ ЯНОША (Х) ДРУҐЕТА ТА АННИ ЯКУШИЧ

Зубанич Ласлов Ласлович
кандидат історичних наук; доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: laslov.zubanych@uzhnu.edu.ua
http://orcid.org/0000-0002-3351-0512

У дослідженні вивчаємо приватне листування першої половини XVII століття, у тому числі представників родини Друґетів (Яноша Друґета та його дружина Анни Якушич), приділяємо особливу увагу аналізові осіб, подій та довідковій інформації, що міститься у листах. Детальний аналіз змісту цих листів показує, що якщо відомі тогочасні події, особисті контакти і маємо доступ до необхідних додаткових джерел, то можна зробити відповідні висновки навіть із порівняно скупої інформації. Через мінливості історії, архів родини Друґетів не залишився в одному місці, його окремі частини можна знайти серед архіву герцогської гілки роду Естерхазі та в Пряшівському архіві. Завдяки особистим стосункам з Адамом Баттьяні, декілька листів Яноша Друґета та Анни Якушич збереглися в архівах Баттьяні. Родинні архіви, включаючи різне листування, є важливими джерелами та документами епохи, оскільки поряд з локальними / особистими даними містять також соціально-історичну, економічну та політичну інформацію. За їх відсутності жоден історик не може взятися за написання історії окремої родини, маєтку чи комітату. У своїй докторській дисертації про цей період історик Золтан Борбель пише з цього приводу: «Що стосується сімей з кращими джерельними даними, таких як сім'ї Баттьяні, Надошді чи Естерхазі, проводяться більш глибокі дослідження, зосереджені на історії двору, маєтку, мистецтва й культури – в декількох випадках міждисциплінарними групами з багатьох дослідників. Окрім розробок історії родин, було розпочато по суті комплексне дослідження аристократичної спільноти Західного Задунайя, в якому паралельно з дослідженнями розшарування аристократії були досягнуті надихаючі результати щодо регіональної ролі окремих знатних родин, їх ролі в системі комітатського адміністрування та військової справи, сімейних стосунків, сервітутського-фамільного кола, і не менш важливо, складу їх маєтків та господарювання». Одна з цілей дослідження – показати крізь призму двох приватних листів аспекти подій в історії родини, пов'язані зі змістом у них, та проілюструвати стиль тогочасної аристократичної кореспонденції. На наш погляд, завдяки цьому дослідженню ми знову зробили внесок у вивченні невеликого фрагмента історії родини Друґетів та у з'ясування деяких історичних «пліток».

Ключові слова: *листи, Янош Друґет, шлюб, спадок, срібло, Анна Якушич, Теребеш, Ференц Надашді, Іштван Асалаї.*

Постановка проблеми. Реформація в Угорщині в XVI столітті і згодом Контрреформація (за новітньою оцінкою – католицьке оновлення) із розбудовою пов'язаної освітньої мережі суттєво сприяли розвитку грамотності, включаючи листування, також і в Угорщині. Дійсне листування, що дійшло до нас з цього періоду, при належному тлумаченні може одночасно надати вичерпну картину політичних, економічних та релігійних умов того часу, а також розкрити цілу систему людських відносин. Як зазначають фахівці з цього питання, під час турецької окупації листування відігравало більш важливу та необхідну роль, ніж сьогодні [Levelestár I., 1981, 11–20. old]. Єдиною формою передачі новин, підтримки зв'язку між людьми, крім «комунікації» чи «повідомлення мовою», тобто відправлення кур'єра або гінця, був приватний лист. Лист, як самостійна форма спілкування, тісно пов'язаний із поширенням угорськомовності в літературі, включаючи листування, що стає загальноприйнятим. Спочатку лише у формі постскриптумів та приписок, що додавалися до латинського тексту листа, а пізніше у вигляді включень між латинськими формами звернення та датування, що по суті складало зміст листа. Згодом більшу частину листа складав угорськомовний текст, але певні латинські форми залишалися до кінця. Із розширенням ролі угорської мови в літературі знайшло свій розвиток і сімейне листування. Серед сімейних кореспонденцій заслуговує на увагу обмін листами між палатином Томашем Надошді та Оршольою Каніжаї («моя кохана Оршіка»), де можна практично щотижня простежити повсякденне життя найшанованішої родини Угорщини [Nádasdy, 1882]. Палатин, який здебільшого знаходився у Відні та Пожоні (Братиславі), обговорює зі своєю дружиною майже усі важливі питання (господарювання, політики, церкви), а також часто надсилає Оршолі Каніжаї невеличкі подарунки. Незважаючи на те, що більшість сімейних архівів були знищені під час перипетій історії, листування подружжя палатина збереглося (у якості репресій за змову під керівництвом палатина Ференца Вешшелені 1670 – 71 рр. більша частина архіву родини Надошді була конфіскована та перевезена до Відня). Оскільки нам мало відомо про подружні відносини чи стосунки між чоловіком і жінкою тієї епохи, їх листування та безпосередній стиль також мають важливе культурно-історичне та соціальне значення.

Метою статті є дослідження приватного листування, як історичного джерела на прикладі представників родини Друґетів – (Яноша (Х) Друґета

© Зубанич Л. Л.

та Анни Якушич) та встановлення нових, досі невідомих деталей їх життєвого шляху.

Стан вивчення проблеми. За останні роки історична наука (в т.ч. локальна) зацікавилась «загубленою» історичною спадщиною попередніх століть та розпочались жваві пошуки джерел щодо вивчення історії адміністратичних одиниць, міст, окремих родин, їх видатних представників, які залишили свій «відбиток» в історичних процесах. Усі почали розумити, що без знання минулого важче орієнтуватися у майбутньому. У зв'язку з тим, що дослідження історії родин може збагатити локальну історіографію, інтерес до їх вивчення останнім часом суттєво зростає. За останні десять років на підставі прикладу предстаників угорської [Borbély, 2013, 2015; Zsoldos, 2012, 2017], словацької [Lencis, 2003, 2020] та сербської [Hardy, 2012] історичної науки відчувається серйозний «поштовх до активізації «другетознавства» в українській історіографії та було опубліковно ряд статей з цієї тематиці [Ферков, 2012, 2016; Зубанич, 2017, 2019, 2020], що допомогло відтворити історичні процеси та реабілітувати «спотворені» образи представників родини Друґетів.

Важливим **джерелом** дослідження є документи, які були опубліковані у монографіях та статтях з історії Угорського королівства [Гусарова, 1999, 2004, 2018; Zubánics, 2016, 2020; Зубанич, 2021], Земплінського [Réz, 1899] та Ужанського комітату [Mészáros, Károly, 1861]. У ході дослідження було використано опубліковані тексти сімейного листування угорської аристократії Batthyany; Beke,1886; Dávid, 1998; Eckhardt, 1944; Nádasdy, 1882; Radvánszky I., 1986; Radvánszky II., 1986; Radvánszky III., 1986; Levelestár I, 1981.; Levelestár II., 1981; Nyáry-Várday, 1975; Papp, 2016], уривки особистих та сімейних щоденників [Esterházy, 1882; Csízi, 2005], в яких знайдено багато цікавих історичних свідчень, що представляє сімейні відносини Друґетів та їх родичів у цілком новому ракурсі.

Виклад основного матеріалу. Більшість листів ранньомодерного часу писали чоловіки, частково власноруч, а частково за допомогою писаря. Потребу в допомозі останніх мали також знатні дами, які вели значну кореспонденцію того періоду і які, через повільне поширення жіночої освіти загалом, намагалися навчитися науці правопису лише у зрілому віці (часто під впливом чоловіків). Оршолю Каніжаї навчав писати її чоловік. Їх задокументоване листування датується 1536 – 1562 роками [Nádasdy, 1882., Papp, 2016]. Разом з ними варто згадати у якості прикладу Ержебет Цобор, дружину палатина Дьєрдя Турзо, яка залишила по собі обширне листування [Levelestár I., 1981, 259. old], а також Каталіну Вардої. Листування останньої з чоловіками Палом Телегді [Levelestár I., 1981, 238–239, 245, 281. old] та Палом Ньярі [Németh, 2019; Levelestár I., 1981, 314, 318, 350–351, 358–360. old.] згадується в історії угорської літератури при тому, що Каталіна Вардої навчилася писати приблизно у тридцять років, щоб не «спілкуватися» з чоловіком через писаря. Її перший чоловік Пал Телегді часто приймав участь у військових походах, тому вдома проводив мало часу, але при цьому продовжував дбати про свої маєтки (включаючи Берегсентміклош і Подгерінг) і писав приязні та люблячі рядки своїй дружині протягом семи років аж до своєї смерті в 1596 році. У 1600 р. Каталіна Вардої вийшла заміж за Пала Ньярі, який виховувався при віденському дворі й з яким вона багато листувалася [Nyáry-Várday, 1975]. Особа Каталіни Вардої часто згадується у тогочасних віршах, де її описують із надзвичайною повагою. На початку XVII століття багато аристократичних сімей переписувались з нею, звертались до неї за порадою та прагнули почути її особисту думку у своїх справах. Її невістка Анна Телегді звернулася зі своїм поетичним листом [Dávid, 1998, 240–249. old], який історія літератури розцінює як перший твір угорської жінки-поетеси.

За своєю структурою більшість листів XVII століття складалися спочатку з п'яти, а пізніше з трьох частин, перша і третя з яких були практично фіксованої форми й автору листа достатньо було заповнити лише середню частину власними думками. Ці частини − salutatio (*звернення*) та captatio benevolentiae (*привітання*), за якими слідує зміст листа, тобто *narratio*. Лист завершувався конклюзією та привітанням, а також датою та підписом (*subscription*). Адреса переважно латинською була із зовнішньої сторони паперу, що також слугувало своєрідним конвертом (окремий конверт зустрічався рідко). «Таємницю листування» була покликана забезпечити воскова печатка різного кольору.

Далі проаналізуємо дійсний лист, написаний графом Яношем (X) Друґетом († 1645) своєму племіннику Ференцу Надошді, що належить до групи традиційних листів, проте після ретельного вивчення цей лист також дає багато інформації, невідомої до цього [Zubánics, 2021, 217–219. old]. Лист був написаний у місті Гомонна Земплінського комітату і, ймовірно, дістався Шарвару − головного міста володінь Надошді, кур'єром (особа на прізвище Секель, як згадується в кінці листа).

Ззовні:	
Illustrissimo Comiti domino Francisco de Nádasd Perpetuo terrae Fogaras, Comitatus Castri ferrei Supremo Comiti Dno fratri observantissimo.	*Його Високості графу Ференцу Надашді, спадковому володарю Фогарашфельд і феішпану комітату Шопрон, моєму шановному брату.*
Звернення domine frater (мій брате) не випадкове, оскільки Янош Друґет та Ференц Надашді були двоюрідними братами: вони обоє були онуками Ференца Надашді та Ержебет Баторі [Nagy, 1859, 404. old].	
Основний текст листа	
"Homonna, 1644. január 7.	*"Гомонна, 7 січня 1644 р.*
Illustrissime Comes domine fráter observandissime seruitiorum commendaeione praemissa. Sok új esztendőket kivánatos jó egészségben engedjen Isten ő fölsége kk. érhetni, szerencsésen elis mulathatni. *Tegnap adá meg Görbey uram az kgd levelét, ő kegltűl értvén az kid-jó egészséget, szűbtil eröltem kivánván Istentűl ő Szt. Felségétűl, hogy abban az jó egészségben sokáig megtartsa klmdet. Az klmetek között való vérséget penig, és az kis asszonyközött, reménységem kivűl, igen véletlenül értem, mivel én ekkoráig semmi oly közöl való atyafiságot, mely az anyaszentegyháznak tilalma alatt volna, kid és az kis asszony között sem olvastam, sem hallottam még öreg élemetes emberektűl is tudhatta maga is kid édes öcsém uram, hogy a mikor afféle dologban dispensatiokívántatik, szükség hogy legfeljebb negyedik izt foglaljon magában az atyafiság.*	*Вчора я отримав лист від Вашої Милості через пана Гербея і від нього дізнався про здоров'я Вашої Милості, чому від душі зрадів і прошу Величного Господа ще надовго зберігати Вашу Милість у доброму здоров'ї. Що стосується спорідненості між Вашою Милістю та панянкою, то я трохи здивований, бо не знаю жодної близької спорідненості, в якій церква не дозволяє шлюб. Спілкуючись зі старшими людьми, Ваша Милість, мій любий брате, може також знати, що у випадку спорідненості четвертого ступеня вам слід подати заяву для отримання диспензації церкви вимагається, щоб спорідненість була принаймні четвертого ступеню.*
Dispenzacio – дозвіл, звільнення від певних правових норм. У нашому випадку йдеться про диспензацію (звільнення) до шлюбу, тобто про усунення перешкоди, яка заважала б укласти шлюб. Цим може бути дозвіл на шлюб осіб різних віросповідань або намір укласти шлюб між особами, які знаходяться у близьких родинних зв'язках. У тогочасному угорському суспільстві шлюб найближчих родичів (кузенів) заборонявся законом**.** (У листі граф Янош Друґет мабуть має на увазі Анну Юлію Естергазі, доньку палатина Міклоша Естергазі та Крістіни Ньярі, заради якої Ференц Надошді навіть відмовився від своєї євангельської церкви і рекатолизувався). Щодо шлюбу Пал Естергазі, майбутній палатин, також пише у своєму щоденнику: *«Незабаром після цього приїхав пан Ференц Надошді, який також попросив у дружину мою тітку, яку віддали, і в 1643 році відбулося весілля в Кішмартоні. Після весілля мій шваґр Ференц Надошді відвіз дружину – мою тітку Анну Юлію додому в Керестур, і влаштував пишний прийом за участю вельмож»* [Esterházy, 1882, 213. old.]. Цікаво, що сам Естергазі спочатку датує подію 1643 роком, а згодом сам виправив на 1644 рік. Здається постало питання про можливі близькі родинні зв'язки осіб, які одружуються, і з цієї причини їм довелося звернутися до Папської курії. У деяких джерелах (Щоденник родини Естергазі) шлюб уклали 6 лютого 1644 р. в Кішмартоні, тоді як за іншими це відбулося 28 серпня 1644 року (Витяги із щоденника Ласло Реваї, с. 252).	
Minek okáért deducaltassa jól kid édes öcsém uram az geneologiat, mind két ágrúl, és küldje párját énnekem is, hogy értsem, mivel mi nyiri Báthoriak familiájából, Báthory Erzsébet után szakadván, ő klme penig az rozgonyi Báthoriak ágából szálván alá, nem láthatom az oly közelvaló atyafiságot, melyre kívántatnék az dispensatio, mindazáltal ha mi oly leszen az mely miatt nem nyughatatnának meg tovább is az emberek, kész vagyok ezen dolgot kk. igazságában promoveálni minden alkalmatossággal és szolgálnom kk, de nem reménylem hogy tovább vonodjék az a dolog; ha palatínus uram ő klme tudott volna valami akadályt az kid házasságában, nem is adta volna kk szerelmes leányát, tudom hogy okos ember ő klme praevenialta volna elébb az dolgot.	*Ось чому Ваша Милість, любий брате, слід добре вивчити обидві гілки генеалогічного дерева, копію якого надішліть також і мені, щоб зрозуміти. Оскільки ми (наша сім'я) походимо з Нірі (Нірбаторі) гілки сім'ї Баторі через Ержебет Баторі, а Її Милість (наречена) з Розгонської гілки сім'ї Баторі, я не знаю жодної близької спорідненості, яка вимагала б диспензації церкви. Щоб заспокоїти всіх у цій справі, я готовий надати всю свою допомогу Вашій Милості, хоча сподіваюся, що справа не дійде до цього. Якби моєму Пану Палатину було відомо про будь-яку перешкоду одруженню, він би не пообіцяв Вашій Милості свою любу доньку, а спочатку вирішив би це питання.*
Нірі/Нірбаторська гілка родини Баторі ‒по суті говоримо про гілку Ечеді (ecsedi Báthori), за назвою центру маєтку родини, починаючи з Дьєрдя (II.) (? –1570), який одружився зі своєю двоюрідною сестрою Анною Баторі з гілки Шомльої (somlyai Báthori) – вдови Гашпара Драгфі та Антала Друґета [Nagy, 1858, 403. old]. Через свою дружину він був шваґром короля Польщі та воєводи Трансільванії Іштвана Баторі. Від їхнього шлюбу народилося четверо дітей: Іштван Баторі ‒ королівський суддя і автор псалмів, Ержебет Баторі ‒ дружина Ференца Надошді, Клара Баторі ‒дружина Антала Лошонці (прабабуся Анни Юліанни Естергазі) та Жофія, дружина Андраша Фіґеді. Серед предків нареченої Анни Юліанни Естеразі по матері ми також	

знаходимо предків Баторі з Ечеду (Ката Розгоні ∞ Андраш Баторі → Клара Баторі ∞ Антал Лошонці → Дороття Лошонці ∞ Мігаль Вардої →Ката(лина) Вардої ∞ Пал Ньярі → Кристіна Ньярі ∞ Міклош Естергазі → Анна Юліанна Естергазі ∞ Ференц Надошді.

Casu quo ugyan dispensatio nélkül nem lehetne meg, palatínus úr ő klme azt egy szavával megnyerheti az Nuncius Apostolicusnál. Páter Szeghedy Ferencz uramnak is fiam praefectusának, kit kid jól esmér, megírtam, hogy ha kid requiralni fogja és parancsolni ezen avagy más dologban is serényen szolgáljon kk. De caetero édes öcsém uram meg nem írhatom, mennyire örvendezek, azon hogy kegyelmedet Isten az anyaszentegyháznak kebelébe áldotta meg, kivánom Istentül, hogy azon ajándékjában, malasztjában, élete fogytáig tartsa meg, az ő szent nevének dicséretére.	*Якщо справа все ж таки не може бути вирішена без диспензації, Його Милість Палатин отримає її на прохання від апостольського нунція. Я писав патеру Ференцу Сегеді, префекту мого сина − якого Ваша Милість добре знає – про те, що коли Ваша Милість звернеться до нього з будь-якими наказами, нехай він буде до Ваших послуг. Але, мій любий брате, не можу описати свою радість від того, що Бог прийняв вашу благодать в лоно Церкви. Нехай Бог береже Вашу Милість в Його благодаті до кінця свого життя, на славу Його святого імені.*

З рекатолизацією Ференца Надошді протестантизм практично зник із комітатів Західної Угорщини, тому зрозуміла радість королівського судді. Сам палатин Міклош Естергазі писав про цю подію в листі до віденського єзуїтського священика Ламормена 30 листопада 1643 року*: «З Божої благодаті Його милість граф Ференц Надошді полишив свою єресь від народження і нарешті прийняв католицьку віру у день святої Катерини у своєму місті Чепрег у парафіяльній церкві, перед великим натовпом людей, як знаті, так і громадян, перед деякими лютеранськими проповідниками там (...) й урочисто, мудро і чесно оголосив себе, на подив багатьох, справжнім і вірним сином католицької церкви»* [Payr, 1910, 182–183. old.].

Felette igen tetszett volna nekem, hogy ha ez az impedimentum nem találkozik vala lenni, hogy még ez farsangban az kéz fogásnak szine alatt lehetett volna meg az klmetek lakadalma, mert az lakadalomnak minden ceremóniáit, és annak illendő praeparatióit, az kid gyászos állapotjára nézve, mostanság meg nem lehettek volna, arra való képest is irtam mind palatínus Uramnak is, mind penig kidnek is, hogy ő kglme, mind idő s mind beteges állapotjára nézve, adná éltében haza kk az kis asszonyt, s tudhatna kid is micsoda dispositióval lenne klmetek.	*Я був би дуже радий, якби цієї перешкоди не існувало і ще в цю Масницю могли відбутися заручини. Адже було б недоречно проводити весільну церемонію та належну її підготовку через траур Вашої Благодаті. У зв'язку з цим я також писав Вашій Милості і Його Милості Палатину, який з огляду на вік та хворобу, хоче видати заміж панянку ще при житті, саме тому Вашій Милості потрібна диспензація.*

У зв'язку з трауром йдеться про вдову Пала Надошді Юдіту Реваї, матері Ференца Надошді, яка померла 21 листопада 1643 року. Юдіта Реваї вийшла заміж за Пала Надошді 3 серпня 1620 року, який в 1625 році отримав для сім'ї графський титул. В їхньому шлюбі народилося четверо дітей, але лише двоє, Ференц та Анна Марія дожили до повноліття. За частої відсутності чоловіка, Юдіта Реваї сама управляла маєтками. Шанована дама підтримувала культурне та релігійне життя у Західній Угорщині, і кілька лютеранських проповідників присвятили їй свої роботи. Через п'ять років після смерті чоловіка в 1633 році вона вийшла заміж за графа Адама Форгача, заради якого (і за заохоченням свого близького родича Міклоша Естергазі) стала католичкою. Через це вона вступила у конфлікт зі своїм сином Ференцом Надошді, якого також позбавила маєтків. Однак історія повторилася, оскільки заради майбутньої дружини та її сім'ї Надошді сам залишив лютеранську церкву.

Az mi az szegény asszonyom ángyom eltakarítását nézi, ugy gondolom, úgy is értettem másoktúl, hogy még e farsangnak a közepében meg lenne, és igy az kid kézfogásának egyik akadékja találtatnék. Ezzel az ur Isten tartsa meg kidet sok jó egészségben.	*Що стосується похорону бідної тітки, розумію і чув від інших, що це відбудеться до середини Масниці, тож це може бути однією з перешкод для заручин. Цим хай Господь Бог тримає Вашу Благодать у доброму здоров'ї.*

З листа можна зробити висновок, що офіційний похорон відбувся (що характерно для тогочасних умов), саме тому Янош Друґет пропонує, щоб після заручин, з огляду на рік жалоби, вони одружилися без усякої помпи. Проте, враховуючи соціальний статус сім'ї Надошді, відбулося пишне весілля, про що свідчить вищезазначений запис у щоденнику Пала Естергазі [Esterházy, 1882, 213. old].

Dátum Homonnae die 7. January Anno 1644. *Illsimae dominationis Yestrae. Servitor et fráter paratissimus Comes Joannes Druget de Homonna, m. pr.* *P. S. Ezt az levelemet in ea parte, ha kívántatik magyaráztassa meg kid az pápa követének, quo ad concernens negotium, ha ugyan ex superabundanti kívántatnék, az testimonialis levelét is meghagytam kk, én kldtül várok superabundanter ha kívántatik szolgálatom. Édes öcsém uram, hogy Székelly uram későn megyen kidhez, és ennyi ideig itt mulatott, kid ne nehezteljen reá, én magam tartóztattam itt.*	*Датовано в Гомонні 7 січня 1644 року.* *Illsimae dominationis Yestrae. Servitor et fráter paratissimus Comes Joannes Druget de Homonna, m. pr.* *P. S. Копію цього листа при необхідності поясніть також папському нунцію, коли потрібно, якщо це потрібно терміново, я також надішлю відповідний лист підтвердження. Мій любий брате, не гнівайтесь на пана Секеллі за те, що так пізно повернувся до Вашої Милості, я сам затримав його тут.*

Наступний лист написаний (або підписаний) вдовою Яноша (Х) Другета Анною Якушич 14 березня 1651 року з м. Теребеш (один з центрів маєтків Другетів у Земплінському комітаті). Лист направлений до Іштвана Асалаї, заступника королівської судді, в якому вдова займається господарчими питаннями щодо спадку свого чоловіка. Лист цікавий тому, що з нього дізнаємось конкретні підтвердження щодо майного спору членів сім'ї – матері та сина [Zubánics, 2020, 225–227. old.].

Ззовні:	
Generoso domino Stephano Aszalay vice Judici Curiae et domino observandissimo.	*Вельмешановному пану Іштвану Асалаї, заступнику королівського судді, моєму шановному панові.*
Основний текст листа:	
Árva állapotom szerént való szolgálatomat ajánlom kgk és Istentől minden kivánsági szerént való jókat megadatni kivánok!	*У моєму осиротілому (овдовілому) стані пропоную свою службу Вашій Милості, бажаю, щоб Бог благословив Вас усім добром!*

Адресатом іншого листа є Іштван Асалаї (fónyi Aszalay István 1600 – 1656), суддя офісу палатина та намісник головного королівського судді. Асалаї належав до кола палатина Угорщини графа Міклоша Естергазі, його батько був управником мукачівської домінії Оршолі Дершфі, дружини Естергазі, згодом суддею Березького комітату, а пізніше управником земплінських маєтків головного королівського судді Меньгерта Алагі (Регейц та Пацін). Іштван Асалаї з матеріальною підтримкою Естергазі навчався за кордоном у єзуїтській гімназії в Ґраці (Штірія), а потім влаштувався на канцелярську роботу в апараті палатина. З січня 1630 р. секретар Міклоша Естергазі. На знак визнання його роботи король Фердинанд III подарував йому гербову грамоту і маєток. При палатині Яноша Драшковича Асалаї був протонотаріусом (суддя). Згодом деякий час працює «позаштатним» правником (юристом), його послугами користуються кілька знатних сімей Угорського королівства. У 1650 р. відбувається кар'єрний ріст: *«Проти моєї волі та моє велике горе, через настанови та звернення мого пана архієпископа* [Дьердя Ліппаї, архієпископа естергомського, головного канцлера] *(...) мені довелося зайняти посаду (...) vice judex curiae (*заступника/намісника головного королівського судді*)»* [Csízi, 2005, 168–169. old.]. Другу державну посаду угорської станової монархії тоді займав граф Ласло Чакі, з яким Асалаї познайомився під час навчання у Ґраці. Під час своєї служби Іштван Асалаї склав та у 1650 р. в м. Надьсомбат (Trnava) видав «Index seu compendium operis Tripartiti et generalis decreti constitutionumque inclyti regni Hungariae decretorum».

У 1651 р. Асалаї став радником Угорської Палати, а наступного року, серед іншого, інспектував фінансові справи Спішської Палати у Верхній Угорщині. Цілком ймовірно, що навчання у Ґраці є точкою перетину його життєвого шляху з Яношем (Х) Другетом. Згідно з його щоденником Асалаї був також гостем на весіллі Яноша Другета та Анни Якушич в Пруска *(лат: 2. die sumpto prandio in quodam pago, ad caenam ad Pruszky ad nuptias magnifici domini comitis Joannis Homonnay, quae eodem die ibidem celebratae sunt ipso satis infirma valetudine existente nupsit autem filiae Annae nomine, condam Jankusith. (укр.): На наступний день після обіду в селі, під час вечері в Пруска на пишному весіллі графа Яноша Гомоннаї, яке святкували в тому ж місці в той самий день, коли він занедужав, й одружився з молодою на ім'я Анна Якушич»* [Csízi, 2005, 243. old]. Можливо існував особистий та сімейний зв'язок між Асалаї та членами родини Другетів (усі вони були в оточенні палатина Міклоша Естергазі), оскільки його і надалі запрошують на різні сімейні заходи. Наприклад сестри Анна і Каталіна Якушич запрошують його взяти участь у похороні свого брата егерського єпископа графа Дьєрдя Якушича. Сама похоронна церемонія проходила 4 травня 1649 р. у францисканській церкві в Пруска (Тренчинський комітат) [Zubánics, 2020, 222–223.old]. У листі від 1 жовтня 1650 р. в Нодьсомбот (Трнава) Анна Якушич повідомила Іштвану Асалаї, що її донька Клара Другет, яка виховувалася в монастирі ордену Св. Клари в Нодьсомботі, бажає дати остаточну церковну обітницю, що *«його своєму милому нареченому Ісусу буде зобов'язана до смерті і після навічно»* [Zubánics, 2020, 224. old.]. Урочиста обітниця відбудеться 23 жовтня 1650 р. в Нодьсомбот, на яку запрошується і сам Асалаї, *«щоб мати честь бути присутнім у названий день і місці і прикрасити духовне весілля моєї милої дочки бажаною присутністю»* [Zubánics, 2020, 224. old.].

Ma vettem édes Aszalay uram az kgd levelét, melyből értem, hogy az ezüst mívröl való regestom kívántatnék, hogy oda küldenék. Az mely szegény úr ezüst míve volt, annak a regestomát prókátoroknak kezébe adtam. Az szegény úr halála után semmi arany mív nem maradott, a ki szegény uré magáé lött volna, hanem csak két györő s egy násfa, azt a süvegíre szegezték s az egyik györőt az ujjára tették s az másik nállam vagyon, hanem jegyben, lakodalomkort s azutánn is kit adott nékem egyször is, másszor is ajándékon. *A rubintról penig így gondolkodom, hogy ha kgk tetszik, hogy arról nem is kell szóllni, valameddig ezüst mivet s egyéb holmi dib-dáb, a ki tárházba volt, elö nem adgya,*	*Сьогодні я отримала Ваш лист, мій дорогий пане Асалаї, з якого я зрозуміла, що мені слід надіслати список (перелік) коштовностей зі срібла. Щодо срібних коштовностей, які належали моєму покійному чоловіку, список я передала адвокатам. За моїм бідолашним чоловіком не залишилося жодних інших золотих цінних речей / коштовностей, лише два перстені та весільне дерево (прикраса з дорогоцінного каменю), останнє помістили на капелюх, а один з перстенів натягнули на палець (ймовірно, під час похорону). Інший перстень залишився у мене, який він подарував мені на заручини та весілля.*

a kit elfoglalt, ha azokat elöadgya és a rubintot fogja kévánni, arra így felelek: ha én hozzám való anyai jó akaratomba meg akar nyugodni, és azután is azt reám bizza, én megtartom azutánn is, és meglátván, hogy elégséges annak gondviselésére, előadom, holott penig nem, bizza emberségemre, abból is részt kévánom mind magam s mind leányom számára, és addig elö nom adom, még ki nem fizet minket s valamint fogják böcsülni, annak épen felét megkévánom.	*Щодо рубіна, гадаю, якщо Ваша Милість так вважає, про нього не слід згадувати, поки інші срібні цінності та інші дрібниці, які були на складі, не вилучені. Якщо проситиме рубін, я відповім, що якщо Ви змиритесь з моєю материнською ласкою і залиште мені вирішувати це питання, Ви можете отримати його від мене. Якщо однак цього не зробите, я претендуватиму разом з донькою на частину цінностей, і не отримаєте його, поки не компенсуєте (оплатите) нам. Сам дорогоцінний камінь буде оцінено і ми претендуємо на половину його вартості.*

Хоча від Анни Якушич збереглося відносно мало листів (деякі з них ще належить опрацювати), ця кореспонденція виділяється серед інших на предмет права власності. З листа випливає картина сімейного конфлікту на майновій основі між матір'ю та сином, Дьєрдем (IV) Другетом. Історик Ласло Рейз про майбутнього верховного головнокомандувача Верхньої Угорщини Дьєрдя (IV) пише: *«Серед якостей його характеру було прагнення до насильства та образи. Він жив у ворожнечі з усіма, навіть з власною матір'ю»* [Réz, 1899, 100. old.]. На момент написання листа Дьєрдь (IV), якому було 19, ймовірно, взяв у свої руки управління маєтками Другетів та сімейним майном, і, як випливає з листа, ним було зламане сімейне сховище (скарбниця та архів документів), а коштовності, включаючи спадщину егерського єпископа Дьєрдя Якушича, були переплавлені.

A ki az apjától maradott egy ezüst kalamáris ládácska, az is itt vagyon.	*Зі спадщини батька збереглася срібна скринька для письмових приналежностей, і вона там теж є.*
Kilencz czapa pohár.	*Дев'ять каппа-келихів ()*
Gyümölcs alá való csésze ezüst aranyas nr. 12.	*12 позолочених срібних чашок для фруктів*
Innyaadó csésze nr. 2.	*2 чашки*
Sótartó nr. 2.	*2 сільнички*
Ezüst tányér nr. 2	*1 срібний підсвічник*
Ezüst gyertyatartó nr. 1.	*1 ложка для меду*
Nádméz porozó nr. 1.	*1 позолочена срібна таця*
Ezüst aranyos tálocska nr. 1.	*срібна чашка з кришкою для солодощів, з кількома відділеннями. Як пригадую, це подарунок від мого покійного чоловіка, що подарував мені ще при житті.*
egy ezüst confectnek való csésze fedelestül, kiben egy néhány fiók vagyon, de azt szegény űr nekem ugy tetszik éltében ajándékon adta nekem.	*Більше срібних коштовностей, що належали б мені чи могли належати моєму чоловікові, у мене немає. Я готова присягнути, що серед цінностей його батька у мене немає нічого. Щодо моїх власних срібних коштовностей, які були там, наскільки пам'ятаю, опишу так:*
Én nállam több ezüst sem magamé, sem övé több nincsen, jó szivvel meg is esküszem nállam semmi nincs, a ki az apjáé volt volna. Magamnak penig a ki ott ezüst mivem volt, igazán bizony eszembe nem jő, még is a menyire eszembe jő, rendszerént ím leirom:	*вісім чи дев'ять позолочених срібних келихів з кришкою, що складаються, отримала від матері у кількості дванадцять штук як весільний подарунок. Пригадую, що дві або, можливо, більше з них уже втрачено.*
Egybe járó ezüst poharok aranyozott nyolcz-e vagy kilencz, fedelestül, az szegény anyám tizenkettőt adott volt, de ugy tetszik, az ketteje, vagy mennyi, elveszett benne.	*12 менших, позолочених срібних келихів з кришками*
Item kisded egyben járó ezüst pohár fedelestül aranyos nr. 12.	*1 нова срібна пляшка*
Ezüst új palaczkocska nr. 1.	*1 товста срібна тарілка*
Iniiyaadó vastag ezüst tányér nr. 1.	*1 позолочена чашка в футлярі*
Aranyozott csésze tokba nr. 1.	*1 позолочена чашка без футляра.*
Másik ezüst aranyozott csésze tok nélkül nr. 1.	*Більше не можу згадати, срібні коштовності свого покійного чоловіка я поклала в ковану скриню, а власні – у велику зелену скриню. У мене також був список цінностей, якби Йожеф прийшов, він би пригадав, які і скільки в мене було срібних предметів. Вісім срібних мисок, які я отримала від матері в придане, миску для миття рук (таз) та інший дрібний срібний посуд, куплений у Відні, я передала адвокатам за списком. Чула, що мій бідний брат зламав свою шафу і зробив кінські знаряддя із срібних тарілок, які вийняв. Ви можете собі уявити, Ваша Милість, скільки усього належало до панського кухонного набору. Наскільки мені відомо, тридцять-*
Több nem jut eszembe, de az szegény úr ezüst mivét vasas ládába raktam volt, az én ezüst mivemet penig egy öreg zöld ládába, regestromja is volt, ha a József eljöhetne, úgy reménylem neki eszébe jutna, az én ezüst-mivem mennyi volt. Az nyolcz ezüst tálat, kit szegény anyámtúl hoztam volt s mosdót medenczéstül és holmi dirib-darab ezüstet, az mit Bécsbe vásárlottam rajta, prókátoroknak jedzésbe adtam. Az szegény bátyám credentia ládáját is ugy hallom felterte, és kivévén ezüst tányérokat, lóra való szerszámokat, kantárokat csináltatott belölle, gondolhattya kgd, egy urnak a mennyi kivántatott pohárszékhez, benne volt, nem tudom-é ha negyven-é vagy harmincz ezüst tál, a mellett tányérok, poharok, mosdó medenczéstül, kalán, villa, palaczkok, kannák,	

talám kgnek juthat eszébe, hányezereu vette volt, mikor szegény kardináltúl maradott. *Kgdet kérem, legyen azon, verjék fejébe az fiamnak, hogy én kész voltam itt is az alkuváshoz (de az ö felsége részéről kglmes parancsolattya mellől ki nem hagyhattak), azután is ne lenne keménséggel hozzám.* *Kgdet kérem édes Aszalay uram, legyen immár segétséggel és jó akarattal hozzám s az mint legjobban lehet legyen mellettem. Ezeknek utánna Isten éltesse és tartsa jó egésségben kgdet.* *Datum in Arce Terebes 14. Mártii 1651.* *Kgnek böcsülettel szolgál Jakusith Anna, m. p.* *P. S. Az tokai pénz ugy tetszik engem is illet, azért kgtek lássa, mennyit váltottam az jószágban, vesse meg kgtek, mennyi ment reá és hova lött. Az urbáriumok nállam nincsenek, hanem az itt való terebesi és varannai jószágban amint kgd rendbe vette, jól tudgya kgd, s az több jószágról való urbariomok tisztviselőknél vannak, ök tartoznak jelenteni, mennyit váltottam, adgyák tuttára kgnek. Az mennyire jutott eszembe, prókátoroknak adtam a jedzést, ő kknél vagyon, kit hová költettem.* *Az több jedzés ott volt tárházban, hogy felverték, ök tudgyák, hova lött, adgyák elő.*	*сорок срібних мисок з тарілками, келихами, посудом для миття рук, ложками, виделками, пляшками, банками. Можливо, Ваша Милість пам'ятає, на скільки тисяч (форинтів) накупив (мій брат) з маєтку кардинала.* *Прошу Вашої Милості дати зрозуміти моєму синові, що я прийняла угоду (через Його Величність, указ короля, вони не могли лишити мене цього), і я сподіваюся, що він і надалі буде поводитися зі мною гуманно.* *Прошу Вас, пане Асалаї, продовжувати допомагати мені з доброзичливістю та бути поряд. Надалі нехай Всевишній благословить Вас і тримає у міцному здоров'ї.* *Вчинено у замку Теребеш 14 березня 1651 року.* *Анна Якушич власноруч, яка віддано шанує Вашу милість.* *Приписка. Щодо токайських грошей, я теж на це заслуговую. Вашій Милості відомо скільки я заплатила за майно (заставу), скільки і що витрачаю. У мене немає переписів, їх можна знайти в маєтках у Теребеші та Варанові. Їх вже Ваша Милість переглянули. Що стосується переписів інших маєтків, то вони надаються посадовим особам, які можуть повідомити про те, що я оплатила. Наскільки пам'ятаю, я передала список виплат адвокатам, у них він є.* *Інші списки також були в сховищі (скарбниці), яке зламали, то вони знають, куди їх поділи, нехай відшукають.*

Висновки. Впродовж XVI – XVII ст. помітно зменшилася кількість грамот, характерних для Середньовіччя. Натомість реформація (зростання кількості шкіл та поширення писемності) призвели до популяності листування, якого сміливо можна назвати літературним жанром цього часу. Можна зазначити, що серед джерел XVII століття листування, зокрема приватне, стає їх важливим елементом. Спостерігається розвиток та поширення функціональ-ного письма угорською мовою та його мовну незалежність. У той же час латиномовні літературно вимогливі листи, що базуються на гуманістичних традиціях, у другій половині XVI століття поступово трансформуються або зникають, поступаючись місцем свого вживання рідній мові як частина протестантського гуманізму. У цьому сторіччі лист стає найбільш інтимною формою непрямого контакту між людьми. Епісторярні джерела – одні з небагатьох, що передають живу розмовну мову, стиль, притаманний культурному середовищі, що дозволяють відтворити емоційну та історичну атмосферу XVII століття. Історичною наукою визнано значення листів при відтворенні науково-історичної біографії особистостей, культури, повсякденності. Тому цитовані листи родини Другетів дають змогу аналізувати соціальної взаємодії людей за межами їх офіційних відносин, коли різноманітні особистісні контакти реалізуються за допомогою відправлення та отримання листів.

Список використаних джерел

Az Esterházyak családi naplója (далі – Esteházy), 1882, Közli: Szilágyi István, Magyar Történelmi Tár, 213 p.

Batthyany missilisek (далі – Batthyan). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/batthyany-missilisek (дата звернення 01.10.2021).

Beke, Antal, 1886. Esterházy Miklós nádor leveleiből (1630 – 1640), *Magyar Történelmi Tár,* 95–109. pp.

Borbély, Zoltán, 2013. *Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György. Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon* (szerk. Kónya Péter), Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 370–387 pp.

Borbély, Zoltán, 2015. *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben*. PhD-értekezés, Eger, 255 p. http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/2/1/Borbely_Zoltan_disszertacio.PDF) (дата звернення 01.10.2021).

Csízi, István, 2005. *Egy nagyívű hivatali karrier kezdetei a XVII. századi királyi Magyarországon. Aszalay István naplója (1624 – 1631),* Fons, 163–256. pp. http://epa.oszk.hu/03300/03304/00033/pdf/EPA03304_fons_2005_02_163-255.pdf (дата звернення).

Dávid, Zoltán, 1998. Telegdy Anna ismeretlen versei (1591 – 1635), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102. évf. 1-2. füzet, 240–249 pp. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00393/pdf/itk_EPA00001_1998_01-02_240-249.pdf (дата звернення 01.10.2021).

Eckhardt, Sándor, 1944. Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről, Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, 218 p.

Hardi, Đ., 2012. *Drugeti: povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva*, Novi Sad, 480 s.

Kivonatok Révay László naplójából (далі – Révay), 1857. Közli: Dualszky János. Magyar Történeti Tár 3., 252 p.

Lenčiš, Štefan, 2003. *Šľachtický rod Drugetovcov z Humenného,* Humenné: Miestny odbor MS. Vihorlatské osvetové stredisko, 2003. 183 s.

Merényi, Lajos, 1900. Eszterházy Miklós levelei Nyári Krisztinához 1624 – 1639. 1-2, *Magyar Történelmi Tár*, 16–60.; 264–295. pp.

Mészáros, Károly, 1861. *Ungvár története a legrégibb időktől maig*, Pest, Ráth Mór Könyvkereskedése, 114 p.

Nádasdy Tamás nádor családi levelezése (далі – Nádasdy), 1882. Szerkesztette: Károlyi Árpád, Szalay Árpád, Budapest: MTA Könyvkiadói Hivatal, 1882, https://core.ac.uk/download/pdf/35135933.pdf (дата звернення 01.10.2021).

Nagy, Iván, 1858. *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. III. kötet (C–D)*, Pest: kiadja Ráth Mór, 420 old.

Németh, Erzsébet, 2019. *Várday Kata levele Nyáry Pálnak*, Pálnak. http://www.naputonline.hu/2019/06/15/nemeth-erzsebet-varday-kata-levele-nyary-palnak/ (дата звернення 01.10.2021).

Nyáry Pál és Várday Kata levelezése, 1600 – 1607 (далі – Nyáry-Várday), 1975. A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai, Kisvárda, 51 p.

Payr, György, 1910. *Egyháztörténeti emlékek: Forrásgyűjtemény a dunántuli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez.* 1. kötet, Sopron, Romwalter Alfréd Könyvnyomdája, 320 p.

Papp, Gábor, 2016. Házastársi örök szerelem. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezése, Korunk, 12., 4–13. pp. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00625/pdf/EPA00458_korunk_2016_12_004-013.pdf (дата звернення 01.10.2021).

Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky I.). *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. kötet*, Budapest: Helikon Kiadó, 354 p.

Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky II.). *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* II. kötet, Budapest: Helikon Kiadó, 406 p.

Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky III.). *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* III. kötet, Budapest: Helikon Kiadó, 428 p.

Régi magyar levelestár (XVI – XVII. század) (далі – Levelestár I.), 1981. I. kötet, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 593 p.

Régi magyar levelestár (XVI – XVII. század). (далі – Levelestár II.), 1981. II. kötet, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 611 p.

Réz, László, 1899. *A Drugethek és Homonna reformációja*, Sátoraljaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Intézet, 158 old.

Zsoldos, Attila, 2012. *A Drugethek és a „hét vármegye". „KöztesEurópa" vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*, Szerk: Bagi Dániel.-Fedeles Tamás-Kiss Gergely, Pécs, 577–585 pp.

Zsoldos, Attila, 2017. *A Drugeth-tartomány története 1315 – 1342*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 302 old.

Zubánics, László, 2016. *Vitézi végek dicsérete. A nemesség szerepe a XVI–XVIII. századi Északkelet-Magyarország társadalmi fejlődésében*, Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 292 old.

Zubánics, László, 2020. *A múlt tükrében elmerengve… Északkelet-Magyarország mindennapjai a XVI – XVIII. század fordulóján*, Budapest-Ungvár: Intermix Kiadó, 357 old.

Гусарова, Т., 1997. *Венгерское дворянство в XVI – XVII вв. Европейское дворянство XVI-XVII вв.: границы сословия.* Отв. ред. В.А. Ведюшкин, М.: «Археографический Центр», с. 171–191.

Гусарова, Т., 1999. *От застолья к столу переговоров: венгерское провинциальное дворянство в середине XVII века в дневнике Ласло Ракоци- Одиссей. Человек в истории:* [сборник статей]. РАН, Ин-т всеобщ. Истории, Москва: Трапеза, с. 4–349.

Гусарова, Т., 2004. *Венгрия под властью Габсбургов в веках (исторические оценки в прошлом и настоящем. Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время. Памяти Владимира Павловича Шушарина.* Сборник статей [ред. кол. Т. М. Исламов, А.С. Стыкалин, М. К. Юрасов], Москва: Конти, с. 127–138.

Гусарова, Т., 2018. *Венгрия XVI – XVII вв.: портреты современников на фоне епохи,* Москва; СПБ.: Центр гуманитарных инициатив, 455 с.

Ленчіш, Ш., 2020. Особистість Дьордя III Другета та його історична діяльність в комітатах Земплін та Унг на рубежі XVI – XVII ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.], Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», Вип. 2 (43), с. 103–112.

Зубанич, Л., 2020. Янош X Другет: державний діяч та меценат, *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Історія. М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.], Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», Вип. 2 (43), с. 113–120.

Зубанич, Л., 2017. Життя і політична кар'єра Балінта Другета (1577 – 1609 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: О. С. Мазурок (голова) та ін.]; Відп. за вип. Н. П. Керецман, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», Вип. 2 (37), с. 46–55.

Зубанич, Л., Йовжа, О., 2019. Жігмонд (II) Другет (? – 1684) – нариси з невідомого життево шляху. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки: зб. наук. праць.* Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, № 2 (48), с. 98–02.

Зубанич, Л., 2021. *Суспільно-політичний розвиток дворянських родин Північно-східної Угорщини у 1526 – 1657 рр.,* Ужгород, Вид: ПП АУТДОР-Шарк, 296 с.

Ферков, О., 2019. Місіонерська діяльність ордену єзіїтів (Товариство Ісуса) у володіння окатоличених аристократів Північно-східної Угорщини у XVII ст., *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.,. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», Вип. 1 (40), с. 173–185.

Ферков, О. В., 2016. Дослідження історії Другетів. Borbély Zoltán. A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. Eger, 2015. 255 o., *Тисячоліття – Millennia: Науковий щорічник.*, Вип. 3. Редкол.: Н. М. Жулканич, В. Є. Задорожний, Л. І. Капітан, Р. А. Офіцинський (гол. ред.), І. І. Скиба, О. М. Сухий, С. Д. Федака, Ужгород: Ґражда, с. 96–103.

Ферков, О. В., 2012. Рід Другетів та їх діяльність у добу Анжу, Карпатика. Ред. кол.: М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, В.Є. Задорожний та ін.; відп. ред. В.Г. Котигорошко, Ужгород: Вид-во УжНУ "Говерла", № Вип. 41., с. 136–155.

Referenses

Az Esterházyak családi naplója (далі – Esteházy), 1882, Közli: Szilágyi István, Magyar Történelmi Tár, 213 p. (in Hungarian).

Batthyany missilisek (далі – Batthyan). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/batthyany-missilisek (дата звернення 01.10.2021). (in Hungarian).

Beke, Antal, 1886. Esterházy Miklós nádor leveleiből (1630 – 1640), *Magyar Történelmi Tár*, 95–109. pp. (in Hungarian).

Borbély, Zoltán, 2013. *Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György. Rekatolizáció, ellenreformáció és*

katolikus megújulás Magyarországon (szerk. Kónya Péter), Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 370–387 pp. (in Hungarian).

Borbély, Zoltán, 2015. *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben*. PhD-értekezés, Eger, 255 p. http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/2/1/Borbely_Zoltan_disszertacio.PDF) (дата звернення 01.10.2021). (in Hungarian).

Csízi, István, 2005. *Egy nagyívű hivatali karrier kezdetei a XVII. századi királyi Magyarországon. Aszalay István naplója (1624 – 1631),* Fons, 163–256. pp. http://epa.oszk.hu/03300/03304/00033/pdf/EPA03304_fons_2005_02_163-255.pdf (дата звернення). (in Hungarian).

Dávid, Zoltán, 1998. Telegdy Anna ismeretlen versei (1591 – 1635), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102. évf. 1-2. füzet, 240–249 pp. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00393/pdf/itk_EPA00001_1998_01-02_240-249.pdf (дата звернення 01.10.2021). (in Hungarian).

Eckhardt, Sándor, 1944. *Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről, Budapest*: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, 218 p. (in Hungarian).

Hardi, Đ., 2012. *Drugeti: povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva,* Novi Sad, 480 s. (in Serbian).

Kivonatok Révay László naplójából (далі – Révay), 1857. Közli: Dualszky János. Magyar Történeti Tár 3., 252 p. (in Hungarian).

Lenčiš, Štefan, 2003. *Šľachtický rod Drugetovcov z Humenného,* Humenné: Miestny odbor MS. Vihorlatské osvetové stredisko, 2003, 183 s. (in Slovakian).

Merényi, Lajos, 1900. Eszterházy Miklós levelei Nyári Krisztinához 1624 – 1639. 1-2, *Magyar Történelmi Tár,* 16–60.; 264–295. pp. (in Hungarian).

Mészáros, Károly, 1861. *Ungvár története a legrégibb időktől maig*, Pest, Ráth Mór Könyvkereskedése, 114 p. (in Hungarian).

Nádasdy Tamás nádor családi levelezése (далі – Nádasdy), 1882. Szerkesztette: Károlyi Árpád, Szalay Árpád, Budapest: MTA Könyvkiadói Hivatal, 1882, https://core.ac.uk/download/pdf/35135933.pdf (дата звернення 01.10.2021). (in Hungarian).

Nagy, Iván, 1858. *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. III. kötet (C–D),* Pest: kiadja Ráth Mór, 420 old. (in Hungarian).

Németh, Erzsébet, 2019. *Várday Kata levele Nyáry Pálnak*, Pálnak. http://www.naputonline.hu/2019/06/15/nemeth-erzsebet-varday-kata-levele-nyary-palnak/ (дата звернення 01.10.2021). (in Hungarian).

Nyáry Pál és Várday Kata levelezése, 1600 – 1607 (далі – Nyáry-Várday), 1975. A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai, Kisvárda, 51 p. (in Hungarian).

Payr, György, 1910. *Egyháztörténeti emlékek: Forrásgyűjtemény a dunántuli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez.* 1. kötet, Sopron, Romwalter Alfréd Könyvnyomdája, 320 p. (in Hungarian).

Papp, Gábor, 2016. Házastársi örök szerelem. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezése, Korunk, 12., 4–13. pp. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00625/pdf/EPA00458_korunk_2016_12_004-013.pdf (дата звернення 01.10.2021). (in Hungarian).

Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky I.). *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. kötet,* Budapest: Helikon Kiadó, 354 p. (in Hungarian).

Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky II.). *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* II. kötet, Budapest: Helikon Kiadó, 406 p. (in Hungarian).

Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky III.). *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* III. kötet, Budapest: Helikon Kiadó, 428 p. (in Hungarian).

Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század) (далі – Levelestár I.), 1981. I. kötet, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 593 p. (in Hungarian).

Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század). (далі – Levelestár II.), 1981. II. kötet, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 611 p. (in Hungarian).

Réz, László, 1899. *A Drugethek és Homonna reformációja,* Sátoraljaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Intézet, 158 old. (in Hungarian).

Zsoldos, Attila, 2012. *A Drugethek és a „hét vármegye". „KöztesEurópa" vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére,* Szerk: Bagi Dániel.-Fedeles Tamás-Kiss Gergely, Pécs, 577–585 pp. (in Hungarian).

Zsoldos, Attila, 2017. *A Drugeth-tartomány története 1315 – 1342,* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 302 old. (in Hungarian).

Zubánics, László, 2016. *Vitézi végek dicsérete. A nemesség szerepe a XVI–XVIII. századi Északkelet-Magyarország társadalmi fejlődésében,* Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 292 old. (in Hungarian).

Zubánics, László, 2020. *A múlt tükrében elmerengve… Északkelet-Magyarország mindennapjai a XVI – XVIII. század fordulóján*, Budapest-Ungvár: Intermix Kiadó, 357 old. (in Hungarian).

Gusarova, T., 1997. *Vengerskoe dvorjanstvo v XVI-XVII vv. Evropejskoe dvorjanstvo XVI – XVII vv.: granicy soslovija* [Hungarian nobility in the 16th – 17th centuries European nobility of the XVI – XVII centuries: the boundaries of the estate]. Otv. red. V.A. Vedjushkin. Moskva: «Arheograficheskij Centr», c. 171–191. (in Russian).

Gusarova, T., 1999. *Ot zastol'ja k stolu peregovorov: vengerskoe provincial'noe dvorjanstvo v seredine XVII veka v dnevnike Laslo Rakoci-Odissej. Chelovek v istorii:* [From feast to the negotiating table: the Hungarian provincial nobility in the middle of the 17th century in the diary of Laszlo Rakoczi-Odysseus. Man in history] [sbornik statej]. RAN, In-t vseobshh. istorii. Moskva: Trapeza, c. 43–49. (in Russian).

Gusarova, T., 2004. *Vengrija pod vlast'ju Gabsburgov v vekah (istoricheskie ocenki v proshlom i nastojashhem. Vengry i ih sosedi po Central'noj Evrope v Srednie veka i Novoe vremja. Pamjati Vladimira Pavlovicha Shusharina* [Hungary under the rule of the Habsburgs for centuries (historical assessments in the past and present. Hungarians and their neighbors in Central Europe in the Middle Ages and Modern Times. In memory of Vladimir Pavlovich Shusharin. Collection of articles]. Sbornik statej [red. kol. T. M. Islamov, A.S. Stykalin, M. K. Jurasov], Moskva: Konti, c. 127–138. (in Russian).

Gusarova, T., 2018. Vengrija XVI – XVII vv.: portrety sovremennikov na fone epohi [Hungary XVI – XVII centuries: portraits of contemporaries against the background of the era], Moskva; SPB.: Centr gumanitarnyh iniciativ, 455 s. (in Russian).

Lenčiš, Štefan, 2020. Osobystitstj Djordja III Drugheta ta jogho istorychna dijaljnistj v komitatakh Zemplin ta Ungh na rubezhi XVI – XVII st. **[**The personality of György III Druget and his historical activity in the committees of Zemplin and Ung at the turn of the XVI – XVII centuries], *Naukovyj visnyk Uzhghorodsjkogho universytetu.* Serija: Istorija. M-vo osvity i nauky Ukrajiny; Derzh. vyshh. navch. zaklad «Uzhghorod. nac. un-t», F-t istoriji ta mizhnarodnykh vidnosyn; [Redkol.: Ju. V. Danylecj (gholovnyj redaktor) ta in.], Uzhghorod: Vyd-vo UzhNU «Ghoverla», Vyp. 2 (43)., s. 103–112. (in Ukrainian)**.**

Zubanych, L., 2020. Janosh X Drughet: derzhavnyj dijach ta mecenat. Naukovyj visnyk Uzhghorodsjkogho universytetu. Serija: Istorija. M-vo osvity i nauky Ukrajiny; Derzh. vyshh. navch. zaklad «Uzhghorod. nac. un-t», F-t istoriji ta mizhnarodnykh vidnosyn; [Redkol.: Ju. V. Danylecj (gholovnyj redaktor) ta in.], Uzhghorod: Vyd-vo UzhNU «Ghoverla», Vyp. 2 (43), s. 113–120. (in Ukrainian).

Zubanych, L., 2017. Zhyttja i politychna kar'jera Balinta Drugheta (1577 – 1609 rr.) [Janos X Dreget: statesman and philanthropist],

Naukovyj visnyk Uzhghorodsjkogho universytetu. Serija: Istorija. M-vo osvity i nauky Ukrajiny; Derzh. vyshh. navch. zaklad «Uzhghorod. nac. un-t», F-t istoriji ta mizhnarodnykh vidnosyn; [Redkol.: O. S. Mazurok (gholova) ta in.]; Vidp. za vyp. N. P. Kerecman, Uzhghorod: Vyd-vo UzhNU «Ghoverla», Vyp. 2 (37), s. 46–55. (in Ukrainian).

Zubanych, L., Jovzha, O., 2019. Zhighmond (II) Drughet (?–1684) – narysy z nevidomogho zhyttevo shljakhu, *Naukovyj visnyk Mykolajivsjkogho nacionaljnogho universytetu imeni V. O. Sukhomlynsjkogho. Istorychni nauky: zb. nauk. pracj* [Sigismund (II) Druget (? – 1684) – essays on the unknown way of life], Mykolajiv: MNU imeni V. O. Sukhomlynsjkogho, №2 (48), s. 98–102. (in Ukrainian).

Zubanych, L., 2021. *Suspiljno-politychnyj rozvytok dvorjansjkykh rodyn Pivnino-skhidnoji Ughorshhyny u 1526 – 1657 rr.* [Socio-political development of noble families in Northeastern Hungary in 1526 – 1657], Uzhghorod, Vyd: PP AUTDOR-Shark, 296 s. (in Ukrainian).

Ferkov, O., 2019. Misionersjka dijaljnistj ordenu jezijitiv (Tovarystvo Isusa) u volodinnja okatolychenykh arystokrativ Pivnichno-skhidnoji Ughorshhyny u XVII st. [Missionary activity of the Jesuit Order (Society of Jesus) in the possession of Catholic aristocrats of Northeastern Hungary in the XVII century] *Naukovyj visnyk Uzhghorodsjkogho universytetu.* Serija: Istorija. M-vo osvity i nauky Ukrajiny; Derzh. vyshh. navch. zaklad «Uzhghorod. nac. un-t», F-t istoriji ta mizhnarodnykh vidnosyn; [Redkol.: Ju. V. Danylecj (gholovnyj redaktor ta in.], Uzhghorod: Vyd-vo UzhNU «Ghoverla», Vyp. 1 (40), s. 173–185. (in Ukrainian).

Ferkov, O., 2016. Doslidzhennja istoriji Drughetiv. Borbély Zoltán. A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. Eger, 2015. 255 o. [A study of the history of the Drugets. Borbély Zoltán. A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. Eger, 2015. 255 o.], *Tysjacholittja – Millennia: Naukovyj shhorichnyk*, Vyp. 3. Redkol.: N. M. Zhulkanych, V. Je. Zadorozhnyj, L. I. Kapitan, R. A. Oficynsjkyj (ghol. red.), I. I. Skyba, O. M. Sukhyj, S. D. Fedaka, Uzhghorod: Grazhda, s. 96–103. (in Ukrainian).

Ferkov, O., 2012. Rid Drughetiv ta jikh dijaljnistj u dobu Anzhu [The Druget family and their activities in the days of Anjou, the Carpathians], *Karpatyka*. Red. kol.: M.M. Veghesh, D.D. Danyljuk, V.Je. Zadorozhnyj ta in.; vidp. red. V.Gh. Kotyghoroshko. Uzhghorod: Vyd-vo UzhNU "Ghoverla", Vyp. 41., s. 136–155. (in Ukrainian).

SUMMARY

PRIVATE CORRESPONDENCE AS A HISTORICAL SOURCE EARLY MODERN TIME - ON THE EXAMPLE OF THE LETTERS OF JANOS (X) DRUGETH AND ANNA YAKUSHICH

Laslov Zubanych
Candidate of History, Docent and Head of the Department History Hungary and European Integration,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

In this study we are dealing with a personal correspondence that happened during the first half of the 17th century. We are analyzing the correspondence of the representatives of the Drugeth family (János Drugeth and his wife Anna Jakusith) by paying particular attention to the analysis of the people, events and background-information appearing in these letters. The detailed examination of the contents of the given letters shows that if we are familiar with the contemporary events and personal relations and have access to some necessary additional sources, we can make appropriate conclusions even from relatively sparse information. The archives of the Homonnai Drugeth family could not be saved as a complex document through different historical hardships. Its smaller parts can be found in the archives of the ducal branch of Esterházi family at the Presov Archives. Thanks to their personal relationship with Ádám Batthyány several letters of János Drugeth and Anna Jakusith survived in the Batthyány archives. The family archives of the different correspondences serve as particularly important sources and documents of the given ages since they contain social historical, economic and political information in addition to local/personal data. Without them no historian could write the history of a family or a landlord and of a county. In his doctoral thesis on the actual period, historian Zoltán Borbély writes the following words: „With families having better resources such as the Batthyány-, the Nádasdy- or the Esterházi families there are researches dealing with a deeper focus on court, estate, art and cultural history many times within the framework of an interdisciplinary research group. In addition to the processing of a certain family history a complex examination of the noble society of the Western Transdanubian region has also begun. Within this examination in parallel with the study of the stratification of the noble society, some inspiring results were obtained in connection with the regional role of a noble family, their role in the administrative system of the county and millitary affairs, their family relations and last but not least, about their lands. One of the aims of this study is to show the event and family history aspects related to their textual parts via two personal letters and to illustrate the style of the contemporary aristocratic correspondence. In our view the study has once again contributed to learn about a small piece of the Drugeth family's history and to clarify some historical «rumors».

Keywords: *letters, Janos Drugeth, marriage, inheritance, silver, Anna Yakushich, Terebesh, Ferenc Nadashdi, Istvan Asalai.*

УДК 2-9(476)+348(476)(091)
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.247221

ЗАГОСТРЕННЯ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН У БІЛОРУСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.) У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ[1]

Казак Олег Геннадійович
кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Білоруського державного економічного університету, Мінськ
E-mail: olegkazak90@tut.by
Scopus Author ID: 57212406931
https://orcid.org/0000-0003-3859-8071
Researcher ID: AAM-8826-2021

У статті аналізуються різні аспекти взаємовідносин найбільших конфесійних груп білоруських губерній Російської імперії (православних і католиків) у кінці XIX – початку XX ст. в контексті реалізації моделей самоідентифікації «свій – інший» і «свій – чужий». Особлива увага надана характеристиці діяльності католицьких священнослужителів і співчуваючих їм фанатично налаштованих парафіян з розпалювання міжконфесійної ворожнечі (образи на адресу представників іншої конфесії, необґрунтовані заклики до переходу в католицтво, помилкове трактування Указу «Про зміцнення початків віротерпимості» і Маніфесту 17 жовтня 1905 р. та ін.). Авторитет, який мали католицькі священики в середовищі прихожан, часто зумовлював вороже ставлення останніх до своїх сусідів іншого віросповідання. У статті наводиться багато прикладів того, що поява фанатично налаштованих ксьондзів в певній місцевості часто порушувала мирний, безконфліктний перебіг релігійного життя. У той же час мали місце випадки, коли каталізатором загострення міжконфесійних відносин ставали помилкові дії православних священиків і рядових парафіян. Приводяться фактографічні докази пропагандистської діяльності католицьких священнослужителів в польському національному дусі, аналізується реакція влади на неї. Детально описаний найбільш резонансний конфлікт між католиками і православними на початку XX ст. – епізод в містечку Зельва Волковиського повіту Гродненської губернії. Основу джерельної бази статті склали документи Національного історичного архіву Білорусі та Національного історичного архіву Білорусі в м. Гродно. Дана стаття може бути корисна фахівцям з історії, студентам, всім, хто цікавиться проблематикою релігійних і національних відносин в країнах Європи. Перспективи подальших досліджень в цій області бачимо в порівняльному аналізі ситуації в Білорусі та інших строкатих в конфесійному і етнічному плані регіонах Центральної та Східної Європи XX – XXI ст.

Ключові слова: *православні, католики, міжконфесійні відносини, конфлікти, пропаганда.*

Постановка проблеми. Людина визначає себе тільки через відмінність і схожість з іншими людьми. Особистісна і соціальна ідентичності індивіда не передбачають одна одну: не можна бути особистістю, не будучи частиною суспільства, а це значить, що людина в будь-який конкретний момент виступає членом конкретної групи, відмінної від усіх інших груп. Існує багато маркерів соціальних кордонів між групами (антропологічний тип, мова, релігія та ін.). Відносини між групами можуть бути описані за допомогою категорій «свій», «інший» і «чужий». Вихідною тут є «своя» група, в якій зосереджуються соціальний мир і особиста свобода. Її взаємодії з «іншою» групою можна описати як добросусідські і товариські, можливо навіть кооперативні взаємовідносини. «Чужа» група оцінюється вкрай негативно, членам «своєї» групи пропонується зберігати максимальне дистанціювання від неї. Зазначені тенденції простежуються у взаємовідносинах представників основних конфесій білоруських губерній Російської імперії (православних і католиків) кінця XIX – початку XX ст.

Білоруські губернії (Гродненська, Мінська, Могилевська, Вітебська) були поліконфесійними і поліетнічними регіонами. Згідно з даними перепису 1897 р., у Гродненській губернії православні складали 57,34% населення, католики – 24,11%. Білоруську мову вважали рідною 43,97% населення губернії, українську – 22,61%, польську – 10,08%, великоруську – 4,62% [Тройницкій, 1904a, с. IX]. Саме в Гродненській губернії фіксувалися найбільш напружені відносини між православними та католиками. У Мінській губернії проживало 72,56% православних, 10,15% католиків. 76,04% населення були білорусами, 3,91% – великоросами, 3,01% – поляками [Тройницкій, 1904b, с. VIII–IX]. У Могилевській губернії до православних себе відносили 83,13 % населення, до католиків – 2,98%. В етнічному плані 82,39% населення губернії були білорусами, 3,45% – великоросами, 1,4% – поляками [Тройницкій, 1903a, с. VIII–IX]. У Вітебській губернії налічувалося 55,44% православних, 23,99% католиків. Але основну масу католицького населення складали не поляки (3,38% від населення губернії), а латиші (17,73%). Для російської

[1] Стаття підготовлена при фінансовій підтримці Білоруського республіканського фонду фундаментальних досліджень у рамках виконання проекту на тему «Образи «свого», «іншого» та «чужого» в контексті традиції віротерпимості в білорусько-литовських губерніях, центральній та північній Росії: порівняльний історичний та філософсько-релігієзнавчий аналіз (кінець XIX – початок XX ст.)» на 2020–2022 рр., проект № Г20Р-211.

© Казак О. Г.

влади латиші, на відміну від поляків, не представлялися «небезпечною загрозою», діяльність католицьких священиків тут не мала такого виразного національного забарвлення, як у Гродненській губернії. 52,95% населення Вітебської губернії було білорусами, 13,3% – великоросами [Тройницкій, 1903b, с. X–XI]. Відносини між носіями різних моделей релігійної та етнічної ідентичності, що проживали по сусідству, великою мірою залежали від місцевих католицьких (переважно) і православних священнослужителів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найважливішою роботою сучасної білоруської історіографії з проблематики статті є монографія О. Ю. Бендіна «Проблеми віротерпимості в Північно-Західному краї Російської імперії (1863 – 1914 рр.)» [Бендин, 2010]. На основі багатого фактографічного матеріалу (документи з архівів Білорусі, Росії, Литви) автор аналізує моделі взаємовідносин між католиками і православними білоруських губерній. У полі зору вченого знаходилися різні аспекти законодавства, рішення центральної влади, побутові практики взаємовідносин представників різних конфесій. У подібному руслі виконана монографія В. М. Лінкевича [Линкевич, 2008]. Локальним практикам взаємостосунків між католиками і православними, активізації діяльності католицьких священнослужителів присвячена стаття А. І. Ганчара [Ганчар, 2020]. О. О. Кисельов аналізує конфесійну ситуацію в Білорусі з погляду католицькій церкви [Киселев, 2021]. Даний аспект довгий час залишався на периферії дослідницького інтересу білоруських істориків.

Слід зазначити недостатню увагу названих авторів до документів Національного історичного архіву Білорусі в м. Гродно. У фондах архіву зберігаються раніше не введені в науковий обіг матеріали, що дозволяють доповнити картину міжконфесійних відносин у Гродненській губернії – найбільш конфліктогенному білоруському регіоні кінця XIX – початку XX ст.

Постановка завдання. Мета статті – на основі вперше введених до наукового обігу джерел проаналізувати механізми впливу різних суб'єктів (католицького та православного духовенства, чиновників, рядових віруючих обох конфесій) на міжконфесійні відносин в білоруських губерніях Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Часто характер міжконфесійних відносин в тій чи іншій місцевості був обумовлений особистісним фактором (появою фанатично налаштованих священнослужителів, урядовців). Типовий випадок описаний у рапорті Гродненського повітового справника Гродненському губернатору (у 1907 – 1912 рр. – В. М. Борзенка) 14 жовтня 1908 р., у якому йдеться про ситуацію в Індурській волості: «Між представниками сільського населення Індурської волості хороші відносини. Зблизили їх: однакове суспільне становище, однаковий рівень розвитку, спільні інтереси і умови, якими складено суспільне життя в одних і тих же селах. Різниця віросповідань не відображалася на добрих відносинах, встановлених між православними і католиками, і в селянському середовищі нерідко бували випадки змішаних шлюбів, які зміцнили добрі відносини родинними. Релігійної ворожнечі між селянами не було, і в окремих випадках, коли в тій чи іншій близькій сім'ї відбувалася будь-яка подія в родині, наприклад, весілля, похорон тощо, православні завжди відвідували костел, а католики – церкву». Ця ситуація різко змінилася після призначення в костел ксьондза Н. Соболевського: «Він екзальтований фанатик, відчуває особисту ворожнечу до православ'я і з метою приєднання православних селян, які проживають у його парафії, до римсько-католицької віри поселив до них ненависть з боку католиків» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1297, л. 3–3 об.]. Аналогічним чином описував роль настоятеля Дворецького костелу ксьондза М. Ужумедського Слонімський повітовий справник: «До прибуття ксьондза М. Ужумедського в містечко Дворец православні і католики жили дуже дружно, не цуралися один одного і ходили незалежно від віросповідання – православні до костелу, католики до церкви. Шлюби звершувалися змішані. За останні ж 4 роки, тобто з часу прибуття в Дворец ксьондза М. Ужумедського, всі ці добрі християнські відносини настільки загострилися, що вони починають один одного ненавидіти; при найменшій сварці католики обзивають православних відщепенцями, недовярками і кацапами, цураються православних, не приймають у себе вдома ...» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1166, л. 7 об.]. Жителі села Киселі в показаннях приставу 4-го стану Гродненського повіту (1907 р.) відзначали: «Кілька років тому католики були дуже доброзичливі й ніколи не дозволяли собі глумитися над православною вірою». Ситуація змінилася після проповідей католицького священика Б. Яроцького [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1110, л. 43–43 об.]. Волковиський повітовий справник у своєму рапорті Гродненському губернатору (у 1912 – 1913 рр. – П. М. Боярський) 7 лютого 1913 р. характеризував міжконфесійну ситуацію в місцевості після призначення вікарним Волковиського костелу І. Пуціловського: «Діяльність ксьондза І. Пуціловського створила несприятливе становище в цій місцевості: католики глумляться над православними, переслідують їх всілякими способами, лають православну віру і тим бажають змусити православних прийняти католицтво». Особливо підкреслювалося, що до появи у Волковиському повіті ксьондза І. Пуціловського подібних проблем не було: «Раніше, до прибуття у Волковиський прихід ксьондза І. Пуціловського, нічого подібного не було, і селяни, як католики, так і православні, ніяких релігійних питань не загострювали, були присутні одні у інших на хрестинах, весіллях та похоронах» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1883, л. 1–1 об.]. У архівах відклалися десятки документів подібного змісту. Можна визнати справедливим висновок білоруського історика В. М. Лінкевича: «У останній третині XIX – на початку XX ст. явного відкритого гострого протистояння на релігійному ґрунті в Білорусі не спостерігалося. Проте прояви нетерпимості та ворожості мали місце з боку представників обох християнських релігій. Щоправда, у католицького духовенства ця релігійна нетерпимість

була більш яскраво виражена, ніж у православних» [Линкевич, 2008, с. 84–85].

Священик традиційно був одним з головних авторитетів для католиків білоруських губерній. У разі ворожого ставлення ксьондзів до православних це приводило до загострення міжконфесійних відносин у певній місцевості. У рапорті Слонімського повітового справника (15 листопада 1905 р.) повідомлялося про ставлення місцевих католиків до Слонімського декана ксьондза Петраніса: «Ксьондз Петраніс – людина розумна, справи свої веде до наміченої мети енергійно; завдяки ж такому співчуттю серед прихожан-католиків, які, по-рабськи підкоряючись його волі, приховують всі його накази, немає ніякої можливості докладно і цілком точно з'ясувати ту участь, яку він приймає в цій справі (розпалювання ворожнечі – О.К.)» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1053, л. 52]. Гродненський губернатор (у 1902 – 1903 рр. – П. А. Столипін) в листі Міністру внутрішніх справ (у 1902 – 1904 рр. – В. К. Плеве) 20 вересня 1902 р. так характеризував роль в локальному суспільстві ксьондза Цехановецького костелу Бєльського повіту І. Гауля: «Вплив його на католицьке населення і симпатії до нього останнього настільки великі, що, за словами самих католиків, в особі ксьондза І. Гауля Бог послав їм свого ангела» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 849, л. 7]. З аналогічної причини чиновникам було дуже складно зібрати відомості про діяльність згаданого ксьондза І. Пуціловського: «Католиків не представлялося можливим допитувати, так як, перебуваючи під впливом ксьондза, ніхто з них, із-за побоювання гніву його і місцевих вірних йому односельчан-католиків, давати показання проти нього і не зважився б» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1883, л. 3 об.]. Мали місце і прямо протилежні випадки – падіння авторитету католицьких священиків внаслідок їх низьких моральних якостей. Наприклад, парафіяни Горбачевського костелу Полоцького повіту Вітебської губернії скаржилися Могилевському архієпископу на настоятеля Піняровіча (він відмовляв прихожанам в таїнствах, лаявся). У результаті багато парафіян стали відвідувати православну церкву: «Кажуть, що їм туди приємніше ходити, тому що там священик не лається на них, вони можуть спокійно помолитися Богу» [НИАБ, ф. 1781, оп. 21, д. 19а, л. 21–21 об.]. Подібні ситуації, безумовно, ставали причиною духовної дезорієнтації католиків.

Мали місце і випадки, коли винуватцями погіршення міжконфесійних відносин були православні. Влітку 1905 р. Могилевський римсько-католицький архієпископ Є. Шембек розглядав справу нащадків покійного дворянина П. Заранека, власника маєтку Тіховка Селютської волості Вітебського повіту. У маєтку була збудована родинна римсько-католицька церква, приписана до вітебського приходу Святого Антонія. У 1904 р. останній власник маєтку К. Заранек продав його генерал-майору Флейшману. Православна дружина Флейшмана забрала ключі від церкви і не дозволяла католикам здійснювати там обряди [НИАБ, ф. 1781, оп. 5, д. 141, л. 5–5 об.]. У результаті проведеного розслідування Флейшман повернула ключі від каплиці Вітебському католицькому декану. У 1905 – 1906 рр. загострилися відносини між католиками і православними села Раготна Слонімського повіту. В селі з подачі ксьондза Петраніса стали поширюватися чутки, що місцева церква може бути передана католикам. Вороже налаштовані католики стали відвідувати православну церкву, на деяких богослужіннях була присутня поліція. Слонімський повітовий справник, який проводив розслідування, прийшов до висновку про часткову вину ксьондза Петраніса. Але і місцевий православний священик, на думку справника, був винен не в меншій мірі в нагнітанні ворожості. Для врегулювання конфлікту справник пропонував наступні заходи: «1. Припинити будь-які недоречні розмови з селянами православного духовенства, особливо розмови і читання газет священиком Накришської церкви Д'яконовим, який навіть на з'їзді селян і поміщиків 5 грудня публічно сказав: «Я впевнений, що в Роготне буде криваве побоїще між православними і католиками, притому маєток Роготно сильно постраждає». 2. Перевести в інший повіт ксьондза Петраніса, який має великий вплив серед католицького населення і в справі вимоги передачі церкви грає велику роль. 3. Призначити в прихід досвідченого і розумного священика, який діяв би з достатнім тактом і заслужив би довіру населення» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1053, л. 74.]. В іншому рапорті Слонімський повітовий справник повідомляв, що православне населення повіту з підозрілістю відносилося до свого духовенства. Причина цього явища, на думку чиновника, полягала в «нечуйності і корисливому ставленні православного духовенства до духовних обов'язків» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1053, л. 93 об.]. Після призначення нових священнослужителів конфлікт в селі Роготна втратив свою гостроту.

Зрозуміло, що в архівних документах представлена передусім офіційна точка зору, згідно з якою головними винуватцями конфліктів були католицькі священнослужителі. Слід звернути увагу і на альтернативний підхід до проблеми, який був представлений в католицькому виданні Віленської єпархії «Dwutygodnik Djecezalny» (видавався з 1910 р.). У журналі досить активно заперечувалася вина католицьких пастирів в провокуванні конфліктів на ґрунті нетерпимості між представниками різних віросповідань. Навпаки, відповідальність за конфлікти покладалася на місцеве чиновництво і опосередковано на представників православного духовенства. Наприклад, в статті «Католицький фанатизм» говорилося про те, що всюди «прихильники двох і навіть декількох віросповідань зможуть жити один з одним у згоді і взаємній повазі», поки серед них немає агітатора в мундирі або іншої, відмінної від одягу середнього селянина, уніформі». Специфічною рисою православного духовенства в білоруських губерніях вважалося прагнення боротися з католицьким впливом «залякуванням, що спирається на поліцейський апарат», а не «науковою полемікою і особистою самовідданістю пастирів, які щиро віддані справі свого віросповідання». Наприклад, у статті «Тактика Росії» стверджувалося, що православні священики займаються не стільки вдосконаленням своєї діяльності, скільки «уявними і ніколи не підтвердженими гріхами ксьондзів і панів, які нібито всіма правдами і

неправдами спокушають бідний білоруський народ» [Киселев, 2021, с. 9–10].

Чиновники і керівники органів місцевого самоврядування католицького віросповідання в білоруських губерніях становили абсолютну меншість, їх діяльність нечасто приводила до загострень міжконфесійних відносин. Так, на 1 січня 1912 р. в 210 ділянках 35 білоруських повітів посаду земських начальників займали 9 католиків (4,3%) [Талмачова, 2019, с. 259]. У листі Віленського, Ковенського і Гродненського генерал-губернатора (у 1884 – 1893 рр. – І. С. Каханов) Гродненському губернатору (у 1883 – 1890 рр. – О. М. Потьомкін) від 27 липня 1886 р. містилася задача «доручити міровим посередникам і справникам піклуватися про те, щоб посадові особи волосних правлінь і поліцейські чини були православної віри». У документі повідомлялося, що в більшості волостей писарі вже були православними. Що стосується поліцейських урядників-католиків, то в Гродненській губернії їх було найменше (3%). Для порівняння, у Віленській губернії число урядників, що належали католицької конфесії, складало 34%, у Ковенській губернії – 11% [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 8, д. 1678, л. 54–55 об.]. Однак представники низової ланки місцевого самоврядування в окремих випадках виступали як провідники шкідливої діяльності ксьондзів. У 1896 р. Гродненський повітовий справник повідомляв Гродненському губернатору (у 1890 – 1899 рр. – Д. М. Батюшков) про жителя села Стрільці І. Шумеля, який вирішив перейти з католицтва в православ'я. Це спровокувало конфлікт з місцевим соцьким, який заборонив іншим католикам (в тому числі батькові І. Шумеля) бути на весіллі чоловіка [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 9, д. 629, л. 8]. Чиновники Земського відділу Міністерства внутрішніх справ в ході ревізії (1908 р.) виявили факти негативного ставлення до православного населення з боку земського начальника 5-ої ділянки Черіковського повіту Ракуси-Сущевського [Талмачова, 2019, с. 259].

Фанатична пропаганда католицизму, яка часто приймала форму розпалювання міжконфесійної ворожнечі, була характерна не тільки для ксьондзів, а й для деяких звичайних вірників. Так, архієпископ Литовський і Віленський Ювеналій (Половцев) 8 листопада 1899 р повідомляв Гродненському губернатору М. О. Добровольському про діяльність «головного агітатора латинської пропаганди серед православних в селі Селявічі Слонімського повіту» А. Бубена. Цей селянин був інвалідом (втратив ноги під час повстання 1863 – 1864 рр.), не міг займатися фізичною роботою. А. Бубен постійно закликав селян «не ходити в православну церкву, не бувати у сповіді і триматися твердо римсько-католицької віри». Висилка А. Бубена на 2 роки до Варшави (1899 р.) не мала ефекту [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 9, д. 1025, л. 4–4 об.]. Більш детальна інформація про діяльність А. Бубена міститься в рапорті Слонімського повітового справника Гродненському губернатору (у 1901 – 1902 рр. – М. П. Урусов) від 29 січня 1901 р. Із 377 прихожан православної парафії А. Бубен «спокусив у латинську віру» 191 людину. Повернення А. Бубена з нетривалої висилки спровокувало нову хвилю його популярності: місцеві жителі вважали, що «якби дії Бубена були протизаконні, його не повертали б із заслання на колишнє його місце проживання, в село Селявічі» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 9, д. 1025, л. 11–12]. У результаті А. Бубен був висланий до Одеси.

Ще один подібний резонансний випадок мав місце в містечку Логишин Пінського повіту Мінської губернії, більша частина жителів якого зараховувалася до «завзятих» в католицькій вірі. Серед жителів були і ті, хто бажав сповідувати православ'я. Про це вони повідомили в проханні Мінському губернатору (у 1886 – 1902 рр. – М. М. Трубецькой) 18 липня 1893 р. Прохання не було підписано, тому що його автори «боялися переслідування». У документі повідомлялося, що група жителів містечка чинила різноманітні перешкоди особам, які прагнули сповідувати православну релігію, «провокуючи постійно до складання справ і листування, з вимаганням у кожного грошей, мабуть, для своєї корисливої вигоди» [НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5726, л. 1–1 об.]. Пінський повітовий справник в рапорті губернатору підтвердив, що «група людей захопила владу над усім суспільством і головним чином керує підтриманням духу католицизму, вселяючи огиду до православ'я, підтримуючи надію виклопотати дозвіл сповідувати римсько-католицьку релігію, що доводиться тим, що сказані особи кілька разів зверталися з проханням до Синоду і до обер-прокурора про дозвіл сповідувати католицизм» [НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5726, л. 4–5].

У 1905 р. відбулися значні зміни в законодавчій базі Російської імперії. Згідно з Указом «Про зміцнення початків віротерпимості» «відпадання від православної віри в інше християнське сповідання або віровчення не підлягало переслідуванню». Маніфест 17 жовтня 1905 р. проголошував і надавав політичні права і свободи, засновував законодавчий парламент. Інформація про ці нормативні правові акти в середовищі малограмотних жителів білоруських губерній часто поширювалася в значно зміненій формі, що стало однією з причин загострення міжконфесійних відносин.

Значна частина католицького духовенства білоруських губерній не стала чекати, коли «вперті» і «коливні», як це наївно припускали розробники Указу «Про зміцнення початків віротерпимості», самі почнуть звертатися з проханнями про повернення в католицтво. Ці ксьондзи стали активно пропагувати переваги своєї церкви над православ'ям, інтерпретуючи указ про віротерпимість з суто прозелітичною метою [Бендин, 2010, с. 297]. Так, Мінський губернатор П. Г. Курлов в листі до Департаменту духовних справ іноземних віросповідань повідомляв інформацію, отриману від архієпископа Мінського і Туровського Михайла (Темнорусова), про діяльність ксьондза Ново-Мишського костелу Новогрудського повіту А. Ганича: «Збуджуючи народні пристрасті, вселив велику ворожнечу між православними і католиками; блюзнірством і насмішками своїми ж робить спокуси серед православного населення, яке може перейти, внаслідок такої фанатичної діяльності Ганича, до перекручених тлумачень Найвищого указу 17 квітня цього року про свободу віротерпимості і бачити в ньому заклик до переходу в католицтво»

[НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5436, л. 55–55 об.]. Заклики А. Ганича ставали причинами сварок в сім'ях. Священик Полонської церкви М. Бабарика повідомляв Новогрудському повітовому справнику: «У селі Тартакі в сімействі Л. Хіневича сталася сварка між батьком і сином, одруженим з католичкою, яка прийняла православ'я і побажала перейти з нього в католицтво» [НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5436, л. 59]. У згаданому листі П. Г. Курлова в Департамент духовних справ іноземних віросповідань повідомлялося, що поведінка А. Ганича була типовою для католицького духовенства Мінської губернії: «Повідомляючи про вищевказане на розсуд Департаменту духовних справ іноземних віросповідань, вважаю за необхідне додати, що майже все духовенство Мінської губернії визивно тримає себе по відношенню до православних і російської народності, всіляко намагаючись схилити незміцнілий православний елемент місцевого краю в католицтво, спираючись при цьому в більшості випадків на хибне тлумачення Найвищого указу 17 квітня цього року» [НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5436, л. 55 об.].

Типовий випадок агітації селян до переходу в католицтво був описаний в рапорті пристава 5-го стану Борисовського повіту Борисовському повітовому справнику (січень 1909 р.): «Ксьондз В. Пацевич з відкриттям у селі Хотаевічі римсько-католицького костелу і призначенням його настоятелем навербував собі через престарілих дівчат селянок-католичок, терціарок, через них веде в середовищі темних селян пропаганду до переходу з православ'я в католицизм. Дозвіл на перехід в католицизм запитується лише для форми і то після вже приєднання. Прохання пишуться завжди органістом костелу без відома прохача» [НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 7624, л. 33]. Аналогічні процеси відбувалися в Гродненській губернії. У листі Гродненського губернатора В. К. Кістера генерал-губернатору Віленському, Ковенському і Гродненському К. Ф. Кршівіцкому повідомлялося про діяльність настоятеля Велико-Ейсмонтського костелу Гродненського повіту Д. Ярошa, який «вселяв селянам не підкорятися урядовим розпорядженням, змушував їх відкривати в селах таємні польські школи і всіма можливими засобами поселяв ворожнечу між католицьким і православним населенням. Пропагувати в цьому напрямку особливо сильно ксьондз Ярош почав з часу видання Найвищого Маніфесту 17 жовтня 1905 р. і пропаганди цієї не припиняє і в даний час. Внаслідок чого в селах виникла ворожнеча між католиками і православними, тому відносини між ними дуже загострилися, чого раніше не було». При цьому з метою пропаганди ксьондз використовував найнеймовірніші домисли: «Вихваляючи при цьому римсько-католицьку віру, Ярош говорив, що скоро католики будуть православних тягати за волосся, бо государиня імператриця повернула католикам всі права» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1055, л. 9–9 об.]. Для встановлення точного числа прихожан кожної з парафій Віленської римсько-католицької єпархії керуючий єпархією К. Міхалькевіч циркуляром від 15 жовтня 1908 р. поставив в обов'язок парафіяльному духовенству зробити в поточному році перепис. У багатьох селах зі змішаним православним і католицьким населенням ксьондзами був здійснений перепис жителів православних і католиків, і всі ці особи були оголошені прихожанами костелів. За запевненням мінського губернатора О. Ф. Гірса (25 січня 1914 р.), подібний спосіб прилучення в католицтво православних практикувався ксьондзами протягом майже 4-х років (з 1905 р. по 1909 р.). Тільки після категоричного вказівки з боку Міністерства внутрішніх справ про сувору відповідальність за невиконання правил 1905 р. з 1909 р. ксьондзи починають бути більш стриманими і обережним. Згідно з Маніфестом 21 лютого 1913 р., майже по всіх справах про порушення Указу 1905 р. ксьондзам була дарована амністія. У Мінській губернії у вигляді експерименту цивільною владою було зроблено негласне розслідування стосовно кожної особи, яка подала зазначену заяву. Виявилося, що 90% заяв були подані на вмовляння ксьондзів, які самі або через своїх органістів склали і переписали їх [Ганчар, 2020, с. 281–282].

Найбільш резонансний міжконфесійний конфлікт початку XX ст. стався в містечку Зельва Волковиського повіту Гродненської губернії. Ще в 1860-ті рр. недобудований костел містечка перейшов у користування православної парафії. У 1905 р. вийшло розпорядження Синоду, згідно з яким планувалося будівництво на цьому місці православного храму. Православні жителі Зельви на прохання священика І. Янковського взяли на себе доставку матеріалу на місце будівництва [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120, л. 1]. Однак виконати ці роботи в березні 1906 р. завадили католики Зельви: близько 200 осіб заблокували дорогу, обґрунтовуючи свої дії тим, що будівництво православної церкви нібито суперечило положенням Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Переконання пристава і поліції виявилися безрезультатними [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120, л. 13–13 об.]. Через кілька днів у Зельву знову прибув Волковиський повітовий пристав. Він зустрівся з місцевими католицькими активістками, налаштованими вкрай фанатично: «Нехай нас уб'ють, нехай нас заріжуть, але ми не допустимо того, щоб на місці костелу була церква» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120, л. 21].

8 квітня 1906 р. начальник Гродненського губернського жандармського управління в листі Гродненському губернатору В. К. Кістеру викладав своє бачення ситуації в Зельві. На думку чиновника, першопричиною проблеми могли стати нерішучі дії православної церкви і фанатизм католицького населення, посилений помилковим трактуванням Указу «Про зміцнення початків віротерпимості»: «З цього часу (1860-і рр. – О.К.) і до сьогодні православне духовенство не потурбувалося про звернення цієї будівлі фактично до православної церкви, вона так і залишалася в запущеному, недобудованому вигляді. Після указу про віротерпимість католики стали говорити про облаштування цієї будівлі в костел, і тільки тепер православне духовенство вирішило перебудувати її до церкви, на що і отримало від Синоду дозвіл. Дізнавшись про це, католики без дозволу поліції і явної участі духовенства встановили в цій будівлі кілька ікон і стали здійснювати молебні з хресними ходами навколо будівлі, знову-таки без

участі католицького духовенства. Ходять чутки і досить завзяті, що вони не допустять побудови православної церкви, поки їх до одного не переб'ють [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120, л. 25].

У подібній ситуації перспектива прямого зіткнення католицького населення Зельві з поліцією бачилася цілком передбачуваною. Трагічний інцидент стався 2 січня 1907 р. У поліцію і жандармів полетіли палиці і кілки, з натовпу почулися звуки револьверних пострілів. Були вбиті 6 осіб, 7 осіб отримали поранення [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120, л. 55, 61]. Показово, що в тих трагічних подіях брали участь католики з інших парафій. Ксьондз Кремяніцкого приходу Волковиського повіту В. Войдак отримав лист від ксьондза із Зельві, після чого «делегував» туди місцевих селян «на допомогу своїм одновірцям» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1084а, л. 16].

На початку XX ст. помітно посилюється зв'язок католицької церкви з польською національною ідеєю. Деякі католицькі хресні ходи перетворювалися в політичні маніфестації. Подібні випадки мали місце, зокрема, в містечку Кам'янка (1 жовтня 1906 р.) і в м. Мости (24 червня 1907 р.) Гродненського повіту. Учасники хресного ходу несли з собою ікони, хоругви, прапори в польських національних кольорах. Гродненський повітовий справник вкрай негативно оцінював хресний хід у Кам'янці: «Група вершників прибула в містечко Кам'янка з хресним ходом безсумнівно з відома і згоди настоятеля Кам'янського костелу ксьондза Б. Яроцького з метою більш наглядного проведення в життя ідей нової ери польського панування серед місцевого білоруського населення. Мала вигляд ніби національної польської гвардії і зробила на місцеве населення досить серйозне враження в сенсі нового польського панування в цьому краї» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1110, л. 3].

Дані перепису 1897 р. свідчать, що польська мова не була рідною для більшості католиків білоруських губерній. У той же час багато місцевих ксьондзів прагнули поширити на своїх прихожан модель польської національної ідентичності. Після оприлюднення Указу «Про зміцнення початків віротерпимості» (17 квітня 1905 р.) багато ксьондзів, посилаючись на даний правовий акт, стали вимагати права викладання в народних училищах Закону Божого природною мовою учнів (в їхньому розумінні – польською). Проте, згідно з особистим роз'ясненням Гродненського губернатора, слід було надавати перевагу відомостям про мову місцевого населення, які повідомляли посадові особи поліції та волосні правління. Наприклад, стосовно ситуації у 2-й земській ділянці Гродненського повіту поліція повідомляла: «Населення складається виключно з білорусів, які говорять своєю природною білоруською мовою, тому Закон Божий учням римсько-католицького сповідання в народних училищах, розташованих у районі 2-ої земської ділянки, може викладатися лише їхньою природною мовою» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1080, л. 25–25 об.]. Аналогічна ситуація склалася у Верейківському парафіяльному училищі Волковиського повіту. Викладач римсько-католицького віросповідання ксьондз В. Лавринович організував освітній процес польською мовою. Однак у донесенні пристава 4-го стану Волковиського повіту (23 серпня 1905 р.) наголошувалося: «Всі жителі Вереєк – білоруси, немає жодного католика, який належав би до польської народності та розмовляв би польською мовою» [НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1090, л. 65]. Насправді в більшості випадків навчання білорусів-католиків велося російською мовою. Цей факт зазнав різкої критики на сторінках видання «Dwutygodnik Djecezalny». Однак як альтернатива пропонувалася не білоруська мова, але збереження катехизації польською мовою [Киселев, 2021, с. 11].

Висновки. Таким чином, архівні документи свідчать, що практики мирного співіснування православного та католицького населення білоруських губерній Російської імперії, що склалися у багатьох населених пунктах, наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. піддавалися ревізії, передусім, з боку фанатично налаштованих представників католицького духовенства, заклики яких до міжконфесійного роз'єднання мали певний відгук. При цьому місцеві жителі часто побоювалися повідомляти чиновникам про зловживання католицьких священнослужителів своїм моральним авторитетом. Багато католицьких священиків вважали місцеве білоруське населення об'єктом поширення польської національної ідентичності. Внаслідок діяльності священнослужителів католики (або з власної волі, або через страх перед своїми пастирями) схилялися до більш закритого способу життя: ігнорували представників місцевої влади та інтелігенції, мінімізували контакти з православними, дозволяли явні та приховані прояви ворожості та агресії на їхню адресу. Варто зазначити, що в деяких випадках дії православних священиків і парафіян також спричиняли міжконфесійні конфлікти. У білоруських губерніях на початку XX ст. спостерігався помітний дрейф моделі взаємин між католиками та православними від системи координат «свій – інший» до системи «свій – чужий», у більшості випадків детермінований прозелітичною та пропагандистською діяльністю католицького духовенства. Перспективи подальших досліджень бачаться у проведенні компаративістського аналізу конфесійної та національно-культурної ситуації в Білорусі та інших поліконфесійних регіонах.

Список використаних джерел

Бендин, А. И., 2010. *Проблемы веротерпимости в Северо-Западном крае Российской империи (1863 – 1914 гг.)*, Минск: БГУ, 439 с.

Ганчар, А. И., 2020. Способы причисления к католичеству православных на территории Беларуси (1905 – 1913 гг.), *Современные технологии сельскохозяйственного производства: сборник научных статей по материалам XXIII Международной научно-практической конференции (Гродно, 2020 г.): экономика, бухгалтерский учет, общественные науки*, Гродно: ГГАУ, 2020, с. 281–283.

Киселев, А. А., 2021. Представления о православии на страницах католической прессы начала XX в. (на примере «Dwutygodnika Djecezalnego»), *Гісторыя і грамадазнаўства*, № 3, с. 7–12.

Линкевич, В. Н., 2008. *Межконфессиональные отношения в Беларуси (1861 – 1914 гг.)*, Гродно: ГрГУ, 105 с.
Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно (НИАБ в г. Гродно), ф. 1, оп. 18, д. 1053.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1055.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1080.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1084а.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1090.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1110.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1166.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1297.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1883.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 849.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 8, д. 1678.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 9, д. 1025.
НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 9, д. 629.
Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ), ф. 1781, оп. 21, д. 19а.
НИАБ, ф. 1781, оп. 5, д. 141.
НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5436.
НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5726.
НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 7624.
Талмачова, С. А., 2019. *Мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання па рэалізацыі аграрнай палітыкі самадзяржаўя на тэрыторыі Беларусі*, Мінск: БДПУ, 2019, 344 с.
Тройницкій, Н. А., 1903a. *Первая всеобщая перепись населенія Россійской имперіи 1897 г. Могилевская губернія*, Санкт-Петербург: Изданіе Центральнаго статистическаго комитета Министерства внутреннихъ делъ, XVI, 276 с.
Тройницкій, Н. А., 1903b. *Первая всеобщая перепись населенія Россійской имперіи 1897 г. Витебская губернія*, Санкт-Петербург: Изданіе Центральнаго статистическаго комитета Министерства внутреннихъ делъ, XIV, 283 с.
Тройницкій, Н. А., 1904a. *Первая всеобщая перепись населенія Россійской имперіи 1897 г. Гродненская губернія*, Санкт-Петербург: Изданіе Центральнаго статистическаго комитета Министерства внутреннихъ делъ, XVI, 319 с.
Тройницкій, Н. А., 1904b. *Первая всеобщая перепись населенія Россійской имперіи 1897 г. Минская губернія*, Санкт-Петербург: Изданіе Центральнаго статистическаго комитета Министерства внутреннихъ делъ, XVI, 243 с.

References

Bendin, A. I., 2010. *Problemy veroterpimosti v Severo-Zapadnom krae Rossijskoj imperii (1863 – 1914 gg.) [Problems of Tolerance in the North-Western Territory of the Russian Empire (1863 – 1914)]*, Minsk: BGU, 439 s. (in Russian).
Ganchar, A. I., 2020. Sposoby prichislenija k katolichestvu pravoslavnyh na territorii Belarusi (1905 – 1913 gg.) [Methods of reckoning Orthodox Christians as Catholic on the territory of Belarus (1905 – 1913)], *Sovremennye tehnologii sel'skohozjajstvennogo proizvodstva: sbornik nauchnyh statej po materialam XXIII Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii (Grodno, 2020 g.): jekonomika, buhgalterskij uchet, obshhestvennye nauki [Modern technologies of agricultural production: a collection of scientific articles based on the materials of the XXIII International Scientific and Practical Conference (Grodno, 2020): economics, accounting, social sciences]*, Grodno: GGAU, 2020, s. 281–283 (in Russian).
Kiselev, A. A., 2021. Predstavlenija o pravoslavii na stranicah katolicheskoj pressy nachala XX v. (na primere «Dwutygodnika Djecezalnego») [Representations of Orthodoxy on the pages of the Catholic press at the beginning of the 20th century. (for example «Dwutygodnika Djecezalnego»], *Gistoryja i gramadaznawstva [History and Social Studies]*, № 3, s. 7–12 (in Russian).
Linkevich, V N., 2008. *Mezhkonfessional'nye otnoshenija v Belarusi (1861 – 1914 gg.) [Interfaith relations in Belarus (1861 – 1914)]*, Grodno: GrGU, 105 s. (in Russian).
Nacional'nyj istoricheskij arhiv Belarusi v g. Grodno (NIAB v g. Grodno), f. 1, op. 18, d. 1053 [National Historical Archives of Belarus in Grodno (NHAB in Grodno), f. 1, descript. 18, case. 1053] (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1055 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1055] (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1080 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1080 (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1084a [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1084a] (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1090 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1090] (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1110 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1110 (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1120 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1120] (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1166 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1166 (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1297 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1297] (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1883 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1883] (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 849 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 849] (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 8, d. 1678 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 8, case. 1678] (in Russian).
NIAB v g Grodno, f. 1, op. 9, d. 1025 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 9, case. 1025] (in Russian).
NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 9, d. 629 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 9, case. 629] (in Russian).
Nacional'nyj istoricheskij arhiv Belarusi (NIAB), f. 1781, op. 21, d. 19a [National Historical Archives of Belarus (NHAB), f. 1781, descript. 21, case. 19a,] (in Russian).
NIAB, f. 1781, op. 5, d. 141 [NHAB, f. 1781, descript. 5, case. 141] (in Russian).
NIAB, f. 295, op. 1, d. 5436 [NHAB, f. 295, descript. 1, case. 5436] (in Russian).
NIAB, f. 295, op. 1, d. 5726. [NHAB, f. 295, descript. 1, case. 5726] (in Russian).
NIAB, f. 295, op. 1, d. 7624 [NHAB, f. 295, descript. 1, case. 7624] (in Russian).
Talmachova, S. A., 2019. *Mjascovyja organy dzjarzhawnaga kiravannja pa realizacyi agrarnaj palityki samadzjarzhawja na terytoryi Bjelarusi [Local government bodies for the implementation of the agrarian policy of the autocracy in the Belarusian lands]*, Minsk: BDPU, 2019, 344 s. (in Belarusian).

Trojnickij, N. A., 1903a. *Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Mogilevskaja gubernija [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Mogilev province]*, Sankt-Peterburg: Izdanie Central'nago statisticheskago komiteta Ministerstva vnutrennih'' del'', XVI, 276 s. (in Russian).

Trojnickij, N A., 1903b. *Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Vitebskaja gubernija [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Vitebsk province]*, Sankt-Peterburg: Izdanie Central'nago statisticheskago komiteta Ministerstva vnutrennih'' del'', XIV, 283 s. (in Russian).

Trojnickij, N. A., 1904a. *Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Grodnenskaja gubernija [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Grodno province]*, Sankt-Peterburg: Izdanie Central'nago statisticheskago komiteta Ministerstva vnutrennih'' del'', XVI, 319 s. (in Russian).

Trojnickij, N. A., 1904b. *Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Minskaja gubernija [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Minsk province]*, Sankt-Peterburg: Izdanie Central'nago statisticheskago komiteta Ministerstva vnutrennih'' del'', XVI, 243 s. (in Russian).

SUMMARY

AGGRAVATION OF INTERFAITH RELATIONS IN THE BELARUSIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY) IN THE LIGHT OF ARCHIVAL DOCUMENTS

Oleg Kazak
Candidate of History, Associate Professor at the Department of Political Science, Belarusian State Economic University, Minsk

The article analyzes various aspects of the relationship between the largest confessional groups of the Belarusian provinces of the Russian Empire (Orthodox and Catholics) in the late 19th – early 20th centuries in the context of the implementation of the models of self-identification «our – other» and «our – alien». Particular attention is paid to the characteristics of the activities of Catholic clergy and fanatical parishioners to incite interfaith hostility (insults to representatives of another confession, unfounded calls for conversion to Catholicism, erroneous interpretation of the Decree «On strengthening the principles of religious tolerance» and the Manifesto of October 17, 1905, and etc.). The authority that Catholic priests had among the parishioners often caused the latter to be hostile to their neighbors of other faiths. The article provides many examples of the fact that the appearance of fanatical priests in a certain area often disrupted the peaceful, conflict-free course of religious life. At the same time, there were cases when the erroneous actions of Orthodox priests and ordinary parishioners became a catalyst for the exacerbation of interfaith relations. The article provides factual evidence of the propaganda activities of Catholic priests in the Polish national spirit, analyzes the reaction of the authorities to it. The most resonant conflict between Catholics and Orthodox at the beginning of the twentieth century is described in detail – an episode in the town of Zelva, Volkovysk district, Grodno province. The basis of the source base of the article was made up of documents of the National Historical Archives of Belarus and the National Historical Archives of Belarus in Grodno. This article can be useful for specialists in history, students, everyone interested in the problems of religious and national relations in European countries. We see prospects for further research in this area in a comparative analysis of the situation in Belarus and other regions of Central and Eastern Europe of the 20th – 21th centuries, mixed in confessional and ethnic terms.

Keywords: *Orthodox, Catholics, interfaith relations, conflicts, propaganda.*

УДК 284:94(439)«1948-1989»
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.247275

ДЕРЖАВА І ПРОТЕСТАНТСЬКІ ЦЕРКВИ В УГОРЩИНІ У 1948 – 1989 РР.

Скиба Іванна Іванівна
кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: ivanna.skyba@uzhnu.edu.ua
http://orcid.org/0000-0001-7967-163X

Мета статті – характеристика діяльності найбільших та найвпливовіших протестантантських церков в Угорщині: реформатської (кальвіністської) та лютеранської (євангелістської). Разом з католицькою конфесією ці релігійні напрямки належать до складу так званих історичних церков Угорщини. За хронологічні рамки взято 1948 р. – рік стрімкого наступу комуністичного режиму на політичну, економічну, просвітницьку діяльність реформатської та лютеранської церков та підписання з ними компромісної угоди про співпрацю – і 1989 р. – час ліквідації Державного управління у справах церков, суспільно-політичної трансформації в Угорщині. На основі угорської історіографії проаналізовано відносини між протестантськими церквами та державою у 1948 – 1956 рр. та в період правління Яноша Кадара (1956 – 1988 рр.). Саме Янош Кадар, лідер «м'якої диктатури», зумів перетворити Угорську Народну Республіку на «найвеселіший барак у соціалістичному таборі». Підґрунтям успішної політики угорської влади після революційних подій 1956 р. було досягнення суспільної злагоди, у тому числі через велику терпимість та гнучкість в релігійній сфері. У статті відзначено, що представники реформатської та лютеранської церков не брали активної участі у підготовці подій 1956 р., проте душпастирі та паства підтримали революцію. Наголошується, що саме впродовж 50-х років XX ст. були врегульовані відносини насамперед з протестантськими конфесіями; владі вдалося перетворити частину кліру у своїх союзників. На основі аналізу наукової літератури встановлено, що компромісними були відносини і в 60 – 70-х роках XX ст., оскільки керівництво реформатської та лютеранської церков допомагало владі проводити політику народного фронту у боротьбі за соціалізм. Завдяки цьому нікого не переслідували через релігійні погляди. У 1980-х роках поступово послабився вплив держави на історичні церкви, також розпочалися процеси, що призвели до суспільно-політичної трансформації наприкінці 80-х років, у результаті чого церкви в Угорщині здобули повну свободу.

Ключові слова: *протестантизм, реформатська церква, лютеранська церква, Угорщина, духовентство, революція, Державне управління у справах церков.*

В Угорщині впродовж століть сильними були позиції історичних церков, які мали великий вплив на суспільно-політичне і культурне життя країни. До історичних церков належать найчисельніші конфесії Угорщини: католицька та протестантські (реформатська/кальвіністська і лютеранська/євангелістська). Об'єктом даного дослідження є діяльність найбільших і найвпливовіших протестантських церков – реформатської та лютеранської, які поширилися в Угорщині ще в XVI ст. насамперед у східній частині країни. Хронологічні рамки охоплюють 1948 р. – рік стрімкого наступу комуністичного режиму на політичну, економічну, просвітницьку діяльність реформатської та лютеранської церков та підписання з ними компромісної угоди про співпрацю, яка діяла до 1990 р. – і 1989 р. – час ліквідації Державного управління у справах церков, суспільно-політичної трансформації в Угорщині.

Після Другої світової війни коаліційні ліво-центристські уряди в Угорщині взяли курс на обмеження прав історичних церков. У 1948 р. Генеральним секретарем Угорської партії трудящих (УПТ) став М.Ракоші, у країні запанувала жорстка диктатура сталінського взірця, почалися пошуки ворогів [Байков, 2016, с.16]. До літа 1948 р. в управлінні шкільною системою зберігалося провідне становище церков, потім комуністична влада розпочала відокремлення церкви від держави. Згідно з даними 1949 р., реформатами (кальвіністами) себе ідентифікували – 21,9 % населення, лютеранами (євангелістами) – 5,2 %, римо-католиками – 67,8 %, греко-католиками – 2,7 %, православними – 0,4 %, євреями – 1,5 % [Nagy, 2014, old. 12].

Аналіз досліджень. Проблема взаємодії між державою та протестантськими церквами в Угорщині у повоєнні роки та в епоху кадаризму поки що не стала предметом спеціальних наукових досліджень в українській історичній науці, що і визначає її актуальність. Тому історіографія запропонованої теми представлена насамперед угорською науковою літературою. Що стосується сучасних російських історичних досліджень, то в основному вони вивчають становище католицької церкви і діяльність її очільника – єпископа Й. Міндсенті (József Mindszenty) та новітню історію Угорщини загалом [Стыкалин, 2013, с. 38–48]. Натомість, угорська історіографія детально досліджує функціонування як історичних церков, так і інших конфесій в період становлення та панування комуністичного режиму в Угорщині. Зокрема, велику увагу приділено католицькій, реформатській та лютеранській церквам як найавторитетнішим у суспільстві. Відзначимо, що відносини між державою та історичними церквами мали великий вплив на проведення політики консолідації в Угорщині, метою якої була деполітизація угорського суспільства після революційних подій 1956 р., тому й особлива увага істориків прикута до цих процесів. Серед угорських дослідників відзначимо використані нами праці

© Скиба І. І.

Золтана Ройкі [Rajki], Міклоша Явора [Jávor, 2017, old. 53–71], Марту Балог [Balogh, 2013, old. 53–63], Шандора Ладані [Ladányi], Ержебет Горват [Horváth], Ґабора Тобойді [Tabajdi, 2017, old. 48–57], спогади та листування ув'язнених єпископів [Sas, 2016, old. 62–81] тощо.

Постановка цілей. Метою статті є характеристика діяльності реформатської та лютеранської церков в Угорщині у період з 1948 р. до 1989 р. та їх взаємодія з чинним комуністичним режимом. На основі угорської історіографії прагнемо показати, наскільки складним був процес налагодження діалогу між головними напрямками протестантизму та державою. Проголошена у 1958 р. політика широкого народного фронту в боротьбі за соціалізм передбачала союз атеїстів та віруючих в інтересах зміцнення народної демократії в Угорській Народній Республіці. Тому відносини між комуністичною владою та історичними конфесіями насамперед будувалися на основі взаємних поступок, не завжди вигідних як для церков, так і для держави.

Виклад основного матеріалу.

У травні 1948 р., під тиском Генерального секретаря компартії Угорщини М. Ракоші (Mátyás Rákosi), від посади відмовився єпископ реформатської церкви Л. Ровос (László Ravasz), а в жовтні 1948 р. був ув'язнений глава лютеранської церкви Л. Ордош (Lajos Ordass) [Ladányi, 2006, old. 10]. Наступником Л. Ровоса (László Ravasz) став А. Берецкі (Albert Bereczky). 7 жовтня 1948 р. реформатська та лютеранська церкви підписали угоду з комуністичною владою, яка регулювала їхні відносини. Від імені лютеранської церкви угоду підписали єпископ З. Туроці (Turóczy Zoltán) та керівник церковними справами З. Маді (Zoltán Mády) [Magyarország a XX században]. Згідно з угодою, за церквами закріплювалося право на автономію, можливість займатися соціальною та благодійною діяльністю, навчати дітей в школах Закону Божому (дозвіл діяв до кінця 1950 р. – І.С.), і все це – взамін на лояльність до існуючого режиму. 16 червня 1948 р. Державні Збори Угорщини прийняли закон про націоналізацію шкіл, згідно якого 6505 навчальних закладів перейшли у підпорядкування державних органів влади [Краткая история, 1991, с. 450]. Відзначимо, що угорські дослідники трактують дану подію як перемогу режиму М. Ракоші над протестантським антикомуністичним рухом [Jávor, 2020, old. 127]. На підписання компромісної угоди не погодилося керівництво католицької церкви на чолі з примасом, єпископом Естергомським, а з 1946 р. – кардиналом, Й. Міндсенті (József Mindszenty). Тому у грудні 1948 р. він був заарештований [Czetz, 2008, old. 48, 54]. Утиски протестантських церков особливо негативно були сприйняті у східній частині країни, де кальвіністи та лютерани мали досить сильні позиції.

Не зважаючи на те, що 19 серпня 1949 р. Державні Збори прийняли нову Конституцію, яка гарантувала свободу віросповідання, в Угорщині продовжувалися репресії проти непокірних священнослужителів. По всій країні прокотилася хвиля переслідувань. 5 жовтня 1949 р. єпископ А. Берецкі (Albert Bereczky) отримав листа від Міністерства внутрішніх справ, в якому йшлося про «добровільний» саморозпуск релігійних молодіжних та місіонерських організацій. Невдовзі, 13 січня 1950 р., єпископи лютеранської та реформатської церков склали присягу на вірність Угорської Народної Республіки та її Конституції. Варто зауважити, що в обмін на націоналізоване нерухоме майно, держава щороку надавала фінансову допомогу протестантським церквам впродовж 1948 – 1968 рр., після чого ці виплати були подовжені. Навіть у рішенні ЦК УСРП від 1983 р. зазначалося: «75% визначеної державної допомоги Держуправління у справах церков має щороку надавати церквам. Решту 25% ми будемо використовувати для політичних цілей». Щоправда, «правильні» церкви могли отримати кошти ще і з цих 25 % [Horváth].

У 50-ті роки XX ст. державна політика була спрямована на залякування церков та обмеження їх діяльності. Релігія стала ворогом, а церкви – головним осередком реакції, які заважали будувати соціалізм. Однак, не зважаючи на всі заходи, що проводила влада, їй не вдалося витіснити релігію із життя людей та закрити храми. Починаючи з другої половини 1950-х років, церковну політику угорської влади насамперед визначало Державне управління у справах церков (створено 18 травня 1951 р. – І.С.), Центральний комітет Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) та Міністерство внутрішніх справ. Держуправління у справах церков тісно співпрацювало з Департаментом агітації та пропаганди ЦК УСРП, партійними комітетами Будапешта та округу, церковними відомствами інших соціалістичних країн, Міністерством закордонних справ, Міністерством освіти та Комуністичною молодіжною лігою [Rajki]. Підтримкою угорської комуністичної влади користувався ініційований у 1950 р. державою «рух священників за мир», який розколов церковне середовище: владі вдалося перетворити частину кліру в слухняне знаряддя здійснення своєї внутрішньої та зовнішньої політики. Тих, хто не погоджувався співпрацювати з режимом, заарештовували [Скиба, 2020, с. 233; Стыкалин, 2013, с. 40]. 4 квітня 1951 р. лютеранські єпископи Л. Вето (Vető Lajos) та Л. Дежері (Dezséry László) отримали від влади нагороду за підтримку «руху священників за мир» [Magyarország a XX században]. «Клерикальним реакціонерам» було оголошено війну, а за вірянами, які ходили до церкви, стежили. У цей же час для міжнародної протестантської спільноти влада демонструвала існування свободи віросповідання в Угорській Народній Республіці.

У період з 28 липня до 4 серпня 1956 р. в Угорщині у Галатето (Galyatető) Всесвітня рада церков провела засідання, на якому, крім лідерів угорського протестантизму, були присутні 200 пасторів та теологів із-за кордону. Більшість угорських єпископів сподівались на те, що зможуть скористатися перевагами процесу десталінізації, насамперед вимагаючи повної реабілітації церкви [Ladányi, 2006, old. 13]. Звичайно, Держуправління у справах церков активно контролювало зв'язки керівників угорського протестантизму з міжнародними церковними організаціями. Після зустрічі в Галатето (Galyatető), у вересні та жовтні 1956 р., реформатська та лютеранська церкви провели декілька конференцій в Угорщині. Зокрема, 8 жовтня 1956 р. відбулася

загальнонаціональна зустріч єпископів, на якій 180 пасторів підписали клопотання, що передбачало скликання круглого столу для систематизації та обговорення церковних проблем, виголошених у Галатето (Galyatető). Крім того, єпископ Л. Вето (Vető Lajos) оголосив, що розпочнуться далекосяжні реформи. Однак заплановані заходи та реформи не відбулися через початок революційних подій у жовтні 1956 р., а єпископ Л. Вето (Vető Lajos) 1 листопада відмовився від посади на користь Л. Ордаша (Lajos Ordass). Згідно з повідомленням Держуправління у справах церков, 31 жовтня 1956 р. генеральний секретар Всесвітньої ради церков Вільям Віссер't Гофт (Willem Visser't Hooft) привітав угорський рух за оновлення кальвінізму. У посланні до декана Реформатської духовної академії Л. Папа (László Pap) він запевнив, що підтримує й угорську реформатську церкву: «Ми сподіваємось, що почнеться нова ера, ми готові надати допомогу» [Jávor, 2020, old. 130].

Влітку 1956 р. відсторонений у 1948 р. від кервіництва реформатською церквою єпископ Л. Ровос (László Ravasz) підготував меморандум і надіслав до Держуправління у справах церков. У документі він зауважив, що церква живе під великим тиском комуністичної влади, яка прагне «послабити церкву церквою». Відомі теологи Будапешта також у 1955 р. підготували заяву, в якій рішуче висловилися проти диктаторської політики церковного керівництва і заявили: «Церква ніколи і ні за яких обставин не може відмовитися від свого місіонерського служіння» [Horváth]. Ці два докумети підписало чимало богословів та пасторів, так було започатковано Реформатський рух за оновлення церкви. 31 жовтня 1956 р. представники цього руху звернулися до Л. Ровоса (László Ravasz) з проханням очолити його, проте єпископ навідріз відмовився. Але 1 листопада 1956 р. Л. Ровос (László Ravasz) все ж таки відправився до Будапешта і став керівником Всеугорського комітету реформатської церкви за мир [A Magyarországi Református Egyház, 1999, old. 136].

Варто відзначити, що 1956 р. не був переломним для простентантських церков, адже вони не брали активної участі у підготовці революції. Проте активізувалися окремі церковні діячі та віряни, а також Всеугорський комітет реформатської церкви за мир на чолі з Л. Ровосом (László Ravasz) [Sas, 2016, old. 62]. Єпископ А. Берецкі (Albert Bereczky) відмовився від посади, керівництво реформатською церквою перейшло до Л. Ровоса (László Ravasz), Л. Папа (László Pap) та Я. Кардоша (János Kardos). Пізніше Л. Ровос (László Ravasz) у своїх спогодах писав, що очолюваний ним «реформатський рух за оновлення (демократизацію)» не був політичним, духовні пастори були на боці народу, хотіли встановлення порядку, налагодження виробництва і повністю дотримувалися угоди, підписаної у 1948 р. з державою [Jávor, 2017, old. 58]. Зауважимо, що якщо порівняти промови католицького єпископа Й. Міндсенті (József Mindszenty) з виступами єпископів протестантських церков Л. Ровоса (László Ravasz) та Л. Ордоша (Lajos Ordass), то стає очевидно, що останні були поміркованішими [Скиба, 2020, с. 234].

На період правління Я. Кадара припали як відносна свобода церков, так і боротьба з ними. Слід відзначити, що в Угорській Народній Республіці у 1956 – 1989 рр. в основі успішної політики лідера Я. Кадара було покращення життєвого рівня населення, досягнення суспільної злагоди, висока ступінь свобод та велика терпимість і гнучкість у релігійній сфері. Саме за правління Я. Кадара були врегульовані відносини з католиками, протестантами та іншими конфесіями. На думку угорського дослідника П. Кенде, після революційних подій 1956 р. угорці прийняли режим Я. Кадара як «найменше зло», а з часом він здобув репутацію реформатора, людини, яка розуміє потреби нації [Кенде, 1984, с.114].

Революційні події 1956 р. у значній мірі визначили подальше внутрішнє життя історичних церков. Нове комуністичне керівництво не перешкоджало звільненню духовних осіб, які були призначені в обхід церковного права. З посад також йшли комісари у справах церкви і «священники-миротворці», зокрема і керівництво кальвіністської та лютеранської церков, які скомпрометували себе. 31 жовтня 1956 р. було ліквідовано автономію непопулярного Державного управління у справах церков, і до 1959 р. воно діяло лише як один із відділів Міністерства культури. Однак вже наприкінці 1956 р. розпочалися арешти проти всіх учасників революції, у тому числі – проти духовенства. У зв'язку з цим, у січні 1957 р. влада, залучивши комітатських референтів у справах церкви, розпочала перевірку діяльності священників [Балог, 2014, с. 299–300]. Мінімальними санкціями було позбавлення державного фінансування, заборона навчати Закону Божому, переведення служителів церкви в іншу парафію, недопущення до пасторської діяльності. Колишні керівники церков, які напередодні революції пішли з посад, після її поразки повернулися. Послідовники Л. Ровоса (László Ravasz) були оголошені державними заколотниками, проти них також розпочалися репресії [Horváth]. Реформатську церкву у 1958 р. очолив єпископ Т. Борто (Tibor Bartha), який перебував на цій посаді до 1986 р. Великий вплив на діяльність лютеранської церкви з 1958 р. до 1987 р. мав З. Калді (Zoltán Káldy), який у листопаді 1957 р. очолив Південну єпархію, а в 1967 р. всю церкву і фактично одноосібно керував нею до 1987 р. [Magyarország a XX században; A Magyarországi Református Egyház].

Як внутрішньополітичні, так і зовнішньополітичні обставини змушували владу уникати конфронтації з мільйонами вірників. 6 січня 1957 р. Я. Кадар оголосив нову урядову програму, що складалася з трьох головних пунктів [Jávor, 2020, с. 5].

1) цілковита лояльність до Радянського Союзу у зовнішній політиці;

2) свобода віросповідання і релігійного виховання у конфесійній сфері;

3) колективізація у сільському господарстві.

Крім того, держава зобов'язалася дотримуватися всіх підписаних раніше з церквами домовленостей [Balogh]. Актуальні питання церковної політики обговорювалися 5 березня 1957 р. на засіданні ЦК УСРП. Перед урядом ставилися наступні завдання:

1) призначення «надійних кадрів» на церковні посади. Вже 20 березня 1957 р. вступив у дію указ № 22, який змушував церковне керівництво узгоджувати з владою призначення на будь-які церковні посади;

2) негайне відсторонення церковних ієрархів та духовенства, які отримали посади в результаті революції. Форми відсторонення могли бути різними: ізоляція, примусова відставка, арешт, кадрові зміни, тюремне ув'язнення. «Перегини» у кадровій політиці найшвидше припинилися по відношенню до представників кальвіністської конфесії, а у 1958 р. нормалізувалися відносини з лютеранською;

3) реформа скомпрометованого «руху священників за мир». У квітні 1957 р., при Всеугорському комітеті за мир, було створено Раду кальвіністської церкви, а 24 травня – Раду католицької церкви, які підтримали «рух священників за мир». Також почала діяти організація «Opus Pacis» («Справа миру»). Насамперед під гаслом «боротьба за мир» передбачалася «боротьба за соціалізм» [Ladányi, 2006, old. 15].

Подальші події свідчили про початок нової епохи – тривалої у часі кадарівської прагматичної церковної політики. На зміну неприхованому переслідуванню церков з метою їх знищення, прийшла політика народного фронту з риторикою «національної єдності». Влітку 1957 р. попередні угоди з історичними церквами були поновлені та доповнені. Про успіх державної політики у сфері релігії свідчить той факт, що до літа 1958 р. 110 зі 150 у реформатській, 24 із 30 у лютеранській та 260 з 600 ключових посад у католицькій церкві знаходились у руках «своїх» служителів. Згідно з даними Держуправління у справах церков, 60–70 % духовенства були політично нейтральними. Інші – лояльні та «реакційні» священники – становили лише 10-15 % [Скиба, 2020, с. 234]. Угорський дослідник З. Ройкі зазначає, що комуністична влада вважала більшими ворогами лояльних священників, аніж священників-реакціонерів, бо, на відміну від останніх, треба було рахуватися з їхньою тривалою присутністю [Jávor, 2020, с. 14]. У постанові ЦК УСРП від 22 липня 1958 р. стверджувалося, що проголошена політика широкого народного фронту в боротьбі за соціалізм передбачає серед іншого союз атеїстів та віруючих в інтересах зміцнення народної демократії [Balogh, 2013, old. 57].

З початку 1960-х років церковна політика в Угорській Народній Республіці зосереджувалася на боротьбі з релігійною ідеологією та протидією релігійній активності шляхом пропаганди «терпимої поведінки» щодо вірників та церков. На зміну «реакційним» керівникам протестантських церков прийшли лояльні до влади душпастирі. Історичні церкви, змирившись з умовами релігійної свободи, наданої УСРП, допомагали державі провадити визначений курс. У 1962 р. під амністію потрапило чимало душпастирів, крім кардинала Й. Міндсенті [Rajner, 2010, old. 28]. На середину 1960-х років була сформована «офіційна» теологічна позиція протестантських церков, в основі якої було поєднання конфесійних традицій та соціалістичної дійсності. Вона була представлена найвизначнішим теологом епохи Я. Кадара, єпископом З. Калді (Zoltán Káldy), у лекції, проведеній у Лютеранській духовній академії в травні 1964 р. Протестантські церкви визнали існуючий лад в країні і підтримали соціалістичні перетворення; відмовилися від своєї попередньої позиції щодо приватної власності, таким чином, погодившись з колективізацією та націоналізацією промисловості; відкинули національний патріотизм та визнали соціалістичний патріотизм; переосмислили значення сім'ї, що було зумовлено появою нових викликів у суспільстві (емансипація жінок, права працюючих жінок тощо). Питання миру набуло першочергового значення в соціально–етичному вченні тощо [Jávor, 2020, old. 147–148]. Єпископ З. Калді (Zoltán Káldy) всі свої зусилля спрямував на збереження рівноваги між церквою та комуністичною владою. Часто представники внутрішньої опозиції дорікали йому за компроміс у відносинах з державою, проте єпископ мав великий авторитет на міжнародному рівні серед протестантських церков. Влітку 1984 р. на з'їзді Лютеранської всесвітньої федерації у Будапешті З. Калді (Zoltán Káldy) було обрано головою цієї організації [Magyarország a XX században]. Поступово кількість лояльних до чинної влади священників збільшувалася, а інші – «реакційні» – були ізольовані. Станом на 1972 р. в Угорщині нараховувалося 21,1 % – реформатів (кальвіністів), 4,2 % – лютеран (євангелістів), 71,3 % римо- і греко-католиків, 0,4 % – євреїв, 0,2 % – вірників інших конфесій [Nagy, 2014, old. 18]. Згідно з даними Держуправління у справах церков, у період з 1951 р. до 1988 р. 74 протестантських душпастирі отримали високі державні відзнаки. У 1977 р. депутатський корпус Державних Зборів вже нараховував шість священників, 45 – засідали у місцевих радах. Станом на 1980 р. серед членів місцевих рад було вже 64 священнослужетелі, зокрема 31 католик, 30 кальвіністів, 12 лютеран, 1 єврей [Балог, 2014, с. 311]. Прагнення влади заручитися підтримкою церков добре ілюструє процес надання їхнім лідерам державних нагород. Зокрема, впродовж 1980 – 1985 рр. реформатський єпископ Т. Борто (Tibor Bartha) та єпископ лютеранської церкви З. Калді (Zoltán Káldy) були нагороджені прапором Угорської Народної Республіки, прикрашеним рубінами [Tabajdi, 2017, old. 55].

На початку 1980-х років церковне життя в Угорщині мало ознаки серйозної внутрішньої кризи. Поступово послаблювався вплив держави на церкви. У березні 1981 р. Я. Кадар заявив, що вся його діяльність впродовж 25 років була «даниною» 1956 року [Кенде, 1984, с.124]. Він визнав, що події 1956 р. були національною та особистою трагедією для мільйонів угорців. У 1983 р. влада відзначила, що «населення незадоволено церковною політикою, але більшість священників обирають політичну співпрацю». Ключову роль у зміні напрямку відносин між державою та церквами відіграв новообраний у 1987 р реформатський єпископ К. Товт (Károly Tóth), який у зверненні до Ради Синоду сказав: «Угода не є незмінною та непорушною» (мова йшла про домовленості 1948 р. між церквами та владою – І.С.) [Horváth]. З цієї промови розпочався новий період в історії церков, який вказав, що можна змінити те, що до недавна здавалося незмінним. Вже 30 червня 1989

р. було ліквідовано Державне управління у справах церков, натомість створено Загальноугорську раду у справах релігій [Balogh, 2013, old. 61]. Відбувалися значні кадрові зміни у керівництві протестантських церков, демократизація виборчої системи, розширення можливостей в освітній та місіонерській діяльності. У результаті суспільно-політичної трансформації наприкінці 1980-х років всі церкви в Угорщині здобули повну свободу.

Згідно всеугорського перепису населення 2011 р., реформатами (кальвіністами) себе визнали 1 млн. 153 тис. осіб, лютеранами (євангелістами) – 215 тис., католиками – 3 млн. 872 тис. [Magyarország: A népesség].

Таким чином, впродовж другої половини XX ст. дві найвпливовіші протестантські церкви кількісно поступалися лише католицькій. Така закономірність спостерігалася з часу поширення протестантизму в Угорщині, тобто з XVI ст. У 1948 р. комуністична влада розпочала наступ на політичні, економічні, культурно-освітні права церкви в Угорщині, змушуючи її стати своїм союзником. Адже церква була осередком реакції, яка заважала новій владі будувати соціалізм. Швидше на компромісну угоду з державою погодилися реформатська та лютеранська церкви, найдовше опиралася католицька, великий вплив на яку мав ув'язнений єпископ, духовний лідер угорців під час революції 1956 р. – Й. Міндсенті (József Mindszenty). У 1950 р. державі вдалося розколоти клерикальне середовище, створивши «рух священників за мир» (лояльних до комуністичної влади) та «реакціонерів», які не погодилися на запропоновані умови взаємодії. Після усунення у 1958 р. від керівництва реформатською і лютеранською церквами єпископів Л. Ровоса (László Ravasz) та Л. Ордаша (Lajos Ordass), співпраця між державою та церковними ієрархами активізувалася. У 60 – 70-х роках XX ст. керівництво протестантських церков намагалося не загострювати відносини з комуністичною владою в обмін на збереження можливості вільно провадити свою діяльність, уникнути масових арештів та переслідувань, конфіскації майна, підтримувати зв'язки з протестантськими організаціями за кордоном. Особливо на цьому етапі відзначився єпископом лютеранської церкви З. Калді (Zoltán Káldy). Однак владі не вдалося перетворити всіх душпастирів у слухняне знаряддя здійснення своєї політики, витіснити релігію із життя людей.

Правління Я. Кадара (1956 – 1988 рр.) характеризуєть тезою, що «поки церква існує, її потрібно використовувати» [Balogh]. Генеральний секретар ЦК УСРП зумів врегулювати складні відносини з історичними церквами, а також через проведення політики консолідації забезпечити свободу, терпимість та гнучкість у релігійній сфері. Тому прірва, що відділяла угорське суспільство від справжньої демократії, була менш глибока в Угорщині, ніж у сусідніх країнах Центральної Європи. Це стало підґрунтям пом'якшеного варіанту демонтажу соціалізму в Угорській республіці наприкінці 80-х років XX ст., одним із результатів якого було отримання церквою повної свободи.

Список використаних джерел

A Magyarországi Református Egyház története 1918 – 1990. Tanulmányok, 1999. *Szerkesztette: Barcza József, Dienes Dénes,* Sárospatak, 247 old.

Balogh, M., Egyház és egyházpolitika a Kádár rendszerben [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.eszmelet.hu/balogh_margit-egyhaz-es-egyhazpolitika-a-kadar-rendszerben/ (дата звернення: 03.08.2021).

Balogh, M., 2013. Lojalitás vagy szembenállás? A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika, *Korunk*, október, old. 53–63.

Czetz, B., 2008. Mindszenty Bodajkon. Dokumentum, *Egyháztörténeti szemle 9,* 1.szám, old. 48–59.

Horváth, E., A Magyarországi Református Egyház története a kommunista időkben (1945 – 1989) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zsinatileveltar.hu/a-magyarorszagi-reformatus-egyhaz-tortenete-a-kommunista-idokben-1945 – 1989 (дата звернення: 03.08.2021).

Jávor, M., 2017. «Reakció» letörése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházakban 1956 után, *Egyháztörténeti szemle 17,* 1.szám, old. 53–71.

Jávor, M., 2020. Egyházpolitika, ateista propaganda és békemozgalom a Kádár-rendszer korai éveiben (1957 – 1964). Eszmetörténeti értekezés. Doktori (PhD) értekezés, Budapest, 183 old.

Ladányi, S., 2006. A Magyarországi Református Egyház az 1956-os (és az azt megelőző) esztendő(k)ben, valamint a Református Megújulási Mozgalom, *Sárospataki Füzetek 1997 – 2017,* 1 szám, old. 8–17.

Magyarország a XX században / Az evangélikus egyház (1945 – 1989) [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/267.html (дата звернення: 05.08.2021).

Magyarország: A népesség - demográfiai helyzet, nyelvek, vallások [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/population-demographic-situation-languages-and-religions-35_hu (дата звернення: 03.08.2021).

Nagy, P.–T., 2014. A felekezeti statisztika a népszámlálásban és a szociológiában, *Kisebbség – kutatás. Minority studies,* 14. 23. Évfolyam, 3. Szám, old. 6–35.

Rajki, Z. Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/rajki-kadar.htm (дата звернення: 03.08.2021).

Rajner M, J., 2010. A Kádár korszak. 1956 – 1989, *Magyarország története,* 22, Romsics Ignác, Bp., 112 old.

Sas, P., 2016. Ravasz László dunamelléki református püspök hivatalos levelezéséből, *Egyháztörténeti szemle XVIII,* 3.szám, old. 62–81.

Tabajdi, G., 2017. Kádár János és az egyházak, *Rubikon*, 4.szám, old. 48–57.

Байков, В., 2016. 1956. *Венгрия глазами очевидца*, М., 152 с.

Балог, М., 2014. Между лояльностью и оппозиционностью: венгерская католическая церковь в «ловушке» церковной политики Яноша Кадара, *Государство и церковь в СССР и странах Восточной Европы в период политических ккризисов второй половины XX века.* Отв. ред. Г.П.Мурашко, А.И.Филимонов, Москва, с. 295–318.

Кенде, П., 1984. «Нормализация» Венгрии после 1956 г., *Проблемы Восточной Европы. Документы в нашем архиве,* № 9–10, с. 112–127.

Краткая история Венгрии. *С древнейших времён до наших дней*. 1991. Отв. ред. Т.М.Исламов, Москва, 608 с.

Скиба, І., 2020. Державно-церковні відносини в Угорщині у 1956 – 1989 рр., *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія: Історія, Випуск 3(42), с. 232–238.

Стыкалин, А., 2013. Кардинал Миндсенти, *Вопросы истории*, № 7, с. 38–58.

References

A Magyarországi Református Egyház története 1918 – 1990. Tanulmányok, 1999. *Szerkesztette: Barcza József, Dienes Dénes,* Sárospatak, 247 old. (History of the Hungarian Reformed Church 1918 – 1990. Studies). (in Hungarian).

Balogh, M., Egyház és egyházpolitika a Kádár rendszerben [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.eszmelet.hu/balogh_margit-egyhaz-es-egyhazpolitika-a-kadar-rendszerben/ (data zvernennja: 03.08. 2021). (Balogh, M., Church and Church Policy in the Kádár System). (in Hungarian).

Balogh, M., 2013. Lojalitás vagy szembenállás?A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika, *Korunk*, október, old. 53 – 63**.** (Balogh, M., Loyalty or opposition? (Balogh, M., The Hungarian Catholic Church and Kádár federal policy). (in Hungarian).

Czetz, B., 2008. Mindszenty Bodajkon. Dokumentum, *Egyháztörténeti szemle 9,* 1.szám, old. 48 – 59. (Czetz, B., Mindszenty on Bodajkon. Document). (in Hungarian).

Horváth, E., A Magyarországi Református Egyház története a kommunista időkben (1945 – 1989) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zsinatileveltar.hu/a-magyarorszagi-reformatus-egyhaz-tortenete-a-kommunista-idokben-1945 – 1989. (data zvernennja: 03.08. 2021). (Horváth, E., History of the Hungarian Reformed Church in Communist Times (1945 – 1989). (in Hungarian).

Jávor, M., 2017. A «reakció» letörése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházakban 1956 után, *Egyháztörténeti szemle 17,* 1.szám, old. 53 – 71. (Jávor, M., Breaking the "reaction" and reorganizing the cooperative line in the Hungarian Reformed and Lutheran Churches after 1956). (in Hungarian).

Jávor, M., 2020. Egyházpolitika, ateista propaganda és békemozgalom a Kádár-rendszer korai éveiben (1957 – 1964). Eszmetörténeti értekezés. Doktori (PhD) értekezés, Budapest, 183 old. (Jávor, M., Church policy, atheist propaganda and the peace movement in the early years of the Kádár regime (1957 – 1964). History dissertation. Doctoral (PhD) dissertation). (in Hungarian).

Ladányi, S., 2006. A Magyarországi Református Egyház az 1956–os (és az azt megelőző) esztendő(k)ben, valamint a Református Megújulási Mozgalom, *Sárospataki Füzetek 1997 – 2017*, 1 szám, old. 8 – 17. (The Reformed Church of Hungary in the year (s) of 1956 (and before) and the Reformed Renewal Movement). (in Hungarian).

Magyarország a XX században / Az evangélikus egyház (1945 – 1989) [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/267.html (data zvernennja: 05.08. 2021). (Hungary in the 20th Century / The Lutheran Church (1945 – 1989)). (in Hungarian).

Magyarország: A népesség – demográfiai helyzet, nyelvek, vallások [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/population-demographic-situation-languages-and-religions-35_hu (data zvernennja: 03.08. 2021). (Hungary: Population - demographic situation, languages, religions). (in Hungarian).

Nagy, P.–T., 2014. A felekezeti statisztika a népszámlálásban és a szociológiában, *Kisebbség-kutatás. Minority studies,* 23. évfolyam, 3. szám, old. 6 – 35. **(**Nagy, P.–T., Religious statistics in census and sociology). (in Hungarian).

Rajki, Z., Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/rajki-kadar.htm (data zvernennja: 08.03. 2020). (Characteristics of the relationship between the state and the church in the Kádár era). (in Hungarian).

Rajner M, J., 2010. A Kádár korszak. 1956 – 1989, *Magyarország története,* 22, Romsics Ignác, Bp., 112 old. (Rajner M, J., The Kádár era. 1956 – 1989). (in Hungarian).

Sas, P., 2016. Ravasz László dunamelléki református püspök hivatalos levelezéséből, *Egyháztörténeti szemle XVIII,* 3.szám, old. 62 – 81. (Sas, P., From the official correspondence of László Ravasz, Reformed Bishop of the Danube River). (in Hungarian).

Tabajdi, G., 2017. Kádár János és az egyházak, *Rubikon*, 4.szám, old. 48 – 57. (Tabajdi, G., Janos Kádár and the churches). (in Hungarian).

Bajkov, V., 2016. 1956. Vengrija glazami ochevidca, M., 152 s. (Baikov, V., Hungary through the eyes of an eyewitness). (in Russian).

Balog, M., Mezhdu lojal'nost'ju i oppozicionnost'ju: vengerskaja katolicheskaja cerkov' v «lovushke» cerrkovnoj politiki Janosha Kadara, *Gosudarstvo i cerkov' v SSSR i stranah Vostochnoj Evropy v period politicheskih kkrizisov vtoroj poloviny XX veka*. Otv. red. H.P.Murashko, A.Y.Fylymonov, Moskva, s. 295 – 318. *(*Balog, M., Between loyalty and opposition: the Hungarian Catholic Church is "trapped" by Janos Kadar's church politics). (in Russian).

Kende, P., 1984. «Normalizacija» Vengrii posle 1956 g, *Problemy Vostochnoj Evropy. Dokumenty v nashem arhive*, № 9-10, s. 112–127. (Kende, P., "Normalization" of Hungary after 1956). (in Russian).

Kratkaja istorija Vengrii. S drevnejshih vremjon do nashih dnej. 1991. Otv. red. T.M.Islamov, Moskva, 608 s. (A Brief History of Hungary. From ancient times to the present day. 1991). (in Russian).

Skyba, I., 2020. Derzhavno-tserkovni vidnosyny v Uhorshchyni u 1956 – 1989 rr., Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, Seriia: Istoriia, Vypusk 3(42), s. 232–238. (Skyba, I., State-church relations in Hungary in 1956 – 1989). (in Ukrainian).

Stykalin, A., 2013. Kardinal Mindsenti, *Voprosy istorii*, № 7, s. 38–58. (Stykalin, A., Cardinal Mindsenty). (in Russian).

SUMMARY

THE STATE AND PROTESTANT CHURCHES IN HUNGARY IN 1948 – 1989

Ivanna Skyba
Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern Ukrainian History and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The purpose of the article is to characterize the activities of the largest and most influential Protestant churches in Hungary: Reformed (Calvinist) and Lutheran (Evangelical). These religious denominations along with the Catholic denomination belong to the so-called historical churches of Hungary. The chronological framework is the following: 1948 – the year of the communist regime's rapid attack on the political, economic, educational activities of the Reformed and Lutheran churches and the signing of a compromise cooperation agreement with them, which lasted until 1990. 1989 – the liquidation of the State Administration for Churches, socio-political transformation in Hungary, which resulted in gaining absolute freedom. Based on Hungarian historiography, the relations between the Protestant churches and the state during the reign of Janos Kadar (1956 – 1988), called by Hungarian researchers the Kadar era, and are analyzed. It was Janos Kadar, the leader of the "soft dictatorship", who managed to turn the Hungarian People's Republic into "the funniest barracks in the socialist camp". The background for the successful policy of the Hungarian government after the revolutionary events of 1956 was the achievement of social harmony, including through great tolerance and flexibility in the religious sphere. The article notes that representatives of the Reformed and Lutheran churches did not take an active part in the preparations for the events of 1956, but pastors and congregations supported the revolution. It is stressed that the relations with the Protestant denominations were settled specifically during the 50s of the twentieth century; the authorities managed to turn part of the clergy into their allies. Based on the analysis of the scientific literature, it is identified that relations were compromise in the 60s and 70s of the twentieth century, as the leadership of the Reformed and Lutheran churches helped the government to pursue the policy of the Popular Front in the struggle for socialism. Owing to it, no one was persecuted for their religious beliefs. In the 1980s, the state's influence on historical churches gradually weakened, and processes leading to socio-political transformation in the late 1980s started, and as a result, churches in Hungary gained absolute freedom.

Keywords: *Protestantism, Reformed Church, Lutheran Church, Hungary, clergy, revolution, State Administration for Churches.*

УДК 930:327(437.3)
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.247479

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІОГРАФІЇ

Павлишин Любов Володимирівна
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
e-mail: liubov.pavlyshyn@uzhnu.edu.ua

У статті здійснено аналіз розробки проблематики становлення та розвитку зовнішньої політики Чеської Республіки у працях українських та зарубіжних дослідників. Наукова проблема привертає до себе чималу зацікавленість фахівців у сфері міжнародних відносин, адже є актуальною та перебуває у несталій формі. Відповідно, існує необхідність у постійних наукових пошуках. У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми історіографії. Автором було розглянуто основну масу наукової літератури з проблематики зовнішньої політики суверенної Чеської Республіки. Для об'єктивного розкриття теми література була розподілена за проблемним принципом. Проблематика розвитку міжнародних відносин країн ЦСЄ у посткомуністичний період та Чехії, зокрема, висвітлюється у багатьох наукових та науково-популярних працях. Серед зарубіжних дослідників автор виділяє в основному чеських, словацьких, німецьких та британських. Такий етно-географічний ряд науковців зумовлений специфікою геополітичного розташування Чеської Республіки. Українські дослідники даної проблематики розглядаються крізь призму вітчизняної науки. У статті подано аналіз наукових досліджень з наступних питань: загальні трансформаційні перетворення у регіоні ЦСЄ, становлення суверенної Чеської Республіки та її національної політики, досвід інтеграції країни до Європейського Союзу та НАТО, Вишеградське співробітництво, розвиток чесько-словацьких відносин та становлення українсько-чеського міждержавного співробітництва. Для повного і всебічного висвітлення досліджуваної проблеми нами використано значну кількість матеріалів періодичних видань України, Чехії, Словаччини та Німеччини. Огляд використаних праць вітчизняних та зарубіжних дослідників демонструє, що у більшості з них порушуються загальні проблеми внутрішньополітичних трансформаційних процесів у площині політологічних, економічних або культурологічних досліджень.

Ключові слова: *історіографія, зовнішня політика, Чеська Республіка.*

Постановка проблеми. Геополітичний простір Центральної Європи завжди привертав увагу дослідників. Незважаючи на різні дефініції, історичні, культурні та політичні критерії цього регіону, географічні межі та суспільно-політичну ситуацію, Чехія була, є і залишається «серцем Європи» і тому розглядається нами, як основна складова даного геополітичного простору. Історія розвитку міжнародних відносин Центральноєвропейського регіону має безпосередній вплив на формування сучасної зовнішньої та національної політики держав, котрі до нього належать. Без розуміння історичних процесів, які відбувалися у регіоні в минулому і які протікають сьогодні, неможливо вірно спрогнозувати тенденції розвитку регіональної міжнародної політики. На основі історіографії автором робляться спроби проаналізувати перебіг трансформаційних європейських і євроатлантичних інтеграційних процесів країн Центрально-Східної Європи. Розглянуті наукові праці й публікації автор розподіляє на вітчизняні та зарубіжні. Оскільки у кожній окремій праці, як правило, розглядається чи аналізується вузьке коло проблем, то це зумовлює до розподілу літератури також за проблемним принципом. У зв'язку з цим варто виділити наступні наукові питання, які піднімаються авторами роглянутих праць: загальні трансформаційні перетворення у регіоні ЦСЄ, становлення суверенної Чеської Республіки, досвід її інтеграції до Європейського Союзу та НАТО, Вишеградське співробітництво, розвиток чесько-словацьких відносин та становлення українсько-чеського міждержавного співробітництва.

Метою статті є проаналізувати стан розробки досліджуваної нами проблематики у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Для досягнення поставленої мети автором було розглянуто основну масу наукової літератури з проблематики зовнішньої політики Чеської Республіки.

Виклад основного матеріалу. Серед вітчизняних дослідників трансформаційних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи та у Чеській Республіці зокрема, необхідно виділити наступних: Іван Артьомов [Артьомов, 2009; 2011; 2014], Степан Віднянський [Віднянський, 2003; 2009], Іван Устич [Устич, 1998], Іван Вовканич [Вовканич, 1997; 2003], Олексій Зарицький [Зарицький, 2001; 2008], Галина Зеленько [Зеленько, 2005; 2009], Єва Кіш [Кіш, 1998; 2003; 2004; 2008], Михайло Кірсенко [Кірсенко, 1999], Людмила Кіцила [Кіцила, 2004], Василь Климончук [Климончук, 2020], Володимир Копійка [Копійка, 2002; 2005], Григорій Перепелиця [Перепелиця, 2003], Світлана Мітряєва [Мітряєва, 2008; 2014], Роман Корсак [Корсак, 2007; 2013; 2018], Мирослава Лендьел [Лендьел, 2014; 2016], Андрій Мартинов [Мартинов, 2006], Дмитро Мороз [Мороз, 2004; 2006], Віталій Андрейко [Андрейко, 2005; 2006; 2011; 2017], Світлана Мотрук [Мотрук, 2010; 2019; 2020], Володимир Приходько [Приходько, 1999; 2004], Оксана Салата [Салата, 2019], Тетяна Стародуб [Стародуб, 2004], Тетяна Федорчак [Федорчак, 2012], Олена Цуп [Цуп, 2008], Інна Мартинчук [Мартинчук, 2006; 2007], Тетяна Мелещенко [Мелещенко, 2015].

© Павлишин Л. В.

Проблематика розвитку міжнародних відносин країн ЦСЄ у посткомуністичний період висвітлюється у багатьох наукових та науково-популярних працях, часописах та інтернет-виданнях. На увагу заслуговує у даному огляді монографія Володимира Приходько «Ніжна революція в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни» [Приходько, 1999]. У ній проаналізовано причини виникнення політичної кризи в Чехословаччині наприкінці 1989 року, початок і хід Оксамитової революції, її рушійні сили та наслідки, а також формування нових напрямків зовнішньої політики Чехословаччини. У даній роботі детально розглядаються причини розпаду ЧСФР та особливості формування чехословацької дипломатії після 1989 року, що стала підґрунтям незалежної зовнішньої політики вже Чеської Республіки.

Фундаментальною працею з вивчення проблеми розвитку міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі в контексті регіональних, континентальних та трансконтинентальних інтеграційних процесів є монографія Єви Кіш «Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції» [Кіш, 2008], де науковиця продемонструвала новий погляд на єврорегіональне співробітництво після «великого розширення» ЄС. У роботі розкривається сутність та специфіка системи міжнародного та міжрегіонального рівнів співробітництва країн центральноєвропейського регіону у форматі Вишеградського об'єднання. У монографії Є. Кіш зазначається важлива особливість єврорегіональної інтеграції, в якій ключова роль належить новому європейському східному кордону, що є безперечно цікавим і для України. Ще однією науковою роботою, в якій розглядаються суспільно-політичні зміни в Чеській Республіці, є монографія Тетяни Федорчак «Політична трансформація Чеської Республіки: внутрішні та зовнішні виміри» [Федорчак, 2012]. Як видно з назви, трансформаційні процеси у політичному житті Чеської Республіки кінця XX – початку XXI ст. дослідниця розглядає у внутрішніх і зовнішніх вимірах. Увага зосереджена на аналізі діяльності чеських і європейських політичних сил.

Вартими уваги є також праці, присвячені історико-правовому аналізу демократичних змін у країнах Центрально-Східної Європи наприкінці XX ст. Зокрема монографія Богдани Мельниченко «Політико-правові перетворення в Центрально-Східній Європі наприкінці XX ст. (на матеріалах Польщі, Чехії та Словаччини)» [Мельниченко, 2012], присвячена комплексному аналізу правових аспектів інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу та змінам у зовнішній політиці країн ЦСЄ у нових геополітичних умовах. Монографія Євгена Бевзюка «Країни Центрально-Східної Європи в умовах глобалізації» також засвідчує високий інтерес українських науковців до даної проблематики [Бевзюк, 2010].

Правові основи постсоціалістичної модернізації країн ЦСЄ досліджує у своїх працях доктор юридичних наук, професор Василь Лемак. Варто виділити його монографію «Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації», статті про правову систему Чеської Республіки та, зокрема, про механізм проведення люстрації [Лемак, 2002; 2013; 2018].

Чималий внесок у дослідження процесу формування демократичних держав Європи зроблений у праці Степана Віднянського та Андрія Мартинова «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» [Віднянський, 2009], яка вийшла у 2009 р. У ній поряд з історико-політичними портретами більшості відомих діячів-засновників Європейського Союзу висвітлено постать Вацлава Гавела як видатного політика, котрий став символом демократичних змін у Центрально-Східній Європі.

Серед українських науково-популярних праць слід, зокрема, виділити книгу українського дипломата Олексія Зарицького «Вацлав Гавел. Політичний портрет» [Зарицький, 2001]. Автор на широкому фактичному матеріалі висвітлює життя і діяльність видатного політичного діяча сучасності, розкриває умови становлення особистості політика, формування його світоглядних переконань. У роботі аналізується шлях Гавела від драматурга до дисидента і політика. Авторству О. Зарицького також належить ряд статей, в яких проаналізовано зовнішньополітичний курс Чеської Республіки у 1990-х рр. [Зарицький, 2008].

Відзначимо також, що у 2017 р. вийшов розлогий історіографічний огляд Сергія Калитка та Олександра Кравчука, присвячений вивченню чеської історії українськими науковцями. Там, серед іншого, подано загальний аналіз більшості вітчизняних досліджень про сучасну зовнішню політику Чехії, опублікованих на той момент [Калитко, 2017, с. 354–359].

Серед чеських вчених, які займаються вивченням історії міжнародних відносин регіону Центрально-Східної Європи найбільш знаними у наукових колах є Отто Пік (Otto Pick) [Pick, 2004; 2005], Владімір Гандл (Vladimir Handl) [Handl, 2002; 2004; 2005] та Александр Орт (Alexander Ort) [Ort, 2004]. У численних працях названих вище науковців розглядаються як діяльність чехословацької дипломатії після 1989 року, так і особливості становлення зовнішньої політики вже самостійної Чеської Республіки. Значним доробком в області дослідження міжнародних відносин є праця згаданого вище історика та політолога Александра Орта «Чеська зовнішня політика» (оригінальна назва – «Česká zahraniční politika»), видана у 2004 р. [Ort, 2004]. Робота являє собою аналітичний огляд внутрішньо-політичних процесів у країні та їх вплив на формування зовнішньої політики суверенної Чеської Республіки. Групою згаданих вище науковців з Інституту міжнародних відносин у Празі у 2004 р. було видано колективну монографію «Закордонна політика Чеської Республіки 1993 – 2004» (оригінальна назва – «Zahraniční politika České Republiky 1993 – 2004») [Pick, Handl, 2004]. Під егідою Інституту міжнародних відносин у 2005 р. вийшло також ґрунтовне дослідження «Історія чеської політики в документах» (оригінальна назва – «Dejiny české politiky v dokumentech») Зденека Веселого (Zdenek Vesely) [Vesely, 2005]. Воно є взірцевою джерельно-фактографічною та, водночас, аналітичною роботою. Крім того на увагу заслуговують монографії

доктора Веселого «Огляд історії чеської держави» (оригінальна назва – «Přehled dějin českého statu») [Vesely, 1999], що вийшла у 1999 році в Празі та «Історія чеської закордонної політики» (оригінальна назва – «Dějiny české zahraniční politiky») [Vesely, 2013], видана у 2013 р. Остання з названих праць є узагальненням усіх попередніх досліджень науковця у галузі історії міжнародних відносин. У ній подано огляд документів та проаналізовано історію розвитку міжнародних зв'язків чеських земель від часів Середньовіччя до наших днів. У контексті нашого дослідження важливими є розділи, присвячені аналізу зовнішньої політики Чехословаччини у період холодної війни, постлистопадового періоду, а також власне незалежної Чеської Республіки. У праці «Огляд історії чеської держави» автор описав та систематизував головні події, періоди та етапи в історії чеської державності. Ще одним вагомим виданням Інституту міжнародних відносин є колективна праця «Чеські національні інтереси» (оригінальна назва – «České narodní zajmy») [České narodní zajmy, 1993], яка з'явилася у перший рік незалежності Чеської Республіки. У ній досліджено основні періоди та чинники формування чеських національних інтересів, що стало важливою основою для формування сучасної національної політики вже суверенної Чеської Республіки.

Серед вартих уваги найновіших чеських публікацій з даної проблематики є видані у 2019 р. праці Франтішка Еммерта (František Emmert) та Зденєка Лежака (Zdeněk Ležák). Першому автору належать дослідження «Модерна чеська історія» (оригінальна назва – «Moderní české dejiny») [Emmert, 2019] та «Оксамитова революція – шлях до свободи» (оригінальна назва – «Sametová revoluce – cesta ke svobodě») [Emmert, 2019]. Зденєк Лежак спробував у популярному форматі коміксу відтворити чехословацькі події 1989 року та їх вплив на весь регіон Центрально-Східної Європи «Оксамитова революція. Падіння залізної завіси у коміксі» (оригінальна назва – «Sametová revoluce. Pád železné opony v komiksu») [Ležák, 2019]. Цікавим поглядом на чеську історію вирізняється книга письменника Яна Бауера (Jan Bauer) під назвою «Неоднозначна Чехословаччина (1918 – 1992)» (оригінальна назва – «Nesamozřejmé Československo (1918 – 1992)»), що вийшла у 2018 р. [Bauer, 2018].

Беззаперечно на увагу заслуговують й праці провідних чеських державних діячів та політиків, які мали безпосередній вплив на визначення напрямків внутрішньої та зовнішньої політики Чеської Республіки та візії держави загалом. Політичне есе «Сила безсилих» (оригінальна назва – «Moc bezmocných») [Havel, 1989], написане ще у жовтні 1978 р. тоді майбутнім президентом Вацлавом Гавелом, було вперше видане у 1989 р., а в українському перекладі вийшло у 2016 р. У праці йдеться про природу диктатури, посттоталітарну систему та майбутнє комунізму, своєрідність ідеології та політичну боротьбу. Есе являє собою роздуми автора над проблемою опозиції як джерела дисидентського руху, визначенням місця та ролі дисидентів у тогочасному суспільстві. Вагомим аналітичним дослідженням є праця колишнього прем'єр-міністра та президента Чехії Вацлава Клауса (Vaclav Klaus) під назвою «Європа з погляду політика та економіста» (оригінальна назва – «Evropa pohledem politika, pohledem ekonoma»), яка вийшла в Празі 2001 року [Klaus, 2001]. Дана робота є аналізом процесу приєднання Чеської Республіки до Європейського економічного простору та єдиного ринку. Для аналізу формування чеської дипломатії постлистопадового періоду вагомий інтерес складає праця колишнього міністра закордонних справ Чехословаччини Їржі Дієнстбіра (Jiřži Dienstbier) під назвою «Необхідність закордонної політики» (оригінальна назва – «Potřeba zahraniční politiky») [Dienstbier, 1989], у якій політик безпосередньо висвітлює важкий процес трансформації чеського посткомуністичного суспільства та держави загалом. Серед праць, виданих чеськими політиками, варто звернути увагу на книгу Гінека Файмона (Hynek Fajmon) (у 2001 – 2004 рр. – депутат парламенту Чеської Республіки від Громадянсько-демократичної партії, у 2004 – 2009 рр. – депутат Європарламенту) «Шлях Чеської Республіки до Європейського Союзу» (оригінальна назва – «Cesta České Republiky do Evropské Unie») [Fajmon, 2004]. Праця була видана у 2004 р. за підтримки чеського Центру демократії та культури.

Завершення доби радянського домінування у Центрально-Східній Європі відчутно посилило науковий інтерес до проблем сучасного розвитку даного регіону і Чехії, зокрема, з боку західних дослідників. Основним мотивом у проведенні німецькими науковцями досліджень зовнішньої політики Чеської Республіки, безпречно, слід вважати сусідські та історичні зв'язки двох країн. Серед німецьких науковців необхідно згадати Германа Клемента (Hermann Clement), Ганса Лемберга (Hans Lemberg), Дітера Зіґерта (Dieter Siegert), Петера Гоймоса (Peter Heumos), Йорґа Конрада Гьонша (Jörg Konrad Hoensch). Неабияке значення у контексті нашого дослідження мають видання Німецького товариства закордонної політики (Deutsche Gesellschaft für Auswertige Politik). Зокрема, варто виділити працю «Заблокована демократія – Чеська Республіка через 20 років після Оксамитової революції» (оригінальна назва – «Blockierte Demokratie – die Tschechische Republik 20 Jahre nach der Samtenen Revolution») під редакцією Дженіфер Шевардо (Jennifer Schevardo) [Schevardo, 2009]. У ній проаналізовано етапи внутріполітичного розвитку Чеської Республіки, формування її зовнішньої політики та процес інтеграції країни до євроатлантичних структур у період після Оксамитової революції до 2009 року. Ще одним науковим інститутом Німеччини, що спеціалізується на дослідженні політичних процесів у Центрально-Східній Європі і, зокрема, на проблемах розпаду Чесько-Словацької Федеративної Республіки та розвитку чесько-словацьких відносин у контексті процесів європейської та євроатлантичної інтеграції є Федеральний центр політичної освіти (Bundeszentrale für politische Bildung).

Проблематикою посткомуністичних трансформацій країн Центрально-Східної Європи займаються також британські науковці. Зокрема, варто виділити

Марка Марескю (Marc Maresceau) [Maresceau, 1993; 1997; 2001], у працях та публікаціях котрого йдеться про асоціацію, партнерство та розширення Європейського Союзу. Науковець аналізує відносини між ЄС та Центрально-Східною Європою у контексті нового геополітичного простору, зосереджуючись на стратегії розширення ЄС.

Серед науково-популярних видань про Центрально-Східну Європу варто виділити книгу польського історика та публіциста Казімежа Вуйчіцького «Ностальгія і політика. Есе про повернення до Центральної Європи» [Вуйчіцький, 2016]. В українському перекладі книга з'явилася у 2016 році. Автором проаналізовано окремі аспекти регіонального розвитку: історія та історична пам'ять, життя національних меншин, геополітичні та націотворчі процеси, етапи становлення самостійних держав на теренах колишнього соціалістичного табору тощо.

Однією з найбільш актуальних й досліджуваних проблем зовнішньої політики Чехії серед українських та чеських науковців є тема євроінтеграції. У контексті даної проблематики вартим уваги є дисертаційне дослідження української науковиці Лідії Кіцили «Зовнішньополітичні аспекти реалізації курсу Чеської Республіки на інтеграцію до Європейського Союзу» [Кіцила, 2004]. У роботі подано політологічний аналіз реалізації євроінтеграційного курсу Чеської Республіки у період від 1989 – 2004 рр. Таким чином, у праці висвітлено виключно один із напрямів зовнішньополітичної стратегії держави, а решта залишена поза увагою.

Варто відзначити потужну наукову роботу, проведену у цьому напрямку Навчально-науковим інститутом євроінтеграційних досліджень Ужгородського національного університету. У колективній монографії «Філософія інтеграції» [Артьомов, 2011], підготовленій 2011 року науковцями Інституту євроінтеграційних досліджень та ряду інших вітчизняних навчальних закладів та наукових установ, зроблено акцент на соціально-філософській проблематиці інтеграції. У праці здійснено аналіз інтеграційних процесів та концепцій міжнародних відносин на сучасному геополітичному просторі. Під егідою цього ж інституту у 2008 р. вийшов навчальний посібник Світлани Мітряєвої «Європейська безпека і Україна» [Мітряєва, 2008], а у 2009 р. – праця «Міжнародна інтеграція» [Артьомов, 2009]. У теоретичній частині посібника подається огляд діяльності європейських та євроатлантичних інститутів безпеки, а також інститутів, що регулюють політику національної безпеки України і визначають місце нашої держави у регіональних і глобальних системах безпеки. Корисним довідниковим матеріалом для підготовки історичних та політологічних досліджень з міжнародної тематики є глосарій основних термінів та понять «Інститути ЄС і НАТО», виданий інститутом у 2007 р. [Інститути ЄС і НАТО, 2007].

У Чехії питання інтеграції Чеської Республіки до ЄС вивчаються як окремими науковцями, так і цілими дослідницькими інститутами. На увагу заслуговує передусім праця Павела Черноха (Pavel Černoch) «Шлях до ЄС» [Černoch, 2003], яка вийшла в Празі 2003 року. У роботі проаналізований східний вектор розширення Європейського Союзу та процес приєднання до нього Чеської Республіки у період 1990 – 2004 рр. Вагомим дослідженням процесів євроінтеграції є праця Петра Фіали (Peter Fiala) та Маркети Пітрове (Marketa Pitrova) під назвою «Європейська унія» [Fiala, Pitrova, 2003], яка вийшла у Брно у 2003 р. за підтримки Інституту освіти, демократії та культури. Представляє собою інтерес також праця Петера Незвала (Peter Nezval) «Відносини Чеської Республіки з Європейським Союзом» (оригінальна назва – «Vztahy České republiky k Evropské unii») [Nezval, 2003].

Проблематика євроатлантичної інтеграції вивчається рядом українських та зарубіжних науковців. Проте аналіз процесу приєднання Чехії до Північноатлантичного альянсу у вітчизняній науці представлений недостатньо. У силу обставин ми вивчали дане питання на основі праць чеських та німецьких науковців. Зокрема необхідно виділити праці групи науковців Інституту міжнародних відносин у Празі: «Чеська Республіка та НАТО» (1996) [Česká Republika a NATO, 1996], «Чеська Республіка вступає до НАТО» (1998) [ČR vstupuje do NATO, 1998], «Чеська Республіка в НАТО» (1999) [ČR v NATO, 1999]. Ґрунтовним дослідженням є також експертне видання під назвою «10 років членства Чеської Республіки в НАТО» [Deset let členství České Republiky v NATO, 2009], яке вийшло 2009 р. за підтримки Міністерства оборони Чеської Республіки. У виданні містяться матеріали про проведення громадської кампанії, спрямованої на підвищення інформаційної обізнаності громадян щодо переваг членства Чеської Республіки у Північноатлантичному альянсі. У дослідженні містяться аналітичні міркування рекомендаційного характеру, матеріали державних й громадських організацій з підтримки трансатлантичного курсу в зовнішній політиці, котрі зміцнюють аргументи на користь вступу Чехії до НАТО. Ними зможе скористатися й Україна, адже рано чи пізно питання євроатлантичного вибору стане актуальним і для країн, котрі на даний час намагаються дотримуватися позаблоковості.

Комплексним науковим виданням, в якому аналізовано ключові аспекти трансформаційних процесів у країнах Вишеградської четвірки є колективна монографія «Трансформаційні процеси в країнах Вишеградської групи та в Україні: порівняльний аналіз» за редакцією Григорія Перепелиці [Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз, 2013]. Дослідження є результатом кропіткої праці міжнародного авторського колективу, що складався з провідних українських, польських, словацьких та чеських експертів. Україномовне видання було видане за підтримки Міжнародного Вишеградського Фонду та Фонду Фрідріха Науманна в Україні та представлене Інститутом зовнішньої політики Дипломатичної академії України при МЗС України. На особливу увагу заслуговує кандидатська дисертація Дмитра Мороза «Формування системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1993 –

2003 рр.)» [Мороз, 2006], в якій дослідник аналізує діяльність Вишеградського об'єднання від часу його заснування і до вступу країн-членів об'єднання до Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу. У праці проаналізовано причини та передумови заснування Вишеградської четвірки крізь призму геополітичних змін у країнах Європи. Автор дає оцінку першому етапу співробітництва між державами-членами Вишеградської групи. Серед зарубіжних науковців, які досліджують зовнішню політику Чехії у контексті Вишеградського співробітництва, необхідно виділити ще низку наступних: Міхал Копечек (Michal Kopeček) [Kopeček, 2003], Вікторія Котик (Victoria Kotyk) [Kotyk, 1993; 2000], Міхал Моцек (Michal Mocek) [Mocek, 1998; 2002], Александр Орт (Alexandr Ort) [Ort, 2004], Петр Павлік (Petr Pavlík) [Pavlík, 1992; 1993], Павел Чернох (Pavel Černoch) [Černoch, 2003].

Вивчення становлення та розвитку двостороннього міждержавного чесько-словацького співробітництва є важливим для формування зовнішньополітичних орієнтирів України. Сучасні відносини між Чеською і Словацькою республіками є прикладом проведення якісної зовнішньої політики двох суверенних країн. Проблема становлення, формування та розвитку чесько-словацьких відносин вже як двох суверенних держав привертає увагу як українських, так і зарубіжних дослідників. Серед український науковців перше комплексне дослідження чесько-словацького міждержавного співробітництва представлене у монографії Віталія Андрейко «Специфіка становлення і розвитку чесько-словацьких міждержавних відносин 1990-х – початку 2000-х років» [Андрейко, 2011]. У даній праці автором проаналізовані процеси становлення і розвитку міжнародно-договірної бази, механізми, види та основні напрями міждержавного співробітництва Чеської Республіки і Словацької Республіки у 1990-х – 2005-х роках. Висвітлено особливості чесько-словацької співпраці на початку 1990-х років в умовах розпаду федерації. Науковець пропонує також виділити основні етапи розвитку двостороннього співробітництва у зовнішньо-політичній та зовнішньоекономічній площинах.

Питання чесько-словацьких взаємин безперечно найбільш детально досліджене у працях чеських провідних науковців та висвічується у багатьох аналітичних статтях. Воно являється найбільш проблемним в історії чеського та словацького народів, що, власне, й підтверджує необхідність його дослідження для пошуків гармонізації двосторонніх чесько-словацьких відносин. Колективні дослідження даної проблематики проводяться у першу чергу науковцями Чеської та Словацької академії наук. Зокрема, вже згаданим вище Інститутом міжнародних відносин у Празі, а також Інститутом політичних наук Словацької академії наук. Вартою уваги є колективна монографія науковців Словацької академії наук «Словацько-чеські відносини у контексті Центральної Європи» (оригінальна назва – «Slovensko-české vzťahy v kontexte strednej Európy») під редакцією Зузани Полачкової [Poláčková, 2005]. Ґрунтовне дослідження чесько-словацьких взаємин після розпаду федерації проведене у праці Яна Ріхліка (Jan Rychlík) під назвою «Розпад Чехословаччини. Чесько-словацькі відносини 1989–1992» (оригінальна назва – «Rozpad Česko-slovenska. Česko–slovenské vztahy 1989–1992») [Rychlík, 2002], яка вийшла у 2002 році у Братиславі. Специфіку чесько-словацьких відносин та окремі їх аспекти розглядають у своїх працях наступні чеські та словацькі науковці: Рудольф Сланський (Rudolf Slánský) [Slánský, 1999], Йозеф Станк (Jozef Stank) [Stank, 1999], Владімір Лешка (Vladimír Leška) [Leška, 2006], Ярослав Чешка (Jaroslav Češka) [Češka, 2013]. У своїх аналітичних статтях науковці висвітлюють зокрема проблеми спільного кордону та розподілу колишнього федерального майна.

Проблема українсько-чеських міждержавних відносин є на сьогоднішній день актуальною та цікавою зокрема для українських науковців, адже Чеська Республіка є для України певною зв'язковою ланкою із західним світом. У перші роки незалежності нашої держави саме Чеська Республіка виступала гарантом приєднання України до демократичної спільноти, зокрема вступу у регіональні та міжнародні організації. Сучасні українсько-чеські відносини перебувають у сфері наукових інтересів таких вітчизняних дослідників: Людмили Кіцили, Сергія Устича, Олени Цуп, Романа Корсака, Тетяни Федорчак та ін. [Павлишин, 2020, с. 339].

Серед досліджень з даної проблематики необхідно виділити дві монографії доктора історичних наук Романа Корсака: «Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991 – 2005 рр.» [Корсак, 2007] та «Політична і економічна співпраця України та Чехії в умовах трансформації суспільних відносин (2000 – 2012 рр.)» [Корсак, 2013]. На основі матеріалів Посольства України у Чеській Республіці автор праць робить аналіз процесу становлення українсько-чеського міждержавного співробітництва та окреслює перспективи їх розвитку на найближче десятиріччя. Однак, у працях подається в основному економічний аспект двостороннього співробітництва у форматі хронологічного огляду. У монографіях використані документи з Управління державного архіву Міністерства закордонних справ України (нині Галузевий державний архів МЗС України), датовані першою половиною 1990-х рр..

У контексті досліджуваної проблематики заслуговує на увагу дисертація кандидата історичних наук Олени Цуп «Чеська Республіка і Україна в міждержавних відносинах кінця XX – початку XXI століття» [Цуп, 2008]. У роботі висвітлено передумови становлення двосторонніх взаємин Чехії та України на початку 1990-х рр., визначено місце й роль рівнів, форм і механізмів співпраці центральних органів державної влади в системі міжнародних відносин. Автором дисертації опрацьовано та введено у науковий обіг важливі архівні документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) та Галузевого державного архіву МЗС України (ГДА МЗС України) [Павлишин, 2020, с. 340].

Для повного і всебічного висвітлення досліджуваної проблеми автором проаналізовано значну кількість матеріалів періодичних видань України, Чехії, Словаччини та Німеччини. Зазначені

джерела потребували до себе критичного підходу, оскільки досить часто показували точку зору тих політичних сил, до яких мали приналежність. На увагу заслуговує науковий журнал «Зовнішні справи», тематична спрямованість якого направлена на висвітлення питань зовнішньої політики України, зовнішньоекономічних зв'язків, проблем розвитку міжнародних відносин і світової економіки, суспільно-політичного і духовного життя України, діяльності України в міжнародних організаціях. В підрубриках «Політика» або «Дипломатія» можна зустріти матеріали, що висвітлюють українсько-чеські стосунки на рівні конструктивного партнерства у сферах політичного, економічного, військового та гуманітарного співробітництва, перспективи співробітництва між Україною та країнами Вишеградської четвірки. Олексій Зарицький, радник Посольства України у Чеській Республіці у статті «В. 4 +» [Зарицький, 2008] висвітлює історію зародження Вишеградського об'єднання, досвід країн-учасниць на шляху до повноправного членства у євроатлантичних структурах та розглядає співпрацю країн-членів об'єднання у форматі В. 4 + Україна.

Важливим науковим осередком, котрий займається вивченням історії міжнародних зв'язків України є відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України. Основний вектор діяльності підрозділу спрямований на дослідження європейського напряму зовнішньої політики України та її участі в інтеграційних процесах, а також на методологічні питання всесвітньої історії та міжнародних відносин. Від початку часу здобуття Україною незалежності відділ видає періодичний міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», анотовану історичну хроніку міжнародних відносин «Зовнішня політика України в умовах глобалізації», а також багатотомний енциклопедичний словник-довідник «Україна в міжнародних відносинах» [Рубльов, 2005, с. 493].

Інститут міжнародних відносин у Празі видає чотири рази на рік журнал «Міжнародні відносини» (оригінальна назва – «Mezinarodné vztahy»), у якому містяться аналітичні статті з проблематики міжнародних відносин у сфері інтеграції, економіки, безпеки та соціальної політики. Найбільш репрезентативними періодичними виданнями є такі щотижневі газети: «Молодий фронт сьогодні» (оригінальна назва – «Mladá fronta Dnes»), «Народні новини» (оригінальна назва – «Lidové noviny»), «Економічні новини» (оригінальна назва – Hospodářské noviny»), «iСЬОГОДНІ» (оригінальна назва – «iDNES»), у яких зосереджено огляд найважливіших аналітичних матеріалів з питань суспільно-політичного розвитку Чеської Республіки. У даних виданнях публікуються аналітичні огляди з проблем економічного та політичного співробітництва ЧР з країнами Вишеградської групи, НАТО, Європейським Союзом, Російською Федерацією і Україною. Газета «Lidové noviny» публікує інтерв'ю з посадовими особами, міністрами закордонних справ, прем'єр-міністрами, президентами Чеської Республіки, що дає змогу безпосередньо дізнатися позицію влади щодо конкретних питань внутрішньої та зовнішньої політики країни. Автором статті опрацьовано низку німецькомовних матеріалів, зокрема, інтернет-видань, аналітичних випусків та преси. У роботі використано матеріали таких інтернет-видань, як «Німецьке товариство зовнішньої політики» (оригінальна назва – DGPA «Deutsche Gesellschaft für Auswertige Politik»), «Інтернаціональна політика» (оригінальна назва – «Internationale Politik»), «Федеральний центр політичної освіти (оригінальна назва – Bundeszentrale für politische Bildung») та статті найбільш відомої німецької аналітичної газети «Дзеркало» (оригінальна назва – «Der Spiegel»). Серед авторів аналітичних статей, котрі є дописувачами вищеназваних видань варто виділити наступних: Павлік П. (Pavlík P.) [Pavlík, 1992; 1993], Котик В. (Kotyk V.) [Kotyk, 1993; 2000], Ґреґер П. (Greger P.) [Greger, 1999], Шедівий Й. (Šedivy J.) [Šedivy, 1998], Шлосарчік І. (Šlosarčík I.) [Šlosarčík, 2001], Незвал П. (Nezval P.) [Nezval, 2003].

Висновки. На основі проведеного огляду праць українських та зарубіжних дослідників автор приходить до висновку, що у більшості з них досліджується проблематика внутрішньополітичних трансформаційних процесів у Чеській Республіці. Основні здобутки лежать у площині політологічних, юридичних, економічних або культурологічних досліджень, позаяк комплексний та всебічний аналіз зовнішньополітичних трансформацій у країні не подається. На підставі здійсненого історіографічного аналізу автор доводить, що у науковій площині існує потреба об'єктивного, цілісного й ґрунтовного вивчення особливостей становлення та розвитку зовнішньої політики суверенної Чеської Республіки, зокрема, її стратегічних напрямів. Міжнародна політика є активним фактором формування міжнародних відносин, котрі, у свою чергу, постійно змінюються під її впливом. Відповідно, дана проблематика вимагає постійних подальших досліджень. Зокрема, автор у майбутніх наукових пошуках планує досліджувати дану проблематику крізь призму теорії планетарного дуалізму. Аналіз наукових праць американських, російських та азійських науковців відкриє нові погляди на Центральноєвропейський регіон та на перспективи його розвитку. Опрацьовані автором матеріали можуть бути використані для підготовки досліджень з історії міжнародних відносин Центрально-Східної Європи та з різних аспектів центральноєвропейської регіональної політики.

Список використаних джерел

Bauer, J., 2018. *Nesamozřejmé Československo (1918 – 1992),* Praha: Nakladatelství Brána, 358 s.

Clement, H., 1997. Integration in Osteuropa vor den Hintergund der Osterweiterung von NATO und EU., *Osteuropa-Institut München*, № 208, München, 20 s.

Černoch, P., 2003. *Cesta do EU*, Praha, 159 s.

Česká Republika a NATO. Historie vztahů ČR se Severoatlantickou aliancí. [Online]. Доступно: http://www.natoaktual.cz/ceska-republika-a-nato-0us-/na_zpravy.aspx?y=na_summit/cr-a-nato.htm. (дата звернення 09.09. 2021).

Česká Republika a NATO, 1996, Praha: UMV, 147 s.

České narodní zajmy, 1993, Praha: UMV, 72 s.

Češka, J., 2013. *Československo. Česká a Slovenská Federativní Republika. Přehled oficiální statistiky v letech 1980 – 1992*. Díl I, Praha: Nakladatelství Futura, 493 s.

ČR vstupuje do NATO, 1998, Praha: UMV, 131 s.

ČR v NATO, 1999, Praha: UMV, 100 s.

Deset let členství České Republiky v NATO, 2009, Praha: MOCR, 127 s.

Dočkal, V., Fiala, P., 2007. *Česká politika v Evropské unii. Evropský integrační proces a zajmy České republiky*. Masarykova Univerzita: Mezinarodni politologicky ustav, Brno, 187 s.

Dienstbier, J., 1989. Potřeba zahraniční politiky. *Československo 88:* Sbornik přispěvku pro mezinárodní symposium a dokumentu o jeho zmařeném a permanentním průběhu, Praha, s. 313–319.

Emmert, F., 2019. *Moderní české dejiny*, Praha: Mladá fronta, 296 s.

Emmert, F., 2019. *Sametová revoluce – cesta ke svobodě*, Brno: Nakladatelství Cpress, 266 s.

Fajmon, H., 2004. *Cesta České Republiky do Evropské Unie*, Brno: Centrum pro sudium demokracie a kultury, 170 s.

Fiala, P., Pitrova, M., 2003. *Evropska unie*, Brno: CDK, 220 s.

Greger, P., 1999. Zaslal Brusel České republice druhé varování? *Mezinárodní politika*. 11/1999. s. 9–10.

Handl, V., Siegert, D., 2002. Ziele und Ergebnisse tschechischer Ausenpolitik. *Bundeszentrale für politische Bildung.* 7 November. [Online]. Доступно: https://www.bpb.de/izpb/9664/ziele-und-ergebnisse-tschechischer-aussenpolitik. (дата звернення 09.09.2021)

Havel, V., 1989. *Moc bezmocných*. Praha, 126 s.

Havel, V., 2006. *Prosím stručně.* Rozhovor s Karlem Hvížďalou, poznámky, dokumenty, Praha: Gallery, 256 s.

Kaniok, P., Pitrova, M., 2007. *Česká zahraniční politika: aktéři, struktura, process.* Masarykova Univerzita: Mezinarodni politologicky ustav, Brno, 245 s.

Klaus, V., 2001. *Evropa pohledem politika, pohledem ekonoma*, Praha: CEP, 123 s.

Kopeček, M., 2003. *Višegradské amplitudy*. In: Vykoukal, J. a kol, Praha: Dokořán, s. 125–156.

Korsak, R., Ilnytskyj, V., Hodia, I., 2018. Ukrainian-czech economic links: diplomacy, trade and tourism (the beginning of XXI century), *Baltic Journal of Economic Studies*, №. 4, p. 181–187.

Kotyk, V., 1993. Střední Evropa a evropský integrační process. *Česká republika v měnící se Evropě*. Praha: VSE, s. 107–125.

Kotyk, V., 2000. Stručná bilance vývoje české zahraniční politiky. *Mezinárodní vztahy*. № 1, s. 47–60.

Lemberg, H., 1993. *Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und Ostmitteleuropa*. München, 261 s.

Lemberg, H., Hoensch, J., 2001. *Begegnung und Konflikt.* Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815 – 1989, Bonn, 325 s.

Leška, V., 2006. *Slovensko 1993 – 2004. Léta obav a nadějí*, Praha, 184 s.

Leška, V., 2004. Česko – slovenské vztahy. *Zahraniční politika České republiky 1993 – 2004. Úspěchy, problémy a perspektivy*, Praha: ÚMV, s. 65–71.

Ležák, Z., 2019. *Sametová revoluce.* Pád železné opony v komiksu, Brno: Nakladatelstvi Edika, 79 s.

Maresceau, M., 1997. *On Association, Partnership, Preaccession and Accesion, in Enlarging the European Union.* Relations between the EU and Central and Eastern Europe. European institute, University of Ghent, London and New York, 125 p.

Maresceau, M., 1993. East Central European states and the European Communities: the legal adaptation to the market economy. *Europe agreements: a new form of cooperation between the European Community and Central and Eastern Europe* / ed. P. Muller-Graf, Baden-Baden, p. 209–233.

Maresceau, M., Lannon, E., 2001. The EU's enlargement and mediterranean strategies, *Relations between the EU and Eastern Europe*, p. 3–28.

Mocek, M., 2002. Visegrad tahne proti Bruselu. *Mladá fronta Dnes*, 8 unor, s. 15–18.

Mocek, M., 1998. Kavan a Geremek říkaji, ze oživuji ducha Višegradu, *Mlada fronta Dnes*, 22 srpna.

Nezval, P., 2003. *Vztahy České republiky k Evropské unii.* Opava: Karviná, 234 s.

Ort, A., 2004. *Česká zahraniční politika*, Plzen, 400 s.

Pavlík, P., 1992. Trnitá cesta k Evropské monetární unii, *Mezinárodní vztahy*, 4/1992, s. 74–79.

Pavlík, P., 1993. Začleňování České republiky do evropských a světových hospodářských struktur. *Mezinárodní vztahy*. 2/1993, s. 20–23.

Pick, O., Handl, V., 2004. *Zahraniční politika Ceske republiky 1993 – 2004: uspěchy, problemy a perspektivy*, Praha, 268 s.

Pick, O., Handl, V., 2005. Česká zahraniční politika 1993 – 2005 – od «navratu do Evropy» k evropeizaci. *Policy Paper*, Praha: UMV, 17 s.

Pithart, P., Príhoda, P., 1999. *Die abgeschobene Geschichte: ein politisch-historisches Lesebuch*, München, 412 s.

Poláčková, Z., 2005. *Slovensko-české vzťahy v kontexte strednej Európy.* Ústav politických vied SAV, 496 s.

Rychlík, J., 2012. *Rozdělení Československa 1989 – 1992*, Praha: Vyšehrad, 430 s.

Rychlík, J., Zilynskyj, B., Magocsi, P., 2015. *Dějiny Ukrajiny*, Brno, Nakladatelstvi Lidové noviny, 524 s.

Schevardo, J., 2009. *Blockierte Demokratie – die Tschechische Republik 20 Jahre nach der Samtenen Revolution*. Berlin, 24 s. DGPA Deutsche Gesellschaft für Auswertige Politik. № 8. [Online]. Доступно: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/12933/ssoar-2009-schevardo-blockierte_demokratie_die_tschechische.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2009-schevardo-blockierte_demokratie_-_die_tschechische.pdf. (дата звернення 10.09.2021).

Simecka, M., 1989. Československo 1988 – šance do konce století. *Československo 88:* Sbornik přispěvku pro mezinárodní symposium a dokumentu o jeho zmařeném a permanentním průbehu, Bratislava, s. 355–360.

Slánský, R., 1999. Několik poznámek k vývoji a stavu česko-slovenských vztahů. *Mezinárodní politika*, № 12, s. 4.

Stank, J., 1999. Slovensko–české vzťahy v stredoeurópskom kontexte. *Mezinárodní politika*, № 12, s. 20–27.

Šedivý, J., 1999. Stav české zahraniční politiky a její vyhledy pro rok 1998. *Mezinarodní politika*, № 1, s. 4–8.

Šedivý, J., 1998. *Rozšíření NATO a Česká republika. Mezi Madridským a Wasingtonským summitem*, Praha: UMV, 131 s.

Šlosarčík, I., 2001. Východní rozšíření Evropské unie. *Mezinárodní politologický ustav MU*, Brno, s. 172–194.

Vesely, Z., 2005. *Dejiny české politiky v dokumentech*, Praha, 768 s.

Vesely, Z., 2013. *Dějiny české zahraniční politiky*, Praha: Oeconomica, 535 s.

Vesely, Z., 1999. *Přehled dějin českého statu*, Praha: VSE, 484 s.

Vyklicky, R., 2001. Institucionalní reforma EU po summitu v Nice. *Právník.* Praha, Č. 8, s. 827–841.

Андрейко, В., 2005. Досвід чесько-словацького співробітництва в контексті інтеграційної стратегії України. *Studia Slovakistica*. Українсько-Словацькі діалоги: Історія, Ужгород: УжНУ, с. 158–167.

Андрейко, В., 2006. Система зовнішньоекономічного співробітництва ЧР і СР в період 1990-х – початку 2000-х років, *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Історія. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», Випуск 16, с. 99–106.

Андрейко, В., 2011. Специфіка становлення і розвитку чесько-словацьких міждержавних відносин 1990-х – початку 2000-х років, Ужгород: ЗакДУ, 247 с.

Андрейко, В., 2017. Чеська і Словацька республіки в системі відносин країн Вишеградської четвірки «V4», *Східноєвропейський історичний вісник*, вип. 5, с. 216–224.

Артьомов, І. та ін., 2009. *Міжнародна інтеграція*: навчальний посібник, Ужгород: Ліра, 2009, 472 с.

Артьомов, І. та ін., 2011. *Філософія інтеграції*, Ужгород, 544 с.

Артьомов, І., 2014. Регіональна політика країн Вишеградської четвірки: досвід для України. *Український історичний збірник*, Вип. 17, с. 226–234.

Бевзюк, Є. та ін., 2010. *Країни Центрально-Східної Європи в умовах глобалізації*: монографія, Ужгород: Редакційно-видавничий центр ЗакДУ, 368 с.

Віднянський, С., 2003. Європейський вибір України та імперативи європейської інтеграції. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Вип. 9. Українська зовнішня політика: десять років незалежності, Київ, с. 72–86.

Віднянський, С., Мартинов, А., 2009. *Об'єднана Європа: від мрії до реальності.* Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу, Київ, 376 с.

Віднянський, С., Приходько, В., Сюсько, І., 2003. Вплив процесів глобалізації та європейської інтеграції на національно-культурне життя слов'янського світу, *Джерелознавство, історія та культурологія слов'янських народів*: XIII Міжнародний з'їзд славістів, 15–21 серпня 2003, Любляна, Словенія. К.: Інститут історії України НАН України, с. 19–29.

Вовканич, І., 2003. Постсоціалістична трансформація в Чеській Республіці: специфіка і етапи, *Карпатика*. Випуск 21. Політологічні студії: історія, теорія, практика, Ужгород: УжНУ, с. 198–210.

Вовканич, І., Сюсько, І., 1997. Трансформація суспільств в Чеській та Словацькій республіках. *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років XX ст.):* матеріали міжнародної наукової конференції, м. Ужгород, 26–27 вересня 1996 р., Ужгород, с. 108–117.

Вуйчіцький, К., 2016. *Ностальгія і політика.* Есе про повернення до Центральної Європи / з польськ. пер. П. Гаврилишин, П. Ґава, Брустури, 124 с.

Зарицький, О., 2001. *Вацлав Гавел. Політичний портрет*. К., 129 с.

Зарицький, О., 2008. В. 4 + . *Зовнішні справи*, №7, с. 18–22.

Зеленько, Г., 2005. Вишеградська четвірка матиме на Заході те, що заробить на Сході: (Перспективи співпраці України та країн Вишеградської групи), *Політика і час*, №2, с. 38–46.

Зеленько, Г., 2009. Роль екзогенних факторів в процесах оновлення політичного класу в країнах Центрально-Східної Європи, *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.* Вип. 17. Київ, с. 117–127.

Зленко, А., 2001. Зовнішня політика незалежної України: десять років випробувань і здобутків. Виступ на науково-практичній конференції «Українська зовнішня політика та дипломатія: десять років незалежності», м. Київ, 19 квітня 2001 р., *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Випуск 5, с. 5–10.

Калитко, С., Кравчук, О., 2017. Вивчення історії Чехії в Україні. *Нариси історії Чехії*: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», с. 310–368.

Кірсенко, М., 1999. Східно-Центральна Європа: від ідеологічних фантомів до історичної реальності і геополітичної перспективи. *Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття*: збірник наукових праць міжнародної конференції, м. Київ, 25–27 червня 1999 р., Київ, с. 26–29.

Кіцила, Л., 2004. З*овнішньополітичні аспекти реалізації курсу Чеської Республіки на інтеграцію до Європейського Союзу*: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.04. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Львів, 18 с.

Кіш, Є., 1998. Європа у пошуках нової ідентичності: Інституціоналізація процесів інтеграції країн Центрально-Східної Європи, *Нова політика*, № 3, с. 3–18.

Кіш, Є., 1998. Специфіка демократичного переходу в Угорщині в загальноєвропейському контексті. *Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми:* матеріали конференції, м. Ужгород, 7 жовтня 1997 р., Ужгород, с. 75–82.

Кіш, Є., 2003. Приклади конструктивної співпраці України з країнами Вишеградської групи, *Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України*: аналітичні оцінки, Ужгород, с. 74–80.

Кіш, Є., 2004. Новий кордон – нова модель відносин. Інтеграція країн Центральної Європи до ЄС: геополітичні наслідки для України, *Політика і час*, №6, с. 65–73.

Кіш, Є., 2008. *Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції*, Ужгород, 440 с.

Клаус, В., 1995. 10 економічних заповідей XXI століття. *Україна в числах: Звіт за 1994 р.*: Екон. бюл, № 14, с. 1–4.

Климончук, В., 2020. Передумови та інституціоналізація взаємовідносин влади і опозиції в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі країн Вишеградської групи): досвід для України. *Політичне життя.* № 2, с. 12–18.

Колесник, В., Горбачевська Г., 1994. *Криза і крах тоталітарної соціалістичної системи в країнах Центральної і Південно-Східної Європи*, Луцьк, 123 с.

Копійка, В., 2002. *Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу*, Київ, 253 с.

Копійка, В., 2005. *Європейський Союз: досвід розширення і Україна*, Київ: Юридична думка, 448 с.

Корсак, Р., 2007. *Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991 – 2005 рр.*, Ужгород, 208 с.

Корсак, Р., 2013. Дослідження міждержавної співпраці України та Чехії у працях зарубіжних вчених (поч. XXI ст.), *Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право*: Наук. зб., Ужгород, с. 222–230.

Корсак, Р., 2013. *Політична і економічна співпраця України та Чехії в умовах трансформації суспільних відносин (2000 – 2012 рр.)*, Ужгород, 518 с.

Кравчук, О., Поп І., 2017. На рубежі тисячоліть: Чехія наприкінці XX – на початку XXI ст. Нариси історії Чехії: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», с. 286–309.

Кравчук, О., 2017. «Оксамитова революція». Суспільно-політичні і економічні реформи в Чехії у 1989 – 1992 рр., *Нариси історії Чехії*: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», с. 275–285.

Лемак, В., Копча В., 2018. Захист демократії в Чеській республіці: аргументи конституційної юриспруденції, *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, № 2, с. 22–37.

Лемак, В., 2002. *Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації*, Ужгород, 248 с.

Лемак, В., 2013. Правова система в Чеській Республіці: уроки для України, *Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право:* Наук. зб., Ужгород, с. 133–140.

Мартинов, А., 2006. Вишеградський блок перед новими випробуваннями, *Демократична Україна*, № 196, с. 4.

Мартинчук, І., 2006. Регіональне співробітництво країн Центрально-Східної Європи, *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Випуск 11. Луцьк: ВДУ ім. Л.Українки, с. 148–153.

Мартинчук, І., 2007. Основні аспекти внутрішньої політики Словацької Республіки в 1993 – 1998 рр., *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* Наукові записки РДГУ. Випуск 11, Рівне, с. 187–197.

Мелещенко, Т., 2015. Історіографічні дослідження постаті Вацлава Гавела та суспільно-політичного життя Чехословаччини, *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки*, Вип. 79, с. 190–202.

Мелещенко, Т., 2015. Розвиток і консолідація громадянського суспільства у Чехословаччині кінця 80–х початку 90–х рр. XX ст., *Гілея: науковий вісник*, Вип. 94, с. 110–114.

Мельникова, І., Мартинов, А., 2001. Розвиток відносин України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи (90-ті роки XX ст.), *Україна і Європа (1990 – 2000), Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи:* анотована історична хроніка, ч. 1, Київ, с. 254.

Мельниченко, Б., 2012. *Політико-правові перетворення в Центрально-Східній Європі наприкінці XX ст. (на матеріалах Польщі, Чехії та Словаччини)*, Львів: ЛьвДУВС, 204 с.

Мітряєва, С. та ін., 2014. *Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України:* аналіт. доп., сер. «Міжнародні відносини», вип. 3, Київ: НІСД, 128 с.

Мітряєва, С., 2008. *Європейська безпека і Україна*: навчальний посібник, Ужгород, 222 с.

Мороз, Д., 2004. Етапи співробітництва країн-членів Вишеграду, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.13, Київ: Ін-т історії України НАНУ, с. 207–215.

Мороз, Д., 2006. *Формування системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1991 – 2004 рр.)*: дис. … канд. іст. наук. 07.00.02 НАН України; Інститут історії України, Київ, 206 с.

Мотрук, С., 2010. Політичні кризи в Чехословаччині другої половини XX ст.: погляд із сьогодення, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. № 19, с. 71–86.

Мотрук, С., 2019. Парадигма Чехословацької державності: концепції та чинники (1914 – 1918 рр.), *Історія та історіографія в Європі*. Вип.6: Ідеології та практики націоналізму і ксенофобії у Східній Європі, Київ, с. 78–89.

Мотрук, С., 2020. Міграція українців до Чеської Республіки в умовах європейських інтеграційних процесів XXI ст., *Європейські історичні студії*, № 15, с. 61–76.

Павлишин, Л., 2020. Документи про становлення та розвиток дипломатичних відносин між Україною та Чеською Республікою у фондах Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України (1991 – 2005 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету*, серія «Історія», вип. 1 (42), с. 339–348.

Перепелиця, Г., 2003. *Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи*, Київ, 256 с.

Політична трансформація НАТО та стратегія подальшого розширення. Виклики та перспективи для України, 2008. Упоряд: О. Коломієць, В. Мартинюк, Київ, 84 с.

Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть: Навчальний посібник, 2016. Упоряд. Лендьел, М., Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 464 с.

Приходько, В., 1999. *«Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни*, Ужгород, 95 с.

Приходько, В., 2004. Становлення нової політичної системи Чеської Республіки в умовах трансформаційної кризи середини 90-х рр. XX ст., *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, вип. 13, с. 162–178.

Рубльов, О., 2005. Інститут історії України, *Енциклопедія історії України у 5 томах*. Т. 3, Київ: Наукова думка, с. 490–494.

Салата, О., 2019. Історичний досвід розбудови Чеської незалежної держави в умовах демократичних реалій 90-х років XX ст., *Київські історичні студії*, № 2, с. 83–88.

Стародуб, Т., 2004. Процеси формування центральноєвропейської ідентичності як невід'ємної складової європейської ідентичності в контексті вступу країн Центральної Європи до ЄС, *Грані,* №4, с. 113–118.

Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз, 2013. За ред. Г. Перепелиці, Київ, 302 с.

Устич, І., Чучка, О., Жулканич, О., 1998. Інтеграційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи. *Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи*, Ужгород, 436 с.

Федорчак, Т., 2012. *Політична трансформація Чеської Республіки: внутрішні та зовнішні виміри*. Івано-Франківськ, 543 с.

Цуп, О., 2008. *Чеська Республіка і Україна в міждержавних відносинах кінця XX – початку XXI ст.*: дис. … к. і. н. 07.00.02. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, Тернопіль, 265 с.

References

Andrejko, V., 2005. Dosvid ches`ko-slovacz`kogo spivrobitny`cztva v konteksti integracijnoyi strategiyi Ukrayiny` [Experience of Czech-Slovak cooperation in the context of Ukraine's integration strategy]. *Studia Slovakistica. Ukrayins`ko-Slovacz`ki dialogy`: Istoriya, Uzhgorod*: UzhNU, s. 158–167. (in Ukrainian).

Andrejko, V., 2006. Sy`stema zovnishn`oekonomichnogo spivrobitny`cztva ChR i SR v period 1990-x – pochatku 2000-kh rokiv [The system of foreign economic cooperation between the Czech Republic and the Slovak Republic in the 1990s - early 2000s.], *Naukovy`j visny`k Uzhgorods`kogo universy`tetu. Seriya: Istoriya*. Uzhhorod: Vy`davny`cztvo UzhNU «Goverla», Vy`pusk 16, s. 99–106. (in Ukrainian).

Andrejko, V., 2011. *Specy`fika stanovlennya i rozvy`tku ches`ko-slovacz`ky`kh mizhderzhavny`kh vidnosy`n 1990-x – pochatku 2000-x rokiv* [The specifics of the formation and development of Czech-Slovak interstate relations in the 1990s - early 2000s], Uzhhorod: ZakDU, 2011, 247 s. (in Ukrainian).

Andrejko, V., 2017. Ches`ka i Slovacz`ka respubliky` v sy`stemi vidnosy`n krayin Vy`shegrads`koyi chetvirky` «V4» [The Czech and Slovak Republics in the system of relations of the Visegrad Four V4], *Schidnoyevropejs`ky`j istory`chny`j visny`k*, vy`p. 5, s. 216–224. (in Ukrainian).

Art`omov, I. ta in., 2009. *Mizhnarodna integraciya* [International integration]: navchal`ny`j posibny`k, Uzhhorod: Lira, 2009, 472 s. (in Ukrainian).

Art`omov, I. ta in., 2011. *Filosofiya integraciyi* [Philosophy of integration], Uzhhorod, 544 s. (in Ukrainian).

Art`omov, I., 2014. Regional`na polity`ka krayin Vy`shegrads`koyi chetvirky`: dosvid dlya Ukrayiny` [Regional policy of the Visegrad Four countries: experience for Ukraine], *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zbirny`k*, Vy`p. 17, s. 226–234. (in Ukrainian).

Bevzyuk, Ye. ta in., 2010. *Krayiny` Central`no-Schidnoyi Yevropy` v umovax globalizaciyi* [Central and Eastern European countries in the context of globalization]: monografiya, Uzhgorod: Redakcijno-vy`davny`chy`j centr ZakDU, 368 s. (in Ukrainian).

Vidnyans`ky`j, S., 2003. Yevropejs`ky`j vy`bir Ukrayiny` ta imperaty`vy` yevropejs`koyi integraciyi. [The European choice of Ukraine and the imperatives of European integration], *Naukovy`j visny`k Dy`plomaty`chnoyi akademiyi Ukrayiny`*, Vy`p. 9. Ukrayins`ka zovnishnya polity`ka: desyat` rokiv nezalezhnosti, Kyiv, s. 72–86. (in Ukrainian).

Vidnyans`ky`j, S., Marty`nov, A., 2009. *Ob'yednana Yevropa: vid mriyi do real`nosti* [United Europe: from dream to reality. Historical essays on the founding fathers of the European Union]. Istory`chni nary`sy` pro bat`kiv-zasnovny`kiv Yevropejs`kogo Soyuzu, Kyiv, 376 s. (in Ukrainian).

Vidnyans`ky`j, S., Pry`chod`ko, V., Syus`ko, I., 2003. Vply`v procesiv globalizaciyi ta yevropejs`koyi integraciyi na nacional`no-kul`turne zhy`ttya slov'yans`kogo svitu [The impact of globalization and European integration on the national and cultural life of the Slavic world]. *Dzhereloznavstvo, istoriya ta kul`turologiya slov'yans`ky`x narodiv: XIII Mizhnarodny`j z'yizd slavistiv, 15–21 serpnya 2003, Lyublyana, Sloveniya*, Kyiv: Insty`tut istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`, s. 19–29. (in Ukrainian).

Vovkany`ch, I., 2003. Postsocialisty`chna transformaciya v Ches`kij Respublici: specy`fika i etapy` [The post-socialist transformation in the Czech Republic: the specificity and stages]. *Karpaty`ka*. Vy`pusk 21. Politologichni studiyi: istoriya, teoriya, prakty`ka. Uzhhorod: UzhNU, s. 198–210. (in Ukrainian).

Vovkany`ch, I., Syus`ko, I., 1997. Transformaciya suspil`stv v Ches`kij ta Slovacz`kij respublikakh [Transformation of societies in the Czech and Slovak republics]. *Social`no-ekonomichni ta etnopolity`chni zminy` v krayinakh Central`noyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy` (druga polovy`na 80-x – persha polovy`na 90-kh rokiv XX st.): materialy` mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi, m. Uzhgorod, 26–27 veresnya 1996 r.*, Uzhhorod, s. 108–117. (in Ukrainian).

Vujchicz`ky`j, K., 2016. *Nostal`giya i polity`ka* [Nostalgia and politics. Essays about returning to Central Europe]. *Ese pro povernennya do Central`noyi Yevropy`* / z pol`s`k. per. P. Gavry`ly`shy`n, P.Gava, Brustury`, 124 s. (in Ukrainian).

Zary`cz`ky`j, O., 2001. *Vaczlav Gavel. Polity`chny`j portret* [Vaclav Havel. Political portrait], Kyiv, 129 s. (in Ukrainian).

Zary`cz`ky`j, O., 2008. V. 4 +, *Zovnishni spravy`*, №7, s. 18–22. (in Ukrainian).

Zelen`ko, G., 2005. Vy`shegrads`ka chetvirka maty`me na Zakhodi te, shho zaroby`t` na Sxodi: (Perspekty`vy` spivpraci Ukrayiny` ta krayin Vy`shegrads`koyi grupy`) [The Visegrad Four will have in the West what they will earn in the East: (Prospects for cooperation between Ukraine and the Visegrad Group countries)], *Polity`ka i chas*, №2, s. 38–46. (in Ukrainian).

Zelen`ko, G., 2009. Rol` ekzogenny`kh faktoriv v procesax onovlennya polity`chnogo klasu v krayinax Central`no-Skhidnoyi Yevropy`. [The role of exogenous factors in the processes of renewal of the political class in Central and Eastern Europe]б *Suchasna ukrayins`ka polity`ka. Polity`ky` i politology` pro neyi*. Vy`p. 17б Kyiv, s. 117–127. (in Ukrainian).

Zlenko, A., 2001. Zovnishnya polity`ka nezalezhnoyi Ukrayiny`: desyat` rokiv vy`probuvan` i zdobutkiv [Foreign policy of independent Ukraine: ten years of trials and achievements]. Vy`stup na naukovo-prakty`chnij konferenciyi «Ukrayins`ka zovnishnya polity`ka ta dy`plomatiya: desyat` rokiv nezalezhnosti», m. Ky`yiv, 19 kvitnya 2001r. *Naukovy`j visny`k Dy`plomaty`chnoyi akademiyi Ukrayiny`*, Vy`pusk 5, s. 5–10. (in Ukrainian).

Kaly`tko, S., Kravchuk, O., 2017. Vy`vchennya istoriyi Chekhiyi v Ukrayini. *Nary`sy` istoriyi Chekhiyi* [Essays on the history of the Czech]: navchal`ny`j posibny`k dlya studentiv vy`shhy`kh navchal`ny`kh zakladiv, Vinny`cya: TOV «Nilan-LTD», s. 310–368. (in Ukrainian).

Kirsenko, M., 1999. *Skhidno-Central`na Yevropa: vid ideologichny`kh fantomiv do istory`chnoyi real`nosti i geopolity`chnoyi perspekty`vy`* [East-Central Europe: from ideological phantoms to historical reality and geopolitical perspective]. Ukrayina i Pol`shha u Skhidno-Central`nij Yevropi: spadok i majbuttya: zbirny`k naukovy`kh pracz` mizhnarodnoyi konferenciyi, m. Ky`yiv, 25–27 chervnya 1999 r., Kyiv, s. 26–29. (in Ukrainian).

Kicy`la, L., 2004. Zovnishn`opolity`chni aspekty` realizaciyi kursu Ches`koyi Respubliky` na integraciyu do Yevropejs`kogo Soyuzu [Foreign policy aspects of the implementation of the Czech Republic's course towards integration into the European Union]: avtoref. dy`s... na zdobuttya nauk. stupenya kand. polit. nauk: 23.00.04. L`viv. nacz. un-t im. I. Franka, L`viv, 18 s. (in Ukrainian).

Kish, Ye., 1998. *Yevropa u poshukakh novoyi identy`chnosti: Insty`tucionalizaciya procesiv integraciyi krayin Central`no-Skhidnoyi Yevropy`* [Europe in search of a new identity: Institutionalization of integration processes in Central and Eastern Europe], *Nova polity`ka*, №3, s. 3–18. (in Ukrainian).

Kish, Ye., 1998. Specy`fika demokraty`chnogo perekhodu v Ugorshhy`ni v zagal`noyevropejs`komu konteksti [The specifics of the democratic transition in Hungary in the European context]. *Doslidzhennya istoriyi social`no-ekonomichnogo rozvy`tku krayin Central`noyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy`*: suchasny`j stan, problemy`: materialy` konferenciyi, m. Uzhgorod, 7 zhovtnya 1997 r., Uzhgorod, s. 75–82. (in Ukrainian).

Kish, Ye., 2003. *Pry`klady` konstrukty`vnoyi spivpraci Ukrayiny` z krayinamy` Vy`shegrads`koyi grupy`* [Examples of constructive cooperation of Ukraine with the Visegrad Group countries]. Dosvid krayin Vy`shegrads`koyi chetvirky` na shlyakhu do YeS: mozhly`vosti dlya Ukrayiny`: anality`chni ocinky`? Uzhgorod, s. 74–80. (in Ukrainian).

Kish, Ye., 2004. Novy`j kordon – nova model` vidnosy`n. Integraciya krayin Central`noyi Yevropy` do YeS: geopolity`chni naslidky` dlya Ukrayiny` [A new border is a new model of relations. Integration of Central European countries into the EU: geopolitical consequences for Ukraine]? *Polity`ka i chas*, №6, s. 65–73. (in Ukrainian).

Kish, Ye., 2008. *Central`na Yevropa v suchasnij sy`stemi yevroregional`noyi integraciyi* [Central Europe in the modern system of Euroregional integration], Uzhgorod, 440 s. (in Ukrainian).

Klaus, V., 1995. *10 ekonomichny`x zapovidej XXI stolittya* [10 economic commandments of the XXI century], Ukrayina v chy`slakh: Zvit za 1994 r.: Ekon. byul, №14, s. 1–4. (in Ukrainian).

Kly`monchuk, V., 2020. Peredumovy` ta insty`tucionalizaciya vzayemovidnosy`n vlady` i opozy`ciyi v krayinakh Central`no-Skhidnoyi Yevropy` (na pry`kladi krayin Vy`shegrads`koyi grupy`): dosvid dlya Ukrayiny` [Preconditions and institutionalization of the relationship between the government and the opposition in the countries of Central and Eastern Europe (on the example of the Visegrad Group countries): experience for Ukraine], *Polity`chne zhy`ttya*, №2, s. 12–18. (in Ukrainian).

Kolesny`k, V., Gorbachevs`ka G., 1994. *Kry`za i krakh totalitarnoyi socialisty`chnoyi sy`stemy` v krayinakh Central`noyi i Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy*` [Crisis and collapse of the totalitarian socialist system in the countries of Central and South-Eastern Europe], Lucz`k, 123 s. (in Ukrainian).

Kopijka, V., 2002. *Rozshy`rennya Yevropejs`kogo Soyuzu. Teoriya i prakty`ka integracijnogo procesu* [Enlargement of the European Union. Theory and practice of the integration process], Kyiv, 253 s. (in Ukrainian).

Kopijka, V., 2005. *Yevropejs`ky`j Soyuz: dosvid rozshy`rennya i Ukrayina* [The European Union: the experience of enlargement and Ukraine], Kyiv: Yury`dy`chna dumka, 448 s. (in Ukrainian).

Korsak, R., 2007. *Ukrayins`ko-ches`ke mizhderzhavne spivrobitny`cztvo v 1991 – 2005 rr.* [Ukrainian-Czech interstate cooperation in 1991 – 2005], Uzhgorod, 208 s.

Korsak, R., 2013. Doslidzhennya mizhderzhavnoyi spivpraci Ukrayiny` ta Chekhiyi u pracyakh zarubizhny`kh vcheny`kh (poch. XXI st.) [Research of interstate cooperation between Ukraine and the Czech Republic in the works of foreign scientists (early XXI century)], *Uzhgorods`ki ches`ki naukovi chy`tannya: istoriya, kul`tura, polity`ka, pravo*: Nauk. zb., Uzhgorod, s. 222–230. (in Ukrainian).

Korsak, R., 2013. *Polity`chna i ekonomichna spivpracya Ukrayiny` ta Chekhiyi v umovax transformaciyi suspil`ny`kh vidnosy`n* (2000 – 2012 rr.) [Political and economic cooperation between Ukraine and the Czech Republic in the conditions of transformation of public relations (2000 – 2012)], Uzhgorod, 518 s. (in Ukrainian).

Kravchuk, O., Pop I., 2017. *Na rubezhi ty`syacholit`: Chekhiya napry`kinci XX – na pochatku XXI st.* [At the turn of the millennium: Czech Republic at the end of the XX – XXI century], Nary`sy` istoriyi Chekhiyi: navchal`ny`j posibny`k dlya studentiv vy`shhy`kh navchal`ny`kh zakladiv, Vinny`cya: TOV «Nilan-LTD», s. 286–309. (in Ukrainian).

Kravchuk, O., 2017. *«Oksamy`tova revolyuciya». Suspil`no-polity`chni i ekonomichni reformy` v Chekhiyi u 1989 – 1992 rr.* ["Velvet Revolution". Socio-political and economic reforms in the Czech Republic in 1989 – 1992.], Nary`sy` istoriyi Chekhiyi: navchal`ny`j posibny`k dlya studentiv vy`shhy`kh navchal`ny`kh zakladiv, Vinny`cya: TOV «Nilan-LTD», s. 275–285. (in Ukrainian).

Lemak, V., Kopcha V., 2018. Zakhy`st demokratiyi v Ches`kij respublici: argumenty` konsty`tucijnoyi yury`sprudenciyi [Protection of democracy in the Czech Republic: arguments of constitutional jurisprudence], *Yury`dy`chny`j chasopy`s Nacional`noyi akademiyi vnutrishnix sprav*, №2, s. 22–37. (in Ukrainian).

Lemak, V., 2002. *Derzhavno-pravova reforma v Chekhoslovachchy`ni v umovakh postsocialisty`chnoyi modernizaciyi j podilu federaciyi* [State and legal reform in Czechoslovakia in the conditions of post-socialist modernization and division of the federation], Uzhgorod, 248 s. (in Ukrainian).

Lemak, V., 2013. Pravova sy`stema v Ches`kij Respublici: uroky` dlya Ukrayiny` [The legal system in the Czech Republic: lessons for Ukraine]. Uzhgorods`ki ches`ki naukovi chy`tannya: istoriya, kul`tura, polity`ka, pravo: Nauk. zb., Uzhgorod, s. 133–140. (in Ukrainian).

Marty`nov, A., 2006. Vy`shegrads`ky`j blok pered novy`my` vy`probuvannyamy` [Visegrad block before new tests], *Demokraty`chna Ukrayina*, №196, s. 4. (in Ukrainian).

Marty`nchuk, I., 2006. Regional`ne spivrobitny`cztvo krayin Central`no-Skhidnoyi Yevropy` [Regional cooperation of Central and Eastern European countries], *Zbirny`k navchal`no-metody`chny`kh materialiv i naukovy`kh statej istory`chnogo fakul`tetu.* Vy`pusk 11, Lucz`k: VDU im. L. Ukrayinky`, s. 148–153. (in Ukrainian).

Marty`nchuk, I., 2007. Osnovni aspekty` vnutrishn`oyi polity`ky` Slovacz`koyi Respubliky` v 1993 – 1998 rr. [The main aspects of the domestic policy of the Slovak Republic in 1993 – 1998]. Aktual`ni problemy` vitchy`znyanoyi ta vsesvitn`oyi istoriyi. *Naukovi zapy`sky` RDGU*. Vy`pusk 11, Rivne, s. 187–197. (in Ukrainian).

Meleshhenko, T., 2015. Istoriografichni doslidzhennya postati Vaczlava Gavela ta suspil`no-polity`chnogo zhy`ttya Chekhoslovachchy`ny` [Historiographical researchies of the figure of Vaclav Havel and the socio-political life of Czechoslovakia], *Literatura ta kul`tura Polissya*. Seriya: Istory`chni nauky`, Vy`p. 79, s. 190–202. (in Ukrainian).

Meleshhenko, T., 2015. Rozvy`tok i konsolidaciya gromadyans`kogo suspil`stva u Chekhoslovachchy`ni kincya 80-kh pochatku 90-kh rr. [The development and consolidation of civil society in Czechoslovakia in the late 80's and early 90's. XX century]. XX st., *Gileya: naukovy`j visny`k*, Vy`p. 94, s. 110–114. (in Ukrainian).

Mel`ny`kova, I., Marty`nov, A., 2001. *Rozvy`tok vidnosy`n Ukrayiny` z krayinamy` Central`noyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy` (90-ti roky` XX st.)* [Development of Ukraine's relations with the countries of Central and South-Eastern Europe (90s of the XX century)]. Ukrayina i Yevropa (1990 – 2000), Ukrayina v mizhnarodny`x vidnosy`nakh z krayinamy` Central`noyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy`: anotovana istory`chna khronika, Ch.1, Kyiv, s. 254. (in Ukrainian).

Mel`ny`chenko, B., 2012. *Polity`ko-pravovi peretvorennya v Central`no-Skhidnij Yevropi napry`kinci XX st. (na materialax Pol`shhi, Chekhiyi ta Slovachchy`ny`)* [Political and legal transformations in Central and Eastern Europe in the late twentieth century. (Based on materials from Poland, the Czech Republic and Slovakia)], L`viv: L`vDUVS, 204 c. (in Ukrainian).

Mitryayeva, S. ta in., 2014. Spivrobitny`cztvo z krayinamy` Vy`shegrads`koyi chetvirky` yak instrument yevropejs`koyi integraciyi ta modernizaciyi Ukrayiny` [Cooperation with the countries of the Visegrad Group as an instrument of European integration and modernization of Ukraine]: analit. dop., ser., *«Mizhnarodni vidnosy`ny`»*, vy`p. 3, Kyiv: NISD, 128 s. (in Ukrainian).

Mitryayeva, S., 2008. *Yevropejs`ka bezpeka i Ukrayina* [European security and Ukraine]: navchal`ny`j posibny`k, Uzhgorod, 222 s. (in Ukrainian).

Moroz, D., 2004. Etapy` spivrobitny`cztva krayin-chleniv Vy`shegradu [Stages of cooperation of Visegrad member countries], *Mizhnarodni zv'yazky` Ukrayiny`: naukovi poshuky` i znakhidky`*: Mizhvidomchy`j zbirny`k naukovy`kh pracz`, vy`p.13, Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny` NANU, s. 207–215. (in Ukrainian).

Moroz, D., 2006. Formuvannya sy`stemy` bagatostoronn`ogo spivrobitny`cztva krayin-chleniv Vy`shegrads`koyi chetvirky` (1991 – 2004 rr.) [Formation of the system of multilateral cooperation of the Visegrad Four member countries (1991 – 2004)]: dy`s. … kand. ist. nauk. 07.00.02 NAN Ukrayiny`; Insty`tut istoriyi Ukrayiny`, Kyiv, 206 s. (in Ukrainian).

Motruk, S., 2010. Polity`chni kry`zy` v Chekhoslovachchy`ni drugoyi polovy`ny` XX st.: poglyad iz s`ogodennya [Political crises in Czechoslovakia in the second half of the XX century: a view from the present], *Mizhnarodni zv'yazky` Ukrayiny`: naukovi poshuky` i znaxidky`*, №19, s. 71–86. (in Ukrainian).

Motruk, S., 2019. Parady`gma Chekhoslovacz`koyi derzhavnosti: koncepciyi ta chy`nny`ky` (1914 – 1918 rr.) [Czechoslovak state paradigm: concepts and factors (1914 – 1918)], *Istoriya ta istoriografiya v Yevropi.* Vy`p.6: Ideologiyi ta prakty`ky` nacionalizmu i ksenofobiyi u Skhidnij Yevropi. Kyiv, s. 78-89. (in Ukrainian).

Motruk, S., 2020. Migraciya ukrayinciv do Ches`koyi Respubliky` v umovakh yevropejs`ky`kh integracijny`kh procesiv XXI st. [Migration of Ukrainians to the Czech Republic in the European integration processes of the XXI century]. *Yevropejs`ki istory`chni studiyi*, №15, s. 61–76. (in Ukrainian).

Pavly`shy`n, L., 2020. Dokumenty` pro stanovlennya ta rozvy`tok dy`plomaty`chny`kh vidnosy`n mizh Ukrayinoyu ta Ches`koyu Respublikoyu u fondakh Galuzevogo derzhavnogo arkhivu Ministerstva zakordonny`kh sprav Ukrayiny` (1991 – 2005 rr.) [Documents on the formation and development of diplomatic relations between Ukraine and the Czech Republic in the funds of the Sectoral State Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine (1991 – 2005)]. *Naukovy`j visny`k Uzhgorods`kogo universy`tetu*, seriya «Istoriya», vy`p. 1 (42), s. 339–348. (in Ukrainian).

Perepely`cya, G., 2003. *Genezy`s konfliktiv na postkomunisty`chnomu prostori Yevropy`* [Genesis of conflicts in the post-communist space of Europe], Kyiv, 256 s. (in Ukrainian).

*Polity`chna transformaciya NATO ta strategiya podal`shogo rozshy`rennya. Vy`kly`ky` ta perspekty`vy` dlya Ukrayiny`* [The political transformation of NATO strategy for further expansion. Challenges and perspectives for Ukraine], 2008. Uporyad: O. Kolomiyecz`, V. Marty`nyuk, Kyiv, 84 s. (in Ukrainian).

*Polity`chni transformaciyi u krayinakh Central`noyi Yevropy` napry`kinci XX - na pochatku XXI stolit`* [Political transformations in the countries of Central Europe in the late XX – early XXI centuries]: Navchal`ny`j posibny`k, 2016. Uporyad. Lend`el, M., Uzhgorod: Poligrafcentr «Lira», 464 s. (in Ukrainian).

Pry`khod`ko, V., 1999. *«Nizhna revolyuciya» v Chekhoslovachchy`ni ta formuvannya novoyi vnutrishn`oyi i zovnishn`oyi polity`ky` krayiny`* ["Gentle revolution" in Czechoslovakia and the formation of a new domestic and foreign policy], Uzhgorod, 95 s. (in Ukrainian).

Pry`khod`ko, V., 2004. Stanovlennya novoyi polity`chnoyi sy`stemy` Ches`koyi Respubliky` v umovax transformacijnoyi kry`zy` seredy`ny` 90-kh rr. XX st. [Formation of a new political system of the Czech Republic in the conditions of the transformation crisis of the mid-90s of the twentieth century], *Mizhnarodni zv'yazky` Ukrayiny`: naukovi poshuky` i znaxidky`*, vy`p. 13, s. 162–178. (in Ukrainian).

Rubl`ov, O., 2005. *Insty`tut istoriyi Ukrayiny`. Ency`klopediya istoriyi Ukrayiny` u 5 tomakh* [Institute of History of Ukraine. Encyclopedia of the History of Ukraine in 5 volumes], t. 3, Kyiv: Naukova dumka, s. 490–494. (in Ukrainian).

Salata, O., 2019. Istory`chny`j dosvid rozbudovy` Ches`koyi nezalezhnoyi derzhavy` v umovakh demokraty`chny`kh realij 90-kh rokiv XX st. [Historical experience of building the Czech independent state in the democratic realities of the 90s of the XX century], *Ky`yivs`ki istory`chni studiyi*, №2, s. 83–88. (in Ukrainian).

Starodub, T., 2004. Procesy` formuvannya central`noyevropejs`koyi identy`chnosti yak nevid'yemnoyi skladovoyi yevropejs`koyi identy`chnosti v konteksti vstupu krayin Central`noyi Yevropy` do YeS [The processes of formation of the Central European identity as an integral part of the European identity in the context of the accession of the Central European countries to the EU], *Grani*, №4, s. 113–118. (in Ukrainian).

Transformacijni procesy` u krayinakh Vy`shegrads`koyi grupy` ta Ukrayini: *porivnyal`ny`j analiz* [Transformation processes in the Visegrad Group countries and Ukraine: a comparative analysis], 2013. Za red. G. Perepely`ci, Kyiv, 302 s. (in Ukrainian).

Usty`ch, I., Chuchka, O., Zhulkany`ch, O., 1998. *Integracijni procesy` v krayinakh Central`no-Skhidnoyi Yevropy`* [Integration processes in the countries of Central and Eastern Europe]. Doslidzhennya istoriyi social`no-ekonomichnogo rozvy`tku krayin Central`noyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy`: suchasny`j stan, problemy`, perspekty`vy`, Uzhgorod, 436 s. (in Ukrainian).

Fedorchak, T., 2012. *Polity`chna transformaciya Ches`koyi Respubliky`: vnutrishni ta zovnishni vy`miry`* [Political transformation of the Czech Republic: internal and external dimensions], Ivano-Frankivs`k, 543 s. (in Ukrainian).

Czup, O., 2008. *Ches`ka Respublika i Ukrayina v mizhderzhavny`kh vidnosy`nakh kincya XX – pochatku XXI st.* [The Czech Republic and Ukraine in interstate relations of the late XX - early XXI centuries]: dy`s. … k. i. n. 07.00.02. L`vivs`ky`j nacional`ny`j un-t im. Ivana Franka, Ternopil`, 265 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

FOREIGN POLICY OF THE CZECH REPUBLIC THROUGH THE PRISM OF HISTORIOGRAPHY

Liubov Pavlyshyn
Candidate of History, Associate Professor of the History of Hungary and European integration,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The article analyzes the situation of research problems of formation and development of foreign policy of the Czech Republic in the works of Ukrainian and foreign researchers. The scientific problem attracts considerable interest of specialists in the field of international relations, because it is relevant and unstable. The article summarizes the new

material on the research topic of historiography. The purpose of this article is to analyze the state of development of our research in domestic and foreign historiography. To achieve this goal, the author considered the bulk of the scientific literature on the foreign policy of the sovereign Czech Republic. For the objective disclosure of the topic by the author, the literature was distributed according to the problem principle. The development of international relations of the CEE countries in the post-communist period and the Czech Republic, in particular, was covered in many scientific and popular science works. Among foreign researchers, the author singles out mainly Czech, Slovak, German and British. Such an ethno-geographical number of scientists is due to the specifics of the geopolitical location of the Czech Republic. Ukrainian researchers were viewed through the prism of domestic foreign policy. The article presents an analysis of scientific research in the field of the following issues: general transformational transformations in the CEE region, formation of the sovereign Czech Republic and national policy, experience of integration into the European Union and NATO, Visegrad cooperation, development of Czech-Slovak relations and formation of Ukrainian-Czech interstate cooperation. To fully and comprehensively cover the research problem, the author used a significant amount of material from periodicals in Ukraine, the Czech Republic, Slovakia and Germany. A review of the works used by domestic and foreign researcher's shows that the vast majority of publications raise general questions about the course of domestic political transformation processes in the field of political science, economic or cultural research.

***Keywords**: historiography, foreign policy, Czech Republic.*

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 393:2-183.5(477.85/.87)(=1.23)
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.247504

ІНДИВІДУАЛЬНІ ТА КАЛЕНДАРНІ ПОМИНАЛЬНО-МАНІСТИЧНІ ОБРЯДИ НА ГУЦУЛЬЩИНІ

Іванчук Василь Петрович
аспірант кафедри етнології і археології,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ
E-mail: vasylivanchuk994@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8251-8708

На основі етнографічних нотувань кінця XIX – початку XX ст., а також сучасних авторських польових даних, зібраних на теренах Гуцульщини, розглянуто різнорідні індивідуальні (третини, дев'ятини, сороковини, роковини) та календарні (різдвяно-новорічний, великодній періоди та «дідівні» суботи) поминальні чинності, поширені серед місцевих жителів. У даній розвідці поминальні обряди проаналізовано крізь призму акціональних, агентивних, предметних та мотиваційно-змістових складників. У ході дослідження встановлено, що більшість гуцульських поминальних дій ґрунтуються на пієтетному ставленні до померлих, а також прадавніх маністичних мотиваціях. Більшість збережених серед мешканців Гуцульщини поминальних обрядів і пов'язаних з ними вірувань відзначаються синкретизмом та редукуванням, оскільки впродовж свого існування абсорбували як архаїчні, так і більш пізні християнські чи модерні компоненти. Значна кількість розглянутих поминальних чинностей пов'язана з християнсько-церковною традицією, що відображено в організації поминальних Служб, відповідних трапезувань, читань Псалтиря. Водночас серед гуцулів зберігаються прадавні поминальні обрядодії, до яких відносяться колективні частування символічної злакової страви, гощення на гробах, а також обдаровування певною жертвою «за душі» небіжчиків. Розгляд численних вірувань та обрядів, пов'язаних із маністичними обдаровуваннями, засвідчив, що такі практики ґрунтуються на рецепції задіяних до обряду агентів символічними представниками померлих на землі, тоді, як сама процедура обдаровування певним предметом передбачає його медіативну передачу до потойбіччя в якості жертви. В цьому контексті статусом уподібнення до померлих наділені бідняки, вдівці, вдови, особи похилого віку та діти. Важливим елементом гуцульських поминальних чинностей є також інші маністичні обряди, серед яких виокремлюються «закликання», «годування», «напування», «зігрівання» душ. Загалом розглянуті обряди є важливою ознакою культу предків, оскільки виконують чітку ґіластичну функцію: покликані вшанувати та задобрити померлих родичів, щоб ті були покровителями своїх нащадків впродовж господарсько-виробничого року.

Ключові слова: *Гуцульщина, гуцули, померлі, поминальні обряди, маністичні мотиви.*

Постановка проблеми. В побутовому укладі етнічних спільнот відмежованих від глобалізованого світу певними природніми бар'єрами, до наших днів зберігаються архаїчні поминальні обряди, покликані ушанувати померлих членів сім'ї та громади. Одним із етнографічних континуумів де до сьогодні поминальні чинності є важливою світоглядною рефлексією місцевих жителів на цьогосвітній та потойбічний світи і місце в них людини є Гуцульщина. Збережені на її теренах вірування, обряди, звичаї відображають пієтизм до покійних, містять численні прадавні, ще міфологічно-світоглядні установки і є надважливими в контексті вивчення усієї поховально-поминальної обрядовості місцевих жителів та з'ясування їх етногенетичних коренів. З огляду на це студіювання вказаної проблематики є актуальним напрямком сучасної етнології, оскільки стосується вивчення обрядової культури, а разом з тим і етногенезу гуцулів.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз гуцульських поминальних обрядів та пов'язаних з ними вірувань крізь призму їх акціональних, темпоральних, агентивних, предметних та смислових елементів.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Розвідка базується на аналізі та синтезі наративних записів кінця XIX – першої чверті XX століття, зроблених тогочасними українськими й інонаціональними етнографами: С. Витвицьким [Witwicki, 1876], В. Шухевичем [Шухевич, 1902, 1904], П. Шикериком-Дониківим [Шекерик-Доників, 2009], А. Онищуком [Онищук, 1909, 1912a, 1912b], Л. Вайгелем [Wajgiel, 1877, 1887], В. Полем [Pol, 1966], Й. Шнайдером, [Schnaider, 1907], Ф. Осседовським [Ossendowski, 1936], Я. Фальковським [Falkowski, 1937]. Натомість сьогоденний стан побутування гуцульських поминальних обрядів, і головне їхнє світоглядне мотивування поширене серед етноносіїв даної етнографічної групи відображають авторські польові матеріали зібрани на теренах Галицької, Буковинської та Закарпатської Гуцуль-щини. Якщо польові записи забезпечують дослідження належними різнорідними фактографічними матері-алами, то науковий аспект вказаної теми реалізується через залучення відповідних аналітичних студій. В цьому дискурсі слід виділити напрацювання К. Кутельмаха [Кутельмах, 1987], Р. Гузія [Гузій, 2003, 2004, 2006, 2007], О. Таран [Таран, 2014], В. Сушко [Сушко, 2014], М. Козека [Козек, 2018], Я. Самотіс [Самотіс, 2014], В. Конопки [Конопка, 2017]. В працях названих авторів розкриті окремі аспекти поминальних чинностей поширених

© Іванчук В. П.

серед гуцулів: пошанування померлих в рамках індивідуальних чинностей, тобто до року від дня смерті людини, і їх локальні варіанти; пошанування небіжчиків в рамках календарного циклу обрядодійств, особливо передвеликодні обряди «гріти діда». Даними дослідниками введено до наукового обігу значний масив власноруч зібраних на Гуцульщині етноданих, які в основному стосуються акціональних, тобто дієвих, світоглядних та номінативних характеристик поминальних практик. Важливо уточнити, що більшість дослідників звернули увагу на гуцульські поминальні обряди доволі автономно, тобто акцентували увагу на окремих дійствах, у зв'язку з чим випали з поля зору важливі індивідуальні та календарні пошанування. Водночас найбільш часто науковці аналізуючи гуцульські поминальні дійства послуговувались польовими записами із теренів Галицької, рідше Буковинської Гуцульщини, тоді як відповідні обрядові аналоги з теренів Закарпатської частини в основному випали з поля зору. З огляду на такий стан справ, вивчення гуцульських поминань є доцільним й з огляду на їх недостатній рівень наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Науковці диференціюють поминальну обрядовість на два складники: 1) індивідуальні вшанування (третини, дев'ятини, сороковини, роковини), які мають лінійне спрямування, входять до структури поховального ритуалу і стосуються однієї померлої особи; 2) календарні поминання – циклічні за характером свого здійснення, пов'язані як з окремою особою-мерцем, так і з померлими загалом, й завдяки їм небіжчик набуває статусу пращура роду [Толстая, 1985, с. 81; Байбурин, 1993, с. 118–119]. Відповідна структура поминальних обрядів характерна й для гуцульської етнокультурної традиції, хоча лінія розмежування між індивідуальними і календарними поминальними чинностями є доволі умовною, у зв'язку з чим пропонуємо розглядати такі практики з погляду їх основних акціональних дій та світоглядно-поминальних мотивацій. Уважається, що первинно поминальні обряди базувались на амбівалентному сприйнятті померлих та гіластичній ідеї: через жертвопринесення та інші форми пошанування відбувається задобрювання померлих, які після цього стосовно живих починають виконувати покровительські функції – сприяють у земних сімейно-побутових та господарсько-виробничих справах, або принаймні не шкодять своїм нащадкам [Борисенко, 1992, с. 18–19; Колесса, 2001, с. 28; Левкієвская, 2009]. У кожній слов'янській етнолокальній традиції, в тому числі гуцульській, варіюються основні часові, акціональні, агентивні, предметні характеристики поминальних індивідуальних та календарних обрядів.

Індивідуальні поминальні дійства здійснюються гуцулами в день захоронення тіла, на третини, дев'ятини, сороковини, пів рік та роковини від дня смерті особи. В ці дні родичі покійного організовують колективні поминальні обіди. Трапеза в день захоронення небіжчика номінується «комашня» [Записав Іванчук В. у Томаш А., 2018; записав Іванчук В. у Ворохти М., 2018], «похоронок» [Записав Іванчук В. у Дутчака М., 2018] і характерна тим, що не має єдиної часової локації, оскільки може відбуватись перед початком похорону, після виносу небіжчика з хати, а також його захоронення [Записав Іванчук В. у Ільюка М., 2020]. Щодо місця свого виконання поминальні дії здійснюються на цвинтарі чи в будинку померлої особи. Так, на Буковинській Гуцульщині сім'я померлого одразу після завершення похорону біля могили пригощає присутніх «гарячою мискою»: «прикликаєш сусідку Єлену, Васюту, ще когось, хто був на похоронку, і даєш запростибінь. То ми їх кличем, розстелюєм скатертину на гроб, даємо голубці, пироги, мйисо, молочне…» [Записав Іванчук В. у Дутчака М., 2018]. Схоже практикують і на Надвірнянщині, де одразу після захоронення тіла близькі небіжчика частують учасників похорону пампушками, бутербродами, печивом, горілкою та водою [Записав Іванчук В. у Романіщи А., 2016]. На дев'ятини, сороковини, роковини родичі померлого наймають у церкві службу Божу та заупокійну панахиду. До храму приносять хліб, вино, шоколад, апельсини, які після цього жертвують на доброчинність [Записав Іванчук В. у Стефурак С., 2016; записав Іванчук В. у Никорак А., 2017; записав Іванчук В. у Романчук С., 2018]. Гуцульські громади православного віросповідання у сорокаденний період від моменту смерті практикують щоденну заупокійну молитву за померлого – сороковусти. В контексті цієї поминальної процедури родичі небіжчика несуть до церкви «заупокійну» записку, в якій вказують ім'я покійного, а також інших померлих родичів [Записав Іванчук В. у Романчук С., 2018; записав Іванчук В. у Маковійчук А., 2018].

Після завершення церковних поминальних відправ повсюдно відбувається обід, який розпочинається із колективного куштування певної страви: рисової чи пшоняної каші, приготовленої на молоці (гуцульсько-бойківське пограничч'я) [Falkowski, 1937, s. 141], рисової каші, вареної на молоці та заправленої ізюмом [Записав Іванчук В. у Лазарович А., 2017], «колива» – звареної пшениці чи рису з маком [Записав Іванчук В. у Ясенчука І., 2016; записав Іванчук В., у Козловської Р., 2017; записав Іванчук В. у Тафійчук О., 2018], «куті» – звареної пшениці чи рису [Записав Іванчук В. у Турчанської А., 2018]. Повсюдно така страва є пісною. Натомість усі інші наїдки залежать від церковного календаря: під час посту обов'язково мають бути пісними. У локальному відношенні різниться кількість запрошених та принцип, за яким відбувається підбір гостей на такі дійства. На Верховинщині на поминальні трапези кличуть родичів, сусідів, близьких знайомих померлого в кількісному діапазоні від 10 до 20 осіб [Записано Іванчуком В. у Ільюка М., 2020].

Натомість в с. Космач Косівського р-ну на відповідне вшанування померлого можуть запрошувати від 50 до 150 людей, що обумовлено як локальною традицією, так і значною кількістю населення села, котре складається з 32-х присілків і є одним із найбільших в Україні [Записав Іванчук В. у Рибчук М., 2016; записав Іванчук В. у Семчук Г., 2016]. На Буковинській Гуцульщині на індивідуальні поминальні застілля запрошують фіксоване число гостей – дванадцять осіб: того, хто ніс тіло небіжчика,

копав могильну яму, сусідів, родичів [Записав Іванчук В. у Дутчака М., 2018; записав Іванчук В. у Романчук С., 2018]. На Гуцульщині в наш час побутують оригінальні вербальні запрошення на поминальне застілля: «Параска (вказують ім'я померлого – І.В.) з того світа просит, та й я вас прошу, щоб ви прийшли на обід на таку і таку годину» [Записав Іванчук В. у Дутчака М., 2018]; «Будьте добрі, абисте ласкаві прийти, я вас приглашаю на годовину. Гід, як моя мамка віддала душу Богови» [Записав Іванчук В. у Попенко М., 2018]. Специфікою Закарпатської, а частково Галицької Гуцульщини, є те, що в поминальних дійствах важлива ритуальна роль відводиться інституту вдівців/удів. У цих місцевостях на поминальний обід, приурочений померлому будь-якого віку, запрошують три, п'ять, сім, дев'ять чи дванадцять таких осіб [Записав Іванчук В. у Томаш А., 2018; записав Іванчук В. у Ворохти М., 2018; записав Іванчук В. у Бандуряк Т., 2018; записав Іванчук В. у Ткача М., 2018]. Водночас простежується певна гендерна і вікова специфіка: якщо поминальний обід присвячений померлому чоловікові, то на нього обов'язково кличуть удівця, якщо жінці – вдову [Записав Іванчук В. у Бандуряк Т., 2018]. Подекуди запрошують удів похилого віку – «бабок» [Записав Іванчук В. у Ткач З., 2018]. Відповідне поминання за участю таких суспільних категорій відтворює наступна оповідь респондента: «Для одовиць робліт обід; має бути 9 вдовиць; це робліт після смерті людини. Дают поїсти хліба, булочки, водички попити, свічечку палят; і дают се запростибінь. За це вони в Господа просіт прощення за цю вмерлу людину, говоріт Отчинаші і Богородицю» [Записав Іванчук В. у Ільюка М., 2020]; «У нас також робліт на удовиці; кличут 12 удовиць; це кажут, що дуже помічне як померлому, так і помагає цим людям, шо лишіютсі в хаті» [Записав Іванчук В. у Бодоряк М., 2020]. На поминальному обіді вдівці/вдови зачитують імена померлих тієї родини, яка їх запросила, і «перемовляють душі» померлих – моляться за їх очищення від гріхів і спасіння до того часу, поки горить свічка. Під час цього навпроти кожного виконавця ритуалу повинні знаходитись хліб, печиво, цукор, рис та макаронні вироби [Записав Іванчук В. у Тафійчук А., 2018; записав Іванчук В. у Бандуряк Т., 2018]. В обов'язки вдівців та вдів також входить молитва за померлого впродовж наступних сорока днів [Записав Іванчук В. у Ворохти М., 2018; записав Іванчук В. у Мельник А., 2018]. Відрізняється порядок поминань на дев'ятини, сороковини та роковини у тих громадах, де у вказані дні практикується читання в домі померлого Псалтиря. Для виконання цього ритуалу в наш час гуцули за грошову оплату заздалегідь наймають людину, при цьому читати дану церковну книгу донедавна було дозволено виключно чоловікам, що мотивовано традиційним сприйняттям жінки як нечистої в ритуальному розумінні особи [Записав Іванчук В. у Рибчук М., 2016; записав Іванчук В. у Никорак А., 2017]. Читати Псалтир можуть одночасно із поминальною трапезою, й усе триває впродовж чотирьох-шести годин [Записав Іванчук В. у Семчук Г., 2016]. У низці населених пунктів Закарпатської Гуцульщини Псалтир читають саме вдівці/вдови [Записав Іванчук В. у Попенко М., 2018]. В окремих громадах на дев'ятини, сороковини, роковини організовують так званий «собір»: одночасно три чи дванадцять удів читають відповідну кількість «савтирів». Після цього відбувається сам поминальний обід [Записав Іванчук В. у Мельник А., 2018; записав Іванчук В. у Ткача М., 2018; записав Іванчук В. у Ковбасюк А., 2018].

Розглянуті поминальні чинності, але вже в календарному відношенні, відбуваються на Гуцульщині в чотири «дідівні» суботи: за тиждень до Пущення, напередодні Провідної, Зеленої неділі та Дмитрія. Згідно із записами початку XX ст., зробленими у с. Голови сучасного Верховинського р-ну, Івано-Франківської області, гуцули в рамках весняної поминальної суботи, тобто першої в році, збирались біля гробів померлих родичів, де їли, пили, танцювали і співали: «Плешу у ладуші за померших душі» [Шекерик-Доників, 2009, с. 35]. Тобто, крім поминального трапезування, відбувались дійства, котрі можна кваліфікувати як намагання «розвеселити» душі померлих. У той же час у «дідівну» суботу, напередодні Провідної неділі, гуцули організовували на цвинтарі поминальні угощення під назвою «грібки». Для цього приносили на могили родичів паску, яйця, писанки, бринзу, молоко, застеляли гроби скатертинами, запалювали свічку й після панахиди пригощали одні одних їжею [Гнатюк, 1924, с. 48]. Відповідні дійства здійснювали навіть у тому випадку, якщо на могилах ще був сніг, оскільки вважалось, що якщо цього не дотриматись, то померлі не дізнаються про відповідні піклування з боку живих нащадків [Wajgiel, 1887, s. 5].

У наш час у «дідівні» суботи в церквах правляться поминальні служби, а відтак відбуваються поминальні трапезування, які можуть бути присвячені як покійному, від дня смерті якого не пройшло року, так і раніше померлим родичам. В окремих поселеннях дані обіди організовуються в домівках [Записав Іванчук В. у Куничин М., 2017], а в інших – на цвинтарі, для чого туди приносять голубці, варену картоплю, котлети, відбивні, холодець, сир, яйця, інші місцеві повсякденні страви, солодощі, горілку, вино, каву й усе розкладають на саму могилу чи на столик біля гробу [Записав Іванчук В. у Стефурак С., 2016; записав Іванчук В. у Бандуряк Т., 2018; записав Іванчук В. у Дроняк М., 2018]. Подекуди на таких гостинах обов'язково мають бути присутні поминальні страви – «коливо» [Записав Іванчук В. у Маковійчук А., 2018], або «фанки», якими ще пригощають гостей і під час нічного чування мерця [Записав Іванчук В. у Томаш А., 2018]. В ці дні також може відбуватись «опровід» – освячення на цвинтарі гробів [Записав Іванчук В. у Харук М., 2015].

Невід'ємним елементом поминань у день захоронення тіла, дев'ятин, сороковин, роковин і більшості відповідних календарних днів є також пожертвування, які здійснюють родичі покійного у формі обдаровування певними предметами визначених осіб. У залежності від місцевої традиції адресатами пожертв виступають сусіди, бідняки, діти, люди похилого віку, вдівці, вдови. Окрім цього, відрізнятись можуть час та місце виконання такого ритуалу, а також

предмети жертви. Обдаровування «за душу» небіжчика відбувається на цвинтарі одразу після захоронення тіла, однак в основному така практика діє в рамках поминальних обідів: на застіллі в день похорону родичі померлого роздають між гостями 7, 9 або 12 калачів та цукерки [Записано Іванчуком В. у Никорак А., 2017]; на гостині дев'ятин присутнім вручають булочки та свічки [Записано Іванчуком В. у Ільюка М., 2020]; під час будь-якого поминального застілля гостям дарують «космацьку миску» – посудину, наповнену трьома чи сімома калачами [Записав Іванчук В. у Ясенчука І., 2016]; на індивідуальних поминальних трапезах присутнім роздають «подавники» – «колачі», яблука, цукерки, горнятка, [Записав Іванчук В. у Стефурак С., 2016; записав Іванчук В. у Романчук С., 2018]; усім присутнім на поминальному дійстві роковин родичі померлого вручають «запростиБінь» калачі, а окремим особам – тарілки та «горщечки» із калачами, рушниками та цукерками [Записав Іванчук В. у Мельник А., 2018]. Про подібнуу обрядову чинність згадується в етнографічному описі другої половини XIX ст. з території Буковинської Гуцульщини: за спостереженнями В. Поля, на роковинах гуцули жертвували «простиБіг» – нову глиняну посудину, наповнену пивом, молоком чи водою [Pol, 1966, s. 167].

Відповідні обдаровування в гуцулів до нашого часу повсюдно зберігають ритуальний характер. Момент вручення милостині супроводжується фразою: «Прийміт перед Парасчиної (називають ім'я померлого – І.В.) душі!». В свою чергу адресат дарунку відповідає: «ПростиБіг! Най Бог прийме (вказує ім'я покійного, за ким здійснено пожертву – І.В.) перед її душі!» [Записав Іванчук В. у Дутчака М., 2018]. Як уважають дослідники, відповідні дії з обдаровування милостинею в контексті поховально-поминальної обрядовості є прадавнім способом передачі жертви до потойбіччя через медіативне посередництво осіб, котрі, з позиції міфологічного мислення, уособлюють померлого на землі. На це вказують збережені в гуцулів вірування про те, що відповідний дарунок – «подавник», який роздають присутнім на поминальному обіді, насправді буде належати саме покійнику: «Коли дают подавник, то вірять, шо він переходить у той світ і померлий має на тім світі хліб і світло, бо даєтсі хліб і свічка» [Записав Іванчук В. у Бодоряк М., 2020]. Згідно із нотуваннями П. Дудєка, гуцули на початку XX ст. ввесь одяг небіжчика роздавали біднякам «запростиБіг», оскільки уявляли, що він таким чином опиниться на «тому світі» і буде одежею для небіжчика [Дудєк, 1912, с. 283]. Більше того, на Гуцульщині до цього часу вважається: як сниться померлий, що потребує певної речі, то її можна йому передати в вигляді жертви «за його душу». («У нас так заведено, що як снився покійник і хотів їсти, то це у нас несуть і дають за його душу, за упокій. От, наприклад, мені брат снився, то я беру їжу, несу до сусіда і кажу: «Най Бог приймає за упокій душі Василя» [Записав Іванчук В. у Мохнатчука В., 2016]; «Старша людина вмерла, і наділи на неї чоботи з каблуком. То вна снила дитині і питаласі: «Чого с ми, дитино, наділа такі топанки, коли я, стара, не година в тім ходити? Кажут, що в такому випадку треба купити нові тапочки і дати їх запростиБінь» [Записав Іванчук В. у Томаш А., 2018]; «Буває таке, що присниш мертвого, що йому щось від тебе треба, то ти це даєш запростиБінь, даєш вдові чи бідним» [Записав Іванчук В. у Тафійчук О., 2018].

На обдаровування як спосіб передачі речі в «той світ» указує також предметний склад жертв, які підбираються у відповідності до вікових чи гендерних характеристик покійного: на поминальних обідах «за душу» чоловіка-мерця дарують вино та сорочку, жінки – хустину [Записав Іванчук В. у Никорак А., 2017]. Про це ж свідчить і підбір адресанта у ритуалі, який має бути наближеним до мерця. Покутяни на початку XX ст., жертвуючи їжу «за душу» покійника, дотримувались принципу: якщо помер чоловік, то обдаровували тільки чоловіків, у випадку смерті дівчини – дівчат [Schnaider, 1907, s. 107-108]. Тоді ж галицькі гуцули у Зелену суботу приносили на гроби «колачі», свічки, будз, сир, молоко і там роздавали між присутніми людьми, при цьому жертвували молоко лишень ровесникам померлого: дітям – за душу дитини, ґазді – за ґазду [Шухевич, 1904, с. 250-251]. Тому в сучасній науці такі адресати милостині, як особи похилого віку, вдівці, вдови, бідняки, діти та інші учасники поховального обряду, вважаються символічними замінниками померлого на землі, яким належить особливий статус посередників між «цим» і «тим світом» [Левкиевская, 2009, с. 250]. Ототожнення перелічених суспільних категорій із покійниками базується на певних смислових установках: старенькі особи споріднені з небіжчиком через свій похилий вік, фізичну слабкість і функціональну обмеженість; бідняки виступають замінниками мерця тому, що в соціальному плані, як і попередні, вважаються неповноцінними [Седакова, 2004, с. 43]; кореляція вдівців/вдів із померлими ґрунтується на відсутності в їхньому житті статевих відносин, що відповідно також робить їх фізично обмеженими і «чистими» в ритуальному плані [Гура, 1995, с. 296; Войтович, 2015, с. 176].

Згідно з польовими даними, відповідні обдаровування «за душі» мерців відбуваються на Гуцульщині і в контексті календарних поминань. Так, у перший Святий вечір жителі Косівщини та Надвірнянщини несуть до своїх сусідів, родичів, бідняків «подавники» – накладені в окремі тарілки страви, «колачі» та свічки [Записав Іванчук В. у Федорчук М., 2016; записав Іванчук В. у Козловської Р., 2017; записав Іванчук В. у Дроняк М., 2018]. Ідентичний принцип обдаровування, хоча і без світоглядного взаємозв'язку з душами померлих, реалізується в рамках колядування. Більше того, гуцули до нашого часу практикують важливий варіант ряджених дійств – так звані поминальні коляди. Їх виконують церковні чоловічі колективи під час відповідних різдвяних обходів домівок односельчан, а саме дійство може бути присвячене як будь-якому мерцеві, так і тому померлому, від моменту смерті якого не виповнилось року [Записав Іванчук В., у Ткачук О., 2018; записав Іванчук В. у Маковійчук А., 2018]. В акціональному плані даний спів супроводжується запаленням свічки та розміщенням навпроти колядників хліба. Після цього

господарі також обдаровують гостей «запростибіг» «колачами», їжею, свічками, рушниками, полотном [Записав Іванчук В. у Харук М., 2015; записав Іванчук В. у Романчук С., 2018; записав Іванчук В. у Ільюка М., 2020]. Тому особливістю гуцульського зимового календарного етапу пошанувань мерців є поминальні колядування. Загалом усе це узгоджується з позицією дослідників, котрі розцінюють персонажів новорічних ряджень – колядників, маланкарів, символічними замінниками померлих на землі. На це вказують уже самі ритуальні обходи, переодягання як намагання уподібнитись до сил «того світу», а також акціонально-смисловий ритуал обдаровування милостинею [Виноградова, 1982, с. 144-147]. Не випадково колядникам віддячують предметами, приналежними до інших поминальних чинностей: «колачами», рушниками, полотном. Доречно згадати й те, що, згідно з фіксаціями Л. Вайгеля, мешканці гуцульсько-покутського порубіжжя наприкінці XIX ст. обдаровували колядників «книшем» – хлібом, який присутній у поминальних дійствах гуцулів та поліщуків [Wajgiel, 1877, s. 86-87; Конобродська, 2007, с. 255].

За спільною специфікою основних дій та закладеної в них суті різдвяно-новорічні обходи, в тому числі колядування, найбільш наочно співвідносяться з гуцульськими поминальними передвеликодніми дійствами, відомими під назвою «гріти діда». У Страсну середу/четвер гуцульські діти відвідують будинки своїх односельчан і викрикують: «Грійте діда! Грійте діда! Дайте хліба!» [Записав Іванчук В. у Яцентюк Г., 2015; записав Іванчук В. у Ільюка М., 2020]. Господарі обдаровують дітей «за померлі душі». Респондентка згадує: «Я ходила гріти діда… Колись нам давали кукуци (невеликого розміру хлібці – І.В.) і свічку; дадут і кажут: «Най Бог прийме за мамау Калину чи за тата Федя». Діти мають відповісти: «ПростиБіг, най Бог прийме!» Це дают за померші душі, це приймаєсі на тому світі» [Записав Іванчук В. у Харук М., 2020]. Хоча наведений обряд, особливо у вербальному тексті, увібрав пізніші релігійно-християнські сюжети, але в основному дані обдаровування за душу відображають ту ж смислову основу, що й попередньо розглянуті форми жертвопринесення: через обдаровування певних сакральних осіб передавання жертви для пращурів у потойбічний світ. В обряді «гріти діда» на це вказує також фігурування саме дітей як адресатів жертви. Як відомо, дітям у традиційній культурі відведена особлива роль, адже вони, як і старці та жебраки, найменш захищені соціальні категорії, певним чином беззахисні, й до певного віку вважаються безгріховними. Тому окремі українські науковці розглядають у поминальних обрядах дітей, як і бідняків та жебраків, уособленням пращурів [Конобродська, 2007, с. 255]. На тісну світоглядну кореляцію між дітьми та померлими вказують також спостережені серед гуцулів вірування, згідно з якими дитячі сльози, пролиті у Страсний тиждень, здатні потрапити до потойбіччя і там ранити душі померлих [Записав Іванчук В. у Яцентюк Г., 2015]. Тому обдаровування дітей у рамках передвеликодніх дійств за їхні ритуальні обходи, як і колядників у різдвяний період, вважаємо ідентичними за суттю гіластичними поминальними обрядами.

Окрім уже розглянутих днів, обдаровування «за душі» померлих гуцулами також практикуються у «дідівні» суботи. На початку XX ст. у поминальну суботу, напередодні Дмитрія, гуцули розкладали на могилах померлих родичів хліб та м'ясні страви, а після того, як священник кропив харчі святою водою, їх роздавали біднякам «за поману» [Witwicki, 1876, s. 79–80]. В наш час у рамках «дідівних» субот роздають на цвинтарі «заупокійні миски» – розміщені на широкій тарілці й обв'язані хустиною «колачі», апельсини, мандарини, солодощі, цукор, свічки [Записав Іванчук В. у Мохнатчука В., 2016; записав Іванчук В. у Федорчук М., 2016]; приготовлені та запаковані в поліетиленові пакети голубці, котлети, книші, солодощі, горнятка, свічки [Записав Іванчук В. у Ворохти М., 2018; записав Іванчук В. у Джіммер., 2018; записав Іванчук В. у Ільюка М., 2020]. В ці дні задля вшанування своїх померлих родичів жителі Гуцульщини несуть «запростиБіг» у домівки бідняків, старців, сусідів, удівців, удів «колачі», солодощі, печиво, халву, фрукти, воду, вино, лимонад [Записав Іванчук В. у Сліпенчук Г., 2015; записав Іванчук В. у Федорчук М., 2016; записав Іванчук В. у Куничин М., 2017; записав Іванчук В. у Бандуряк Т., 2018; Таран, 2014, с. 75].

Відповідні обряди відбуваються й на Великдень. На початку XX ст. одразу після освячення великодніх страв гуцули обдаровували одні одних «за померлі душі» «пасківниками» – кошиками та невеликими пасками [Шухевич, 1904, с. 235]. В цей день і в наш час гуцули роздають біднякам біля церкви, на цвинтарі великодні кошики, наповнені паскою, писанками, ковбасою, салом та іншими освяченими харчами [Записав Іванчук В. у Мохнатчука В., 2016; записав Іванчук В. у Дроняк М., 2018; записав Іванчук В. у Бандуряк Т., 2018; записав Іванчук В. у Дутчака М., 2018].

Схожі жертвопринесення за «душі» стосуються і Преображення Господнього, хоча стосовно цього дня на Гуцульщині спостережені ширші поминально-світоглядні сюжети. В записах початку XX ст. на теренах Галицької Гуцульщини зафіксовано місцеву пересторогу щодо вживання до Спаса овочів та фруктів, оскільки місцеві мешканці вірили, що до цього часу названі плоди належать виключно померлим [Шухевич, 1904, с. 264–265]. Згідно з іншими записами, ця пересторога стосувалась лишень жінок, у яких померли діти, адже передбачалось, що саме останні мають стати адресатами перших плодів. Якщо ж матері цього не дотримувались, то прирікали померлих дітей на голодування [Онищук, 1912b, с. 53; Шекерик-Доників, 2009, с. 56]. З огляду на це гуцули і по сьогодні освячені на Спаса садово-городні плоди та «колачики» дають біднякам «запростиБіг», оскільки вірять, що це жертва для померлих [Записав Іванчук В. у Стефурак С., 2016; записав Іванчук В. у Бодоряк М., 2020]. Розглянуті гуцульські сюжети, пов'язані зі святом Преображення, відтворюють зв'язок між врожаєм і мерцями, який є рисою культу предків: жервтопринесення померлим у вигляді агрокультурних плодів покликане забезпечити покро-

вительство померлих у наступному господарському сезоні. Загалом уся система індивідуально-календарних обдаровувань «за душі» мають у своїй основі ідею, згідно з якою предмети пожертви через посередництво особи, наближеної за своїм статусом до померлих, здатні магічним чином потрапляти у потойбіччя.

Значна кількість гуцульських обрядових дій, індивідуальних та календарних поминань стосуються суто маністичних сюжетів. Це детерміновано індоєвропейськими віруваннями, котрі зводяться до того, що душа після смерті людини продовжує матеріальне існування, в певних моментах ідентичне її тілу, тому потребує всіх тих речей, що й жива особа: світла, їжі, напитків, тепла, одягу та ін. Тому в поминальній обрядовості знаходимо чимало складників, покликаних забезпечити душі небіжчика належні умови існування [Колесса, 2001, с. 52–53]. Згідно із гуцульськими уявленнями, душа після захоронення тіла повертається назад до своєї оселі і, як жива людина, не бачить в темноті, тому потребує відповідних заходів з освітлення простору. Така ідея відобразилась в гуцульському звичаї нічних чувань у домі небіжчика в першу ніч після захоронення його тіла. Згідно із записами А. Онищука, на початку XX ст. в с. Зеленци (сучасне с. Зелена, Надвірнянський р-н, Івано-Франківська обл.) гуцули, поховавши мерця, повертались до його хати на «посвітини»: там, як і під час нічного перебування біля тіла небіжчика, влаштовували ігри [Онищук, 1909, с. 48]. Звичай світити для душі покійного свічку побутує серед гуцулів до нашого часу: «До трьох днів, як похоронили тіло, то свічку на вікно кладут і світьит. Це робліт для того, аби душа виділа, щоб ї не було темно, щоб не блудила по хаті» [Записав Іванчук В. у Остап'юка В., 2017]. В окремих місцевостях свічка горить упродовж перших дев'яти ночей після похорону [Записав Іванчук В. у Ковбасюк А., 2018].

Найбільш поширені маністичні обрядодії в контексті поминальних чинностей реалізуються в напрямку «годування», «умивання», «напування» душ. На початку XX ст. галицькі гуцули для того, щоб душа мерця після похорону «вечеряла», готували «кітю», або «підбівку» – кукурудзяну кашу на молоці. Страви набирали у нове «горща», разом із ложкою ставили на вікно і промовляли: «Се вечеря для душі (померлого – І.В.)» [Онищук, 1912а, с. 248]. Тоді ж мешканці Верховинщини після похорону клали на стіл горнятко («гарнець») води, а парапет вікна посипали мукою, щоб душа та ангели, які її супроводжують, мали світло, питво та їжу [Ossendowski, 1936, s. 119]. Аби душа небіжчика «їла» і «пила», у кімнаті, де перед цим лежало мертве тіло, залишали також молоко і булку мешканці гуцульсько-бойківського пограниччя [Falkowski, 1936, s. 141]. В цьому контексті серед покутян побутувала певна специфіка вибору предметів для «годування» та «напування» душ, зумовлена віком померлого: у випадку смерті господаря, господині, парубка, дівчини для їх душі на ніч залишали пляшку горілки і хліб, дитини-підлітка – мед і калач, немовляти – молоко і калач [Schnaider, 1907, s. 107–108]. Схоже зафіксовано серед бойків, котрі в першу ніч після похорону особи старшого віку ставили для її душі на вікно стакан горілки і шматок хліба, дитини – горнятко молока і булку [Schnaider, 1912, s. 213]. Фігурування молока в перелічених обрядах співвідноситься з тим, що принаймні до 80-их рр. минулого століття галицькі гуцули споряджали труну покійного немовляти пляшкою з молоком [Записав Іванчук В. у Ясенчука І., 2016]. В окремих слов'янських етнолокальних варіантах рідина, котру залишали для душі, призначалась для «обмивання», тобто її ритуального очищення [Байбурин, 1993, с. 106]. Таке мотивування простежене й серед греків, румунів, німців [Кузеля, 1914, с. 193].

Ритуали «годування» та «напування» душ стало побутують серед мешканців Гуцульщини до нашого часу: «В день, коли поховали, накладут у мисочку їду і ставліт на вікно; там і голубчик є, і кусок студінчику (холодцю – І.В.)…» [Записав Іванчук В. у Харук М., 2020]; «Після похорону кладут на вікно молока солодкого у горнятко, а зверху фанку – пампушку і кажут, що душа буде їсти і пробувати пити молока» [Записав Іванчук В. у Ковбасюк А., 2018]. Після похорону гуцули залишають на вікні свічку, булку і стакан молока, оскільки вірять, що «душа приходит і кушіє того молока» [Записав Іванчук В. у Козловської Р., 2017]. Відповідні дійства мають місце на дев'ятинах, сороковинах та роковинах: у ці дні після поминальних обідів для душі небіжчика кладуть на ніч їжу та столові прибори [Записав Іванчук В. у Остап'юка В., 2017; записав Іванчук В. у Томаш А., 2018]. Усе це вказує на матеріалізовані характеристики душі. Особливо наочно така ідея відображена в наступному гуцульському обрядодійстві: «Як сьогодні похороніт, то треба взьити муки у сито та й посіяти. У мене була застелена газетами піч. Вночи душа може папером тим шелестіти. Потому на тій муці є сліди, то видко, коли душа приходила. Я раз подивиласі, а то по муці так збігало, як миш» [Записав Іванчук В. у Дроняк М., 2018]. Таким чином, просіяна через сито мука дозволяє ідентифікувати фізичну присутність душі покійної людини.

В рамках маністичних обрядів важливим локусом виступає вікно – місце знаходження жертовної їжі та рідини. В гуцульській обрядовій традиції даний локус наділений особливим медіативним статусом: його відкривають у момент важкої смерті, щоб полегшити процес помирання; аби повідомити громаді про наявність в будинку мерця, до нього кріплять рушник [Записав Іванчук В. у Турчанської А., 2018]. Згідно з етнографічними фіксаціями початку XX ст., рушник та вікно були пов'язані й з іншими сюжетами: гуцули чіпляли рушник до вікна, «аби душа виділа, котрим вікном має ходити» [Дудєк, 1912, с. 262–263]. Тому рушник для душі є маркуванням, а вікно «входом» у житловий простір. Не випадково серед буковинських гуцулів рушник на вікні повинен знаходитись упродовж сорока днів від моменту смерті людини, оскільки, як відомо, саме впродовж цього часу душа покійної особи перебуває на землі. «Сорок день душа ходит коло хати скрізь, куда ходила людина за житьи, а після цего душка вознисисі на небеса» [Записав Іванчук В. у Дроняк М., 2018].

Відповідні дійства, пов'язані з мерцями, присутні й у гуцульській календарній обрядовості. Значна їх

кількість припадає на різдвяно-новорічний період, коли практикуються «запрошування», «годування», «напування» душ. Як на початку ХХ ст., так і тепер на перший Святий вечір перед трапезою гуцули виголошують відповідні вербальні формули-закликання померлих: «Запрошую вас, тати, мами, браті, братові до нас на вечерю…!» [Записав Іванчук В. у Романіщи А., 2016]. На Верховинщині такі запросини адресуються не лишень особам, які померли природньою смертю в похилому віці, але й тим, що відносяться до «нечистих» мерців: самогубців, утопленників, зниклих безвісті, померлих у молодому віці. Це свідчить про відсутність первинної диференціації мерців на «чистих» і «нечистих» і водночас про те, що самі закликання та інші поминальні дії відносно всіх категорій померлих виконують спільну гіластичну функцію.

Після закликань відбуваються «годування» та «напування» душ. Із нотувань В. Гнатюка відомо, що гуцули, аби «накормити» душі небіжчиків, ставили на вікно по одній ложці приготовлених святвечірніх страв, горнятко «ситу» – розчиненого у воді меду, і для цього ж жбурляли у кути кімнати зерна бобу [Гнатюк, 1924, с. 47]. За повідомленнями А. Онищука, це саме гуцули робили і з насінням пшениці [Онищук, 1912, с. 20]. Дані сюжети важливі тому, що можуть вказати на первинну ґенезу відповідних дій із розсівання зерна, наявних в інших родинних чи календарних обрядах, які вочевидь знаходяться у тісному зв'язку з душами померлих людей. Обрядові дійства «годування» та «напування» душ покійників на Святий вечір побутують на Гуцульщині до нашого часу: для цього ставлять на вікно/стіл тарілку, наповнену усіма приготовленими стравами [Записав Іванчук В. у Лазарович А., 2017; записав Іванчук В. у Ткача М., 2018; записав Іванчук В. у Маковійчук А., 2018; записав Іванчук В. у Бодоряк М., 2020], лишень зерна «куті» [Записав Іванчук В. Ткачук О., 2018], стакан води [Записав Іванчук В. у Бандуряк Т., 2018]. Задля цього гуцули залишають на столі залишки неспожитої їжі, окремий чистий посуд та столові прибори. Усі ці предмети дозволено прибирати зі столу лишень наступного дня [Записав Іванчук В. у Мохнатчука В., 2016; записав Іванчук В. у Романчук С., 2018; записав Іванчук В. у Ворохти М., 2018; записав Іванчук В. у Ільюка М., 2020]. На початку ХХ ст. В. Шухевич зафіксував пояснення такого побутового табу: душі «лижуть» їжу з посудини, тому та і має бути нечистою, із залишками харчів [Шухевич, 1904, с. 15].

В гуцульському обрядовому календарі присутні ритуали «годування» і «напування» покійників, які, щоправда, не мають чіткого зв'язку з маністичними сюжетами і в певних варіантах реалізуються через інші акціональні форми: на перший Святий вечір гуцули залишають на могилах покійних родичів накладені на тарілку «кутю», хліб, солодощі [Записав Іванчук В. у Боб'як Д., 2018]; в першу «дідівну» суботу на могили несуть «стакан» горілки та шматок хліба [Записав Іванчук В. у Бандуряк Т., 2018]; на Великдень на гріб кладуть писанку, або будь-яке освячене яйце [Записав Іванчук В. у Лазарович А., 2017; записав Іванчук В. у Семчук Г., 2016]; в окремих громадах вірять, що великодня трапеза, як і святвечірня, – спільна для живих та мертвих, тому для останніх, «щоб пригощалися», на столі залишають окремі чисті ложки [Записав Іванчук В. у Романіщи А., 2016]. Формою «напування» покійників є також зафіксована гуцульська практика в осінню «дідівну» суботу передавати через могилу з рук в руки воду, а також звичай її виливати на гріб [Записав Іванчук В. у Джіммер М., 2018]. Тут очевидна аналогія з гуцульським поховальним обрядом – передавання «за поману» через труну свійської тварини, оскільки, крім ідентичної фізичної дії, схожими є й мотивація – намагання передати предмет до потойбіччя через локус, який розцінюється входом у «той світ».

Висновки. Таким чином, у гуцульській етнокультурній традиції простежуються індивідуальні (третини, дев'ятини, сороковини, роковини), та календарні (різдвяно-новорічний, великодній періоди, Преображення Господнє, «дідівні суботи») поминальні чинності. Водночас межа між темпорально розділеними поминальними обрядами доволі умовна, оскільки більшість із них між собою споріднені акціональними, агентивними, предметними та смисловими навантаженнями. Попри те, що в основному розглянуті поминальні обряди християнізувались, все ж у їхній основі простежуються прадавні, сформовані в період домінування міфологічного мислення світоглядні установки. Це відображено в практиці організовувати поминальні богослужіння, а разом з ними трапезування в оселі та біля могили мерця, колективне споживання жертовної страви, обдаровуванні «за душі» мерців певною жертвою. Окрім поминальних богослужінь, гощень, читань Псалтиря, важливим складником пошанувань померлих в день захоронення тіла, дев'ятин, сороковин, роковин і більшості відповідних календарних поминальних днів є також пожертвування, які здійснюють родичі покійного у формі обдаровування певними предметами окремих осіб. Незважаючи на значну християнізацію такого маністичного обдаровування, що особливо відображено у розглянутих вербальних сюжетах, ритуал жертвопринесення «за душу» покійного є архаїчною медіативною формою передачі предмета-милостині покійним. На це вказує агентивний план ритуалу, а саме фігуруванням в обряді осіб із чітким ритуальним статусом: учасників похорону, бідняків, дітей, старців, удівців, удів, колядників. Загалом уся система індивідуально-календарних обдаровувань «за душі» мають у своїй основі ідею, згідно з якою предмет жертви через посередництво особи, наближеної за своїм статусом до померлих, здатний магічним чином потрапляти у потойбіччя.

Значна кількість гуцульських обрядових дій індивідуальних та календарних поминань стосуються суто маністичних сюжетів. Це детерміновано індоєвропейськими віруваннями, згідно з якими душа після смерті тіла продовжує матеріальне існування, в певних моментах ідентичне колишній фізичній оболонці, тому потребує всіх тих речей, що й жива особа: світла, їжі, напитків, тепла, одягу та ін. Тому в гуцульській поминальній обрядовості знаходиться чимало елементів, покликаних забезпечити душі

небіжчика належні умови існування, й саме це детермінує поширені серед даної етнографічної групи маністичні обрядодії: «годування», «умивання», «напування» душ.

Список використаних джерел

Falkowski, J., 1937. *Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy,* Lwów, 170 s.

Ossendowski, A. F., 1936. *Huculszczyzna. Gorgany i Czarnohora.* Wydawnictwo Polskie „R. Wegnera", Poznan, 229 s.

Pol, W., 1966. Kilka rysow do opisania Huculow na Bukowinie, *Prace z etnografji polnocnych stokow Karpat,* Wroclaw, s. 141–182.

Schnaider, J., 1907. Lud peczeniżyński. Część II, *Lud*. T. XIII, s. 21–33; 98–117.

Schnaider, J., 1912. Zżycia górali nadlomnickich (Dokończenie), *Lud*. T. XVIII, s. 141–217.

Wajgiel, L., 1877. *Rys miasta Kolomyi.* Nakładem gminy miasta Kołomyi, Drukiem H. Zadembskiego i spółki, Kolomyja, 114 s.

Wajgiel, L., 1887. *O Huculach. Zarys etnograficzny*, Krakow, 38 s.

Witwicki, S., 1876. Huculy, *Pamietnik Towarzystwa Tatrzanskiego*, Krakow. T. I. Cz. 2, s. 73–85.

Байбурин, А., 1993. *Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянской обрядности*, СПб.: Наука, 240 с.

Борисенко, В., 1992. Культ предків в обрядах українців, *Родовід,* вип. 2, с. 14–16.

Виноградова, Л., 1982. *Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования*. АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, М.: Наука, 254 с.

Войтович, Н., 2015. *Народна демонологія Бойківщини:* монографія, Л.: СПОЛОМ, 228 с.

Гнатюк, В., 1924. Гуцулы, *Подкарпатска Русь.* Ужгород: Педагогичне товариство Подк. Руси. Рочник I. Число 2, с. 43–50.

Гузій, Р., 2003. Етнографічне вивчення похоронної звичаєвості українців Карпат: основні напрямки та результати досліджень, *Народознавчі Зошити,* Львів. Зош. 3-4, с. 436–445.

Гузій, Р., 2004. Християнський постулат посмертної заплати та його вплив на народні вірування про загробне життя, *Народознавчі зошити*, Львів, Зош. 5-6, с. 739–742.

Гузій, Р., 2006. *Похоронні звичаї та обряди. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат.* Т.2: Етнологія та мистецтвознавство, Львів: Інститут народознавства НАН України, с. 569–589.

Гузій, Р., 2007. *З народної танатології: карпатознавчі розсліди,* Львів: Інститут народознавства НАН України, 352 с.

Гура, А., 1995. *Вдовство,* Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*;* [под общей ред. Н. И. Толстого], М.: Международные отношения, Т. 1: А-Г, с. 296.

Дудєк, П., 1912. Похоронні звичаї й обряди в селі Головах, Косівського повіта. Етнографічний збірник, Львів, Т. XXXI-XXXII, с. 252–290.

Записано Іванчуком В. П. 01.10.2018 р. в смт. Путила Чернівецької обл., від Маковійчук Анни, 1955 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 01.10.2018 р. в смт. Путила Чернівецької обл., від Турчанської Анастасії, 1957 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 01.10.2018 р. в смт. Путила Чернівецької обл., від Джіммер Марії, 1964 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 08.07.2017 р. в смт. Ворохта Яремчанської міськради, Івано-Франківської обл., від Никорак Анни, 1950 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 09.06.2018 р. в с. Ділове Рахівського р-ну, Закарпатської обл., від Ткача Миколи, 1938 р. н. арк. 3.

Записано Іванчуком В. П. 09.06.2018 р. в с. Ділове Рахівського р-ну, Закарпатської обл., від Ткач Зої, 1947 р. н. арк.

Записано Іванчуком В. П. 09.07.2016 р. в с. Космач Косівського р-ну, Івано-Франківської обл., від Мохнатчука Володимира, 1948 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 09.07.2016 р. в с. Космач Косівського р-ну, Івано-Франківської обл., від Ясенчука Івана, 1961 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 09.07.2016 р. в с. Космач Косівського р-ну, Івано-Франківської обл., від Рибчук Марії, 1952 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 10.07.2016 р. в с. Космач Косівського р-ну, Івано-Франківської обл., від Федорчук Марії, 1952 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 11.07.2016 р. в с. Космач Косівського р-ну, Івано-Франківської обл., від Семчук Ганни, 1935 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 11.07.2017 р. в с. Середній Березів Косівського р-ну, Івано-Франківської обл., від Куничин Марії, 1947 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 14.04.2018 р. в м. Рахів Закарпатської обл., від Ворохти Марії, 1965 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 14.04.2018 р. в м. Рахів Закарпатської обл., від Попенко Марії, 1944 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 14.07.2017 р. в с. Баня-Березів Косівського р-ну, Івано-Франківської обл., від Лазарович Анни, 1952 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 16.04.2018 р. в с. Косівська Поляна Рахівського р-ну, Закарпатської обл., від Тафійчук Анни, 1950 р.н. арк. 3.

Записано Іванчуком В. П. 16.04.2018 р. в смт. Великий Бичків Рахівського р-ну, Закарпатської обл., від Томаш Анни, 1956 р. н. арк. 3.

Записано Іванчуком В. П. 16.07.2015 р. в с. Ільці Верховинського р-ну, Івано-Франківської обл., від Яцентюк Галини, 1962 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 16.07.2016 р. в с. Заріччя Надвірнянського р-ну, Івано-Франківської обл., від Романіщи Анни, 1950 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 16.07.2016 р. в с. Заріччя Надвірнянського р-ну, Івано-Франківської обл., від Стефурак Софії, 1950 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 17.04.2018 р. в с. Космач Косівського р-ну, Івано-Франківської обл., від Боб'як Дарії, 1942 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 17.04.2018 р. в с. Костилівка Рахівського р-ну, Закарпатської обл., від Тафійчук Олени, 1950 р.н. арк. 3.

Записано Іванчуком В. П. 17.04.2018 р. в с. Чорна Тиса Рахівського р-ну, Закарпатської обл., від Бандуряк Тетяни, 1947 р. н. арк. 2.

Записано Іванчуком В. П. 17.07.2015 р. в с. Криворівня Верховинського р-ну, Івано-Франківської обл., від Харук Марії, 1935 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 17.07.2015 р. в с. Криворівня Верховинського р-ну, Івано-Франківської обл., від Сліпенчук Ганни, 1935 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 19.06.2017 р. в с. Чорні Ослави Надвірнянського р-ну, Івано-Франківської обл., від Козловської Розалії, 1933 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 21.06.2017 р. в с. Чорний Потік Надвірнянського р-ну, Івано-Франківської обл., від Остап'юка Василя, 1957 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 21.09.2018 р. в с. Чорна Тиса Рахівського р-ну, Закарпатської обл., від Мельник Анни, 1937 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 22.06.2017 р. в с. Чорний Потік Надвірнянського р-ну, Івано-Франківської обл., від Бойчук Парасковії, 1938 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 22.09.2018 р. в с. Кваси Рахівського р-ну, Закарпатської обл., від Ковбасюк Анни, 1952 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 30.01.2020 р. в смт. Верховина Івано-Франківської обл., від Ільюка Миколи, 1968 р. н.

Записано Іванчуком В. П. 30.05.2018 р. в с. Кисилиці Путильського р-ну, Чернівецької обл., від Дроняк Марії, 1958 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 31.01.2020 р. в с. Зелене Верховинського р-ну, Івано-Франківської обл., від Харук Марії, 1938 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 31.01.2020 р. в с. Топільче Верховинського р-ну, Івано-Франківської обл., від Бодоряк Марії, 1960 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 31.05.2018 р. в с. Бисків Путильського р-ну, Чернівецької обл., від Дутчака Михайла, 1949 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 31.05.2018 р. в с. Розтоки Путильського р-ну, Чернівецької обл., від Ткачук Ольги, 1958 р.н.

Записано Іванчуком В. П. 31.05.2018 р. в с. Руська Путильського р-ну, Чернівецької обл., від Романчук Світлани, 1959 р.н.

Козек, М., 2018. Великодні свята на Буковинській Гуцульщині: традиції та обряди, *Культура і мистецтво у сучасному світі*, вип. 19, с. 32–40.

Колесса, Ф., 2001. Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності, *ЗНТШ.* Т. CCXLII. Праці Секції етнографії та фольклористики. Львів, с. 7–82.

Конобродська, В., 2007. *Поліський поховальний і поминальний обряди.* Т. 1. Етнолінгвістичні студії, Житомир, «Полісся», 356 с.

Конопка, В., 2017. З народної духовної культури українців Буковинської Гуцульщини: матеріали польових досліджень, *Народознавчі зошити*, Львів, вип. 3, с. 731–736.

Кузеля, З., 1914. Посижінє і забави при мерци в українськім похороннім обряді, *Записки НТШ.* Т. 121, с. 173–224.

Кутельмах, К., 1987. *Календарна обрядовість. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження;* [відп. ред. Ю. Г. Гошко], К.: Наукова думка, с. 286–302.

Левкиевская, Е., 2002. *Славянский оберег. Семантика и структура,* Москва: Индрик, 334 с.

Левкиевская, Е., 2009. *Предки,* Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; [под общей ред. Н. И. Толстого]. М.: Международные отношения. Т. 4: П (Переправа через воду) – С (Сито), с. 249–252.

Онищук, А., 1909. Матеріали до гуцульської демонології. Записав у с. Зеленици Надвірнянського повіту 1907 – 1908 рр., Матеріали до української етнольогії, Т. XI, с. 1–139.

Онищук, А., 1912b. Народний календар. Звичаї й вірування, прив'язані до поодиноких днів у році, записав у 1907 – 10 р. в Зеленици Надвірнянського пов. Матеріали до української етнології. Львів, Т. 15, с. 1–61.

Онищук. А., 1912a. Похоронні звичаї й обряди в селї Зеленици, Надвірнянського повіта. Етнографічний збірник, Львів, Т. XXXI-XXXII, с. 231–252.

Самотіс, Я., 2014. Традиційна великодня обрядовість буковинських гуцулів (на матеріалах етнографічних експедицій). Народознавчі зошити, вип. 1 (115), с. 103–113.

Седакова, О., 2004. *Погребальная обрядность восточных и южных славян. Поэтика обряда*, М.: Индрик, 320 с.

Сушко, В., 2014. Уявлення про смерть і поховальні звичаї гуцулів, *Народна творчість та етнологія*, вип. 1, с. 91–97.

Таран, О., 2014. Поминальна обрядовість гуцулів: традиції та сучасність (за матеріалами Верховинського району Івано-Франківської області), *Народна творчість та етнологія*, вип. 3, с. 74–78.

Толстая, С., 1985. Деды в полесском народном календаре, *Балто-словянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд*, Москва, с. 80–83.

Шекерик-Доників, П., 2009. *Рік у віруваннях гуцулів,* Верховина: «Гуцульщина», 351 с.

Шухевич В., 1902, *Гуцульщина. Ч. 3. Матеріали до українсько-руської етнології,* Львів, Т. V, 255 с.

Шухевич В., 1904, *Гуцульщина. Ч. 4. Матеріали до українсько-руської етнології,* Львів, Т. VII, 272 с.

References

Bayburin, A., 1993. Ritual v traditsionnoy kulture: strukturno-semanticheskiy analiz vostochnoslavyanskoy obryadnosti [Ritual in Traditional Culture: Structural and Semantic Analysis of East Slavic Rituals]. SPb. Nauka. 240 s. (in Russian).

Borysenko, V., 1992. Kult predkiv v obriadakh ukraintsiv [The cult of ancestors in the rites of Ukrainians]. Rodovid, vyp. 2, s. 14–16. (in Ukrainian).

Dudiek, P., 1912. Pokhoronni zvychai y obriady v seli Holovakh, Kosivskoho povita [Funeral customs and rites in the village of Golovy, Kosiv district]. Etnohrafichnyi zbirnyk. Lviv, T. 31–32, s. 252–290. (in Ukrainian).

Falkowski, J., 1937. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy, Lwów, 170 s.

Gura, A., 1995. Vdovstvo [Widowhood]. Slavyanskiye drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh; [pod obshchey red. N. I. Tolstogo]. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya. T. 1: A-G, s. 296. (in Russian).

Hnatiuk, V., Hutsuly [Hutsuls]. Podkarpatska Rus. Uzhhorod: Pedahohichne tovarystvo Pidkarpatskoi Rusy, 1924. Richnyk I. Chyslo 2, s. 43–50. (in Ukrainian).

Huzii, R., 2003. Etnohrafichne vyvchennia pokhoronnoi zvychaievosti ukraintsiv Karpat: osnovni napriamky ta rezultaty doslidzhen [Ethnographic study of funeral customs of Ukrainians in the Carpathians: main directions and results of research]. Narodoznavchi Zoshyty. Lviv. Zosh. 3-4, s. 436-445. (in Ukrainian).

Huzii, R., 2004. Khrystyianskyi postulat posmertnoi zaplaty ta yoho vplyv na narodni viruvannia pro zahrobne zhyttia [The Christian postulate of the posthumous pay and its influence on folk beliefs about the afterlife]. Narodoznavchi zoshyty. Lviv, Zosh. 5-6, s. 739-742. (in Ukrainian).

Huzii, R., 2006. Pokhoronni zvychai ta obriady [Funeral customs and rites]. Etnohenez ta etnichna istoriia naselennia Ukrainskykh Karpat. T.2: Etnolohiia ta mystetstvoznavstvo. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, s. 569–589. (in Ukrainian).

Huzii, R., 2007. Z narodnoi tanatolohii: karpatoznavchi rozslidy [From folk thanatology: Carpathian investigations]. Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. 352 s. (in Ukrainian).

Kolessa, F., 2001. Viruvannia pro dushu y zahrobne zhyttia v ukrainskii pokhoronnii i pomynalnii obriadnosti [Beliefs about the soul and the afterlife in Ukrainian funeral and funeral rites]. ZNTSh. T. 242. Pratsi Sektsii etnohrafii ta folklorystyky. Lviv, s. 7–82. (in Ukrainian).

Konobrodska, V., 2007. Poliskyi pokhovalnyi i pomynalnyi obriady [Polissya funeral and funeral rites]. T. 1. Etnolinhvistychni studii. Zhytomyr, „Polissia", 356 s. (in Ukrainian).

Konopka, V., 2017. Z narodnoi dukhovnoi kultury ukraintsiv Bukovynskoi Hutsulshchyny: materialy polovykh doslidzhen [From the folk spiritual culture of Ukrainians of Bukovyna Hutsul region: materials of field researches]. Narodoznavchi zoshyty. Lviv, vyp. 3, s. 731–736. (in Ukrainian).

Kozek, M., 2018. Velykodni sviata na Bukovynskii Hutsulshchyni: tradytsii ta obriady [Easter holidays in Bukovyna Hutsul region: traditions and rites]. Kultura i mystetstvo u suchasnomu sviti, vyp. 19, s. 32–40. (in Ukrainian).

Kutelmakh, K., 1987. Kalendarna obriadovist. Hutsulshchyna: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia [Calendar rituals. Hutsul region: historical and ethnographic research]; [vidp. red. Yu. H. Hoshko]. K.: Naukova dumka, s. 286–302. (in Ukrainian).

Kuzelia, Z., 1914. Posyzhinie i zabavy pry mertsy v ukrainskim pokhoronnim obriadi [Sitting and fun at the funeral in the Ukrainian funeral rite]. Zapysky NTSh. T. 121, s. 173–224. (in Ukrainian).

Levkiyevskaya, E., 2002. Slavyanskiy obereg. Semantika i struktura [Slavic amulet. Semantics and structure]. Moskva: Indrik, 334 s. (in Russian).

Levkiyevskaya, E., 2009. Predki [Ancestors]. Slavyanskiye drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh; [pod obshchey red. N. I. Tolstogo]. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya. T. 4: P (Pereprava cherez vodu) – S (Sito), s. 249–252. (in Russian).

Onyshchuk, A., 1909. Materialy do hutsulskoi demonolohii. Zapysav u s. Zelenytsy Nadvirnianskoho povitu 1907-1908 rr. [Materials on Hutsul demonology. Recorded in the village. Zelenytsia, Nadvirna County, 1907-1908], Materialy do ukrainskoi etnolohii, T. 11, s. 1–139. (in Ukrainian).

Onyshchuk, A., 1912a. Pokhoronni zvychai y obriady v seli Zelenytsy, Nadvirnianskoho povita [Funeral customs and rites in the village of Zelenitsa, Nadvirna district]. Etnohrafichnyi zbirnyk. Lviv, T. 31-32, s. 231–252. (in Ukrainian).

Onyshchuk, A., 1912b. Narodnyi kalendar. Zvychai y viruvannia, pryviazani do poodynokykh dniv u rotsi, zapysav u 1907–10 r. v Zelenytsy Nadvirnianskoho pov [Folk calendar. Customs and beliefs tied to individual days of the year, recorded in 1907-10 in Zelenitsa Nadvirna district]. Materialy do ukrainskoi etnolohii. Lviv, T. 15, s. 1–61. (in Ukrainian).

Ossendowski, A. F., 1936. Huculszczyzna. Gorgany i Czarnohora. Wydawnictwo Polskie „R. Wegnera", Poznan, 229 s.

Pol, W., 1966. Kilka rysow do opisania Huculow na Bukowinie. Prace z etnografji polnocnych stokow Karpat, Wroclaw, s. 141–182.

Samotis, Ya., 2014. Tradytsiina velykodnia obriadovist bukovynskykh hutsuliv (na materialakh etnohrafichnykh ekspedytsii) [Traditional Easter rites of Bukovinian Hutsuls (based on ethnographic expeditions)]. Narodoznavchi zoshyty, vyp. 1 (115), s. 103–113. (in Ukrainian).

Schnaider, J., 1907. Lud peczeniżyński. Część II. Lud. T. XIII, s. 21–33; 98–117.

Schnaider, J., 1912. Zżycia górali nadlomnickich (Dokończenie). Lud. T. XVIII, s. 141–217.

Sedakova, O., 2004. Pogrebalnaya obryadnost vostochnykh i yuzhnykh slavyan. Poetika obryada [Funeral rituals of the Eastern and Southern Slavs. Poetics of the Rite.]. M.: Indrik, 320 s. (in Russian).

Shekeryk-Donykiv, P., 2009. Rik u viruvanniakh hutsuliv [A year in the beliefs of the Hutsuls]. Verkhovyna: «Hutsulshchyna», 351 s. (in Ukrainian).

Shukhevych, V., 1902. Hutsulshchyna [Gucul'schina]. Ch. 3. Materialy do ukrainsko-ruskoi etnolohii. Lviv, T. V, 255 s. (in Ukrainian).

Shukhevych, V., 1904. Hutsulshchyna [Gucul'schina]. Ch. 4. Materialy do ukrainsko-ruskoi etnolohii. Lviv, T. VII, 272 s. (in Ukrainian).

Sushko, V., 2014. Uiavlennia pro smert i pokhovalni zvychai hutsuliv [The idea of death and funeral customs of the Hutsuls]. Narodna tvorchist ta etnolohiia, vyp. 1, s. 91–97. (in Ukrainian).

Taran, O., 2014. Pomynalna obriadovist hutsuliv: tradytsii ta suchasnist (za materialamy Verkhovynskoho raionu Ivano-Frankivskoi oblasti) [Funeral rites of Hutsuls: traditions and modernity (according to the materials of Verkhovyna district of Ivano-Frankivsk region)]. Narodna tvorchist ta etnolohiia, vyp. 3, s. 74–78. (in Ukrainian).

Tolstaya, S., 1985. Dedy v polesskom narodnom kalendare [Grandfathers in the Polissya folk calendar]. Balto-slovyanskiye etnokulturnyye i arkheologicheskiye drevnosti. Pogrebalnyy obryad. Moskva. s. 80–83. (in Russian).

Vinogradova, L., 1982. Zimnyaya kalendarnaya poeziya zapadnykh i vostochnykh slavyan: Genezis i tipologiya kolyadovaniya [Winter calendar poetry of the Western and Eastern Slavs: Genesis and typology of caroling]. AN SSSR. In-t slavyanovedeniya i balkanistiki. M.: Nauka. 254 s. (in Russian).

Voitovych, N., 2015. Narodna demonolohiia Boikivshchyny [Folk demonology of Boykivshchyna]: monohrafiia. L.: SPOLOM, 228 s. (in Ukrainian).

Wajgiel, L., 1877. Rys miasta Kolomyi. Nakładem gminy miasta Kołomyi, Drukiem H. Zadembskiego i spółki. Kolomyja, 114 s.

Wajgiel, L., 1887. O Huculach. Zarys etnograficzny. Krakow, 38 s.

Witwicki, S., 1876. Huculy. Pamietnik Towarzystwa Tatrzanskiego. Krakow. T. I. Cz. 2, s. 73–85.

Zapysano Ivanchukom V. P. 01.10.2018 r. v smt. Putyla Chernivetskoi obl., vid Makoviichuk Anny, 1955 r.n.

Zapysano Ivanchukom V. P. 01.10.2018 r. v smt. Putyla Chernivetskoi obl., vid Turchanskoi Anastasii, 1957 r.n.

Zapysano Ivanchukom V. P. 01.10.2018 r. v smt. Putyla Chernivetskoi obl., vid Dzhimmer Marii, 1964 r.n.

Zapysano Ivanchukom V. P. 08.07.2017 r. v smt. Vorokhta Yaremchanskoi miskrady, Ivano-Frankivskoi obl., vid Nykorak Anny, 1950 r.n.

Zapysano Ivanchukom V. P. 09.06.2018 r. v s. Dilove Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., vid Tkacha Mykoly, 1938 r.n.

Zapysano Ivanchukom V. P. 09.06.2018 r. v s. Dilove Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., vid Tkach Zoi, 1947 r.n.

Zapysano Ivanchukom V. P. 09.07.2016 r. v s. Kosmach Kosivskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Mokhnatchuka Volodymyra, 1948 r.n.

Zapysano Ivanchukom V. P. 09.07.2016 r. v s. Kosmach Kosivskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Yasenchuka Ivana, 1961 r.n.

Zapysano Ivanchukom V. P. 09.07.2016 r. v s. Kosmach Kosivskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Rybchuk Marii, 1952 r.n.

Zapysano Ivanchukom V. P. 10.07.2016 r. v s. Kosmach Kosivskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Fedorchuk Marii, 1952 r.n.

Zapysano Ivanchukom V. P. 11.07.2016 r. v s. Kosmach Kosivskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Semchuk Hanny, 1935 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 11.07.2017 r. v s. Serednii Bereziv Kosivskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Kunychyn Marii, 1947 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 14.04.2018 r. v m. Rakhiv Zakarpatskoi obl., vid Vorokhty Marii, 1965 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 14.04.2018 r. v m. Rakhiv Zakarpatskoi obl., vid Popenko Marii, 1944 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 14.07.2017 r. v s. Bania-Bereziv Kosivskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Lazarovych Anny, 1952 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 16.04.2018 r. v s. Kosivska Poliana Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., vid Tafiichuk Anny, 1950 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 16.04.2018 r. v smt. Velykyi Bychkiv Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., vid Tomash Anny, 1956 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 16.07.2015 r. v s. Iltsi Verkhovynskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Yatsentiuk Halyny, 1962 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 16.07.2016 r. v s. Zarichchia Nadvirnianskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Romanishchy Anny, 1950 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 16.07.2016 r. v s. Zarichchia Nadvirnianskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Stefurak Sofii, 1950 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 17.04.2018 r. v s. Chorna Tysa Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., vid Banduriak Tetiany, 1947 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 17.04.2018 r. v s. Kosmach Kosivskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Bobiak Darii, 1942 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 17.04.2018 r. v s. Kostylivka Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., vid Tafiichuk Oleny, 1950 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 17.07.2015 r. v s. Kryvorivnia Verkhovynskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Kharuk Marii, 1935 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 17.07.2015 r. v s. Kryvorivnia Verkhovynskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Slipenchuk Hanny, 1935 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 19.06.2017 r. v s. Chorni Oslavy Nadvirnianskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Kozlovskoi Rozalii, 1933 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 21.06.2017 r. v s. Chornyi Potik Nadvirnianskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Ostapiuka Vasylia, 1957 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 21.09.2018 r. v s. Chorna Tysa Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., vid Melnyk Anny, 1937 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 22.06.2017 r. v s. Chornyi Potik Nadvirnianskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Boichuk Paraskovii, 1938 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 22.09.2018 r. v s. Kvasy Rakhivskoho r-nu, Zakarpatskoi obl., vid Kovbasiuk Anny, 1952 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 30.01.2020 r. v smt. Verkhovyna Ivano-Frankivskoi obl., vid Iliuka Mykoly, 1968 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 30.05.2018 r. v s. Kysylytsi Putylskoho r-nu, Chernivetskoi obl., vid Droniak Marii, 1958 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 31.01.2020 r. v s. Topilche Verkhovynskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Bodoriak Marii, 1960 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 31.01.2020 r. v s. Zelene Verkhovynskoho r-nu, Ivano-Frankivskoi obl., vid Kharuk Marii, 1938 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 31.05.2018 r. v s. Byskiv Putylskoho r-nu, Chernivetskoi obl., vid Dutchaka Mykhaila, 1949 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 31.05.2018 r. v s. Roztoky Putylskoho r-nu, Chernivetskoi obl., vid Tkachuk Olhy, 1958 r.n.
Zapysano Ivanchukom V. P. 31.05.2018 r. v s. Ruska Putylskoho r-nu, Chernivetskoi obl., vid Romanchuk Svitlany, 1959 r.n.

SUMMARY

INDIVIDUAL AND CALENDAR FUNERAL AND MANISTIC RITES IN THE HUTSUL REGION

Vasyl Ivanchuk
Post-graduate student of chair of archeology and ethnology,
Vasyl Stefanyk Precarpatian National University, Ivano-Frankivsk

Based on ethnographic notes of the late XIX – early XX centuries, as well as modern author's field data collected in the Hutsul region, various individual (thirds, ninths, forties, anniversaries) and calendar (Christmas and New Year, Easter periods and «wonderful») are considered Saturdays) funeral services, common among locals. In this investigation, funeral rites are analyzed through the prism of action, agency, subject and motivational and semantic components. The study found that most Hutsul funeral services are based on a pious attitude towards the dead, as well as ancient manistic motivations. Most of the funeral rites and beliefs preserved among the inhabitants of the Hutsul region are marked by syncretism and reduction, as during their existence they absorbed both archaic and later Christian or modern components. A significant number of the funeral services considered are connected with the Christian-church tradition, which is reflected in the organization of funeral services, appropriate meals, readings of the Psalms. At the same time, among the Hutsuls there are ancient funeral rites, which include collective treats of symbolic cereals, feasts on the graves, as well as the gift of a certain sacrifice «for the soul» of the dead. Consideration of the many beliefs and rites associated with manistic endowments has shown that such practices are based on the reception of agents involved in the rite by symbolic representatives of the dead on earth, while the very procedure of endowing a particular object involves its mediation to the afterlife as a victim. In this context, the status of assimilation to the dead is given to the poor, widows, widowers, the elderly and children. An important element of Hutsul funeral rites are also other manistic rites, among which stand out «calling», «feeding», «drinking», «warming» souls. In general, these rites are an important feature of the cult of ancestors, as they perform a clear gilastic function: they are designed to honor and appease deceased relatives, so that they are the patrons of their descendants during the economic and production year.

Keywords: *Hutsul region, Hutsuls, dead, funeral rites, manistic motives.*

УДК 94(439)”1940”:340.15
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.247548

NEIGHBOR CONNECTIONS AND CONTEMPORARY GROUPS IN A CLOSED SOCIETY, IN THE CITY OF HAJDÚDOROG

Sári Tamás
PhD student at the University of Debrecen, Faculty of Humanities, Doctoral School of History and Ethnography
Email: tamassari3@gmail.com

Hajdúdorog is a local closed society, so the religious separation, the Hajdú military past and the agricultural nature of the settlement provide a specific approach to ethnographic researches. In my doctoral research, which includes this article, family and neighborhood relations are analyzed in this settlement. The temporal focus of the research is the 1940s which is the earliest decade that can be researched with informants through interviews. This article pays attention to the neighborhood of Hajdúdorog and contemporary groups, so locality is a key concept. The research question concerns the content of the relationships. How did the relationships in the environment of the neighborhood and contemporary groups, manifest themselves in Hajdúdorog in the 1940s? How did the above features affect this? The research was carried out within the framework of the ethnographic discipline. The article first presents the well-known works of the Hungarian ethnographic literature on the topic and then analyzes the empirical data. I applied the ethnographic method used in social disciplines to obtain empirical data. During the field work, I did in-depth interviews in Hajdúdorog with locals, all older than 75 years. I reached the inteview subjects using the snowball method and the interviews took place in the interviewees' homes. The article examines the neighboring and contemporary groups separately. Based on the results it can be stated, that in Hajdúdorog the neighborly relations were daily. The tenths, the former special administrative units of the city, were still strong influencing factors in the development of relations in both groups, even during the researched period. The content of the neighborly relations was reflected in smaller household transactions, rental of tools, participation in pigslaughters (disznóvágás), assistance in fieldworks, special folk pastimes (tanyázás) which resulted in more intense relationships than with family relatives. The result of a closed society is that there was a closer relationship between those who lived within one part of the settlement than between relatives who lived in different parts of the settlement. In line with the above, the article seeks to contribute to the researches connected to locality. The subject of the article fits into the sociological neighborhood research category, such as Tönnies and Redfield's research and also fits into the neighborhood research of the Hungarian ethnography, which was also a base for this research. This work hopes to ultimately expand the row of Hajdúdorog's literature. For further view, the article can encourage research that deals with a more detailed comparison of the role of the neighborhood and the role of neighbors and relatives in Hajdúdorog during the period that was examined in this article.

Keywords: *neighborhood, locality, Hajdúdorog.*

Introduction and the formulation of the issue. Neighborhood relations are being examined in several aspects. Sociological tests shall examine the confidence in the neighbors, the frequency of meetings and the intensity of contacts, helpfulness and other areas [Giczi – Sik, 2009]. One of these issues is the helpfulness that Endre Sik refers to as household transactions and is specifically a general phenomenon in the community, that he is examining [Sik, 1991, p. 85–90]. The names of Ferdinand Tönnies [Tönnies, 1983] and Robert Redfield [Redfield, 1960a, 1960b] may be mentioned in connection with the sociological research on the neighborhood issue.

Neighborhood in the peasant society has often been built over several generations. The close relationships that they established came with many benefits [Fél – Hofer, 1969; Bődi, 1992, p. 429; Fél, 1993, p. 86]. It was important that they should be in good spirits, since as Morvay says, they are the witnesses of their neighbors' lives and the village's public opinion about the family was most influenced by the neighbor [Morvay, 1981, p. 177–178]. As for the term witness to our life, it should be noted that the hardship, laziness was most closely observed by the neighbors and the mention was made of the mistress, if she thought it was necessary [Morvay, 1981, p. 177–178]. The neighbor relationships were mainly formed by the women, for example by renting household equipment to each other but also by framing each others' reputation. The subject has been handled by several authors [Penavin, 1981, p. 22, 153, 206; Morvay, 1956]. Örsi said that the local statutes gave the neighbors similar rights to these relatives but the priority was always given to the relative [Örsi, 1990, p. 108–109]. Intimacy in neighborhood relations had its limits and neighbors were not told about family problems and conflicts [Nagy Varga, 2000, p. 556]. One of the most important ethnical issues in the context of neighborhood is the role of local people but there is also extensive literature covering the definition of the neighbors, as well as helping one another and sharing a good time with the neighbors. So the question of the research is: how can these relations be described in a closed society, like Hajdúdorog in the 1940's?

Study objectives and research method. In the following, we will endeavor to examine the above in detail by using literature and empirical knowledge. The study seeks to contribute to social science work in relation to neighbors and contemporary groups within the framework of ethnical disciplines. The research site is Hajdúdorog in the 1940's. Regarding the methodology, in-depth interviews were collected of the empirical data, which I have collected among the local elderly over the age of 75. This was done after reviewing the literature on other local societies and the municipality. The interviews were

© Шарі Т.

typically located on the premises of the data providers, who were accessed through the snowball sampling method and familiarity networks. This study was carried out using the relevant parts. After grouping, the information was collected by topic. In the following, there will be an ethnographic approach to neighbors and contemporary groups. After a review of the literature, I will analyze the recorded data in a similar structure.

Analysis of sources and literature. Generally, the neighborhood included a number of houses in a row, including the neighbors to the eye [Fél – Hofer, 1979, p. 6; Tárkány Szücs, 1981, p. 65; Örsi, 1990, p. 83, 87, 109; P. Madar, 1989, p. 40; Molnár, 1992, p. 70].

In Karcag, the land neighbors by touching borders can create a 5 to 10 houses neighborhood. The older the neighborhood connection was the stonger it got. In the 18th century, on Karcag, the deteriorating neigbourhood relations were called upon by the council (the city's leadership) [Örsi, 1990, p. 108–109]. Judit Morvay states the neighbor was everyone who lived on the same street line [Morvay, 1981, p. 177–178].

In the concept of A. Appadurai's locality concept, the connections and the context has a quite important role. The locality is created by the neighbors and is derived from the everyday practices of the neighbors, providing a framework for human actions [Appadurai, 1996].

Locality in the traditional society meant a sense of belonging and its members considered their traditions mandatory for themselves. Neighbors' contact had a community building role [Nagy Varga, 2000, p. 552].

Örsi mentioned, that a neighborhood is the smallest local group and that as an institution is more active, if the members of that group has familial relationship [Örsi, 1990, 109].

In terms of locality, Tárkány Szücs refers to broader areas such as the Hajdúság[1], which was a separate area with its own administration, that they also preserved their unified culture for a long time even after the settlements' independence had been eradicated. Their various privileges have made them united people [Tárkány Szücs, 1981, p. 51–54].

László Szabó also talks about locality and neighborhood in relation to the jász people. Amongst jász people, the blood-based relationships were stronger than nemzet[2] clan, army, extended family, small family [Szabó, 1982, p. 127].

The principle of locality and the impact of the native population must be highlighted when discussing neighborhood relations. The importance of this is also demonstrated by the term jöttment, who is a person not welcomed by the local people. For example in Varsány, who didn't belong to a clan was not considered to be a great person since they were not a local from the village, they called them by term, «jöttment[3]» [Jávor, 1978, p. 306].

The village's control strongly regulated the behavior but in great trouble such as a burnt house or a fallen wagon, the whole village came to help instantly. Poverty was only taken into accountin the case of children's marriage, otherwise they helped the poor. - wrote Judit Morvay [Morvay, 1981, p. 177–183].

The neighborhood can also extend to neighboring settlements as Olga Penavin shows through Slavonian fraternity [Penavin, 1981, p. 22, 206] but there are also examples for this in the surroundings of Szécsény where palóc people[4] live and also in the Greek Catholic neighboring villages [Palotay, 1931, p. 36; Sárvári, 1996, p. 212].

In addition to their endurance, the settlements of the moors around the River Dráva, the Danube and the Valkó helped their survival by not distinguishing between nationalities and having good relations with the inhabitants of the Croatian and Serbian villages [Penavin, 1981, p. 22].

When the family members settled close to each other, they instantly became the neighborhood of each other. This could be concluded from the fact that former records show one name repeatedly in a row of houses next to each other [Őrsi, 1990, p. 83].

In fact, it can be shown, that a family name can be specifically linked to a part of the city. In connection with the social organization Julianna Őrsi writes, that in Karcag, this can be clearly demonstrated by mapping the families of the data communicators [Őrsi, 1990, p. 87]. It also led to the autonomy of certain parts of the city because certain parts were mainly populated by one kinship [Örsi, 1990, p. 109].

Neighborhood assistance and day-to-day contacts are a major topic, which is being processed by many ethnic studies covering a wide range of areas of assistance [Ballagi, 1850 II. p. 408; Fél – Hofer 1969, p. 174; Tárkány Szücs, 1981, p. 686].

Sociologist Endre Sik, in his paper on household connection systems writes, that the true homes of community life are the rural settlements based on Tönnies and Redfield. Sik also claims that there was no recorded household in the municipality of Vésztő who did not give or receive. Actually, he calls that a household transaction. The most common among the thirteen household transactions were caregiving, gifts, kóstoló[5] and disznóölés[6] but there are also numerous cases of repairs, assistance in building works, tool loans and help in job seeking [Sik, 1991, p. 85-90].

In the Slavonian world, fraternal friendships between Hungarian, Serbian and Croatian families meant, that they shared their experiences of building houses, dressing, eating, farming and also in the topic of family organization. as well [Penavin, 1981, p. 206].

Though in Karcag nowadays (1990) the neighborhood still has a strong role to play in helping and controlling [Örsi, 1990, p. 109].

[1] The area taken over by the hajdú people, after the 17th-century hajdú resettlement which includes Hajdúdorog too.

[2] Nation, but here: in folklore: kinship, usually paternal, clan. [Ortutay, 1980] http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-2098.html

[3] Stranger who is not accepted by the locals.

[4] In the 19th and 20th centuries, the folk name of the Hungarian peasantry of the basin-like areas from North of the Mátra and the Bükk mountains and the valley of Ipoly (to Ipolyság) [Ortutay, 1980] http://mek.niif.hu/02100/02115/html/4-394.html

[5] folk custom: food sent out of kidness to the person(s) not attending the dinner on the occasion of a pig slaughter.

[6] slaughter and processing of a fattened pig to ensure annual household meat and fat reserves [Ortutay, 1980] http://mek.niif.hu/02100/02115/html/1-1610.html

As for the bokortanya[1] (multiple homesteads close to each other forming a settlement), Mihály Márkus writes that they lived in close neighborly relationships, which often involved more responsibilities than family relationships [Márkus, 1943, p. 207].

Morvay writes that the neighbor mistress took care of the children, if they had work in the field [Morvay, 1981, p. 177 – 178].

A data collector interviewed by István Ternovácz, who was living in Temerini during the time of the banishing of the Hungarians of the Vajdaság, was asked how was their relationship with the bokortanya neighbors before the II. World War. He still remebered them by name. According to that data, the neighbors lived on very good terms which was supported by the fact that a Serbian saved one of their good cows when they should have been driven away by order [Ternovácz, 1996, p. 26].

The subject of tanyázás[2] also has extensive literature. In fact, we are talking about relaxation and the satisfaction of spiritual needs that may have happened outside the gate after work, but also in the form of an all-day visit [Molnár, 1992, p. 63].

The neighborhood may also be described as a cultural unit due to the tanyázás and fonók[3]. These places later became the «children's playground community» as they lost cultural importance for socializing [Örsi, 1990, p. 109].

In Mihály Hoppál's work on communication systems, he also examined neighor visits. For neighbors the number of daily visits are high, few have given weekly or monthly responses but rare visits were also typical. By comparison, visitings were relatively balanced for relatives but most of them have nominated one or two visits per week. These recordings are from the 1970's but also from previous years data. The author concluded the dominance of the neighborhood against the family relatives. Also the role of the village community was increasing [Hoppál, 1970, p. 25-27].

A good example of a neighborly relationship is the sending of a taster, which many authors have described. Elizabeth Bődi also writes about the festive cake that they consumed during weddings and also had the name: kulcsoskalács in the Nagy-Alföld[4] of Hungary, which was consumed in the course of a wedding. The priest, the teacher, the baker's family and some neighbors were sent from the freshly baked festive cake before the cake was eaten by the guests [Bődi, 1992, p. 428 – 429].

The homesteads of Szeged were mostly neighbors and this relationship was based on joint work and mutual assistance [Juhász, 1993, p. 133].

At the beginning of the 19th century, people visited each other mostly during winter. In summer they visited each other on holidays only [Juhász, 1993, p. 133].

On Kecel, the people also had the neighborhood meetings at the beginning of the century, which were the occasions of kukoricafosztás[5] and tollfosztás[6] . These also meant some fun besides work [Örsi, 1984, p. 842].

Morvay said, that the neighbors had been frequently visiting each other during winter. They spinned together and they had been advising each other [Morvay, 1981, p. 177 - 178].

The neighboring children played together and later they chose a bride within the street with their mother's consent [Morvay, 1981, p. 177 – 178].

Finally, it should be noted that the homestead people were not left alone, all the families belonged to the community where there were meetings, mutual assistance/help and the basis of this all was the neighborhood [Juhász, 1993, p. 131 – 142].

Contemporary groups in the literature. In different societies, there is a lot of evidence for age groups to form their own clusters. In this context, we are talking about gangs[7] in the peasant world. Have to mention the initiation rituals into these gangs and that there were smaller gangs forming amongst the youngsters. We also have to discuss the topics of the school age, koma[8] and mátka[9] connections and different age groups, that the gangs composition based upon.

A number of authors processed the world of gang-related activities, which had not yet been separated by generation before the I. World War. The life within the gang had an educational role, which ended because later the gangs were formed by age groups and carried on their activities regarding their age [Csete 1993, p. 193; Vankóné Dudás, 1983, p. 59, 320].

László Szabó also writes about gangs in connection with the jász people. Szabó draws attention to the fact that locality was only characteristic of certain social groups, such as the youth who made a gangs based on the different parts of the village [Szabó 1982, p. 128].

The gangs on Kecel were present mostly before the I. World War. Typically the rich and the poor young men had separate gangs and the gangs were never interconnected [Örsi, 1984, p. 907 – 908].

The various events of the young boys ritual were usually linked to a remarkable day, where young people were initiated and became full members of the gang. There they were prepared for adult life [Viski, é.n, p. 396-406; Németh, 1966, p. 255-261; Németh, 1980, p. 431; Vasas –

[1] small group of houses on the border, between arable lands [Ortutay, 1980] http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-397.html

[2] They spend time with each other, they visited each other.

[3] Weaving hemp lint in collaboration. the life of the spinning mills are characterized by games, the late-night fun of the youth, their dances and the „prurient, luxuriant chants... or other scandalous naughtiness" [Ortutay, 1980] http://mek.niif.hu/02100/02115/html/2-405.html

[4] geographical area in Hungary: the Great planes of Hungary.

[5] The corn cobs are usually gathered at the house after harvesting. During this corn splitting process, they are cleaned of the leaf by acquaintances, neighbors and relatives, helping each other out, working together. Working together is a good opportunity to talk, tell stories, playful banters, singing and solving riddles. [Ortutay, 1980] http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-973.html

[6] Feather picking is the social work of adolescent and adult girls and women takes place in rented houses with the participation of those invited during the winter. Feather picking, like all kaláka-type work, is both a common thing and a group activity with some fun. A striking feature is that only women can participate; when the lads are visiting on these occasions, it is usually involves traditional jokes. [Ortutay, 1980] http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-693.html

[7] It has several meanings, here: friendly community in folk society with specific characteristics (gang).

[8] A man or female friend who is usually in a close relationship with another man or woman due to a ritual. A koma is never related but → komaság often means a more personal, closer relationship than relatives. [Ortutay, 1980] http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-644.html

[9] choosen sweetheart, friend, generally means a close person (…) best girlfriend. [Ortutay, 1980] http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-1597.html

Salamon, 1986, p. 174-176; Imreh, 1978, p. 232, 236; Tátrai, 1994].

Turning to the Lexicon of Hungarian Ethnography we can find the expression legénycéh, meaning the bachelor's guild, which is also known as the bachelor association, or the bachelor companionship, or the bachelor wreath. It is an organization which, could even have a written statute. These bachelor guild were typical in the Kisalföld, in the mining villages and the homestead lands of Felföld and Transylvania (Erdély). They were subordinated to the church and the city administration and their structure was hierarchical [Ortutay, 1980, p. 428].

If we are talking about young people, we cannot fail to mention the book of Zsuzsanna Tátra: Leányélet (Maiden life), in which we are talking about girls and bachelor initiations, age groups and spinning mills. Initiation was an important event for young people towards becoming grown ups. During initiations they went through serious and funny rituals and it was significant point in their life. After the initiation, they could decide more freely and start the period of looking for a life partner. We already talked a bit about age groups earlier and you can see that girls and boys were making friends within their age. They had different options depending on their age [Tátrai 1994, p. 11-12].

Spinning was a great opportunity to get to know each other and choose a partner. The girls were waiting for the boys in the fonó and the girls also practiced magical tactics to help the boys arrive sooner. Upon their arrival, the girls greeted them with a singing and then they played various games [Tátrai, 1994, p. 90 – 96].

The younger group of gangs (bandák) are the little gangs, little friends (koma) after learning to walk, they quickly found their contemporaries on the street and spent their days playing without gender segregation [Fél – Hofer, 1969, p. 185].

As for the girls, cimborázás, komázás[1] begins even before school, according to the village of Átány. Usually, 2-4 girls of similar age play together, they are together at school and after school as well [Fél, 1993, p. 73].

According to the streets and corners, they went to the school at the same time and they also played together during breaks. The villages had their own grassy playgrounds called pást [Nagy Varga, 2000, p. 550].

In Átány, the boys in one class called each other koma (friends), the girls called each other mátka (female friends). They chose a best friend from the gangs. The most important condition of belonging to a gang was residence. The neighborly relationship was so strong that it could even override the age difference [Fél – Hofer, 1969; Fél, 1993, p. 73].

After the school years, the gangs became even more intimate, they went to pubs together [Fél – Hofer, 1969, p. 186].

For bachelors, pubs and balls were important topics. In the pub, the lads of Jászkisér often drank more than they had, which was later offset by the fact that they had to steal from home [Csete, 1993, p. 198 – 201].

In Kecel, the gangs also differentiated according to wealth. Nagy Varga, 1984, p. 907]. Balázs Csete also mentioned the lives of bachelors and maidens in connection with the life of the Jászkisér children. Regarding to adolescence, he describes their life by living in a stable and ganging. In adolescence, the boys sleep in the barn until marriage, which already means freedom for them. During this time, while studying with the elderly, they also learned their wisdom but also had fun with wine, dance and songs. Ganging (bandázás) on the other hand, should not be confused with homestead visits (tanyázás). In the latter, whole families go to the other and then vice versa and the former are always in the same barn [Csete, 1993, p. 193 – 198].

Mrs. Juli Dudás Vankó also talks about bachelor's life in her volume about the village of Galgamácsa. During the Advent period, the lads of Galgamácsa went to chant in groups of 15 to 20 people and before that the rehearsals were held in the stables. Like the boys, the girls went to chant too. After the chanting, they dressed nicely for the celebration and went to the midnight Mass [Vankóné Dudás, 1983, p. 320 – 324].

Characteristics of the research site – Hajdúdorog. Before analyzing the empirical data, we need to talk about Hajdúdorog, about the characteristics of the research site. The reason for the choice of location is the agricultural character, which was a general characteristic of the settlement. Being an agricultural city, impacted by the social isolation was a result from the religious difference compared to the neighboring cities. The basis of the religious difference between the settlements is that Hajdúdorog is the only Greek Catholic community among the reformed towns of the Hajdúság. Hajdúdorog not only maintained this religious separation, but also became the center of Greek Catholics in Hungary. According to the 1949 census, 86.4% of the population of the settlement was Greek Catholic, 7.2% Roman Catholic and 5.3% Reformed. In the two neighboring settlements, Hajdúnánás and Hajdúböszörmény, the proportions were reversed. The former is 85% Reformed, 10.8% Roman Catholic and only 2.0% Greek Catholic. 81.9% of the latter were Reformed, 8.1% Greek Catholic and 7.6% Roman Catholic but the proportion of Reformed was also over 80% in Hajdúhadház and Hajdúszoboszló [Népszámlálás, 1949]. This separation gave rise to conflicts between the settlements and the locals of Hajdúdorog, who turned inwards. This provides a special medium for studying the topic. Also this is the historical shaping factor that determined the development of Hajdúdorog. Furthermore, according to István Balogh, there is no other society where farming and way of life have left such mark as in the Hajdúság area [Balogh, 1969].

The civil city center, the peasant village and the poor housing estate could be found in the settlement, together with the corresponding social strata. However, ethnic diversity cannot be said of the settlement, so this is not a significant shaping factor in the issue under consideration. According to the nationality ratios established on the basis of the mother tongue, in 1941 the population of the settlement was 99.2% Hungarian and in 1949 the population was 99.9% Hungarian. The reality can be distorted mainly by Hungarian-speaking Gypsies. According to an 1893 census, 3.9% of the population were Gypsies but in the 1930 and 1933 censuses their proportion fell below 1% [Klinger, 1997, p. 51]. In connection with the family, it can be said that, from the end of the 19th

[1] Fellowship, friendship. Spending time with friends.

century it was no longer the patriarchal but rather the elementary small family that was the dominant form. Despite the significant socio-economic changes, the predominantly agricultural society and ecclesiastical presence which was typical of the 1940s, the settlement retained its characteristic role.

Empirical data from Hajdúdorog: research results. In Hajdúdorog, for the 1930's and 1950's, the neighborly relations are typically described positively by the informants. They are largely unanimous in their view that these relationships have been better than they are today and are often even valued higher than their relatives in some respects, which will be discussed below. Help and passage to each others house were mentioned first and several explained that «people loved each other» in general. In a smaller street the whole street or a few houses in a row were thought as neighbors.

The manifestation of love was substantiated by the following:

«then we loved each other, my father got sick, the kids next door came, they said don't be sick Uncle Gyuri, poor kids offered to sleep with him, just for him to not stay sick anymore.» [DENIA: 4545/4].

And another informant, when her husband was taken as a soldier in October, at harvest time, was left alone with the fieldworks:

«There were a lot of potatoes, lots of corn. The strand of my hair stood in the sky like this is … i didn't know what will happen this year. (…) but there was 15-20 of us harvesting the vegetables.» [DENIA: 4545/1].

Several of the interviewees mentioned visiting each others house, either under the term tanyázás or in other words.

«At that time, they went to each other a lot, because there was no TV, no radio, so to play cards, and I don't know, just to talk.» [DENIA: 4545].

There were those who said they visited each other and the mentioned activities like playing cards several times but they also mentioned conversation and mill game (malmozás). Assistance in slaughtering pigs and sending tastings were also mentioned as one of the embodiments of the neighborly relationship.

In the case of neighborhood assistance, I distinguish three topics. On one hand, we can talk about helping with fieldworks, on the other hand, lending money, and thirdly, borrowing all other smaller assets and activities that do not require more energy or bigger portion of time.

On the latter question, the answers were unanimous:

«Oh, the connection was very good there, they came to help when we needed something, and there we had very good water (…) the whole part came and took it, so the man really came together. (neighbors who worked nearby): And there we had fruit, there was strawberry, it was, they went to eat strawberry, and my mother brought them bread to eat with the fruit. So it was never like, that we didn't give if we could, you know.» [DENIA: 4545].

In addition, poorer neighbors lent each other food items such as peppers, fat, and so on.

With regard to the other two categories mentioned above, lending money and helping with earthworks, the situation is no longer so clear. Several said that neighborhood assistance extended to these as well but some recall that there was no cooperation in the field works. And for money, some respondents said there were stricter rules.

When it comes to money, the two types of opinions are:

«They borrowed money, yes. Those who had more money divided it with the other, people were not as envious as people are nowadays. They helped each other out if the other could.» [DENIA: 4545/4].

«Well, if you had to (money was also lent). But only by writing paper, like that.» [DENIA: 4545/3].

There are also two kinds of beliefs in field works:

«It was alfalfa, grain, wheat, and sorghum. We cut it down three times, we fed it to the cow, we didn't help the neighbors, everyone was after their own, it wasn't like we joined forces..» [DENIA: 4545/5].

«There were also times when one had only a cow and the other had one too, they put the cows together and plowed the land like that, it was like that. (husband: That was like that, of course, that was, okay, it does not belong here but on the market one cow farmers were with other one cow farmers and two cow farmers were with two cow farmers...) Well listen, even if you laugh at me for this, who had a cow, he could not plow with one but captured two and they did each other's lands, first the lands of one, then the lands of the other.» [DENIA: 4545].

Informants who argued that they did not help each other with their neighbors in the field work explained this with two thoughts. On one hand, there was not enough land that a large family could not cultivate, so this mechanism did not develop. On the other hand, who could have helped was also a matter of business, as the crop was ripe for everyone at the same time. The more emphatic opinion, however, was that they also helped each other in the field works. This could have been the case again when the rain came and the crop had to be harvested quickly. They were plowing each other alternately, like three or four farmers together. Furthermore, to harvest the corn and to carry sheaf were done first for one of them, then for the other. They also helped in case of an accident or if the neighbor had a weaker animal and could not plow for himself. They helped among the homestead farmers living further from the city, the one who had a horse and a chariot often gave a lift to his neighbor when he went into town.

«Only Mr. Szabados had a horse, he didn't always go to Nyíregyháza (certain homesteads who belonged to Hajdúdorog, were closer to other settlements than to Hajdúdorog itself, as they were on the edge of the city), if he went, he said to come, that come and I'll give you a lift.» [DENIA: 4545/5].

Those who believed that people did not help each other in the field work, they also testify to a good neighborly relationship, including people paying attention to each other.

Among the questions about the neighbors, the following question was given a key role: Was the relationship with the relatives or the neighbors more intense? Of course, the answers did not narrow down to the evaluation of intensity. I was able to record the first thoughts that appeared after the parallelism of the relative and the neighbor. The answers tipped cautiously but in the direction of the neighbor. This answer was noticeably tipped in that direction due to the active daily contact, friendships and last but not least, the usefulness of the neighbor.

«A good neighbor was better than a relative officially.» [DENIA: 4545/3].

The neighbor was always there for the man and the relative was either there or was not at all. Even if there were good relatives to the family, they might have lived far away. In Hajdúdorog, the northern homesteads could have been more than 10 kilometers from the city, so there was noone in the everyday life besides the homestead neighbor.

«The neighbor was so much better because he was close. When something wasn't there or we needed some help, the neighbour was next door. We should have come 16 kilometer to meet the family, it was further away.» [DENIA: 4545/4].

In helping, moderate standpoints also placed equal emphasis on relatives and on neighbors.

«So-so. If there was a slaughter of pigs, to clean, to reap, to harvest corn, then the neighbor also came. They helped each other, but the relative also went to help.» [DENIA: 4545/6].

Finally, it should be emphasized that on family gatherings, family occasions and more intimate events the neighbor had no longer a place. As the literature writes, neighbors did not speak about the family secrets and they did not have as many rights as the family members. During the holidays, everyone was with their families, with the exception of kántálás and kóringyálás (chanting). Home weddings were also able to accommodate fewer people due to the tighter space.

If we are talking about friends and age groups, we need to mention an important shaping factor in how these groups have evolved from a locality point of view. In the literature, we can read the obvious shaping factors that, based on the principle of locality. Those young people who lived in the same street, one neighborhood, or in the same village part were most likely to meet. In addition, in Hajdúdorog, the ancient divisions of the city into tenth meant a sharp boundary in terms of locality. Which is well exemplified by the following sentence, although it is the opposite, but the informant highlights it:

«We even went to the other tenthof the city to tanyázás (form of visiting each other to have social life between the homesteads), we played cards there and everything.» [DENIA: 4545].

It is difficult to define the boundary of an area, the boundaries of the tenths in Hajdú citites are defined by certain streets. According to the data communicators, in the 1930s and '40s there was still the separation by tenths but this was also the most important limit in making friends between contemporaries. The people who lived in one tenth made friends with each other and chose their partners from each other, from the same tenth part of the city. At this time, the effect of the intersection between the tenths was less, than in the past but passing from one tenth to another tenth was often a risk of physical health or even life-threatening. Each district had a quarter of the city, so big gangs, companionships could come together:

«We went out to swim in the Kerek Lake, we spent a lot of time there, we played a lot of football. (...) They were around the pigs, we bathed in the Kerek Lake, there was the deepest water. Viditó lake only reached the knee. It was in a big area, but we couldn't catch the coot(szárcsa) there, we were chasing it tho and we did things like that, but time passed. When it started in March .., we put our feet in the lake water but there were those who bathed in it already, Miska bathed in it at the end of March.» [DENIA: 4545].

The children of the street played together and were likely to have a narrower locality but the data communication focused on the following: The Levente team, like a Boy Scout, was operating in the city in the 1930s and '40s, where the children were said to be 14 to 16 years old. They studied shooting among other practical things. Due to the central religious situation and the specific culture of the city we must highlight the group of Christ Soldiers who are still operating to this day. They are integral participants in the ceremonies of the Easter Festival. We must mention the Congregation Girls too who carried the picture of Mary during the procession and there were the Bethlehem Groups, which gathered yearly. In addition, at the Sunday Mass, not only in the benches but also in the choir, the young people were able to take their seats in their tenth's place, as the seats were seperated for different tenth divisions, so they didn't mix. To have fun, the young people gathered at homesteads mostly. For the harvest celebration and ball they went to the city. After Sunday Mass, they were able to meet at the promenade (korzó) where the men stood and talked, while the girls enjoyed walking on a particular section of the city. The boys checked the girls carefully for whom they wanted to escort home and then went to talk to her.

Research conclusions. In conclusion, the neighborhood and the contemporary groups can be said to be influenced by the large northern dimension of Hajdúdorog and by the tenth divisions and also by the religious habits. In the case of neighborhood connections, the findings in the literature include a number of elements which are also relevant for Hajdúdorog. These include the community-building role of the neighborhood, neighborhood assistance, daily contact, interdependence, homestead visits (tanyázás), children's play community and the neighborly rights in relation to relatives. Through the studied population an even stronger interdependence can be mentioned as well due to the large size of the homestead land, for example in Northern Szállásföld. We can also highlight that the neighbor played a particularly useful and significant role in the life of the Hajdúdorog population in the first half of the 20th century. On Hajdúdorog, the neighborhood was often more useful than the family. They helped each other in the fields, they lent small assets to each other. The tenth divisions in both neighborhoods and young people influenced their relationship system. This influence on the neighborhoods faded later. In the lives of young people, in addition to literary findings, urban and ecclesiastic-forming factors formed the groups. Examples of this include the Levente Team and the Bethlehem groups.

References

Sources

Debreceni Egyetem Néprajzi Intézetének Archívuma, (DENIA)
(Archive of the Institute of Ethnography of the University of Debrecen)

DENIA: 4545.
DENIA: 4545/1.
DENIA: 4545/2.
DENIA: 4545/3.
DENIA: 4545/4.
DENIA: 4545/5.
DENIA: 4545/6.
DENIA: 4545/7.
DENIA: 4545/8.
DENIA: 4545/9.
DENIA: 4545/10.
DENIA: 4545/11.
DENIA: 4545/12.
(collected by the author)

Literature

Ballagi, M., 1850. Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye, I-II., Szarvas: Réthy. (in Hungarian).

Bődi, E., 1992. Ünnepi kalács az alföldi néphagyományban. In: Novák, L. (ed.): Hiedelmek, szokások az Alföldön I., Nagykőrös: Arany János Múzeum, 427-442 p. (in Hungarian).

Csete B., 1993. A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasságig, Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Honismereti Egyesület. (in Hungarian).

Fél, E. – Hofer, T., 1969. Proper Peasants. Tradiotional life in a Hungarian Village. (Viking Fund publications in anthropology 46.), Chicago. (in English).

Fél, E. – Hofer, T., 1979. Vázlat a matyókról. Néprajzi füzetek., Budapest. (in Hungarian).

Fél, E., 1993. Tanulmányok Fél Edittől. In: Filemile, Á. – Stefány, J. (ed.): Emlékezés Fél Editre, Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 45-243 p. (in Hungarian).

Giczi, J. – Sik, E., 2009. Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. Tárki európai társadalmi jelentés. https://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_gici_sik.pdf Downloaded: 26/10/2020. (in Hungarian).

Hoppál, M., 1970. Egy falu kommunikációs rendszere, Budapest: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont. (in Hungarian).

Imreh, B., 1978. Az alsórákosi „sereg". Népism. Dolg, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 232–237 p. (in Hungarian).

Jávor, K., 1978. Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: Manga János (ed.): Varsány – Tanulmányok egy Észak-Magyarországi falu társadalomnéprajzához, Budapest: Akadémiai Kiadó. (in Hungarian).

Juhász, A., 1993. Település és közösség, Debrecen: KLTE. (in Hungarian).

Klinger, A., 1997. Magyarország Történeti Statisztikai Helyégnévtára, 11. kötet – Hajdú-Bihar megye. Budapest. Központi Statisztikai Hivatal. (in Hungarian)

Madar, I. Pusztainé, 1989. Fejezetek Zoboralja társadalomnéprajzához, (Folklór és Etnográfia 51) Debrecen. KLTE Néprajzi Tanszék. (in Hungarian).

Márkus M., 1943. A bokortanyák népe, Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter - Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete. (in Hungarian).

Molnár M., 1992. The system of social relation within a small local community unit based on tradition. In: Yliaho, Timo (ed.): Social Networks. The third Finnish-Hungarian symposium on ethnology, Helsinki: Ethnos, 61–70 p. (in Hungarian).

Morvay, J., 1981. Asszonyok a nagycsaládban, Budapest: Akadémiai Kiadó. (in Hungarian .

Nagy Varga, V., 1984. Az emberi élet fordulói. In: Bárth János (ed.): Kecel története és néprajza, Kecel: Kecel Nagyközség Tanácsa, 897–940 p. (in Hungarian).

Nagy Varga, V., 2000. Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In: Paládi-Kovács Attila (ed.): Magyar Néprajz VIII, Budapest: Akadémiai Kiadó, 532–552 p. (in Hungarian).

Németh, I., 1966. A népi közösségekben élő fiatalok életmódja és kultúrája. I. Arrabona 8. Győr, 241–263 p. (in Hungarian).

Németh, I., 1980. Leányélet – Legényélet. In: Ortutay Gyula (ed.): Magyar néprajzi lexikon III., Budapest: Akadémiai Kiadó, 417–418, 430–431 p. (in Hungarian).

1949. évi népszámlálás. 1996. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként. 3. A népesség vallás szerint, településenként. Hajdú-Bihar megye. https://library.hungaricana.hu/en/view/NEDA_1949_vallasi_adatok/?query=F%C3%B6ldes&pg=49&layout=s (in Hungarian).

Ortutay, Gy., 1980. Magyar Néprajzi Lexikon. III., Budapest: Akadémiai Kiadó. (in Hungarian).

Örsi, J., 1984. Kecel népe, mint község. In: Bárth, J., (ed.): Kecel története és néprajza, Kecel: Kecel Nagyközség Tanácsa. (in Hungarian).

Örsi, J., 1990. Karcag társadalomszervezet a 18.-20. században (Agrártörténeti tanulmányok 16.), Budapest: Akadémiai Kiadó. (in Hungarian).

Palotay, G., 1931. A Szécsény környéki palócok „vendég"-sége. In: Ethnographia XLII, 36 p. (in Hungarian).

Penavin, O., 1981. A nagycsaládszervezet Szlavóniában. (Kórógyon)., Újvidék: Forum. (in Hungarian).

Redfield, R., 1960a. The Little Community, Chicago: University of Chicago Press. (in English).

Redfield, R., 1960b. Peasant Society and Culture, Chicago: University of Chicago Press. (in English).

Sárvári, L., 1996. Vázlatok a magyar görög katolikusok ünnepi szokásairól. In: Küllős Imola (ed.): Vallási néprajz. VIII. Ökumenikus tanulmányok., Debrecen: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, 203–217 p. (in Hungarian).

Sik, E., 1991. Néhány adalék a háztartási kapcsolatrendszerek működéséhez – egy magyar falu esete. In: Utasi, Á., (ed.): Társas kapcsolatok, Budapest: Gondolat Kiadó. (in Hungarian).

Szabó, L., 1982. A jász etnikai csoport II., Szolnok: Damjanich János Múzeum. (in Hungarian).

Tárkány Szücs, E., 1981. Magyar jogi népszokások, Budapest: Gondolat Kiadó. (in Hungarian).

Tátrai, Zs., 1994. Leányélet, Budapest: Crea Print. (in Hungarian).

Ternovácz, I., 1996. Pusztulj, kulák!, Budapest: Hatodik Síp Alapítvány. (in Hungarian).

Tönnies, F., 1983. Közösség és társadalom, Budapest: Gondolat Kiadó. (in Hungarian).
Vankóné Dudás, J., 1983. Falum Galgamácsa, Szentendre: Pest megyei Múzeumok Igazgatósága. (in Hungarian).
Vasas, S., – Salamon, A., 1986. Kalotaszegi ünnepek, Budapest: Gondolat Kiadó. (in Hungarian).
Viski, K., é. n. Drámai hagyományok. In: A magyarság néprajza. III. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 327–371 p. (in Hungarian).

SUMMARY

СУСІДСЬКІ ТА СУЧАСНІ ГРУПИ В ЗАМКНУТОМУ СУСПІЛЬСТВІ В ХАЙДУДОРОЗІ

Томаш Шарі
аспірант докторської школи історії та етнографії,
гуманітарний факультет, Дебреценський університет,
Дебрецен, Угорщина

Хайдудорог – це місцеве закрите суспільство, тому релігійне відокремлення, військове минуле Хайду та сільськогосподарський характер поселення забезпечують специфічний підхід до етнографічних досліджень. У моєму докторському дослідженні, яке включає цю статтю, у цьому населеному пункті аналізуються стосунки сім'ї та сусідства. Часовий фокус дослідження – 1940-ті роки, що є найранішим десятиліттям, яке можна досліджувати разом з інформаторами за допомогою інтерв'ю. У цій статті звертається увага на сусідство Хайдудорога та сучасних груп, тому місцевість є ключовим поняттям. Дослідницьке питання стосується змісту відносин. Як відносини в оточенні сусідства та сучасних груп проявились у Хайдудорозі в 1940-х роках? Як вищезгадані функції вплинули на це? Дослідження проводилося в рамках етнографічної дисципліни. У статті спочатку подаються відомі твори угорської етнографічної літератури на цю тему, а потім аналізуються емпіричні дані. Я застосував етнографічний метод, що використовується в суспільних дисциплінах, для отримання емпіричних даних. Під час польових робіт я робив інтерв'ю в Хайдудорозі з місцевими жителями, віком старше 75 років. Я звернувся до суб'єктів співбесіди за методом снігової кулі та інтерв'ю, яке відбувалося вдома у респондентів. У статті окремо досліджуються сусідні та сучасні групи. На підставі результатів можна констатувати, що в Хайдудорозі добросусідські стосунки були щоденними. Десяті, колишні спеціальні адміністративні одиниці міста, були ще сильними чинниками впливу на розвиток відносин в обох групах навіть протягом досліджуваного періоду. Зміст сусідських відносин знайшов відображення у дрібних господарських операціях, оренді знарядь праці, участі у забоях свиней (disznóvágás), допомозі в польових роботах, особливих народних забавах (tanyázás), що призвело до інтенсивніших стосунків, ніж з родичами сім'ї. Результатом закритого суспільства стали тісніші стосунки між тими, хто проживав в одній частині населеного пункту, ніж між родичами, які жили в різних частинах поселення. Відповідно до вищесказаного, стаття прагне внести свій внесок у дослідження, пов'язані з місцевістю. Тема статті вписується в категорію соціологічних досліджень сусідства, таких як дослідження Тонніса та Редфілда, а також у дослідження околиць угорської етнографії, що також було базою для цього дослідження. Ця робота сподівається в кінцевому підсумку розширити ряд літератури Гайдудорога. Для подальшого перегляду, ця стаття може заохочувати дослідження, які стосуються більш детального порівняння ролі сусідства та ролі сусідів та родичів у Гайдудорозі протягом періоду, який розглядався у цій статті.

Ключові слова: *околиці, місцевість, Хайдудорог.*

УДК 94(477.87):725.945:32.019.5»1944/1946»
DOI: 10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ «ВИЗВОЛИТЕЛІВ» У ПЕРІОД ПРЕВЕНТИВНОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАКАРПАТТЯ (1944 – 1946 РР.)

Леньо Павло Юрійович
кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: pavlo.leno@uzhnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-4196-6173

У 1944 – 1946 рр. у ході превентивної радянізації Закарпатської України місцева комуністична влада ініціювала радикальні зміни її символічного ландшафту з метою впливу на колективну пам'ять населення. Наслідком цієї політики стала поява в регіоні у 1945 році пам'ятників на честь Героїв Карпат (загиблих бійців Червоної Армії), що полягли на території майбутньої радянської області внаслідок активних бойових дій у жовтні 1944 року. Офіційно меморіалізація загиблих червоноармійців відбувалася як вияв народної ініціативи місцевого населення на знак вдячності за звільнення від фашизму, а в тому числі від «вікового угорського рабства». Однак архівні матеріали та усно-історичні дослідження доводять, що цей процес був елементом традиційної для Радянського Союзу політики пам'яті, який розпочався з ініціативи командування 4-го Українського фронту. У результаті, впродовж короткого терміну, було прийнято низку меморіалізаційних постанов Народної Ради Закарпатської України. Як наслідок в регіоні відбулося укрупнення могил червоноармійців, організовано збір коштів серед населення, розпочато й успішно завершено будівництво пам'ятників на честь загиблих воїнів-визволителів у всіх окружних центрах краю. Особливістю було те, що зведення монументів на честь Героїв Карпат відбувалося задовго до закінчення Великої вітчизняної/Другої світової війни, чого не спостерігалося на інших територіях Української РСР. Одним із інших парадоксів стало те, що, таким чином, вдячність за своє «звільнення від угорського панування» продемонстрували навіть представники угорської національності краю.

***Ключові слова**: Закарпаття, Друга світова війна, пам'ятник Героям Карпат, радянізація, меморіалізація, політика пам'яті, усні спогади.*

Постановка проблеми. Дослідження присвячене появі перших пам'ятників на пошану загиблих радянських воїнів на території Закарпаття. Такі централізовані комеморативні заходи в історії цього краю відбувалися вперше. Це засвідчило особливу увагу комуністичної влади до сфери колективної пам'яті закарпатців, особливо у порівнянні із угорським та чехословацьким політичними режимами. Пам'ятники радянської доби досі залишаються помітним елементом символічного ландшафту краю і слугують тлом для низки ритуальних обрядових дій у дні пам'яті та скорботи, святкувань І-го вересня чи останнього дзвоника у школах тощо. З огляду на це видається доцільним простежити, як з'явилися перші меморіали червоноармійцям в регіоні та яку функціональну роль вони виконували в середині минулого століття.

Джерела та література. В основу статті лягли архівні документи, що висвітлюють особливості появи меморіалів «Героям Карпат» та нормативні акти, які ініціювали цей процес. Серед них постанови Народної Ради Закарпатської України (далі НРЗУ[1]), які виходили впродовж 1944 – 1945 рр. Окрім постанов використовувалися документи уповноважених в комунальних та фінансових справах НРЗУ, протоколи та рішення засідань окружних, міських та сілких народних комітетів, що мали відношення до процесу укрупнення могил червоноармійців, збору коштів на будівництво меморіалів. У тексті статті інформація офіційних документів порівнюється із спогадами місцевих старожилів. Усно-історичні матеріали про період 1944 – 1946 рр. на Закарпатті записувалися автором впродовж останніх семи років. Серед оповідачів представники усіх адміністративних районів краю, які народилися в 1920 – 30-х рр. та які особисто пам'ятають досліджуваний період.

Пам'ятники на честь учасників Другої світової війни і особливо їх ритуальна складова викликають постійне зацікавлення дослідників, що вилилося в значну кількість публікацій. Серед доступних читачеві слід згадати колективні «Память о войне 60 лет спуст: Россия, Германия, Европа» [Память, 2005] та «Памятник и праздник: этнография дня Победы» [Памятник, 2020], що вийшли під редакцією Міхаіла Габовіча. Статті авторів зосереджуються на різноманітних аспектах проблематики пам'яті об'єднаною тематикою Другої світової війни, а в тому числі ролі меморіалів в святково-ритуальному та повсякденному житті людей. У якості ілюстрації іншого дослідницького підходу варто ознайомитися із книгою О. Гриценка [Пам'ять, 2014]. Вона представляє вужчий та водночас глибший підхід до проблеми – автор аналізує пам'ятники та ритуальну сферу довкола них на прикладі двох населених пунктів і, таким чином, перед читачем розгортається цілісна картина та

[1] Вищий місцевий орган влади, який було створено після проголошення Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України із Радянською РСР 26 листопада 1944 року.

© Леньо П. Ю.

контекст меморіального простору двох містечок Центральної України.

Стосовно ж дослідження радянської меморіальної спадщини на Закарпатті, – слід визнати, що ця ділянка наукових студій поки що знаходиться на етапі свого становлення. Опубліковані дослідження зачіпають певні аспекти політики пам'яті радянської влади на Закарпатті, зокрема, праця Василя Міщанина [Міщанин, Радянізація, 2018], однак проблематика колективної пам'яті та впливу на неї державної влади не лежить в основі дослідницького інтересу цього та інших спеціалістів з радянської історії краю.

Виклад основного матеріалу. Упродовж весни-літа 1945 року в окружних центрах Закарпатської України[1] (далі ЗУ) та її столиці місті Ужгороді з'явилися меморіали на честь воїнів «*… що загинули в боротьбі за визволення і незалежність нашої Батьківщини*». Унікальність ситуації в тому, що, на момент появи перших пам'ятників, територія тодішнього Закарпаття юридично не відносилася до простору, який в уяві радянських жителів звично окреслювався поняттям Батьківщини, оскільки офіційне укладення чехословацько-радянського договору про Закарпатську Україну відбулося 29 червня 1945 р. Цікавості додає те, що в Радянському Союзі подібні пам'ятники-меморіали почали будувати вже після завершення війни.

З боку Червоної Армії в боях на території краю загинуло 10 060 бійців та ще 1 806 з них пропали без вісті [Довганич, 1995, с. 541]. Їх поховання вирішували силами жителів та місцевих органів влади. Тіла хоронили при церквах, цвинтарях та на місцях загибелі бійців в індивідуальних і групових могилах[2]. Така ситуація очевидно не влаштовувала керівництво 4-го Українського фронту. Воно розпорядилося провести роботи по ексгумації всіх відомих та розкиданих по всьому регіоні поховань червоноармійців й переміщенні їх до братських могил, що створювали в окружних центрах та столиці ЗУ. Роботи по укрупненню могил та наступній побудові пам'ятників «визволителям»[3] розпочалися, як тільки навесні 1945 року відмерзла земля.

Офіційно спорудження монументів Героям Карпат подавалося, як народна ініціатива на знак подяки за «визволення» краю, однак насправді процес увічнення пам'яті бійців Червоної Армії був спланований «зверху». Це слідує із текстів внутрішнього обігу НРЗУ і насамперед розпоряджень уповноваженого по комунальним справам – Петра Сови. Посадовець неодноразово надсилав до керівництва округів вимогу у швидкі терміни провести укрупнення та подальший благоустрій могил червоноармійців. Однак із виконанням вимог була проблема, оскільки на місцях зволікали в силу різних обставин : фінансових, погодних, наявності замінованих територій і насамперед відсутністю у цивільного населення бажання брати участь у цьому процесі.

Для забезпечення процесу меморіалізації «визволителів» Народна Рада Закарпатської України прийняла низку нормативних актів. Одним із перших рішень НРЗУ була Постанова № 4 від 29 листопада 1944 р. «*Про усунення мадярських і німецьких надписів зі всіх публічних місць*»[4] [Декрет, 1944, с. 4]. Комуністична влада надавала важливе значення зміні символічного простору ЗУ, оскільки, одним із наслідків постанови став демонтаж майже всіх пам'ятників та скульптур, що відносилися до чехословацького та угорського періоду історії краю. Пізніше на опустілих постаментах почали встановлювати бюсти чи повно-фігурні пам'ятники радянських вождів.

Згодом вийшла постанова від 9 грудня 1944 р. *«Про благоустрій могил та увічнення пам'яті воїнів, що загинули в боротьбі за визволення і незалежність нашої Батьківщини»* [Постанова, 1944 р., с. 7]. Таким чином, НРЗУ *«… надаючи велике значення… … справі увічнення пам'яті офіцерів та бійців Червоної Армії…»* постановляла всім окружним, міським, сільським народним комітетам :

- взяти на облік та стежити за благоустроєм могил загиблих червоноармійців;
- завести Книгу Пам'яті;
- скласти й затвердити проекти пам'ятників і спорудити з місцевих матеріалів довговічні меморіали над братськими могилами.

Інструкція до окружних народних комітетів (далі ОНК) від уповноваженого по комунальним справам Петра Сови датована 1-м березня 1945 р. роз'яснювала останню постанову : «*... проектування пам'ятників та вибір місця для них бере на себе військова адміністрація краю, тоді як для місцевих органів влади залишається тільки обов'язок їх спорудження*» [ДАЗО, ф. Р-618, оп. 1, спр. 56, арк. 7]. Нова комуністична влада (а насправді командування 4-го Українського фронту) небезпідставно остерігалася надавати ініціативу проектування пам'ятників місцевому населенню, яке на той момент ще не було достатньо «ідеологічно підковане», а тому на могилах червоноармійців варто було очікувати появу хрестів чи іншої релігійної символіки, що суперечило офіційній ідеології та атеїстичній пропаганді.

Ще одна постанова НРЗУ вийшла 19 березня 1945 р.: «*Про увіковічнення пам'яті летчиків-героїв 4.-го Українського Фронту впавших в боях за освобождення Закарпатської України»* [Постанова, *Вісник НРЗУ*, 1945 р., с. 54]. У ній підкреслювалася роль Червоної

[1] ЗУ – перехідне державне утворення, що з'явилося 26 листопада внаслідок проголошення Маніфесту про возз'єднання з Радянською Україною. Назви краю у міжвоєнний період та часи Другої світової війни : чехословацька Підкарпатська Русь, угорське Підкарпаття. Закарпатська Україна проіснувала до січня 1946 р., після чого стала звичайною областю Української РСР.

[2] Місцеві жителі здійснювали поховання не тільки радянських, але й угорських та німецьких військових, які загинули в ході бойових дій. Однак, нерідко було й таке, що червоноармійці їх загрібали обабіч доріг за допомогою спецтехніки для безперешкодного проходу Червоної Армії в ході наступальних операцій.

[3] У цій статті згадане поняття та похідні від нього слова вживатиму у лапках, оскільки останнім часом воно піддається критиці дослідників. Для позначення процесу входження Закарпаття до складу СРСР використовують також такі поняття як: «приєднання», «захоплення», «окупація», «м'яка анексія» і т.д.

[4] Тут і далі назви Постанов чи цитати з них подаю курсивом та мовою оригіналу.

Армії у визволенні ЗУ від «*тяжкої віковічної неволі*»[1]. Згідно неї, на честь «*Сталинських соколів*», на одній із площ Ужгорода передбачався окремий пам'ятний монумент. Місце його побудови, а також скульптуру пам'ятника мало обрати командування 4-го Українського Фронту. Як згодом виявилося, на особливий індивідуальний пам'ятник в честь льотчиків місцевих бюджетних коштів не вистачило, а тому пізніше на одній із набережних Ужгорода з'явилася типова скульптура воїнів-сталінградців (рис. 1).

Наступною була постанова: «*Про збір коштів від населення на пам'ятник свободи*[2] *і павшим героям Вітчизняної війни*» [ДАЗО, ф. Р-190, оп. 1, спр. 121, арк. 50], яку прийняли 18 червня 1945 р. Вона мала стимулювати населення на добровільні грошові внески, яких не вистачало на будівництво пам'ятників, а також засвідчити їх вдячність «визволителям».

Слід відмітити, що ініціативу щодо збору коштів, а також згадане ідеологічне обґрунтування цього заходу проявив і запропонував уповноважений у комунальних справах ЗУ Петро Сова, який був відповідальний за процес меморіалізації загиблих воїнів 4-го Українського фронту[3]. Ще напередодні появи згаданої вище відповідної Постанови НРЗУ, – у травні 1945 р., від його імені було видане розпорядження до Ужгородського ОНК, де наголошувалося, що «… *позаяк пам'ятник має служити символом вдячності мешканців Ужгорода та ужгородської округи, розпоряджається негайно організувати та провести збірку в місті Ужгород та у всіх селах ужгородської округи…*» [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 59, арк. 1–2]. Для забезпечення збору коштів були роздруковані та пронумеровані підписні листи, які розсилалися у всі народні комітети округи, що було цілком новим явищем в історії краю. Відзначалося, що втрата цих листів суворо карається. Новою та невдовзі звичною для краян стала практика збирання коштів посередництвом профспілок.

Цей централізований та планомірний підхід взяли за основу в згаданій Постанові НРЗУ «*Про збір коштів…*», яка узаконила добровільний збір коштів на пам'ятник Героям Карпат в м. Ужгороді з населення всього регіону. У ній відзначалися відповідальні за проведення збору фінансові органи на місцях, регламентувалася звітність по підписним листам (14 днів по отриманні Постанови) і т.д. Прикметним є те, що на момент прийняття постанови в деяких окружних центрах пам'ятники вже були урочисто відкриті (в Севлюші, Воловому, Берегові), а більшість інших (а в тому числі найдорожчий – ужгородський меморіал) знаходилися на завершальній стадії будівництва, тобто реальної потреби в організації збору внесків серед населення вочевидь не було.

Показово, що того ж року у бюджеті знайшлися чималі кошти (131 тис. пенге[4]) на проведення 26 жовтня 1945 року банкету для 200 осіб з приводу першої річниці визволення краю [Міщанин, 2018, с. 120]. Була також фінансова можливість урочисто відмітити в листопаді 1945 р., 28-му річницю Жовтневої революції, яка обійшлася в 400 тис. пенге [ДАЗО, ф. Р-12, оп. 1, спр. 248, арк. 5].

Цікавим документом, що висвітлює особливості «збору коштів» є *Інструкція* до постанови 18 червня, яку підготували на наступний день – 19 червня [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 234, арк. 2]. У ній підкреслювалося, що ціллю згаданої Постанови є моральний тиск на кон'юнктурників, спекулянтів, заможних жителів краю аби ті здавали гроші на покриття видатків на будівництво пам'ятників загиблих героїв Вітчизняної війни. Передбачалося створення окружних комісій з 12-ти членів у складі яких мали бути представники відповідних міських народних комітетів, Компартії та окружних фінвідділів. Кожна комісія повинна була визначати суму, яку слідувало витребувати з конкретних осіб. Збір планували проводити шляхом вручення платіжного сповіщення під розписку, при чому бажано було одразу отримувати кошти. У всіх випадках обов'язковим було пояснювати благородну мету на яку зібрані кошти мали йти та щоб населення охоче сприяло проведенню заходу.

Ця Інструкція в кінцевому рахунку не вступила в дію, тому що її відмовився підписувати голова НРЗУ Іван Туряниця, на відміну від головного комунальника (П. Сови) та фінансиста (Г. Івашко) Закарпатської України, які поставили свої підписи під документом. На той момент голова НРЗУ ще мав відносну свободу дій, яка закінчиться, коли Закарпатська Україна на початку 1946 р. отримає статус області Української РСР. Хоча Інструкція не діяла, однак зміст цього документу породжує сумніви у дійсно благородній меті збору коштів, а також щирій добровільності людей, які здавали гроші на пам'ятники загиблим «визволителям».

Запланований збір коштів загалом відбувався з великим запізненням. Зокрема, відповідальні особи на місцях повинні були до 10 липня прозвітувати про роботу з підписними листами та щодо зібраних грошей. Однак, уповноважений по комунальним справам навіть станом на 25 липня не отримав жодного звіту [ДАЗО, ф. Р-190, оп. 1, спр. 121, арк. 55], хоча вже 22 липня було офіційно завершено пам'ятник в м. Ужгороді. На цей монумент було витрачено найбільше коштів у порівнянні із пам'ятниками в окружних центрах. Якщо на меморіальний комплекс в Ужгороді було з самого початку заплановано витратити 1 млн. 50 тис. пенге, то у таких містах як Мукачево, Берегово і Хуст вони обходилися від 150 до 200 тис. пенге кожен.

Більшість ОНК тільки в серпні-вересні здали звіти, тоді як деякі просили відстрочки навіть до жовтня. Їх звітні документи засвідчують численні випадки втрати підписних листів, безвідповідальне ставлення до виконання обов'язків призначених осіб, випадки свідомого саботування збору коштів населенням цілими селами. Зокрема, цікаво, що гроші на пам'ятник бійцям Червоної Армії не вдалося зібрати

[1] Формулювання про «вікове мадярське рабство» було звичним в офіційній риториці представників радянської влади, а також активно пропагувалося серед населення, що відіграло важливу роль в етнічній мобілізації місцевих українців-русинів.

[2] «Свободи» тут у значенні волі, тобто визволення.

[3] Невідомо, чи це дійсно була власна ініціатива П.Сови, чи йому «підказав» хтось із «товаришів».

[4] До грошової реформи, яка ввела у обіг радянський карбованець, на території Закарпаття ходили угорські пенге та чеські крони.

навіть у с. Чорний Потік Іршавської округи, де німецькі війська спалили немало селянських будов у ході пошуку та боротьби із радянськими партизанами [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 234, арк. 9].

У пам'яті респондентів з якими автор спілкувався особисто не збереглося згадок про збір коштів на пам'ятники «визволителям». Але про причини не надто успішного збору добровільних внесків можна судити з їх розповідей про буденне життя наприкінці війни. Є чимало спогадів, що засвідчують важке матеріальне становище населення та пояснюють відсутність у нього ентузіазму щодо ідеї спорудження пам'ятників Героям Карпат. Хоча масового голоду не було, але денний харчовий раціон дитини міг складатися із «*…коновки молока та жменьки муки із меленої фасолі, сухих груш та кукурудзяних кочанів…*»[1]. Селяни турбувалися про власне виживання, оскільки остання зима тієї війни була затяжною та доволі суворою. В умовах загального зубожіння та важких умов люди нерідко вдавалися до мародерства задля одягу та взуття. Це видно із спогадів та офіційних документів різних куточків області.

Зокрема, у селищі Ясіня Рахівської округи місцеве населення роздягало загиблих вояків, не дивлячись на їх приналежність. А оскільки уніформа іноді була єдиним способом розрізнити представників певної армії, то згодом виявилося доволі складно ідентифікувати тіла. У результаті, коли на вимогу військового командування 4-го Українського фронту відбувалося укрупнення могил, до братського захоронення потрапили як радянські, так і німецькі й угорські солдати [ДАЗО, ф. Р-16, оп. 1, спр. 58, арк. 35].

Один із старожилів родом з с. Оріховиця (суч. Ужгородский р-н) ділився спогадами, як навесні 1945 р., коли почалося танення снігу та трохи розмерзла земля, він роздягав неглибоко закопані трупи угорських та німецьких бійців, бо йому, як і багатьом іншим, не було що вдягнути[2]. Співрозмовник із с. Жденієво (суч. Мукачівський р-н) розказував[3], що тої зими його старший брат неодноразово ходив з сокирою до лісу, де були замерзлі тіла загиблих угорських вояків та приносив звідти відрубані ноги в чоботях. Їх відігрівали на печі, після чого взуття залишали, а залишки тіл викидали на вулицю. До ранку від цих людських решток не залишалося сліду, тому що сільським псам теж жилося сутужно.

Рідний згаданому оповідачу населений пункт фігурує в офіційних документах, які висвітлюють збір коштів. Внаслідок бойових дій доволі велике село Жденієво (тоді проживало більше півтори тисячі населення) згоріло майже повністю – вціліло тільки 4 хати. Його жителі врятувалися, однак, окрім збереженої худоби та деяких речей, фактично втратили засоби до існування. Однак це не убезпечило їх від збору коштів на меморіали солдатам, бо підписні листи свідчать, що гроші там були зібрані так само, як і в сусідніх неушкоджених селах [ДАЗО, ф. Р-618, оп. 1, спр. 55, арк. 47–48].

Усні спогади дають відомості, що у період запровадження меморіалізаційних постанов НРЗУ місцевому населенню часто не вистачало елементарних предметів побуту, що підтверджується на рівні тогочасних документів. Один із протоколів засідань Севлюшського ОНК (суч. Берегівський р-н) на одній сторінці наводить дані, що 80% населення окружного центру не забезпечені споживчими потребами [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 75, арк. 10–15], а вже на наступній звітує про успішне відкриття пам'ятників партизанам у пригородніх селах Чорний Ардів, Гетиня та Текові і про початок будівництва пам'ятного монумента у самому місті Севлюш (суч. Виноградів). Із усних спогадів дізнаємось, що межах тієї округи бої фактично не відбувалися, а угорські та німецькі вояки залишили після себе позитивне враження[4]. І хоча більшість селян вітали прихід радянських військ та пізніше майбутнє приєднання краю до Української РСР, але навряд чи вони стали ревними прихильниками ідеї спорудження пам'ятника бійцям, яких на території Севлюшського ОНК загинуло не надто багато.

Загалом, попри фінансові та інші труднощі, упродовж весни-літа 1945 року в 12-тьох з 13-ти окружних центрів краю, а також багатьох інших населених пунктів постали братські могили та пам'ятники загиблим червоноармійцям та партизанам. Усі вони, на вимогу військового командування, з'явилися у центрі міст чи селищ (рис. 2-6). Така практика не була звичною для попередніх політичних режимів, оскільки чеські та угорські військові цвинтарі на Закарпатті зазвичай поставали за межами населених пунктів або на їх околицях (де, власне, і зараз знаходяться) та представляли собою індивідуальні могили з хрестами. Радянські ж меморіали споруджували у вигляді обелісків з зірками біля братських могил, на яких, від імені місцевого населення, російською мовою фігурували слова вдячності за звільнення від «вікового угорського рабства чи фашистської неволі». Спорудили такий і в м. Берегові (рис. 5), де переважна частина населення були угорцями за національністю, які не вважали червоноармійців визволителями, так само як і попередню (угорську) владу окупаційною.

Нові (ідеологічно правильні) пам'ятники почали використовувати в поширенні радянських ритуалів. Адже в подальшому саме біля них (допоки не з'явилися монументи Сталіну та Леніну) проводили мітинги та розпочинали парадні ходи на честь офіційних свят радянського календаря, які упродовж кількох років після «визволення краю» витіснили традиційні релігійні свята у сімейно-побутову сферу.

Ідеологічна та геополітична підстави появи пам'ятників Героям Карпат очевидні, бо дійсної необхідності в перепохованні бійців радянської армії у

[1] Записано 14.17.16. р. у с. Верхнє Водяне Рахівського р-ну Оповідач – жінка 1939 р.н.

[2] Записано 3.07.15 р. у с. Оноківці Ужгородського р-ну. Оповідач – чоловік 1930 р.н.

[3] Записано 20.11.15 р. у с. Жденієво Воловецького р-ну. Оповідач – чоловік 1938 р.н.

[4] Записано 04.07.18 р. у с. Великі Ком'яти Берегівського р-ну. Оповідач – чоловік 1923 р.н.; Записано 3.07.18 р. у с. Онок Берегівського р-ну. Оповідач – чоловік 1940 р.н.; Записано 05.07.18 р. у с. Боржавське Берегівського р-ну. Оповідач – чоловік 1934 р.н.

період, коли ще йшла війна не було, адже їх тіла вже були поховані в індивідуальних чи групових похованнях розкиданих у межах Закарпаття. Реалізацію цієї мети поклали на місцеві органи нової (комуністичної) влади, які її здійснили у контексті запровадження інших перетворень [Леньо, *Вісник,* с. 118–124], що відносяться зазвичай до сфери політики пам'яті. Аналізуючи ці зміни помітно, що насправді меморіалізаційні ініціативи 4-го Українського фронту відбувалися в руслі звичної для радянських теренів екстремальної історичної політики, яка передбачає нівелювання попередньої історії в свідомості населення.

Щоправда є один суттєвий нюанс. Дослідник з Росії Міхаіл Габовіч звертає увагу, що перші радянські воєнні меморіали були зведені саме за межами СРСР в «кільватері наступаючої виснаженої Червоної Армії» [Габович, 2014], тоді як на території Союзу їх почали споруджувати вже після війни. Якщо взяти це до уваги, то випливає, що на початок 1945 року в очах командування 4-го Українського фронту територія Закарпаття виглядала швидше регіоном, який не відноситься до СРСР, попри те, що від кінця жовтня 1944 року там ішла активна пропаганда ідеї «визволення» та розгортання дійсно масового руху місцевих українців за возз'єднання із Українською РСР.

Висновки. Укрупнення могил та створення мережі пам'ятників Героям Карпат на території Закарпаття ініціювало командування 4-го Українського фронту. Здавалося, що ці заходи були покликані для досягнення геополітичної цілі, оскільки монументи «визволителям» спершу з'являлися на територіях країн, які не входили до складу СРСР і служили нагадуванням про доблесний подвиг Червоної Армії. Однак, в ході укрупнення могил та будівництва пам'ятників в регіоні, виявилася інша мета зведення цих меморіалів. Їх поява подавалася як вияв вдячності місцевого населення за визволення не тільки від «фашистів», але й «багатовікової неволі» в якій перебувала місцева спільнота прагнучи до возз'єднання із УРСР. Меморіали Героям Карпат засвідчили перші масштабні перетворення меморіалізаційного характеру, які ініціювала нова влада. Однак вони були тільки частиною глобальної політики пам'яті, яка тоді починала втілювалися на Закарпатті. Загалом це засвідчує перспективу наступних досліджень щодо впливу цієї політики на колективну пам'ять та в ширшій перспективі на ідентичність місцевого населення.

Список використаних джерел

Габович, Михаил, 2014. Советские военные памятники: биографические заметки, *Что делать? № 37: Face to Face with the Monument.* [Online] Доступно: http://gabowitsch.net/wp-content/uploads/2014/05/Chto-delat-pamiatniki-FINAL-ru.pdf (дата звернення: 15.10.2021).

Гриценко, Олександр, 2014. *Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України*, Київ: К.І.С., 352 с.

Державний архів закарпатської області, ф. Р-14, оп. 1, спр. 59, арк. 1–2. Збірка коштів на будову пам'ятника «Героям Карпат» в Ужгороді.

ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 75, арк. 10–15. Випис із протоколу № 1 засідання Севлюшського МНК від 1 травня 1945 р.

ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 234, арк. 2. Инструкция к постановлению НРЗУ от 18 июня 1945 г.

ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 234, арк. 9. Протокол допроса председателя СНК в Чорном Потоке относительно сбора пожертвований на постройку памятника Героям Карпат в Ужгороде.

ДАЗО, ф. Р-16, оп. 1, спр. 58, арк. 35. Похоронення трупів в с. Ясіню.

ДАЗО, ф. Р-190, оп. 1, спр. 121, арк. 50. Постанова про збір коштів від населення на пам'ятник свободи і павшим героям Вітчизняної війни.

ДАЗО, ф. Р-190, оп. 1, спр. 121, арк. 55. Оголошення уповноваженого комунальних справах НРЗ до всіх МНК ТА ОНК.

ДАЗО, ф. Р-618, оп. 1, спр. 55, арк. 47–48. Подписные листы по сбору средств на строительство памятника Героям Карпат в г. Ужгороде, составленные в Нижне-Веречанском округе.

ДАЗО, ф. Р-618, оп. 1, спр. 56, арк. 7. Всім окружним і міським народним комітетам Закарпатської України.

ДАЗО, ф. Р-12, оп. 1, спр. 248, арк. 5. Уповноваженому НРЗУ в справах фінансів.

Декрет чис. 4. «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» 29 листопада 1944 р., *Вісник НРЗУ*. Число 1. 30 жовтня 1944 р., с. 4.

Памятник и праздник: этнография Дня Победы. Под редакцией Михаила Габовича, СПб.: Нестор-История, 2020, 416 с.

Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. Под редакцией Михаила Габовича, М.: Новое литературное обозрение. 2005, 784 с.

Постанова Народної Ради Закарпатської України про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули у боротьбі за визволення і незалежність нашої Батьківщини, *Вісник НРЗУ*. Число 2. 15 грудня 1944 р. с. 7.

Постанова Народної Ради Закарпатської України про увіковічення пам'яті летчиків-героїв 4.-го Українського Фронту впавши в боях за Закарпатську Україну, *Вісник НРЗУ*. Число 6, 30 березня 1945 р., с. 54.

Довганич, О.Д., 1995. Бої Червоної Армії за визволення Закарпаття / *Нариси історії Закарпаття (1918 – 1945 рр.),* Ужгород: «Закарпаття», Т. 2, с. 534–548.

Леньо, Павло, 2018. Зміна міської топоніміки Закарпатської України в період інтеграції краю до складу Української РСР (листопад 1944 – січень 1946 рр.), *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»,* Вип. 26, с. 118–124.

Міщанин, В.В., 2018. *Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр*., Ужгород: РІК-У, 644 с.

References

Gabovich, Michail., 2014. Sovetskie voennye pamjatniki: biograficheskie zametki, [Soviet military monuments: biographical notes] *Chto delat'? № 37: Face to Face with the Monument.* [online] Dostupno: http://gabowitsch.net/wp-content/uploads/2014/05/Chto-delat-pamiatniki-FINAL-ru.pdf (data zvernennja: 15.10. 2021). (in Russian).

Ghrycenko, Oleksandr, 2014. *Pam'jatj miscevogho vyrobnyctva. Transformacija symvolichnogho prostoru ta istorychnoji pam'jati v malykh mistakh Ukrajiny* [Local production of memory. Transformation of symbolic space and historical memory in small cities of Ukraine], Kyjiv: K.I.S., 352 s. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv zakarpatskoi oblasti. f. R-14. op. 1. spr. 59. ark. 1–2. Zbirka koshtiv na budovu pamiatnyka «Heroiam Karpat» v Uzhhorodi. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-14, op. 1, spr. 75, ark. 10–15. Vypys iz protokolu № 1 zasidannia Sevliushskoho MNK vid 1 travnia 1945 r. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-14, op. 1, spr. 234. ark. 2. Ynstruktsyia k postanovlenyiu NRZU ot 18 yiunia 1945 h. (in Russian).

DAZO, f. R-14, op. 1, spr. 234. ark. 9. Protokol doprosa predsedatelia SNK v Chornom Potoke otnosytelno sbora pozhertvovanyi na postroiku pamiatnyka Heroiam Karpat v Uzhhorode. (in Russian).

DAZO, f. R-16, op. 1, spr. 58, ark. 35. Pokhoronennia trupiv v s. Yasiniu. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-190, op. 1, spr. 121, ark. 50. Postanova pro zbir koshtiv vid naselennia na pamiatnyk svobody i pavshym heroiam Vitchyznianoi viiny. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-190, op. 1, spr. 121, ark. 55. Oholoshennia upovnovazhenoho komunalnykh spravakh NRZ do vsikh MNK TA ONK. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-618, op. 1, spr. 55, ark. 47–48. Podpysnye lysty po sboru sredstv na stroytelstvo pamiatnyka Heroiam Karpat v h. Uzhhorode, sostavlennыe v Nyzhne-Verechanskom okruhe. (in Russian).

DAZO, f. R-618, op. 1, spr. 56, ark. 7. Vsim okruzhnym i miskym narodnym komitetam Zakarpatskoi Ukrainy. (in Ukrainian).

DAZO, f. R-12, op. 1, spr. 248, ark. 5. Upovnovazhenomu NRZU v spravakh finansiv. (in Ukrainian).

Dekret chys. 4. «Pro usunennia madiarskykh i nimetskykh napysiv zi vsikh publichnykh mists» 29 lystopada 1944 r., *Visnyk NRZU*, Chyslo 1. 30 zhovtnia 1944 r., s. 4. (in Ukrainian).

Pamiatnyk y prazdnyk : эtnohrafyia Dnia Pobedы. Pod redaktsyei Mykhayla Habovycha, SPb.: Nestor-Ystoryia, 2020, 416 s. (in Russian).

Pamiat o voine 60 let spustia: Rossyia, Hermanyia, Evropa. Pod redaktsyei Mykhayla Habovycha, M.: Novoe lyteraturnoe obozrenye. 2005, 784 s. (in Russian).

Postanova Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy pro blahoustrii mohyl i uvichnennia pamiati voiniv, yaki zahynuly u borotbi za vyzvolennia i nezalezhnist nashoi Batkivshchyny, *Visnyk NRZU*, Chyslo 2. 15 hrudnia 1944 r., s. 7. (in Ukrainian).

Postanova Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy pro uvikovichennia pamiati letchykiv-heroiv 4.-ho Ukrainskoho Frontu vpavshy v boiakh za Zakarpatsku Ukrainu, *Visnyk NRZU*, Chyslo 6, 30 bereznia 1945 r., s. 54. (in Ukrainian).

Dovhanych, O.D., 1995. *Boi Chervonoi Armii za vyzvolennia Zakarpattia / Narysy istorii Zakarpattia (1918 – 1945 rr.)*, Uzhhorod: «Zakarpattia», T. 2, s. 534–548. (in Ukrainian).

Leno, Pavlo, 2018. Zmina miskoi toponimiky Zakarpatskoi Ukrainy v period intehratsii kraiu do skladu Ukrainskoi RSR (lystopad 1944 – sichen 1946 rr.), *Visnyk KhNU im. V.N. Karazina. Seriia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*, Vyp. 26, s. 118–124. (in Ukrainian).

Mishchanyn, V. V., 2018. *Radianizatsiia Zakarpattia 1944 – 1950 rr.*, Uzhhorod: RIK-U, 644 c. (in Ukrainian).

SUMMARY

MEMORIALIZATION OF THE "LIBERATORS" IN TRANSCARPATHIA DURING THE PERIOD OF PREVENTIVE SOVIETIZATION (1944 – 1946)

Pavlo Leno
Candidate of History, Docent of the Department of the Archaeology,
Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University»

In 1944 – 1946, during the preventive Sovietization of Transcarpathian Ukraine, the local communist authorities initiated radical changes in its symbolic landscape in order to influence the collective memory of the population. The result of this policy was the appearance in the region in 1945 of monuments in honor of the Heroes of the Carpathians (soldiers of the Red Army), who died as a result of active hostilities in October 1944. Officially, the perpetuation of the memory of the fallen Red Army soldiers took place as a manifestation of the people's initiative of the local population in gratitude for the liberation from fascism, including from the "centuries-old Hungarian slavery". However, archival materials and oral historical research prove that this process was an element of the traditional Soviet policy of memory, initiated by the command of the 4th Ukrainian Front. As a result, a number of memorial resolutions of the People's Council of Transcarpathian Ukraine were adopted in a short time. As a result, the graves of the Red Army were enlarged, fundraising was organized among the population, and the construction of monuments to the fallen liberators was started and successfully completed in all regional centers of the region. The peculiarity was that the installation of monuments in honor of the Heroes of the Carpathians took place long before the end of the Great Patriotic War / World War II, which was not observed in other territories of the Ukrainian SSR. One of the other paradoxes was that, so, the representatives of the Hungarian minority of the region demonstrated their appreciation for their "liberation from Hungarian domination".

Keywords: *Transcarpathia, Second World War, monuments to the Heroes of the Carpathians, Sovietization, memorialization, memory policy, oral history.*

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Памятник сталінградцям на колишній Ленінградській набережній в Ужгороді. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-102544

Рис. 2. Памятник воїнам Червоної Армії в селищі Вилок. Дата зйомки – 1946 р. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-162560

Рис. 3. Відкриття пам’ятника партизанам в м. Севлюш (суч. Виноградів) 22 квітня 1945 р. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-46203

Рис. 4. Пам’ятник воїнам Червоної Армії в м. Хуст. Дата зйомки 1947 р. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-56615

Рис. 5. Меморіал воїнам Червоної Армії в м. Берегове. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-074310

Рис. 6. Військове кладовище та пам’ятник у м. Перечин (фото з відкритих джерел)

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

ДМИТРО ДАНИЛЮК. ЗАКАРПАТТЯ, НАШ РІДНИЙ КРАЙ

DMITRY DANILYUK. TRANSCARPATHIA, OUR NATIVE LAND

Данилюк Дмитро. Закарпаття, наш рідний край. Посібник з історичного краєзнавства. Ужгород: РІК-У, 2021. 286 с.

Міщанин Василь Васильович
доктор історичних наук, доцент, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород
E-mail: vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 56031499200
Researcher ID: AAY-5123-2021
https://orcid.org/0000-0002-1705-0333

Vasyl Mishchanyn
Doctor of History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries of the Uzhgorod National University, Uzhgorod

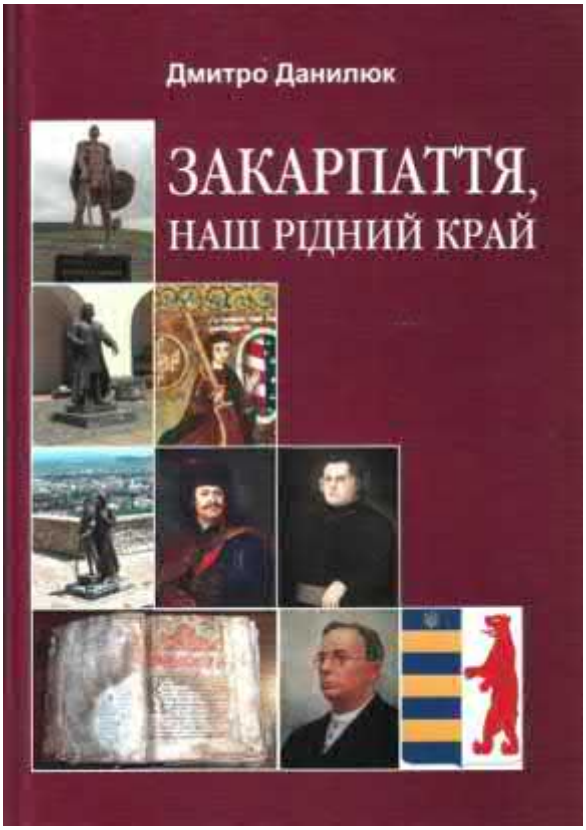

Людина живе доти, доки про неї пам'ятають… 6 червня 2020 р. перестало битися серце доктора історичних наук, професора, Заслуженого професора Ужгородського національного університету Дмитра Дмитровича Данилюка. 19 вересня 2021 р. йому мало б виповнитися 80 років[1]. Та час невблаганно бере своє…

Нині ми тримаємо посмертне видання посібника з історичного краєзнавства Закарпаття, над яким Д. Данилюк працював до останніх днів свого життя, і яке побачило світ завдяки ентузіазму та фінансового сприяння родини професора.

27 вересня 2021 р. в археологічному музеї УжНУ ім. проф. Е. А. Балагурі відбулася презентація посібника «Закарпаття, наш рідний край[2]. Університетські інформаційні ресурси активно висвітлювали цю подію. У повідомленні інформаційно-видавничого центру зазначається: «Це навчальний посібник, підготовлений на основі досліджень відомих вчених і лекцій з краєзнавства, які автор читав для студентів істфаку УжНУ. У посібнику в науково-популярній формі висвітлюються основні етапи історичного розвитку Закарпаття від найдавніших часів до сьогодення з урахуванням найновіших досягнень історичної науки»[3].

За інформацією Медіа-центру УжНУ, «професор пристрасно бажав випустити книгу до свого ювілею, постійно працював над нею, поспішав, але доля вирішила інакше: у червні минулого року його не стало. Проте останнє бажання науковця стало дійсністю завдяки близьким та колегам. Презентований посібник – це розширене, довершене видання попередньої книги професора, у якій в доступній формі висвітлюються основні етапи історичного розвитку Закарпаття від найдавніших часів до сьогодення»[4]. На презентації виступило керівництво факультету історії та міжнародних відносин УжНУ, колеги та учні Д. Данилюка.

У першу чергу вчений відомий своїми історіографічними дослідженнями. Своєрідний підсумок наукової діяльності професора було зроблено до його 70-ліття – видання бібліографічного покажчика. Він називається

[1] Вегеш М., Віднянський С., Міщанин В. Данилюк Дмитро Дмитрович. Український історичний журнал. 2020. №3.(552). С. 238-239.
[2] Данилюк Д. Закарпаття, наш рідний край. Посібник з історичного краєзнавства. Ужгород, 2021. 286 с.
[3] Фельцан Г. В УжНУ презентували книгу професора Дмитра Данилюка "Закарпаття, наш рідний край". URL: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/v-uzhnu-prezentuvali-zakarpattya-nash-ridnij-kraj.htm (06.10.2021).
[4] Дердюк Ю. На факультеті історії та МВ ушанували пам'ять професора Данилюка презентацією його книги. URL: https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/na-fakulteti-istorii-ta-mv-vshanuvaly-pam-iat-profesora-danyliuka-prezentatsiieiu-joho-knyhy/2021-09-29-48616 (06.10.2021).

«Історіограф Дмитро Данилюк»[1] і вийшов у серії «Вчені Ужгородського національного університету». На 2011 р. Д. Данилюк мав вагомий доробок: 9 монографій; 2 видання на правах рукопису, 10 розділів у колективних працях; 142 статті у збірниках, наукових вісниках, енциклопедичних виданнях, 118 публікацій у періодичній пресі, 12 навчально-методичних розробок[2]. А ще ним упорядковано чотири видання з наукової спадщини Ю. Венеліна, О. Духновича, І. Орлая. Та й після цього Д. Данилюк продовжував плідно трудитися на науковій та освітній ниві.

Другою сферою наукових інтересів професора було історичне краєзнавство. Д. Данилюк для студентів історичного факультету читав нормативні і спеціальні курси, які належним чином методично забезпечені[3]. Ним удосконалено методику викладання, яку розробив відомий учений-краєзнавець, вчитель і наставник Д. Данилюка, професор М. Троян.

Результатом багаторічної роботи Д. Данилюка стала поява у 2013 р. навчального посібника «Історія Закарпаття»[4]. Ми у свій час писали рецензію на це видання, де відзначали, що цей посібник якісно відрізняється від наявної до цього часу у розпорядженні педагогів і всього читацького загалу літератури з історичного краєзнавства. В ньому багатовікова історія краю викладена стисло з визначенням основних етапів його розвитку та місця в загальноєвропейському історико-культурному процесі. У ньому автор обґрунтовував актуальність курсу краєзнавства, його місце у системі виховання молоді в дусі любові до рідного краю[5]. У посібнику «Історія Закарпаття» Д. Данилюк описав всі етапи історичного розвитку краю від найдавніших часів до сьогодення, визначаючи місце Закарпатської області в євроінтеграційному курсі незалежної України. Про цікавість до посібника свідчить той факт, що його, немалий на наш час тираж у 500 примірників швидко розійшовся.

А тому професор Д. Данилюк мріяв про перевидання посібника. Як відзначив у післяслові до посібника Ю. Данилець «Більше п'яти років професор готував друге видання посібника – «Закарпаття, наш рідний край». На жаль цій книзі доведеться побачити світ вже після смерті автора, який відійшов у інші світи 6 червня 2020 р., залишивши для нас гідну пам'ять про себе»[6].

То ж зробимо спробу порівняти ці два видання. Обидва видання віддруковані у однаковому типографічному форматі: 70×100×16. «Історія Закарпаття» вийшла у видавництві В. Падяка, випусковим редактором стала Л. Ільченко. Редактором «Закарпаття, наш рідний край» став Б. Кушнір, а оригінал-макет віддруковано у ТОВ «РІК-У». Перше видання становило 27, 62 умовних друкованих аркушів і вийшло тиражем 500 примірників. Друге відповідно – 23, 22 і 200.

Посібник «Історія Закарпаття» містить Додатки, в яких подаються головні джерела (13 позицій) та рекомендується література (74 позиції), виділяються основні дати з історії Закарпаття (С. 282-290), наводяться «Перелік вищих керівних осіб, які управляли територією історичного Закарпаття» (С. 291-293). Також тут присутній іменний покажчик (С. 294-300). Окремим блоком подано підписи до ілюстрацій та наведено двосторінкову наукову біографію Д. Данилюка. Цього немає у посібнику «Закарпаття, наш рідний край».

У навчальному посібнику «Історія Закарпаття» виділено 14 тем («Прадавня історія Закарпаття», «Закарпаття у складі Угорського королівства», «Закарпаття між трансільванським князівством і Австрійською імперією» (друга половина XVI – XVIII ст.)», «Культура Закарпаття у IX – XVIII ст.», «Закарпаття у першій половині XIX ст.», Розвиток культури у період національного відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)», «Закарпаття у складі Австро-угорської монархії (1867 – 1918 рр.)», «Культура краю другої половини XIX – початку XX ст.», «Закарпаття у міжвоєнний період (1919-1939 рр.)», «Культурний розвиток краю у складі ЧСР», «Закарпаття в роки Другої світової війни (1939-1944 рр.)», «Визволення Закарпаття і возз'єднання з Українською РСР (1944-1945 рр.)», «Закарпатська область у складі Української РСР: здобутки і втрати», «Закарпатська область в роки незалежності України»), поділених на параграфи. Кожний з параграфів, окрім

---

[1] Історіограф Дмитро Данилюк : бібліограф. покажч. / уклад. Л.О.Ільченко ; біограф. нарис М. Вегеш, В. Ілько, М. Олашин. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2011. 200 с.

[2] Міщанин В., Світлик Н. Біобібліографія історіографа. Історіограф Дмитро Данилюк: біобібліографічний покажчик / уклад. Л.О. Ільченко; біогр. нарис М.Вегеш, В.Ілько, М.Олашин. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2011. 220 с.: іл. (Серія «Вчені Ужгородського національного університету»). // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; [Редкол.: М.М.Вегеш (голова) та ін.]. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 28. С. 196-202.

[3] Данилюк Д. Програма спецкурсу «Історичне краєзнавство» / Ужгород. держ. Ун-т, Каф. Історії України. Ужгород, 1996, 19 с.; Данилюк Д. Програма курсу «Теорія і методика краєзнавчої роботи» : для магістрів : спеціальність – історія / Д. Данилюк ; М-во освіти і науки України, Ужгород, нац. ун-т, Іст. ф-т, Каф. історії України. Ужгород : Вид-во УжНУ, 2006. 32 с.; Данилюк Д. Історичне краєзнавство : робоча навч. програма : напрям підготовки : історія : спеціальність : історія : форма навчання : денна, заочна / М-во освіти і науки України, Держ. вищий навч. заклад «Ужгород, нац. ун-т», Іст. ф-т, Каф. історії України. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2009. 60 с.

[4] Данилюк Дмитро. Історія Закарпаття: навч. посіб. [Текст] / Д.Д.Данилюк; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Держ. вищий навч. заклад «Ужгородський національний університет», Іст. ф-т, Каф. історії України; вип. ред. та покажч. Л.Ільченко. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2013. 304 с.; 16 кольор.вкл.

[5] Міщанин В. «Історія Закарпаття» для учнів шкіл і студентів вузів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; [Редкол.: О.С.Мазурок (голова) та ін.]. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. Вип. 1(32). С. 166.

Міщанин В., Світлик Н. Біобібліографія історіографа. Історіограф Дмитро Данилюк: біобібліографічний покажчик / уклад. Л.О. Ільченко; біогр. нарис М.Вегеш, В.Ілько, М.Олашин. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2011. 220 с.: іл. (Серія «Вчені Ужгородського національного університету»). // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; [Редкол.: М.М.Вегеш (голова) та ін.]. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 28. С. 196-202.

[6] Данилець Ю. Післяслово. Учитель, наставник, справжній історик // Данилюк Д. Закарпаття, наш рідний край. Посібник з історичного краєзнавства. Ужгород, 2021. С. 286.

останнього, містить рубрику «Історичні джерела», де автор подав найважливіші, на його погляд, уривки з документальних матеріалів. Ця рубрика відсутня у другому виданні, де історичні джерела десь розчинились у текстах параграфів.

Посібник «Закарпаття, наш рідний край» має 15 тем. Назви 14 тем (і їх параграфів) в обох посібниках ідентичні. Лише чотирнадцята тема не має поділу на підрозділи. Абсолютно новою стала п'ятнадцята тема: «Революція гідності – очищення влади». Вона також не поділена на параграфи. Тут, на дванадцяти сторінках, описано події, які відбувалися на Закарпатті, і були пов'язані з євроінтеграційними процесами України кінця 2013 – 2014 рр. – революцією гідності, захисту закарпатцями територіальної цілісності України, діяльністю волонтерів тощо. Події доведено до 2019 року.

Обидва видання добре проілюстровано. Так, у першому виданні на початку поміщено 16 кольорових вклейок з ілюстраціями природи, замків і архітектурних споруд Закарпаття. У другому – наприкінці посібника розмішено 8 чорно-білих світлин пам'ятників, сакральних споруд та замків Закарпаття, друга половина – кольорові світлин, які представляють життєвий і творчий шлях Д. Данилюка.

Як підсумок Д. Данилюк вживає слова А. Патруса-Карпатського виголошені ним у 1946 р. : «Прекрасна земля наша – Закарпатська Україна… Та найбільший скарб закарпатської землі наш народ. Крізь полум'я довгих століть панування чужинців звитяжно пройшов він і зберіг своє національне обличчя чистим, ясним і незаплямованим, зберіг свою рідну українську мову, звичаї, пісні, поговірки, священні традиції і заповіт батьків». Також професор цитує уривок із «Звернення Закарпатської обласної ради» в буремні дні лютого 2014 р.: «Занадто дорогою ціною дався нам шанс будувати нову демократичну державу – на олтар свободи покладено понад сотню життів патріотів. Висловлюємо глибокі співчуття родинам полеглих Героїв. Пам'ять про їхній Подвиг назавжди залишиться в серцях українського народу Єдино правильним шляхом, яким повинні ми рухатися, є курс на Європу»[1].

[1] Данилюк Д. Закарпаття, наш рідний край. Посібник з історичного краєзнавства. Ужгород, 2021. С. 264.

ФОРТИФІКАЦІЙНЕ ЗОДЧЕСТВО ЗАКАРПАТТЯ НА СТОРІНКАХ НОВОГО ВИДАННЯ

FORTIFICATION ARCHITECTURE OF TRANSCARPATHIA ON THE PAGES OF THE NEW EDITION

Прохненко І., Жиленко М., Мойжес В. Замки Закарпаття: від Боржави до Тиси (оборонні споруди на Соляному Шляху). Ужгород: Поліграфцентр "Ліра", 2020. 160 с.

Пеняк Павло Степанович
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

Pavlo Penyak
Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Ukrainian Studies. I. Krypyakevych National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

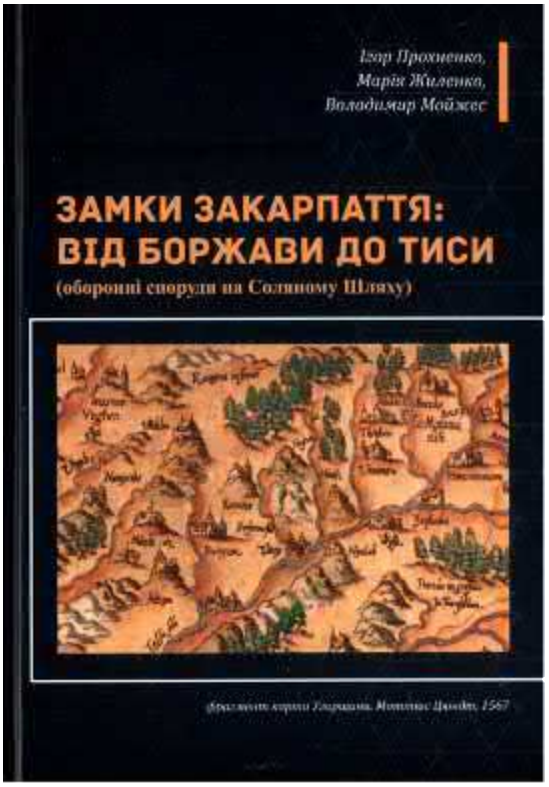

У 2020 р. побачила видавничий світ монографія археологів Ужгородського національного університету І. Прохненка, М. Жиленко, В. Мойжеса, присвячена фортифікаційному зодчеству Закарпаття в добу пізнього середньовіччя і ранньомодерний час. Рецензоване видання підготовлено в рамках проекту «Відновлення туристичної привабливості Соляного Шляху». Він має на меті дослідження та відновлення стародавнього маршруту, який зараз охплює територію Закарпатської області України та області Саболч-Сатмар-Берег Угорщини. Як відомо, в добу середньовіччя він використовувався для транспортування солі з території Закарпаття до Європи.

Видання складається з чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, альбому ілюстрацій обсягом 160 с. У ньому подається аналіз матеріалів, отриманих археологічною експедицією УжНУ під час дослідження ряду замків, що були безпосередньо пов'язані з контролем основних торговельних артерій Верхнього Потисся – річок Боржави і Тиси.

В історіографії, що присвячена середньовічному та ранньомодерному військовому зодчеству Верхнього Потисся, зафіксовано більше двох десятків замків, розміщених на території Закарпаття. Їх залучення до історичних реконструкцій наштовхується на певні складнощі, починаючи з визначення самого терміну «замок», до категорії якого зазвичай включені городища («земляні фортеці»), палаци і сторожові пости. Це, наприклад, палаци в Чинадієві, Довгому, Єсені, Горянах, не локалізованих місцезнаходжень Берегвар, Гутівар, Шашвар, а також ряду пунктів без кам'яних фортифікаційних споруд (Дийда-Тоувар, Боршова, Вишково). До достовірних відносяться Ужгород, Мукачево, Хуст, Виноградово (Канків), Невицьке, Королево (Нялаб), Бронька, Сільце (Бодулів), Квасово, Середнє.

Для встановлення більш-менш достовірних часових рамок будівництва замків краю виникла необхідність критичного підходу до свідчень писемних джерел і залучення нових археологічних даних. Все це сприяло тому, що в 2007 р. був створений окремий загін експедиції УжНУ, діяльність якого зосереджувалася на дослідженні тих замків, які не мали достатнього археологічного підґрунтя. Це стосується Хуста, Вишкова, Королева, Виноградова, Броньки, Сільця, Середнього, Квасова. Крім цього, це дозволило з нових позицій поглянути на наявну джерельну базу, підійти до створення стратиграфічної колонки окремих пам'яток.

Перший розділ присвячений висвітленню питання стану замкового зодчества в Угорщині в період розвинутого середньовіччя. Автори виділяють ряд етапів функціонування замків. Так, для XII – XIII ст. була характерна система королівських комітатів із жупанськими укріпленнями в основі. З XIII ст. з'явилися невеликі за площею, новозбудовані замки, які за останніх Арпадовичів стали важливим механізмом впливу певних олігархічних кланів. Після зміцнення на угорському престолі представника династії Анжу замки стають уособленням політичної влади монарха і функціонували переважно як центри королівських доміній. У пізньому середньовіччі вони поступово перейшли до рук нової аристократії і часто трансформувалися у розбудовані комплекси і резиденції.

Історії дослідження замків Закарпаття присвячений другий розділ. Огляд літератури починається з писемних джерел, значну частину яких становлять дарчі грамоти, судові рішення, дозволи, накази, листи монархів, пов'язані зі статусом або правом власності на те чи інше укріплення. Відзначено зацікавлення і внесок учених Угорщини і Румунії до вивчення історії замкових споруд північно-східної частини Тисо-Дунайського басейну. Що стосується вітчизняних дослідників, то інтересу до даної проблематики певний час взагалі не спостерігалося, так як розкопки пізньосередньовічних і ранньомодерних пам'яток не вважалися як такі, що належали до кола вивчення археології.

У третьому розділі розглядаються результати розкопок замків долини Боржави – Броньківського, Сілецького і Квасівського. У добу середньовіччя по цій одній з важливих водних артерій краю проходив торговельний шлях, який в окремих місцях з'єднував комітати між собою. У ряді пунктів їх перетину виникали митні пости та споруди замкового типу для контролю за транспортуванням певної категорії товарів, насамперед солі. За результатами розкопок дослідники дійшли думки, що час спорудження Броньківського замку припадає на другу половину XIII ст., Квасівського – на рубіж XV – XVI ст., а побудований наприкінці XIII ст. замок Бодулів у Сільці взагалі не був введений в експлуатацію.

Замкам верхів'я Тиси та їх функціонуванню присвячений останній розділ книги. Зокрема, розглядаються результати дослідження фортеці у Виноградові, зведення системи кам'яних укріплень якої датується початком XIV ст.; замку Нялаб, що розташований на північно-західній околиці селища Королево Берегівського району. На останньому, наприклад, вивчалося три житлових приміщення з кахляними печами, зібрана велика кількість фрагментів кераміки, в тому числі і імпортної, кахлі, вироби зі шкіри, кістки, скла, металу (побутові речі, ремісничий інвентар, елементи одягу, монети, зброя). На погляд авторів, функціонування укріплень Нялабу припадає на кінець XIII – середину XVII ст. Фортифікаційні споруди цього регіону представлені також невеликим за розміром укріпленням Варгедь біля Вишкова Хустського району та замком у Хусті. Побудований у XIV ст. невеликий Хустський замок у результаті ряду перебудов протягом XV – XVII ст. перетворився на значний за розмірами комплекс захисних, житлових і господарських споруд.

У висновках автори виділяють декілька етапів замкового будівництва розглядуваної території. Перший припадає на кінець XIII ст. і характеризується спорудженням фортець у Броньці, Сільці та Вишкові. Наступний охоплює початок XIV ст., коли розпочалося будівництво укріплень у Королеві, Виноградові та Хусті і припиняється функціонування фортифікацій «першої хвилі». Для цих періодів притаманна незначна площа, яку займали укріплення, не досить потужний культурний горизонт, що дозволяє припустити домінування дозорної функції даних пунктів у цей час. Протягом третього етапу (друга половина XV – початок XVI ст.) відбувається фундаментальна перебудова існуючих (Королево, Виноградів, Хуст) і зведення нових фортифікацій у Квасові. Припинення ж функціонування цих замків відноситься до XVI – XVIII ст., але, як підкреслюють автори, ці події на кожній з пам'яток мали різні, не пов'язані між собою причини.

Це видання, безперечно, стане в нагоді для науковців, освітян, краєзнавців, так як отримані археологічною експедицією УжНУ матеріали з історії замкового будівництва Закарпаття значно уточнюють і доповнюють відомості про фортифікаційну архітектуру краю у добу пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу.

ЮВІЛЕЇ

ДО ЮВІЛЕЮ ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА СТЕПАНА ВАСИЛЬОВИЧА ВІДНЯНСЬКОГО

TO THE ANNIVERSARY OF THE FAMOUS UKRAINIAN HISTORIAN STEPAN VASILYEVICH VIDNANSKIJ

Олашин Микола Васильович,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри античності, середньовіччя та історії України до модерної доби,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: olasyn2017@gmail.com

Mykola Olashyn
Candidate of History, Docent, Docent of the Department of Ancient, Middle Ages and premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Шніцер Ігор Омелянович,
кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua

Ihor Shnitser,
PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Уродженцями Закарпаття було чимало відомих істориків. Серед них представники різної спеціалізації – дослідники вітчизняної та зарубіжної історії, славісти, археологи, етнологи, історіографи, джерелознавці, знавці історії науки і техніки тощо. До когорти талановитих істориків Срібної Землі належить і доктор історичних наук, професор, завідувача відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України, член-кореспондент НАН України Степан Васильович Віднянський. Цього року він відсвяткував своє 70-річчя. З нагоди ювілею ми спробуємо згадати і коротко охарактеризувати здобутки високошанованого колеги.

Степан Віднянський народився 27 березня 1951 року в Ужгороді в учительській родині. Навчався у міській СШ № 3. По її закінченні став студентом історичного факультету Ужгородського університету. Тут найбільший вплив на його формування мали професори Іван Гранчак, Михайло Троян, Яків Штернберг, Ілля Шульга, доценти Едуард Балагурі, Григорій Павленко, Василь Худанич та ін. Уже в студентські роки у нього проявився нахил до наукової роботи. Непереборне бажання стати високофаховим науковцем привело його у древній Київ, де у 1973 році він вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Відтоді його доля нерозривно пов'язана з цією провідною вітчизняною науковою установою. Степан Васильович працював на посадах молодшого (1976 – 1980) і старшого (1980 – 1991) наукового співробітника, а від 1991 року і дотепер очолює відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин. Захистив кандидатську (1977) і докторську (1997) дисертації. Йому було присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника (1983) та професора (1999) за спеціальністю «всесвітня історія» [Олашин, 2010, с. 95].

Наукові здобутки ювіляра є, безперечно, вагомими. Бібліографія його праць налічує близько 600 наукових публікацій, у т.ч. понад 80 індивідуальних і колективних монографій. Понад 50 наукових праць опубліковано за кордоном [Боровець, 2021, с. 25]. Він чимало зробив у дослідженні різної проблематики та брав участь у роботі понад 70 міжнародних наукових з'їздів, конгресів і конференцій. Так, будучи аспірантом, він під керівництвом відомого науковця, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента республіканської Академії наук Ірини Миколаївни Мельникової досліджував діяльність профспілок в Чехословаччині в кінці 60-х – першій половині 70-х років XX століття. Глибоко опрацював доступні документи, публікації в періодичній пресі, заяви партійних лідерів, виступи окремих профспілкових діячів. Усе це дозволило молодому вченому показати соціально-економічні та політичні умови, в яких працювали профспілки ЧССР; визначити місце, основні напрямки роботи, здобутки і упущення в роботі цієї громадської організації. У червні 1977 року Степан Васильович успішно захистив кандидатську дисертацію «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині і підвищення його ролі в суспільно-політичному житті країни (1969 – 1975 рр.)». Через два роки побачила світ його монографія, основу якої склали дисертаційні матеріали.

Другий напрям наукових пошуків історика – це вивчення проблеми робітничого класу в європейських країнах соціалістичного табору, розвитку їх економічної інтеграції, участі громадських організацій країн Центральної та Східної Європи в міжнародних відносинах, становлення та розвиток міжнародного руху споріднених областей і міст-побратимів. Відзначимо, що усі його публікації мали вагому джерельну базу, яка використовується й сучасними дослідниками.

Розпад Радянського Союзу і проголошення незалежної Української держави визначили нові наукові пріоритети нашого земляка. Як констатує історик О. Кравчук, С. В. Віднянський став одним з перших науковців в незалежній Україні, який на нових концептуальних та методологічних підходах започаткував вивчення історії Першої Чехословацької республіки та визначив її позитивну роль у розвитку Закарпаття між двома світовими війнами [Кравчук, 2021, с. 54]. Степан Васильович активно вивчав українське питання в Чехословаччині у 20-х – першій половині 40-х років минулого століття. Одна за одною з'являлися його публікації з досліджуваної проблеми, написані на високому фаховому рівні. А у 1994 році вийшла з друку монографія «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український Вільний Університет». У численних публікаціях (у тому числі й зарубіжних) історик переконливо довів, що діяльність української еміграції досліджуваного періоду принесла користь не тільки українському народу, але й чехословацькій культурі та народному господарству першої Чехословацької республіки. Підкреслимо, що серед низки питань, які висвітлив Степан Васильович, чимало місця відведено аналізу життєвого шляху, релігійній, політичній та науковій роботі президента Карпатської України о. Августина Волошина (1874 – 1945), який у роки Другої світової війни викладав в Українському Вільному Університеті, а згодом був його ректором. У березні 1997 року Степан Віднянський захистив докторську дисертацію «Українське питання у міжвоєнній Чехословаччині», яка стала вагомим внеском у вітчизняну історіографію. З приємністю констатуємо той факт, що дослідження зазначеної теми ювіляр продовжує дотепер. Свідченням цього є вихід у світ монографій «Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу» (К., 2020) та «Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення» (К., 2021), написані у співавторстві з професором Миколою Вегешом.

Плідним науково-методологічним і концептуально-практичним напрямом діяльності Степана Васильовича стало дослідження новітньої європейської історії у контексті розвитку процесу європейської інтеграції. Для підтвердження сказаного перерахуємо наступні видання (написані одноосібно або у співавторстві): «Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз» (К., 1996), «Україна в європейських міжнародних відносинах» (К., 1998), «Т.Г. Масарик і нова Європа» (К., 1998), «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 – 1939)» (К.; Ужгород, 1998), «Україна: утвердження незалежної держави» (К., 2001), «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (К., 2005), «Об'єднана Європа: від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» (К., 2009; 2-ге вид. – 2011) тощо. Степан Васильович також є співавтором численних довідкових видань: «Енциклопедія історії України», «Енциклопедія сучасної України», «Малий словник історії України», «Українська дипломатична енциклопедія», «Політологічний енциклопедичний словник», «Юридична енциклопедія» та ін.

Незважаючи на те, що ювіляр працює в академічній установі, він знаходить час і для педагогічної роботи. Так він був професор Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Київського інституту «Слов'янський університет», Закарпатського державного університету, Дипломатичної академії України при МЗС України. А у 2005 – 2006 роках був завідувачем кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції УжНУ. Підкреслимо, що Степан Васильович є високоерудованим викладачем вищої школи. Він добре знає психологію студентської молоді, вдало обирає головні навчальні методи і прийоми. У контексті до наведеного додамо, що колега є співавтором підручника з новітньої історії для 11 класу (К., 2000; 2001; 2003). До речі, за це він був нагороджений знаком «Відмінник освіти України». І ми переконані, що робота у цьому напрямі буде мати успішне продовження.

Також вважаємо за необхідне виокремити громадську роботу ювіляра. Найперше зазначимо, що протягом більш як 15 років він був відповідальним секретарем редколегії міжвідомчого наукового збірника «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн». З 1995 року він член редколегії «Українського історичного журналу». Тепер він – редактор наукового збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», а також входить до редколегії низки фахових видань. А ще він член Українського комітету славістів та Українського національного комітету з вивчення країн Південно-Східної Європи, двох спеціалізованих вчених рад по захисту кандидатських і докторських дисертацій. Підкреслимо, що громадській роботі вчений приділяє чимало уваги і покладені на нього доручення виконує добросовісно.

З приємністю констатуємо той факт, що науково-педагогічна, адміністративна і громадська робота С.В. Віднянського гідно відзначена. Так, ще у 1981 році його, як молодого вченого, було нагороджено медаллю АН УРСР, а через двадцять років – премією НАН України за кращу наукову працю з історії боротьби за незалежність України та розбудову української державності. Двічі (1996, 2000) його удостоювали Почесної грамоти Міністерства освіти і науки України. Серед зарубіжних нагород згадаємо медаль «Академік Зденек Неєдли» (1985) та Почесну відзнаку першого ступеня Союзу чехословацько-радянської дружби (1988). А ще він – дійсний член Нью-Йоркської академії наук (1995), Міжнародної асоціації вчених ім. Т.Г. Масарика (1996), академік і віце-президент Міжнародної Слов'янської академії наук (1997), академік Української академії історичних наук (1999), Почесний доктор (Doktor Honoris Causa) Ужгородського національного університету (2005). Але найвищою відзнакою, безперечно, є почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», присвоєне Указом

Президента України 27 березня 2001 року та обрання його членом-кореспондентом НАН України (2015). Він перший і поки що останній випускник історичного факультету Ужгородського університету удостоєний настільки високого академічного звання.

На пошану Степана Васильовича Ужгородський національний університет, Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка та Інститут історії НАН України організували міжнародну наукову онлайн конференцію «Актуальні проблеми історії та міжнародних відносин». Вона пройшла 23 квітня 2021 р. на платформі «Google Meet» за участю понад 100 представників академічних установ та університетів України, Угорщини, Словаччини та Білорусі. Наукова бібліотека Ужгородського національного університету в рамках онлайн супроводу заходу організувала виставку праць ювіляра – загалом це близько 600 публікацій [Шніцер, Боровець, 2021, с. 217]. Велика кількість доповідачів на он-лайн конференції, в тому числі й зарубіжних, наочно продемонстрували рівень поваги та визнання заслуг Степана Васильовича в науковому світі.

Наш колега Степан Віднянський зустрів своє 70-річчя із вагомими здобутками. Однак, що показово, не планує зупинятися на досягнутому. Як зізнався ювіляр під час цьогорічного інтерв'ю для словацького часопису «Історія», має багато нереалізованих креативних ідей. Наприклад, написати історію Закарпаття, науково-популярну історію наших сусідів – Словаччини та Угорщини, видати підручник з курсу лекцій «Закордонна політика України: формування, головні проблеми та нереалізовані можливості» та наукову монографію «Центральна і Східна Європа та українське питання у міжнародних відносинах XX століття» [Rozhovor so Stepanom Vidňanským, 2021, s. 178]. Тож від імені колективу Ужгородського національного університету щиро бажаємо Степану Васильовичу Віднянському карпатського здоров'я, довгих років життєвої та наукової активності, здійснення всіх творчих планів та задумів.

Список використаних джерел

Боровець І., 2021. Подвижник української євроінтеграції (до 70-річчя С.В. Віднянського), *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*, Кам'янець-Подільський, вип. 9, с. 7–46.

Кравчук О., 2021. Перша Чехословацька республіка у науковому доробку С.В. Віднянського, *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*, Кам'янець-Подільський, вип. 9, с. 47–58.

Олашин М., 2010. *Історичний факультет Ужгородського національного університету*: Бібліографічний довідник, Ужгород, 440 с.

Шніцер І., Боровець І., 2021. Міжнародна наукова онлайн-конференція «Актуальні проблеми історії та міжнародних відносин (на пошану С.В.Віднянського)», *Український історичний журнал,* Київ, число 2, с. 217–222.

Rozhovor so Stepanom Vidňanským o peripetiách historickėho bádania na Ukraine, *Dejiny*, 2021, č.1, s. 168–178.

References

Borovets I., 2021. Podvyzhnyk ukrainskoi yevrointehratsii (do 70-richchia S.V.Vidnianskoho), Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zbirnyk naukovykh prats, Kamianets-Podilskyi, vyp. 9, s. 7–46. (in Ukrainian).

Kravchuk O., 2021. Persha Chekhoslovatska respublika u naukovomu dorobku S.V. Vidnianskoho, Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zbirnyk naukovykh prats, Kamianets-Podilskyi, vyp. 9, s. 47–58. (in Ukrainian).

Olashyn M., 2010. Istorychnyi fakultet Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Bibliohrafichnyi dovidnyk, Uzhhorod, 440 s. (in Ukrainian).

Shnitser I., Borovets I., 2021. Mizhnarodna naukova onlain-konferentsiia «Aktualni problemy istorii ta mizhnarodnykh vidnosyn (na poshanu S.V. Vidnianskoho)», Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, Kyiv, chyslo 2, s. 217–222. (in Ukrainian).

Rozhovor so Stepanom Vidňanským o peripetiách historickėho bádania na Ukraine, *Dejiny*, 2021, č.1, s. 168–178. (in Slovak).

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ ДОЦЕНТА С.І. ПЕНЯКА

IN MEMORY OF DOCENT STEPAN PENYAK

Олашин Микола Васильович
кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності,
середньовіччя та історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: olasyn2017@gmail.com

Mykola Olashyn
Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient, Middle
Ages and premodern History of Ukraine
SHEE «Uzhhorod National University»

Колектив Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть кандидата історичних наук, доцента, археолога, музеєзнавця, пам'яткознавця, патріота Срібної Землі **Степана Івановича Пеняка**, яка настала 26 листопада 2021 р. на 95 році життя.

Степан Пеняк народився 29 вересня 1927 року в Ужгороді в багатодітній родині. У 1934 році став учнем початкової школи при Ужгородській учительській семінарії, яку очолював майбутній президент Карпатської України Августин Волошин (1874 – 1945). Потім навчався у «горожанці». Тут усвідомив себе українцем. У 1947 році закінчив Ужгородське педагогічне училище, у 1955 році – історичний факультет УжДУ, через десять років – аспірантуру Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України). У 1968 році захистив дисертацію і здобув науковий ступінь кандидата історичних наук.

Після закінчення педучилища був призначений на посаду вчителя Ставенської семирічної школи, що у Великоберезнянському районі. Згодом працював на аналогічних посадах в школах сіл Княгиня та Вишка. Молодому педагогу доводилось вирішувати чимало проблем: від потрапляння на роботу (інколи треба було йти 27 кілометрів пішки) до залучення дітей на навчання (окремі з них не мали навіть взуття), забезпечення їх письмовим приладдям та посібниками тощо. Степан Іванович згадує: «Із перших днів учительської роботи відчував внутрішній обов'язок перед учнями. Совість змушувала мене повністю віддаватися дітям». Під час навчання на історичному факультеті він працював (за сумісництвом) вчителем малювання в Ужгородській СШ № 5 (1952 – 1955). Одержавши диплом про вищу освіту, він викладав історію та був директором Нересницької СШ робітничої молоді Тячівського району (1955 – 1956). До своїх педагогічних обов'язків завжди ставився сумлінно та відповідально.

Крім того, Степан Іванович 13 років (1967 – 1980) був (за сумісництвом) старшим викладачем кафедри загальної історії Ужгородського університету. Студентам викладав такі предмети, як «археологія», «історія середніх віків», «музеєзнавство». Колишні вихованці пам'ятають його як ерудованого фахівця, доброго методиста та щирого наставника. Він навчав не тільки основам наук, але й формував у студентів найкращі людські якості та активну громадянську позицію. Умів доступно пояснити найскладніші теми, нерідко виклад навчального матеріалу супроводжував наочними посібниками виготовленими власноруч, ніколи не підвищував голос. В аудиторії завжди панувала тепла, дружня атмосфера. Студентів притягувала вроджена інтелігентність наставника, його щирість і відкритість. Варто згадати, що небіжчик був співавтором навчального посібника «Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину» (Ужгород, 1997).

Яскраву сторінку свого життєпису Степан Іванович заповнив працюючи в Закарпатському краєзнавчому музеї, розташованому в приміщенні старовинного замку. Тут протягом 17 років (1956 – 1973) він займав посади: наукового співробітника, завідувача відділу, заступника директора з наукової роботи, директора. Як

стверджують фахівці, саме в ті часи музей досяг найвищого свого піднесення. Доводилось виявляти, вивчати, класифікувати експонати, оновлювати експозиції, вирішувати чимало господарських питань. Крім того, в замку було зроблено реставрацію, проведено опалення, постійно зростало число експонатів. А ще замінено над входом п'ятикутну зірку на герб Ужгорода. Число відвідувачів музею та замку невпинно зростало (по неділям обслуговувалось до 40 організованих груп).

Степан Іванович брав безпосередню участь у виготовленні діорам «Слов'янська напівземлянка на Радванці VIII – IX ст.», «Старе село» (спільно з корифеєм закарпатської школи живопису Федором Манайлом), «Новобудови с. Керецьки» та ін. Він спричинився і до розбудови по сусідству музею народної архітектури та побуту (відкритий у червні 1970 року). А ще варто наголосити, що історію ЗКМ добре відображено ним у путівнику «Закарпатський краєзнавчий музей» (Ужгород, 1968; 1972).

Степан Пеняк – відомий вітчизняний вчений-археолог. Так, під час навчання в аспірантурі (1961 – 1964) він під керівництвом доктора історичних наук М.Ю. Смішка почав працювати над проблемою «Ранньослов'янське і давньоруське населення Верхнього Потисся VI – XIII ст.» Аспірант скрупульозно вивчав наукову літературу та музейні експонати, брав активну участь в археологічних розкопках, публікував результати досліджень. І у лютому 1969 року успішно захистив кандидатську дисертацію з вищеназваної теми.

У січні 1973 року Степан Іванович обійняв посаду старшого наукового співробітника Ужгородської групи Інституту археології АН УРСР. Група була створена з метою швидкого і якісного вивчення в археологічному плані територій, що підпадали під забудову або прокладення Транскарпатської шосейної дороги, нафтопроводу та кількох гілок газопроводів. За тодішнім законом, будівельні організації фінансували охоронні розкопки. Тоді було виявлено і частково досліджено майже 300 пам'яток від палеоліту (Королево, Малий Раковець) до середньовіччя. Загалом, на археологічних розкопках вчений провів більше 20 польових сезонів, протягом яких було розкопано понад 14 тисяч квадратних метрів культурної площі, виявлено і частково досліджено кілька сотень археологічних пам'яток вищевказаного періоду.

Наслідком багаторічних наукових досліджень став вихід у світ більше сотні високофахових публікацій, у тому числі й монографій (одноосібних та у співавторстві): «Закарпаття – земля слов'янська: З історії слов'янських племен Закарпаття VI – XIII ст.» (Ужгород, 1976), «Давні металурги Українських Карпат» (Ужгород, 1978), «Ранньослов'янське і давньоруське населення Верхнього Потисся VI – XIII ст.» (Київ, 1980), «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів» (Київ, 1982), «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (Київ, 1984), «Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття (ранньослов'янський період)» (Київ, 1990), «Археологія Закарпаття: історія дослідження» (Ужгород, 2013) та ін. Усім публікаціям вченого притаманні вагома джерельна база, вдала структура, логічний виклад матеріалу, аргументовані узагальнення та висновки. Вони стали помітним внеском у вітчизняну археологічну науку та продовжують зберігати свою актуальність. Тому сучасні дослідники їх ґрунтовно вивчають та роблять на них поклики.

З березня 1998 р. і по грудень 2020 р. Степан Пеняк трудився на посаді відповідального секретаря редколегії «Зводу пам'яток історії та культури Закарпатської області». Це видання має стати унікальною енциклопедією, що міститиме інформацію про чотири види пам'яток: археологічні, історичні, архітектурні та монументального мистецтва. У його підготовці взяло участь близько 70 авторів. Сам історик написав понад 130 статей, підготував понад 500 ілюстрацій, в тому числі 160 ситуаційних планів місцезнаходжень археологічних пам'яток. Зараз машинопис першого тому «Зводу…» перебуває у видавництві «Ґражда». Дуже шкода, що науковець не дожив до її видання.

Степан Іванович був активним у громадській роботі. Майже усе своє свідоме життя присвятив збереженню пам'яток історії та культури Закарпатської області. А ще був членом Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта» з моменту його відродження – 1990 року, входив до складу його Ради. Брав активну участь у патріотичних заходах, що організовувались «Просвітою», виступав на наукових конференціях, публікував статті з історії рідного краю у щорічних календарях «Просвіти» тощо. Він був яскравим прикладом для молодих.

Пам'ятаємо колегу і як коханого чоловіка та люблячого батька. З дружиною Оленою Петрівною (1926 – 2016), філологом за фахом, прожили 59 років. Спільно раділи успіхам, спільно переживали невдачі, спільно будували плани на майбутнє. Подружжя Пеняків виростило і виховало чудового сина Павла. Він ні разу не розчарував батьків. Успішно закінчив історичний факультет УжДУ та аспірантуру Інституту археології АН УРСР, захистив кандидатську дисертацію. Зараз Павло Степанович – старший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, доцент кафедри туризму Ужгородського національного університету. Плідно займається наукою. Активно долучився до роботи над «Зводом пам'яток історії та культури Закарпатської області». Син гідно продовжує справу батька.

Багаторічна (73 роки!) сумлінна праця Степана Пеняка була помічена і частково відзначена. Його, зокрема, було нагороджено орденом «За мужність» III ступеня (1999), а також медалями «За трудову доблесть» (1971) і «60 років визволення України від фашистських загарбників» (2004). А ще за особливі заслуги в справі охорони пам'яток у грудні 1991 року його обрано почесним членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Але найбільшою нагородою була шана і повага людей.

Свій вічний спочинок Степан Іванович Пеняк знайшов на старому цвинтарі села Минай Ужгородського району, де покоїться і прах його дружини. Ми, історики, музеєзнавці, пам'яткознавці, студенти, рідні, і просто знайомі, будемо пам'ятати цю неперсічну людину, бо він на це заслужив.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:
– **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
– формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
– **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
– **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.
2. Мова написання рукопису: українська, англійська.
3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції **jurij.danilec@uzhnu.edu.ua** у форматі **«Автор – Назва статті. doc».**
4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.
5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти.** Стаття проходить анонімне рецензування.
6. Загальні вимоги до рукопису статті:
– **обсяг рукопису – від 12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
– стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) або сумісного редактора;
– **формат аркуша – А4** (210х297), орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
– поля (параметри) сторінки наступні: зліва, зверху та знизу по 2,5 см., справа – 2 см. Абзац – 1 см.
7. Розташування структурних елементів статті:
- **індекс УДК;**
- **назва статті; -** не використовувати Caps Lock для набору назви статті.
- **ім'я, по-батькові, прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **анотація** українською та англійською мовами, **кожна обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті**: У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено …; У статті аналізується ...; Автор приходить до висновку, що …; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень…
- **ключові слова** українською та англійською мовами;
- **текст статті.**

– **Список використаних джерел**. Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style.** На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті.

Приклади оформлення:

- Пап, С., 2003. *Історія Закарпаття,* том ІІІ, Івано-Франківськ: Нова Зоря, 648 с.
- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Угорська Русь, 1913, *Діло,* 11 грудня, с. 2.
- Волковъ, Л., 1913. Русскіе въ Венгріи, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika–ta–psikhologiya//1407–vikhovanny (дата звернення: 23.05.2018).
- Соловейчик, В. *Янош Кадар: трагедия коммуниста*. [Online]. Доступно: https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html (дата звернення: 25.04. 2019).
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.

– **References**. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в **списку** на латинському шрифті, тоді **References** не **потрібно подавати взагалі.**

Зразок:

- Pernu, R., 2006. *Krestonoscy* [Crusaders], Moskva, 320 s. (in Russian).
- Riley-Smith, J. 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York, 126 p. (in English).
- Rua Zh., Misho Zh., 2007. *Istorija rycarstva* [The History of Chivalry], Moskva, 448 s. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blisk i vbogist' seredn'ovichchja* [Glitter and Wretchedness of the Middle Age], L'viv, 512 s. (in Ukrainian).

Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови слід застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови – застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26. Онлайн-сервіси для транслітерації: для джерел українською мовою – «Стандартна українська транслітерація в режимі паспортний стандарт» (http://translit.kh.ua/?passport); для джерел російською мовою – «ТРАНСЛИТ.СС» (http://translit.cc).

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

– між словами ставити тільки один пробіл;

– не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);

– відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3-4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);

– відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);

– скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;

– використовувати парні лапки («»);

– апостроф має виглядати так – ’ ;

– дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 рр., 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);

– у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі

збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Публікація здійснюється **на платній основі** – 50 грн. за 1 сторінку (анотації і список літератури включаються до загального обсягу статті). Якщо авторові не потрібен друкований варіант, а влаштовує електронний, що розташований у розділі Архів, то редакційний внесок складає 40 грн. за 1 сторінку. Для викладачів ДВНЗ "УжНУ" редакційний внесок складає 10 грн. за 1 сторінку (надсилається електронний варіант). За необхідності автор може замовити паперовий варіант, додатково сплативши його вартість. Для іноземних авторів, аспірантів та докторантів ДВНЗ "УжНУ" публікація безкоштовна (надсилається електронний варіант). Оплата проводиться лише після отримання від редколегії підтвердження про прийняття статті до друку. Кожен з авторів отримує один екземпляр видання. У випадку, якщо потрібна більша кількість екземплярів, необхідно заздалегідь попередити редакцію та сплатити вартість додаткових екземплярів.

15. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. **The scientific article should contain the following essential elements:**
- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
- **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
- formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
- **an outline of the main research material with** a full substantiation of the scientific results obtained;
- **conclusion** from this study and prospects for further research.

Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of: a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format **"Author – Article title.doc"**.

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board** and **independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:
- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows (version 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) or a compatible editor;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: 2.5 cm left, top and bottom, 2 cm right.

7. **Location of the structural elements of the article:**
- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English);e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters**.
- **Phrases recommended for writing an abstract to a scientific article**: This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article.**
- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list.

Examples:
- Пап, С., 2003. Історія Закарпаття, том ІІІ, Івано-Франківськ: *Нова Зоря*, 648 с.

- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Угорська Русь, 1913, *Діло,* 11 грудня, с. 2.
- Волковъ, Л., 1913. Русскіе въ Венгріи, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika–ta–psikhologiya//1407–vikhovanny (дата звернення: 23.05. 2018).
- Соловейчик, В. Янош Кадар: трагедия коммуниста. [Online]. Доступно: https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html (дата звернення: 25.04. 2019)
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 11.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.

– References. References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian) or (in Russian). Transliteration needs to be made according to the source language: for the Ukrainian language, the official transliteration, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine as of January 27, 2010, No. 55, should be applied; for the Russian language – use transliteration in accordance with the requirements of the order of the Federal Migration Service of Russia of February 3, 2010, No. 26. There are online services for transliteration: for sources in Ukrainian – "Standard Ukrainian transliteration in the passport standard" (http://translit.kh. ua /? passport); for sources in Russian – "TRANSLIT.CC" (http: // translit.cc) Foreign literature and sources stay unchanged.

8. **The references to the sources in the text** are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

– one space between the words;

– do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5 '; 30'; 77%);

– for quotes use inverted commas: («»);

– dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);

– time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);

– put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Історія

Виходить двічі на рік

Випуск 2 (45)

Верстка та макетування – Тополянський С. І.
Дизайн обкладинки – Кустрьо М. Д.
Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. Вип. 2 (45). 166 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 х 84/8. Умов. друк. арк. 19,2. Зам. № 19. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
e-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції –
Серія 3т № 32